

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg



20 éves az nka



SZÁZADOK 148. ÉVF. (2014) 5. SZÁM

2014

148. ÉVFOLYAM

5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867



- Tusor Péter:** Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése. (A Habsburg-, a pápai udvar és Magyarország az 1610-es évek derekán)
- Dáné Veronka:** Az erdélyi vármegyék tisztségviselői kara a fejedelemség korában (1541-1658)
- Fazekas István:** A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16-18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon
- Oross András:** A magyarországi kamarai rendszer változásai a török kiűzésétől Mária Terézia uralkodásáig
- Szántay Antal:** II. József kerületi biztosai
- Bagi Zoltán Péter:** A töröksegély kérdése az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésen
- Olga Khavanova:** „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében
- Kádár Zsófia:** Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582-1671)
- Szijártó M. István:** Hivatali karriererek a 18. századi vármegyékben
- Buza János:** Az „árforradalom” nyomában

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

148. ÉVFOLYAM 2014. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR,
OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN,
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Tusor Péter:</i> Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése. (A Habsburg-, a pápai udvar és Magyarország az 1610-es évek derekán) · · · · ·	1081
<i>Dáné Veronka:</i> Az erdélyi vármegyék tisztségviselői kara a fejedelemség korában (1541–1658) · · · · ·	1111
<i>Fazekas István:</i> A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon · · · · ·	1131
<i>Oross András:</i> A magyarországi kamarai rendszer változásai a török kiűzésétől Mária Terézia uralkodásáig · · · · ·	1157
<i>Szántay Antal:</i> II. József kerületi biztosai · · · · ·	1171

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bagi Zoltán Péter:</i> A töröksegély kérdése az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésen · · ·	1187
---	------

<i>Olga Khavanova: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében</i>	1209
--	------

MŰHELY

<i>Kádár Zsófia: Jezsuita vezetési vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)</i>	1229
<i>Szijártó M. István: Hivatali karrier a 18. századi vármegyékben</i>	1273
<i>Buza János: Az „árforradalom” nyomában</i>	1297

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Zwischen Lust und Frust. Die Kunst in den Niederlanden und am Hof Philipps II. von Spanien (1527–1598). (Ism.: Ugró Bálint)</i>	1315
<i>Julia Anna Riedel: Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung. Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II. (Ism.: Forgó András)</i>	1320
<i>Az Egri Domus Universitatis és Liceum. Oktatás, tudomány, művészet. 1763–2013 (Ism.: Szecskó Károly)</i>	1324
<i>Pásztai László: A Magyar Honvédsereg harcászata az 1848–49-es szabadságharcban (Ism.: Kemény Krisztián)</i>	1329
<i>Petelei Klára: Descriptio Transylvaniae. (Ism.: Bartos-Elekes Zsombor)</i>	1332

KRÓNIKA

<i>Beszámoló a Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulója alkalmából rendezett Bethlen Gábor és Európa című nemzetközi tudományos konferenciáról (Kolozsvár, 2013. október 24–26.) (Ugró Bálint)</i>	1335
---	------

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap



TANULMÁNYOK

Tusor Péter

PÁZMÁNY PÉTER ESZTERGOMI ÉRSEKI KINEVEZÉSE

(A Habsburg-, a pápai udvar és Magyarország
az 1610-es évek derekán)

I.

Pázmány Péter (1570–1637) a magyar történelemnek olyannyira kultikus figurája, hogy a történeti irodalom a 17. századot gyakran „Pázmány évszázadának” nevezi. Az 1570-ben Váradon született, majd Kolozsváron, Krakkóban és Jaroszlávban, illetve Bécsben tanult, Rómában pappá szentelt jezsuita szerzetes a kora újkori magyar katolikus expanzió szimbolikus alakja. 1616-ig országgyűlési szereplései mellett írásai, prédikációi, térítései szereztek számára hírnevet, tekintélyt.¹ Az 1603-ben megjelent *Felelet*, az 1605-ben publikált *Tíz bizonyosság* és az *Öt szép levél* stb. a magyar nyelvű hitvitairodalom remekei. Fő apologetikai műve, az 1613-ban kiadott „*Isteni Igazságra vezető Kalauz*” fordulópontra a protestantizmussal folytatott szellemi harcban. E magyar nyelven megírt szintézisre érdemi válasz, cáfolat már nem született.² Pázmány kultusza azonban elsődlegesen azon alapszik, hogy 1616-ban egy váratlan fordulattal egy egyszerű jezsuita szerzetesből esztergomi érsek, Magyarország primása lett, s mint ilyen a szellemi alapozás után hozzáláthatott a tridentiánus egyházmodell professzionális kiépítéséhez. Ennek csúcspontjaként az 1629-től bíboros főpap 1635-ben egyetemet hozott létre székhelyén, Nagyszombatban.³ Életművének megkoronázása a korán elhalt középkori próbálkozások után az első magyar egyetem tényleges

¹ Pázmány életrajzának néhány fontosabb összefoglalása: *Sík Sándor*, Pázmány. Az ember és az író, Budapest, 1939; *Óry Miklós–Szabó Ferenc*, Pázmány Péter (1570–1637), Pázmány Péter. Válogatás műveiből (szerk. Óry Miklós–Szabó Ferenc–Vass Péter), Budapest, 1983, 11–107; *Bitskey István*, Pázmány Péter (Magyar História. Életrajzok), Budapest, 1986.

² *Felelet* Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére (1603) (Pázmány Péter Művei. Kritikai kiadás 1), kiad. Hargittay Emil, Budapest, 2000; *Tíz bizonyosság* (1605): Jegyzetek a szövegkiadáshoz (Pázmány Péter Művei. Kritikai kiadás 1), szerk. Ajkay Alinka, Budapest, 2012; Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél, sajtó alá rend., utószó, jegyz. *Bitskey István*, Budapest, 1984. Pázmány további műveire, illetve a rá vonatkozó irodalomra: Adonyi Judit–Maczák Ibolya, Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004 (Pázmány Irodalmi Műhely. Bibliográfiák – Katalógusok 1), Piliscsaba 2005; ehhez még: *Hargittay Emil–Maczák Ibolya*, Pótlások a Pázmány bibliográfiához, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Acta Universitatis Szegediensis) 30 (2011) [Balázs Mihály köszöntése, szerk. Font Zsuzsa–Eötvös Péter] 160–183.

³ Vö. *Szentpétery Imre*, A bölcsészettudományi kar története 1635–1935 (A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 4), Budapest, 1935; *Artnér Edgár–Hermann Egyed*, A hit-tudományi kar története 1635–1935 (A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 1), Budapest, 1938.

megalapítása lett, utódintézményei máig működnek. 1637-ben bekövetkezett halála után programját, szellemiségét hűséges helynöke, Lósy Imre (1637–1642), majd az általa a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*ban neveltetett Lippay György (1642–1666) és Szelepchény György (1666–1684) folytatták.⁴ A 16. század végén még 90%-ban protestáns országban az 1670-es évektől a hegemonia már vitathatatlanul a katolikusoké lett.⁵

Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogy a 17. század, „Pázmány évszázada” a magyar történelemben egyáltalán miért és hogyan lehetett Pázmányé? Az ilyesfajta kérdés feltétele, amely egy történelmi szereplő történelmi helyzetbe jutását szándékozik feltárni, már önmagában: helytől és időtől, származástól és érdeklődéstől függetlenül izgalmas a történész, illetve a történelem iránt érdeklődők számára. Az olvasóhoz a kérdés megválaszolása során pedig dióhéjban óhatatlanul közelebb kerülnek a kora újkori katolikus felekezetszerveződés magyarországi sajátosságai, feltételei is.

Előljáróban azonban, mintegy kötelező gyakorlatként, nem kerülhet meg annak rövid áttekintése, hogy a historiográfia eddig mint gondolt a jezsuita Pázmány érseki kinevezéséről.⁶

II.

Az eddigi kutatás, amennyiben reflektált a kérdésre, arról szól, hogy Pázmányt elődje, Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek (1607–1615) jelölte ki utódául.⁷ Ennek azonban semmi nyoma nincsen a forrásokban. Sőt a bíboros előd a jezsuita rendből történő kilépési folyamat kezdetétől, 1615 tavaszától végig a háttérbe húzódott, egyetlenegyszer sem exponálta magát gyóntatója, bizalmas tanácsadója mellett.⁸ Elképzelhető, hogy kerülni kívánta a konfliktust azzal a Jézus Társasággal, amelynek számára éppen kollégiumot alapított

⁴ Vö. életrajzi vázlataimat róluk: Lósy I. Imre (1637–1642). Lippay IV. György (1642–1666). Szelepchény V. György (1666–1685), Esztergomi érsek (1001–2003) (szerk. Beke Margit), Budapest, 2003, 291–296. 296–303. 303–310.

⁵ Újabb: *Mihalik Béla Vilmos*, A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 között felső-magyarországi rekatolizációban, *Fons* 17 (2010) 3, 255–320.

⁶ A legfontosabb alapművek: *Samuel Timon*, *Purpura Pannonica sive vitae et res gestae S.R.E. cardinalium qui aut in ditionibus Sacrae Coronae Hungaricae nati, cum regibus sanguine coniuncti aut episcopatus Hungaricis potiti fuerunt, Claudiopoli 1746*, 239 (a mű első kiadása Nagyszombat 1715); *Georgius Pray*, *Specimen hierarchiae Hungariae I–II, Posonii–Cassoviae 1776–1779*, I, 184; *Frankl (Fraknói) Vilmos*, *Pázmány Péter és kora I–III*, Pest, 1868–1872; *Fraknói Vilmos*, *Pázmány Péter 1570–1637* (Magyar Történelmi Életrajzok), Budapest, 1886; és legújabbban továbbírodalommal: *Lukács László–Szabó Ferenc*, *Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d’Esztergom (1614–1616). Pázmány est-il resté jésuite après sa nomination?*, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 54 (1985) 77–148; *Lukács László*, *Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek?*, *Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulójára* (szerk. Lukács László–Szabó Ferenc), Róma 1987, 197–267.

⁷ *Fraknói*, *Pázmány... és kora*, I, 179–180 és *Pázmány Péter*, 71–73–75; *Sík*, *Pázmány*, 72; *Sörös Pongrácz*, *Forgách Ferenc a bíboros*, *Századok* 34 (1901) 577–608. 691–723. 774–818, 818; *Fraknói Vilmos*: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal I–III*, Budapest, 1901–1903, III, 287.

⁸ *Iacobus Ferdinandus Miller* szerint Forgách tanácsolta Pázmánynak a Társaság elhagyását. A hivatkozás nélküli állításra semmi bizonyíték nincsen. *Epistolae, quae haberi poterant... Petri Pázmány... I*, Budae 1822, p. 11 (jegyzetben).

Nagyszombatban. A Társaság szabályzata ugyanis tiltotta tagjai főpapi tisztségét, az egyházi méltóságok kerülésére a jezsuitáknak külön fogadalmat kellett tenniük. A jezsuita rend vezetői ennek megfelelően sokáig erősen ellene voltak rendtársuk primási kinevezésének, aki renden belüli konfliktusai miatt már 1614-ben el kívánta hagyni a Társaságot, jórészt azért, mert közvetlen előljárói mindjobban ellehetetlenítették működését.⁹

Az érseki előléptetés másik okaként Pázmány írói, térítői munkáját szokás előhozni.¹⁰ Kétségkívül nem mellékes mozzanat. Úgy tűnik azonban, hogy ez leginkább a magyar katolikus rendek számára — akiknek szerepét általánosságban szinte mindenki említi¹¹ — lehetett meghatározó szempont. Elgondolkodtató viszont, hogy még az ő, a primási szék mielőbbi betöltését sürgető 1615. novemberi emlékiratukban is többségben vannak a politikai, vagy inkább politikai jellegű szempontok.¹² A római megnyilatkozásokban kifelé rendre az esztergomi főegyházmegye és a katolikus vallás érdekei szerepelnek, a belső diplomáciai levelezésben ugyanakkor már Magyarország szükségletei állnak az első helyen.¹³ Az 1620–1630-as években maga Muzio Vitelleschi generális szintén arra hivatkozva igyekezett gyengíteni Pázmány prelatúrájának precedens jellegét, hogy kénytelen-kelletlen elengedésére a Társaságból elsődlegesen a „Magyar Királyság üdve” miatt volt szükség!¹⁴

A korabeli magyar episzkopátus elmélyültebb proszopográfiai elemzésével kimutatható, hogy az esztergomi szék betöltésében a kora újkor folyamán alkalmazott szempontoknak — a forrásokban rendre előtűnő érveléssel ellentétben — több főpap is megfelelt volna, leginkább az átmenetileg szóba is került, és Roberto Bellarmino bíboros által támogatott Telegdy János, a hitvitázó Telegdy Miklós unokaöccse.¹⁵ A magyar (egyház)történelemben azonban páratlan módon egy rendjén belül súlyos problémákkal küszködő jezsuita szerzetesből, elődjének gyóntatójából lett nem lebecsülendő egyház- és világi jogi nehézségek ellenére¹⁶ egy év leforgása alatt a magyar hierarchia irányítója, az ország első

⁹ A renden belüli problémák részletes ismertetése: *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, 197skk; *Lukács-Szabó*, *Autour de la nomination de Pázmány*, 77skk.

¹⁰ *Sík*, *Pázmány*, 172–174.

¹¹ *Fraknói*, *Pázmány... és kora*, I, 183; *Óry-Szabó*, *Pázmány*, 42. *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, 206–207. *Bitskey*, *Pázmány*, 114 is.

¹² Vö. *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, Dok., n. 6. 7 és 11 (jegyzetekkel); valamint Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segreteria di Stato, Principi, vol. 57, fol. 325rv.

¹³ ASV Segr. Stato, Nunziatura di Portogallo, vol. 151, 146v–147r; Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 185r; Segr. Stato, Germania, vol. 27, fol. 156v–157r; uo. vol. 443, fol. 374r; Archivio Generalizio – Sezione Storica Chierici Regolari Somaschi, Roma, P-d 1053, fol. 29r–31v.

¹⁴ *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, Dok., n. 24; vö. uo., 217, 87. sz. jegyzet is; *Óry-Szabó*, *Pázmány*, 44.

¹⁵ A magyar hierarchiából négy személy jöhetett szóba az ország primásaként. Almásy Pál váci püspök és Náprágy Demeter kalocsai érsek életkoruknál fogva ideális átmeneti jelöltek lettek volna, továbbá Pyber János pécsi püspök és Telegdy. Utóbbi 1637-ben, Pázmány halálakor lépéseket tett kinevezése érdekében. Bellarmino támogatására: *Fraknói*, *Pázmány... és kora*, I, 187–188 és 619; *Magyarország... összeköttetései a Szentszékkal*, III, 289; *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, 223, 4. j.; ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 40r–41r; Segr. Stato, Germania, vol. 27, fol. 39r–40r; uo., vol. 443, fol. 333r.

¹⁶ *Lukács-Szabó*, *Autour de la nomination de Pázmány*, i.m.; *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, i.m.; *Sávai János*, *Pázmány és a szomaszkok. A szomaszkok genovai levéltárának dokumentu-*

politikai rendjének, a *status ecclesiasticus*nak vezetője, a nádor mellett a királyság legrangosabb főméltósága.¹⁷

A páratlan karrier mögött nem szokványos okot kell keresnünk. Ráadásul olyat, ami közös nevezőt képezett az előléptetésben kompetens prágai és pápai udvar számára. Ez nyilvánvalóan nem lehetett Pázmány magyar nyelvű hitvitai-irodalmi és prédikációs munkássága, ami még az efféle dolgokra rendeltetése szerint fogékonyabb Jézus Társaság számára sem volt mérvadó. Különben nem kívánták volna őt éppen fő műve, a *Kalauz* 1613-as megjelenése után alig egy esztendővel eltávolítani az országból.¹⁸ Ugyanakkor tételesen bizonyítható, hogy a magyar jezsuita neve Forgách halála után párhuzamosan vetődött fel egyrészt Placido de Mara prágai nuncius, másrészt a Habsburg-politikát II. Mátyás (1608–1619) uralkodása alatt teljhatalommal irányító főminiszter, Melchior Klesl részéről.¹⁹ Utóbbiról, bár személye rendre előkerül a vonatkozó szakszövegekben, értékelés leginkább csak annyi hangzott el, Fraknói Vilmos részéről, hogy „Pázmány kineveztetésének előmozdítása körül tevékeny volt”.²⁰

III.

A trienti katolicizmus magyarországi kibontakozásának kezdete a 17. század első évtizedeire esik. Említésre méltó kísérletek korábban is történtek. Oláh Miklós esztergomi érsek (1553–1568) zsinatai, a zsinaton résztvevő Draskovich György (†1587) zágrábi, majd győri püspök tevékenysége egyházmegyéiben (ordináriusként elrendelte és megkezdte a zsinati dekrétumok végrehajtását); a jezsuiták ideiglenes, majd végleges megtelepedése Nagyszombatban, illetve Znióváralján; a római Collegium Hungaricum megalapítása; Erdélyben Báthory István kolozsvári jezsuita kollégium-alapítása XIII. Gergely (1572–1585) támogatásával, a törökök által megszállt területeken pedig Raguzai Bonifác püspök apostoli vizitátor missziós felderítése.²¹

mai, Lymbus. Művelődéstörténeti Tár IV, Szeged 1992, 123–141. Újabb adatok és szempontok: *Tusor Péter*, Pázmány, a jezsuita érsek, Jubileumi évkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére (szerk. Maczák Ibolya), Budapest–Esztergom–Piliscsaba, 2010, 158–163; A jezsuita Pázmány szomaszka szerzetessége. Miért?, Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére (szerk. Sarbak Gábor–Fodor György), Budapest, 2013, 177–186; Ki lehetett Pázmány jezsuita feljelenítője?, Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére (szerk. Ajkay Alinka–Bajáki Rita), Budapest, 2013, 441–448.

¹⁷ A kora újkori magyar rendiség jellegére legújabban (további irodalommal): *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792, Keszthely 2010, különösen 29–42.

¹⁸ *Iványi Béla*, Pázmány kilépése a Jézus Társaságból, Körmend 1943, 13 (n. 2); lásd még uo., 5; és *Lukács–Szabó*, *Autour de la nomination de Pázmány*, 86, 25. j.

¹⁹ *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, Dok., n. 3.

²⁰ *Fraknói*, *Pázmány... és kora*, I, 181.

²¹ *Fazekas István*, Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között, *Történelmi Szemle* 45 (2003) 1–2, 139–153; *Gárdonyi Máté*, Egy XVI. századi magyar jezsuita a katolikus restauráció szolgálatában: Szántó István élete. in *Studia Wesprimiensia* 2(2000) 32–41; *Koltai András*, A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata, *Magyar Egyháztörténeti vázlatok* 1995, 3–4, 41–60; *Molnár Antal–Siptár Dániel*, Egyetem volt-e a „Kolozsvári Báthory-egyetem”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 30, 345–363; *Tóth István György*, Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582), *Történelmi Szemle* 39 (1997) 3–4, 447–472.

A rendszerezett építkezés mindazonáltal az erősen multikonfesszionális ország elsöprő protestáns többsége (a 16. század végén mintegy 29 protestáns nyomda működött az országban, és csak 1 katolikus), I. Ferdinánd (1526–1564) és I. Miksa (1564–1576) konfesszionális „reálpolitikája”, majd az elhúzódozó *Lunga Guerra Turca*, illetve a belső erőforrások hiánya miatt nem tudott megindulni. A fordulópontot a 17. század korai eseményei hozták el. A konfesszionális frontvonalak megszilárdulása, II. (magyar királyként I.) Rudolf (1576–1608) és a katolikus kézen maradó középkori hierarchia vezetőinek („*High Church*”) katonai segédlettel történő templomfoglalása a felső-magyarországi, úgynevezett szabad királyi városokban (*Liberæ Regiæ Civitates*)²² 1604-ben általános, természetesen számos egyéb politikai és egyéni érdeket is abszorbeáló vallásháború kirobbanásához vezettek.²³

A totális protestáns győzelem eredményeként a háborút lezáró bécsi béke (1606) első pontja rögzítette a vallásszabadságot, azaz a felekezeti választás befolyásolását kivonta a központi hatalom irányítása alól, és a feudális rendek kezébe adta. A békét becikkelyező 1608. évi országgyűlés ezt követően szinte teljesen lerombolta a katolikus episzkopátus középkorból megörökölt közjogi pozícióit.²⁴ A győztes protestáns többség mintegy 350, a háborúban elvett egyházi birtok (teljes apátságok, prépostságok, káptalani és püspöki javadalmak) visszaadását elutasította; a tizedügyeket világi bírások elé rendelték (vítas esetekben megghiúsítva ezzel a tizedek behajtását); a katolikus főesperesek vizitációs jogát és az ezzel járó illetéket (*cathedraticum*) protestáns többségű területeken átruházták a protestáns szuperintendensekre, esperesekre; a megyéspüspökök főispáni tisztét megkérdőjelezték; számos püspököt kizártak a királyi tanácsból és az országgyűlésből; a kulcsfontosságú udvari kancellári pozíciót világgal tervezték betölteni.²⁵

A katsztrófálisnak tűnő vereség jelentős stratégiai fordulatot eredményezett, az 1611. évi nagyszombati tartományi (tulajdonképpen nemzeti) zsinaton a hangsúly az alulról történő építkezésre, mondhatni „organikus konfesszionalizációra” helyeződött. Megkezdődött a trienti program szisztematikus adaptációja, melynek kibontakozásában jelentős szerepet játszott, hogy ha nem is nagy számban, de már rendelkezésre állt egy új papi, szerzetesi generáció. Pázmány ennek a nemzedéknek volt legtehetségesebb, szimbolikus alakja.²⁶

²² Magyarországon nem érvényesült a birodalmi „*cuius regio eius et religio*” elv. Ezek az akciók a királyi városok templomai felett gyakorolt uralkodói kegyúri jogon alapultak.

²³ A Bocskai-féle háború „vallásháború” jellegének elemzése még várat magára. Vö. *Pálffy Géza*, Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608) (Századok Füzetek 3), Budapest, 2009.

²⁴ *Péter Katalin*, A vallásügy a bécsi békében, „Frigy és békesség legyen...”. A bécsi és zsitvatoroki béke (szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária), Debrecen 2006, 171–175; *Uő*, Az 1608. évi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága, Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációtól kezdődő másfél évszázadból (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8), Budapest, 1995, 129–151 és 246–249.

²⁵ A koronázás előtti 1. 6. 8. 10. és a koronázás utáni 5. paragrafusok. *Corpus Iuris Hungarici III* (1608–1657), ed. *D. Márkus*, Budapest, 1900, 9–16 és 28.

²⁶ *Carolus Péterffy*, *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata I–II, Viennae et Posonii 1742, 190–218.* – A fentiekre összefoglalóan lásd *Hermann Egedy* klasszikus

A pápaság a kezdeti időszakban jelentős figyelmet fordított a magyarországi viszonyokra. Már V. Pius (1566–1572) pontifikátusa idején felmerült egy apostoli vizitátor küldése, ami a prágai nunciatúra 1606. évi reformtervezetének is központi gondolata. A vizitátor küldését 1607-ben az új esztergomi érsek, Forgách Ferenc azonnali bíborosi kinevezése pótolta (Bakócz Tamás óta tulajdonképpen ő az első esztergomi bíboros).²⁷

Forgách és püspöktársai fellépésére a *Sanctum Officium* 1609 tavaszán az *In Coena Domini* bullát alkalmazva kiközösítette az 1608. évi katolikusellenes törvényeket aláíró és kihirdető II. Mátyás királyt. Az uralkodó feloldozására csak azt követően került sor, hogy írásban vállalta: minden lehetséges eszközzel azon lesz, hogy a törvények végrehajtását „elszabotálja”.²⁸

IV.

A Szentszéktől kapott diplomáciai támasz jelentősége aligha becsülhető le. A katolikusok az 1604–1606 között zajló vallásháborút elvesztették. 1608-ban II. Mátyás a protestáns rendek segítségével került a magyar trónra, bátyja, Rudolf ellenében. Az új uralkodó nagymértékben osztozni kényszerült hatalmi rendszere működtetésében a többségükben protestáns rendekkel. A „rendi dualizmusnak” is nevezett szisztémában a hatalomgyakorlás aktív részese volt az országgyűlés által — négy, az uralkodó által jelölt főúrból — választott nádor (*Palatinus Regni*), mint a nemesség vezetője.²⁹ A hosszú évtizedek óta (Nádasdy Tamás 1562. évi halálától) üresedésben hagyott tisztséget 1608-tól Illésházy István, halálát követően 1609-től Thurzó György töltötte be.³⁰ Mindketten evangélikusok voltak.

A nemesség mellett a másik „államalkotó” rend, a *status ecclesiasticus* vezetője a mindenkori esztergomi érsek, az ország primása volt. Őt a király nevezte ki, és a magyar közjog szerint is csak akkor gyakorolhatta tisztségét teljes körűen, ha a pápa megerősítette. 1607-től, mint már előkerült, az esztergomi érsek Forgách Ferenc volt, akit még Rudolf választott ki. Forgách és a többi magyar püspök a jelentős mértékű térvésztes ellenére jól tudott sáfárkodni azzal a lehetőséggel, hogy a protestánsok az egyházi rendet nem tudták teljesen felszámolni és kiiktatni az ország közjogi rendszeréből, habár a fentebb ismertetett rendelkezések, továbbá a jezsuiták birtokkéességének eltiltása és az óriási kiterjedésű egri püspökség átmeneti megszüntetése e téren is súlyos veszteség volt.³¹

monográfiájának vonatkozó fejezeteit: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae), München 1973.

²⁷ Tusor Péter, „Ellenreformációs haditerv” 1606-ból, Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban (szerk.: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó) Budapest, 2008, 73–91.

²⁸ Tusor Péter, Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése, *Aetas* 2000, 4, 89–105.

²⁹ Sziártó, A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, i.h.

³⁰ A magyar rendi vezetők archontológiája: *Fallenbüchl Zoltán*, Magyarország főméltóságai, Budapest, 1988.

³¹ Sörös Pongrácz, Forgách Ferenc a bíboros, i.m.; *Ackermann Kálmán*, Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek. Életrajzi tanulmányok az ellenreformáció korához, Budapest, 1918; *Tusor Péter*, *Purpura Pannonica*. Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században (Collectanea Vaticana Hungariae [CVH] I/3), Budapest–Róma, 2005, 59skk.

A *status ecclesiasticus* tehát katolikus és — például Csehországgal ellentétben — államalkotó tényező Magyarországon, amit a protestáns fegyveres segítséggel hatalomra került Mátyásnak továbbra is figyelembe kellett vennie. Az *In Coena Domini* ellene történő római alkalmazása, melyre a magyar püspökök feljelentése nyomán került sor, intő jelnek bizonyult. A király kézen-közön tevékeny részese volt annak, hogy a címzetes püspökök ne kerüljenek ki a királyi tanácsból, és a megyéspüspökök főispánként megmaradhassanak a rendi önkormányzatiság bástyái, a vármegyék élén; hogy a nádor utáni világi főméltóság, az országbíró (*Iudex Curiae Regiae*) 1609-től katolikus legyen Forgách Zsigmond személyében;³² és hogy a jezsuiták 1613-tól legalább *de facto* élvezhessék a turóci prépostság jövedelmeit, ami lehetővé tette nagyszombati kollégiumuk 1615. évi megalapítását.³³ Legfőképpen pedig titokban évi 20 000 aranyfórint évdíjat juttatott Thruzó György nádornak,³⁴ hogy lehetőség szerint ne bolygassa a bécsi béke és az 1608. évi cikkelyek után is képlékeny konfesszionális és politikai viszonyokat, amelyeket a közeli török fenyegetés és a református Bethlen Gábor 1613. évi trónra lépte Erdélyben még bizonytalanabbá tett.³⁵

Mátyás azért sem hagyhatta figyelmen kívül a katolikusok szempontjait, mert ő maga is katolikus volt és az is maradt. Habsburgként nem adódott számára más lehetőség, kiváltképpen ha el akarta érni végső célját, azt, hogy császár lehessen.³⁶ Ehhez úgy kellett megnyernie a birodalmi katolikusok támogatását, hogy közben nem idegeníti el teljesen a protestánsokat sem, akiket az 1555-ös augsburgi birodalmi gyűlés óta gyülemelő felekezeti feszültségek ekkorra már mind élesebben szemben álló frontvonalakba sorakoztatott fel a Katolikus Liga, illetve a Protestáns Unió formájában. Rudolf halálát követően az 1612. évi császárválasztás a magyarországihoz hasonlóan csupán törékeny rendezést hozott.³⁷

Mátyásnak, pontosabban a mind súlyosabb depresszióba süllyedő uralkodó helyett a hatalmat gyakoroló Melchior Klesl (1552–1630) bécsi püspöknek³⁸

³² *Károlyi Árpád*, Az ellenreformáció kezdetei és Thruzó György nádorrá választása, Századok 53 (1919) 1–28 és 124–163.

³³ *Sörös Pongrácz*, Forgách Ferencz a bíboros, 807–808; *Ackermann*, Forgách Ferenc bíboros, 51–52; Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Barberini Latini, vol. 6920, fol. 39rv. 62rv. 96rv.

³⁴ BAV Barb. Lat., vol. 6920, fol. 39rv.

³⁵ *Szekfü Gyula*, Bethlen Gábor. Történeti tanulmány (szerk. Pamlényi Ervin), Budapest, 1983.

³⁶ Mátyásra, birodalmi politikájára: *Volker Press*, „Matthias”, Neue Deutsche Biographie XVI (1990) 403–405.

³⁷ A Birodalom konfesszionális viszonyaira a 17. század elején lásd a harmincéves háború irodalmát, például: Briefe und Akten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher (1598–1618) I–XII, hg. v. der Historischen Kommission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften, München 1870–1978; Briefe und Akten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges, Neue Folge. Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbündeten (1618–1651) I–X–, hg. v. der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Leipzig–München 1907–1998–; *Konrad Repgen*, (Hg.), Krieg und Politik 1618–1648. Europäische Probleme und Perspektiven, München 1988; *Ronald G. Asch*, The Thirty Years' War. The Holy Roman Empire and Europe 1618–1648, New York 1997; *Parker*, The Thirty Years' War, i. m.; általánosabb megközelítésben: *Kaspar von Greyerz – Kim Siebenhüner* (Hg.): Religion und Gewalt. Konflikte, Rituale, Deutungen (1500–1800) (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte 215), Göttingen 2006.

³⁸ Melchior Klesl 1588-tól bécsúj helyi, 1598-tól bécsi püspök, 1616-tól bíboros, II. Mátyás alatt a Habsburg-politika meghatározó alakja, 1611-től 1618. évi bukásáig volt a Titkos Tanács elnöke. Pá-

így nemcsak Magyarországon, hanem a Birodalomban is: német és cseh területeken egyaránt esetről-esetre kellett az ingatag *status quo*-t fenntartani. Az 1612-es sikeres császárválasztást követően a császári Titkos Tanács elnökeként tevékenykedő mindenható főminiszter egyensúlypolitikája (*Ausgleichspolitik/Composition*) jószerevével az évtized végéig eredményesnek bizonyult, ami tekintve, hogy nem egy átfogó jellegű konszenzusos politika volt — egy ilyen irreális is lett volna —, hanem a machiavellizmust sem nélkülöző alkuk sorozatából állt, nem kis teljesítmény a kora újkori politika színpadán.³⁹

Klesl, aki 1615-ben Bécsben hosszú időre biztosította az oszmánokkal a békét, ezt követően mindvégig a legfontosabb kihívásra, Mátyás utódlására összpontosított. A katolicizmus sorsa a Birodalomban, Közép-Európa jó részében (az osztrák örökös tartományokban, Cseh- és Magyarországon), valamint a dinasztia és korántsem utolsósorban a főminiszter saját jövője a *successio* kérdésének megoldásától, annak módozatától és ütemezésétől függött.⁴⁰

V.

Az 1610-es évek elejére kialakult működőképes, ám sérülékeny uralmi szisztéma fennmaradását alapjaiban veszélyeztette, hogy minként korábban Rudolfnak, Mátyásnak sem született utóda. A dinasztikus elv szerint oldalágon a következő örökösök jöhettek szóba. A Németalföldet kormányzó Albert és az 1587-ban, Báthory István után a lengyel trónra sikertelenül pályázó, majd 1607-ben római királlyá választását visszautasító Miksa főherceg, Mátyás még élő fivérei. Ők bátyjuknál alig voltak fiatalabbak. Jelöltségük nem, vagy csupán érintőlegesen vetődött fel. A leghatalmasabb, és a legmegalapozottabb jogigény birtokosa III. Fülöp spanyol király (1598–1621) volt. Apai ükapja I. Miksa (1508–1519) császár, és ami még fontosabb, ő az egyetlen fiatalabbnak számító — 1578-ban született — férfi

lyájának összefoglalása és értékelése: *Johann Rainer*, „Klesl, Melchior”, *Neue Deutsche Biographie* 12 (1979) 5skk; *Hugo Altmann*, „Klesl (Cleselius, Khlesl, Klesel), Melchior, Kardinal”, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* IV (1992), 42–45; újabban pedig *Volker Press*, „Kleisl, Melchior”, *Theologische Realenzyklopädie* I–III (hg. v. Gerhard Müller–Horst Balz), Berlin 2006, I, 265–267. Az e helyeken felsorolt irodalomból kiemelkedik: *Josef Freiherr von Hammer Purgstall*, *Khlesl's... Leben. Mit der Sammlung von Khlesl' Briefen... und anderen Urkunden...* I–IV, Wien 1847–1851; *Anton Kerschbaumer*, *Kardinal Klesl*, Wien 1865¹ [és 1905²]; *Franz Méstan*, *Regesten zur Geschichte des Kardinals Melchior Klesl, Bischofs von Wien 1598–1630, Regesten zur Geschichte der Erzdiözese Wien. II: Regesten zur Geschichte der Bischöfe und Erzbischöfe Wiens* (hg. v. Joseph Kopallik), Wien 1894, 160–289.

³⁹ Klesl politikai attitűdjére: *Johann Rainer*, *Kardinal Melchior Klesl (1552–1630)*. Vom „Generalreformer” zum „Ausgleichspolitiker”, *Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 59 (1964) 14–35 (alapvető és hasznos áttekintés); *Uő.*, *Der Process gegen Kardinal Klesl*, *Römische Historische Mitteilungen* 5 (1961–1962) 35–163; újabban pedig *Heinz Angemeier*, *Politik, Religion und Reich bei Kardinal Melchior Khlesl*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 110 (1993) 249–330. Magyar nyelven személetes jellemzése: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*, *Magyar Történet* I–V, Budapest, 1941–1943⁷, IV, 20 és 577 (*Szekfű*).

⁴⁰ Klesl szerepére a Habsburg-utódlásban legújabbán: *Alexander Koller*, *Papst, Kaiser und Reich am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges (1612–1621)*. Die Sicherung der Sukzession Ferdinands von Innerösterreich, Die Außenbeziehungen der römischen Kurie unter Paul V. Borghese (1605–1621) (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom [BDHIR] 115; hg. v. Alexander Koller), Tübingen 2008, 101–121.

tagja a dinasztíának, aki felmenői között tudhatta anyai nagyapjaként II. Miksát, vagyis Rudolphhoz és Mátyáshoz hasonlóan közvetlen egyenes ági örökösének számított. A spanyol királlyal egyidős Ferdinánd gráci főherceg apja Károly († 1590) I. Ferdinánd legkisebb fia, II. Miksa öccse volt.⁴¹

Mindannyiuk köztudomású katolikus intranzigenciája alapjaiban veszélyeztette a kleseli rendszer fennmaradását. Protestáns oldalról ezért Mátyás után egy nem katolikus császár megválasztása érdekében szervezkedtek. Klesl az utódlás megoldásának, egy kevésbé kompromisszum-kész trónörökös „helyzetbehozásának” halogatásával igyekezett rendszerének működését biztosítani, illetve továbbélésére kedvező feltételeket teremti. A rövidtávon hatékony politika azonban rendkívül veszélyes volt. Az augsburgi vallásbéke után két évvel született II. Mátyás ingatag egészségi állapota miatt bármikor számolni lehetett trónja megüresedésével, ami kijelölt és biztos pozíciókkal rendelkező utód híján a protestánsoknak kedvezett volna. A birodalmi jog szerint ugyanis az *interregnum* idején az ügyek vitelét a pfalzi választó vette át, aki ekkor protestáns volt. Magyarországon a szintén protestáns nádor került volna helyzetbe, és a cseh királyválasztás elhúzódása, kedvezőtlen kimenetele pedig alapjaiban veszélyeztette volna a birodalmi esélyeket, hiszen egyúttal egy választófejedelmi szavazat sorsa forgott kockán.

Klesl azon kevesek közé tartozott a prágai udvarban, aki világosan előre látta: a pattanásig feszült helyzetben a legkisebb hiba is általános háborúhoz fog vezetni, amit igyekezett elkerülni. A spanyol utódlás (egy Alba herceg-szerű alkirály az örökös tartományok élén!), illetve az uralkodói tapasztalatokkal nem rendelkező, rendkívül merev gondolkodású, harcias teuton lovag Miksa trónra lépte protestáns részről, egy protestáns császári utódlás pedig katolikus részről vezetett volna azonnali fegyveres konfliktushoz, mind Közép-Európában, mind a Birodalom területén. (Albert főherceggel, Németalföld kormányzójával, egy pillanatig sem számoltak.)

A leginkább reális megoldást katolikus részről Ferdinánd gráci főhercegen vélték megtalálni, aki szintén elkötelezett katolikus, felekezete sikeres, de nyílt erőszakot különösképpen nem alkalmazó terjesztője volt, és Stájerország főhercegeként két évtizedes uralkodói tapasztalattal rendelkezett konfesszionálisan vegyes területek felett. Maga Klesl akként lavírozott, hogy ha az általa diktált tempóban és módon, az ő szervezésében kerül sor Ferdinánd utódlására, az nemcsak a mátyási uralmi rendszer továbbélését és a háború elkerülését jelenti a gráci főhercegtől szintén berzenkedő protestáns rendekkel, hanem megfelelő szövetségesek támogatásával esetleg még saját politikai túlélését is lehetővé teszi. A Titkos Tanács elnöke az utódlás kérdését teljességgel alárendelte a protestánsokkal történő megegyezés maximájának, ami nagyon ingatag politikának számított. Egyáltalán nem biztos, hogy megvolt a kellő realitása, vagyis hogy a harmincéves háború bárhogyan is elkerülhető lett volna. Ráadásul jelentősen torzítja a képet, hogy Klesl, mint mindazok, akik saját maguk szerezték hatalmukat, annak akár egy szeletéről is képtelen volt önként lemondani. A lehe-

⁴¹ Vö. például *Brigitte Hamann*, Habsburg lexikon, Budapest, 1990, 95–99 (II. Ferdinánd). 145–149 (III. Fülöp). 335–339 (II. Mátyás). 411 (genealógia).

tő legtovább fenn kívánta tartani az évtized fordulóján kialakult *status quo*-t. Ez a magatartása pedig mind nyilvánvalóbban kockára tette a még friss emlékű *Bruderzwist*, Mátyás és Rudolf 1608-tól 1612-ig elhúzódó trónviszálya során amúgy is nem kis mértékben megtépázódott Habsburg és katolikus pozíciókat.⁴²

E tanulmány lehetőségeit, céljait messze meghaladja, hogy II. Mátyás utódlásának hosszú évek során hónapról-hónapra változó bonyolult képlet- és feltételrendszerét akár csak főbb vonalaiban is megismerjük. Az 1615-re már az általános figyelem középpontjában álló probléma-együttes egyik gyújtópontja abban azonosítható, hogy a spanyolok érdemi kompenzáció nélkül nem akartak lemondani trónigényükről, és ekörül különféle alkudozások folytak, illetve hogy már kihűlt ambíciói ellenére vissza-visszatért Miksa római királlyá választásának ideája is a választófejedelmek, pontosabban környezetük körében,⁴³ ami viszont értelmetlenné tette volna Ferdinánd magyar és cseh öröklését.⁴⁴ A másik gyújtópont Klesl taktikázása képezte az időzítéssel kapcsolatban. Róla Rómában már 1615 őszén sejtették, hogy kivárára kezd játszani.⁴⁵

Elképzelhető, hogy Klesl ugyanazt az uralkodóváltási modellt kívánta megvalósítani, ami II. Mátyás trónra lépésével már bevált, és amit 1625-ben III. Ferdinánd (1637–1657) esetében is megfigyelhetünk.⁴⁶ Elsőként a magyar, utána a cseh korona, végül pedig a császári öröklést biztosító római királyválasztás. Legelőnyösebbnek és legbiztosabbnak egy időben talán a magyar királyválasztás tűnhetett. A török fenyegetés árnyékában Ferdinánd megválasztása esetleg biztosabbra vehető volt, egyúttal az erős protestáns rendiség a választási kapitulációkban vallásgyakorlása terén olyan feltételeket, garanciákat tudott kikötni, amelyek precedensként, mintaként az új uralkodó kezét mind cseh, mind birodalmi viszonylatban megkötötték volna. A változó erőviszonyok függvényében nem lehetett kizárni mindennek az inverzét sem: az erdélyi protestáns magyar államiság léte és a magyar protestáns rendek komoly hadipotenciálja miatt alkalmasint a magyar királyválasztás kimenetele tűnt alkalmilag a legbizonytalanabbnak.⁴⁷

VI.

Mindkét esetben feltétlenül szükség volt egy olyan átlagon felüli képességgű, professzionális, megbízható és kellően lekötelezett politikusra, aki szervezői és szónoki képességeivel a megyegyűlések és az országgyűlés fórumain a rendi politizálás lehetőségeivel megfelelően tudott élni, és kellő ellensúlyt képezhetett — az uralkodóválasztás páratlan lehetőségét nyilván maximálisan ki-

⁴² *Altmann*, Klesl, 42–45; *Rainer*, Kardinal Melchior Klesl, 27–29. A Habsburg-utódlás kérdésével a harmincéves háború szinte teljes nemzetközi irodalma foglalkozik valamilyen szinten. Miksa bajor fejedelem császársjelöltségének szemszögéből például: *Hugo Altmann*, Die Reichspolitik Maximilians I. von Bayern 1613–1618 (Briefe und Akten 12), München–Wien 1978, 159–227.

⁴³ Sőt neve az 1618-as magyar királyválasztáson is komolyabban előkerült.

⁴⁴ ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 159, fol 57rv.

⁴⁵ A már idézett vonatkozó irodalom mellett számos idevágó adat: ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 159, passim (Lettere del nunzio all'imperatore del 1615 e 1616 in cifra).

⁴⁶ *Fraknói Vilmos*, A magyar királyválasztások története (Historia Incognita I/14), Máriabesnyő–Gödöllő 2005², 207–212.

⁴⁷ Vö. ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 121r.

használni szándékozó — evangélikus Thurzó György nádorral szemben. Az ország területén az oszmánellenes védelmi rendszer kivételével saját fegyveres erővel jószerével nem rendelkező Habsburg államhatalom lehetőségei ekkor még jóval korlátozottabbak voltak, mint mondjuk akár fél évszázaddal később. A nemesség kellő meggyőzése kiváltképpen a befolyását leginkább kinyilvánító királyválasztás esetében finoman szólva is stratégiai posztulátum volt.⁴⁸

Klesl éppúgy teljes mértékben tisztában lehetett azokkal a sokrétű politikai (és persze konfeszionális) lehetőségekkel, amit az esztergomi érsek személye jelenthetett — kiváltképpen, ha az ő kreatúrájának számított —, mint az ezeket az előnyöket 1615 novemberében/decemberében emlékiratba foglaló magyar katolikus rendek. Az, hogy az ország primásának meghatározó szerepe lesz a magyar királyi trón utódlásában, nemcsak őelőtte, hanem a katolikus rendek előtt is nyilvánvaló volt. Sőt, fordítsuk meg az érvelést, ha ők számoltak ezzel a vonatkozással, sokkal inkább feltételezhetjük ezt magáról a Titkos Tanács professzionális politikus elnökéről. A *status catholicus* az esztergomi érsek gyors kinevezését sürgető emlékiratának negyedik pontja pedig kizárólag ezzel a témával foglalkozott:

„Ha megtörténne (mit a jóságos Isten legkegyelmesebben elhárítson), hogy az emberi lét gyöngesége következtében Felségtek e törékeny élete végére ér, interregnum következik. Ha Felségtek áldott emlékü osztrák [!] császár elődei nyomdokaiba lép, és arra az elhatározásra jut, hogy még életében és ereje teljében gondoskodik utódjáról Magyarországon, nincs aki ne látná, hogy mennyire a közjó, sőt a nemes Ausztriai Ház érdekében áll, hogy... valakit érsekké nevezzenek ki, nehogy előjoga bármiféle számottevő kárt szenvedjen. Ő ugyanis egyrészt elsőként fogalmazza meg véleményét, másrészt a klérust és szinte az összes katolikust könnyen azonos álláspontra tudja hozni. Szentséges Császár, sokféle ebből származó veszélyeket tudnánk elősorolni, ha ekképpen nem gondoskodunk előre, ám inkább Felségtek bölcs ítéletének mérlegelésére hagyjuk, mintsem hogy hosszas szóval tárjuk fel ezeket.”⁴⁹

Az idézet meggyőzően igazolja számunkra az utódlás kérdésének és a primási szék gyors betöltésének a katolikus rendek képviselői előtt is nyilvánvaló összefüggését 1615 novemberében/decemberében. A katolikus rendek azonban — akik tisztában voltak vele, hogy a primási kinevezés kérdésében a döntés nem az ő kezükben van — taktikus távolságtartással nem vesztek el a szövevényes részletekben, csupán tudatták: ők maguk is érzékelik a probléma súlyát. Kilenc pontos felterjesztésükben ez a legkevésbé általános jellegű érvük a primási szék gyors betöltése mellett. Konkrét személyi javaslatot ebben az emlékiratban nem tesznek.

Megtette ezt helyettük azonban a Titkos Tanács elnöke, aki nyilván azt is szem előtt tartotta, hogy az új primás ne csak hasznosan, hanem kifejezetten az

⁴⁸ Klesl rendszerint mind magyar, mind cseh, mind birodalmi viszonylatban csak a fennforgó nehézségeket szokta volt elősorolni. *Hammer Purgstall*, Khlesl's... Leben, III, n. 647 (1616. június 19., V. Pálhoz); illetve n. 652 (július 3.: Gutachten Cardinal Khles's ob da Successionsgeschäft mehr im römischen Reich oder in den Erbländern vornzunehmen sei") és passim.

⁴⁹ ASV Segr. Stato, Principi, vol. 57, fol. 295r–296v.

ő elképzelései és főként ütemezése szerint működjön közre a trónutódlás biztosításában. Aligha tévedünk, ha az imént felvázolt történeti keretében azt feltételezzük, hogy Klesznek elsősorban és szinte kizárólagosan a küszöbön álló legkomolyabb bel- és külpolitikai kihívás: a magyar királyválasztás saját elgondolása szerint történő megvalósításához volt szüksége Pázmányra esztergomi érsekként, illetőleg annak biztosítására, hogy az új uralkodó kormányzata a kitaposott úton haladjon tovább. Pázmány így mint a II. Mátyás és II. Ferdinánd (1619–1637) közötti utódlás kulcsfigurája, illetve a magyarországi bel-, illetve egyházpolitikai folyamatosság letéteményese jelenik meg előttünk. Esztergomi érseki kinevezésének tényleges okát ebben a mozzanatban ragadhatjuk meg a Habsburg-udvar, személy szerint pedig Melchior Klesl, a Titkos Tanács akkor még mindenható elnöke részéről.

Klesl egyetlen egy másik magyar főpapban, egyháziban sem láthatott annyira garanciát az utódlás mindent felülíró kérdésének saját tervei szerint lezajló megvalósításában, mint abban a Pázmányban, akinek már 1608-as „politikai pályakezdése” épp egy királyválasztó országgyűlésre esett. Akkor és ott nagy feltűnést keltve jezsuitaként a vallásszabadság mátyási értelmezésére rimelő, megengedő teológusi szakvéleményt adott.⁵⁰ Ő vette rá az elkövetkező időszakban Forgách primást a mátyási politika elfogadására, ami végül annak ellenére is sikerült, hogy a primás viszonya az uralkodóval és főminiszterével enyhén szólva hűvösnek volt mondható. A főminiszter szemében — országgyűlési szereplése, valláspolitikai elvei, a primási udvarban eltöltött majd egy évtized alatt szerzett tapasztalatain, kivételes szónoki, írói képességein, lelkipásztori népserűségén túlmenően — Pázmány mellett szóló további érv lehetett, nem is csekély mértékben, hogy személyes ismeretsége, még a gráci évekből táplálkozó, élete végéig töretlen jó kapcsolata Ferdinánd főherceggel⁵¹ a későbbiekben esetlegesen ellensúlyozhatta Bécs püspökének személyes rossz viszonyát vele és Miksa főherceggel, amelyet a főminiszter 1616. áprilisi bíboroskreációja heves precedencia-vitákkal súlyosbított.⁵²

Klesl Pázmány érseki kinevezésével és a magyar rendi hierarchia egyik csúcsára helyezésével gyakorlatilag biztosra ment. Konfesszionális reálpolitikája folytatását így, és csak így vehette biztosra az egyik legfontosabb Habsburg-országban. Ez a szempont magyarázza kellőképpen és elégségesen a császári diplomácia Forgách halála után intenzívvé váló római lépéseit a magyar jezsuita érdekében, hogy a jogi problémák ellenére az érseki székre lehessen ültetni, illetve Klesznek az ügy részleteiben mutatott kiemelt figyelmét. És ami a legfontosabb: a császári főminiszter a magyar rendiség új vezetőjét mindezek után méltán tarthatta saját kreatúrájának és lekötöztetett, megbízható kliensé-

⁵⁰ Ennek kurrens elemzése a kapcsolódó irodalom ismertetésével: *Bitskey István*, Pázmány Péter memoranduma a vallásszabadságról, *Keresztény Szó* (Kolozsvár) 2009/2, 1–4; illetve egy átdolgozott változat a szakvélemény szövegének közzétételével: *Der ungarische Jesuit Péter Pázmány über die Religionsfreiheit der Calvinisten und der Lutheraner, Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918* (hg. v. Márta Fata–Anton Schindling), Münster 2012, 453–472.

⁵¹ Erre lásd *Kastner Jenő*, Pázmány Péter gráci éve, *Katolikus Szemle* 1935, 1–2. sz., klny., 7–8.

⁵² *Koller*, Papst, Kaiser und Reich am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges, 112–118.

nek (utóbbinak már Forgách halála után, pontosabban 1615. decembertől, Prágába hívatásától),⁵³ Pázmány pedig szentelő püspökét elsődleges patrónusának, amennyiben viszonyukat a kora újkori *patronage*-rendszer⁵⁴ koordinátáin akarjuk megjeleníteni.

A történések rekonstrukciója e megközelítésben plasztikusan elhelyezhető a „mikropolitikai” elemzések körében. Hiszen nyilvánvalóan kora újkori típusjelenségről van szó: egy jelentős, ám időben határolt hatalomkoncentrációval rendelkező politikai tényező — szintén tipizálhatóan egy bíboros főminiszter⁵⁵ — által irányított belső hatalmi rendszer, klientúra-, hálózat- és karrierépítés és az európai politika formálásának, formálódásának belső, háttérmechanizmusainak személyi, sőt rendszerszerűen organikus összefonódását („*Verflechtung*”) fejthetjük fel egy egyedi és magyar szempontból messze ható ügyben.⁵⁶ Ezen sajátos, a kül- és bel-, a mikro- és makropolitikát lényegében még el nem különítő kora újkori patrónus-kliens szisztéma léte és nagyfokú mobilitást lehetővé tévő működési sajátosságai teszik érthetővé számunkra Pázmány karrierjének „meseszerű” fordulatát. A partvonalra szorított, már-már ellehetetlenített jezsuitából egyházfejedelem és nagybirtokos közjogi méltóság lett. Európai viszonylatban gyakorinak nem gyakori, ám — talán egyedül gyorsaságát leszámítva — nem elképzelhetetlen fordulat a korszakban.⁵⁷ Sokkalta rendhagyóbb a teljesítmény, amit Pázmány érsekként nyújtani tudott.

⁵³ Már 1616. elején bizonyítani lehet, hogy Klesl legbelsőbb köréhez tartozik, egyelőre csak a magyar belpolitika viszonylatában. Lásd a Pázmány kezével írt Klesl-levélfogalmazványokat a nádorhoz és az országbíróhoz (1616. január 27. és február 3.) *Hanuy Ferenc* (kiad.), Pázmány Péter... összegyűjtött levelei I–II, Budapest, 1910–1911, I, Függelék, n. 13. 14.

⁵⁴ Vö. további irodalommal *Tusor Péter*, A barokk pápaság (1600–1700), Budapest, 2004, 80skk és 117skk.

⁵⁵ Vö. újabban *Hillard von Thiessen*, Außenpolitik im Zeichen personaler Herrschaft. Die römisch-spanischen Beziehungen in mikropolitischer Perspektive, Römische Mikropolitik unter Papst Paul V. (Hg. v. W. Reinhard, idézve a következő jegyzetben), 21–178, 39–42skk; továbbá *Jean Bérenger*, Pour une enquête européenne: Le problème du ministériat au XVII^e siècle, *Annales* 29 (1974) 166–192; *John H. Elliot-Lawrence W.B. Brockliss* (eds), *The World of the Favourite*, London 1999, különösen 13–25 (I.A.A. Thompson); *Michael Kaiser-Andreas Pecar* (Hgg.), *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten im 17. und 18. Jahrhundert* (Zeitschrift für Historische Forschung. Beihefte), Berlin 2003; illetve *Tusor*, A barokk pápaság, 118skk és 169skk.

⁵⁶ Vö. minderre számos részpldával: *Wolfgang Reinhard* (Hg.), *Römische Mikropolitik unter Papst Paul V. Borghese (1605–1621) zwischen Spanien, Neapel, Mailand und Genua* (BDHIR 107), Tübingen 2004, passim (különösen *Thiessen*, Außenpolitik im Zeichen personaler Herrschaft, 42skk); összefoglalóan pedig szintén *W. Reinhard*, *Makropolitik und Mikropolitik in den Außenbeziehungen Roms unter Papst Paul V. Borghese 1605–1621, Die Außenbeziehungen der römischen Kurie unter Paul V., 67–82. Régebről: Freunde und Kreaturen. „Verflechtung” als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Die römische Oligarchie um 1600, Ausgewählte Abhandlungen* (Historische Forschungen 60), Berlin 1997, 289–310.

⁵⁷ Pázmány születésekor olyan pápa ült V. Pius személyében Szent Péter trónján, aki a piemonti szegény sorsú Bosco család leszármazottja, domonkos koldulórendi szerzetes volt. Kolozvári évei alatt V. Sixtus személyében Itáliába menekült dalmáciai pázsztorok ivadéka lett az Egyház feje. Tágabb időperspektívában vizsgálva a felfelé irányuló társadalmi kanalitás és csúcsmodelljét a kora újkorban megállapíthatjuk még, hogy az 1540–1770 között uralkodott további 27 pápa közül mindössze 6 volt arisztokrata, 7 nemes származású, 14-en városi polgárcsaládból származtak. További irodalommal lásd *Tusor*, A barokk pápaság, 22–23 és 267–268.

Hogy Pázmány preferálásának *ratio ultimája* Klesl esetében a magyarországi Habsburg-szukcesszió saját ütemezés szerinti megvalósítása lehetett, több forrás is alátámasztja. Ezekből nyilvánvaló, hogy Pázmány részese volt az utódlás körüli udvari harcoknak. Például patrónusa vélhetően a mind elégedetlenebb főhercegek megtévesztésére 1616. augusztus végén őt küldi Franz Dietrichstein bíborshoz, hogy közölje, lemond javára a hatalom gyakorlásáról. Ezt persze senki sem hitte el neki. 1616. október 24-én Klesl — mondván, senki másban nem bízhat — az 1616. szeptember 28-án a már érsekké kinevezett⁵⁸ Pázmánnyal íratja meg azt a levelét, amelyben közli a pápai Államtitkársággal: az uralkodó Bécsbe szándékozik menni az utódlás rendezésének elviselhetetlen halogatása miatt már-már lázadó Miksa főherceg megrendszabályozására. Az Ausztriát kormányzó és a bécsi Udvari Kamarát ellenőrző Miksa főherceg 1616 novemberében nem is volt hajlandó átadatni Pázmánynak a primási birtokokat, csak azután, hogy személyesen magához rendelte Bécsbe, aminek az új érsek tüstént eleget is tett.⁵⁹

VII.

Az érseki szék betöltésében kompetens másik tényező, vagyis a pápai udvar alapvetően patrónusán keresztül viszonyult Pázmányhoz. A császári főminiszter kiválasztottját látta benne, akinek tevőleges közreműködése révén végre-valahára konkrét és biztató lépés történik az utódlás kényes és veszélyes kérdésében. Mely kérdés az 1610-es évek derekán mindinkább a pápai külpolitika érdeklődésének homlokterébe került.

Rómában kifejezetten károsnak tartották Melchior Klesl halogató, kivárára játszó taktikáját. A kurrens nemzetközi kutatás tézise szerint egyenesen benne látták a Kúria — több elemében csupán teoretikus szinten megfogalmazott — birodalombeli konfesszionális céljai elérésének legfőbb akadályát.⁶⁰ A bécsi püspökkel szemben alkalmazott római eljárás ugyanakkor cseppet sem volt konfrontatív. Sőt befolyásolására, megnyerésére 1616 végéig, 1617 elejéig minden alkalmat megragadtak, a kisebb ügyek tömkelegén át egészen bíborosi kinevezéséig bezárólag,⁶¹ melynek 1615. őszi háttértárgyalásai, majd 1616. ápri-

⁵⁸ Magyar Nemzeti Levéltár-Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii (A 57), vol. 6, fol. 779–780; *Fraknoi*, Pázmány... és kora, I, 621; Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (Adattár... 5), s.a.r. *Jankovics József*, Budapest–Szeged, 1981, n. 153.

⁵⁹ „Il signor cardinale Cleselio mandò la settimana passata il padre Pasman al signor cardinale Dietrichstain facendoli sapere, che egli pensava di ritirare dai negozi et dal servizio di sua maestà Cesarea, et intendeva d'introdurre esso Dietrichstain, ma non si crede. Massimiliano et Ferdinando intendo, che fin'alla venuta del conte d'Ognate vogliono dissimulare con il cardinale Cleselio, ma che se dopo haver la cessione di Spagna non vedranno risoluzione in questo negozio della succesione, se li vogliono mostrare aperti inimici...”. Alessandro Vasoli internuncius Scipione Borgheséhez, Prága, 1616. augusztus 29. Fondo Borghese, Serie II, vol. 159, fol. 183r; BAV Bonc., vol. E 16, fol. 36r–37v (Függelék, 2. sz.); *Hanuy*, Pázmány... levelei, I, n. 42. 44. 47. 48.

⁶⁰ *Koller*, Papst, Kaiser und Reich Reich am Vorabend des Dreißigjährigen Kriges, 109.

⁶¹ ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 162, fol. 20r. 21rv. 77r; uo., vol. 367, fol. 2rv; Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Handschriftensammlung, Ms. W 290, vol. 13, fol. 369rv; lásd még uo. fol. 341rv. 183rv; vol. 10, fol. 46rv; Segr. Stato, Germania, vol. 114K, fol. 383rv; Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 111r. 116r. 125r; uo., vol. 159, fol. 77r; Segr.

lis 11-ei publikálása⁶² szinte kísértetiesen egybeesik a Pázmány érseki kinevezését lehetővé tevő diszpenzációs brève előkészítésének és kiadásának időszakával.

A pápai diplomácia e hozzáállás keretében sürgette folyamatosan — sőt gyakorlatilag minden egyéb ügyet ennek rendelt alá⁶³ — az utódlás kérdésének rendezését is, méghozzá természetesen Ferdinánd javára. A még mindig nyomasztó európai spanyol hegemonia gyarapodását VIII. Kelemenhez (1592–1605) és majd VIII. Orbánhoz (1623–1644) hasonlóan az egyébként spanyolbarátnak számító⁶⁴ V. Pál (1605–1621) sem látta szívesen. Az osztrák főherceg stájerországi uralkodását ugyanakkor konfesszionális szempontból ideálisnak tartotta. Ferdinánd uralkodói hatalma a jezsuiták és a gráci nunciatúra segítségével, továbbá jogi eszközök alkalmazásával, mint már előkerült, 1596-tól röpké két évtized alatt katolikus többségűvé tette korábban szinte teljesen evangélikus országát.⁶⁵

A Habsburg-öröklés kérdése régóta a Habsburg–pápai tárgyalások középontjában állott. Lodovico Ridolfi római császári ügyvivő már 1614. szeptember 20-ai jelentésében beszámolt arról, hogy a pápa mennyire sürgeti megoldását, és hogy V. Pál szerint az örökös tartományok esetében a spanyolok nem támasztanak nehézséget, amennyiben azok Ferdinándra szállanak. Esetleges lázongás esetén pedig mozgósíthatók lennének az Észak-Itáliában állomásozó spanyol csapatok.⁶⁶ 1614. december 4-én pedig arról ír, hogy a pápa üdvözölte Klesl elképzeléseit a magyar és a cseh utódlás megoldására a fennálló viszonyok között, aminek köszönhetően a császári trónt biztosító római királyválasztásra is sor kerülhetne az első birodalmi gyűlésen.⁶⁷ Ridolfi 1615. január 17-ei jelentésében részletezi, hogy egész pontosan mik is lehettek ezek az elképzelések, és élhetünk a gyanúval, hogy az előző napokban a császári ügyvivővel egyeztető — renden belüli problémái miatt és Forgách bíboros képviselőjében épp Rómában

Stato, Vescovi, vol. 190, fol. 346r; Segr. Stato, Nunz. Port., passim. Vö. *Hammer Purgstall*, Khlesl's... Leben, III, n. 534 is.

⁶² ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 518rv. Vö. *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi IV*, ed. *Patritius Gauchat*, Monasterii 1935, 13. ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 61v–62r. Uo., vol. 944, fol. 56v–57v; Segr. Stato, Principi, vol. 191, fol. 76r [vö. fol. 31r is]; *Armarium XLV*, vol. 15, fol. 140rv. Vö. *Kerschbaumer*, Kardinal Klesl, 218ssk is. A koronabíborosi kinevezésekre újabban *von Thiessen*, *Außenpolitik im Zeichen personaler Herrschaft*, 63–73.

⁶³ Vö. ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 944, fol. 112rv; uo., fol. 155r–157r. Lásd még különösen uo., serie II, vol. 159, passim és Segr. Stato, Nunz. Port., vol. 151, passim.

⁶⁴ Vö. *Guido Metzler*, *Die doppelte Peripherie. Neapel als römische Kolonie und als spanische Provinz, Römische Mikropolitik unter Papst Paul V.*, 179–334.

⁶⁵ Ferdinánd grazi uralkodására hosszabban-rövidebben szinte valamennyi, a harmincéves háborúval, illetve előzményeivel foglalkozó, idézett és idézendő nemzetközi szakirodalom kitér. A főherceg karakteres jellemezése: *Ferdinándy Mihály*, *Pázmány az államférfi*. Születésének négyszázados évfordulójára, *Katolikus Szemle* 22 (1970) 201–217 és 315–328 (kny. 1–32), 9–12.

⁶⁶ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 30v–31r; ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 371, fol. 106rvskk; uo., vol. 162, fol. 5r–6r. 11r. 13r. 39r. 47r. 48r. 57r („Sabbato si cominciò il trattato della successione di Bohemia et di Ungheria”, 1614. szeptember 25.). 77r és passim.

⁶⁷ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 12, fol. 689rv; uo., Staatsabteilung Rom, *Diplomatische Korrespondenz*, Karton 49, fol. 57–92 (Konv. Ridolfi).

tartózkodó — Pázmány is hasonló megoldást vázolt 1615. eleji audienciáján az egyházfő előtt, úgy szóban, mint írásban.

Ridolfi ügyvivő a Szent Palotában 1615 januárjának derekán Klesl utasításának megfelelően a megegyezés szükségességét hangoztatta a birodalmi protestánsokkal, hogy közös erővel lehessen szembeszállni a törökökkel, akiknek a fenyegetése számottevően megnövekedett, miután Bethlen várakat adott át számukra. Kérte a pápa közbenjárását a katolikus fejedelmeknél. Borghese bíboros előtt Ridolfi azt húzta alá, hogy II. Mátyásnak a törökellenes „ökumenikus” összefogás védőernyője alatt megegyezésre kell jutnia a birodalmi protestánsokkal, különben mindent elveszíthet, és még életében meg is lehet, és meg is kell oldani az utódlás kérdését, különben a katolikus vallás óriási károkat szenved. A spanyol követnek ugyanakkor a császári ügyvivő szemrehányásokat tett, amiért uralkodója Savoyában és Flandriában háborúzik drága pénzen, ahe-lyett, hogy a katolikus vallás és a dinasztia létfontosságú ügyeit támogatná.⁶⁸

E páratlanul érdekes, ám időbeli ütemezést taktikusan nem tartalmazó vízió Bethlen Gábornak a fejedelmi trónra kerülése nyomán megnőtt, és a Várad, Lippa és Jenő átadását⁶⁹ követelő oszmán fenyegetésben vélte megtalálni azt a katalizátort, amelynek köszönhetően mind a birodalmi rendek közötti felekezeti ellentétek áthidalhatóak lennének, mind pedig kellő vallási engedmények fejében az utódlás kérdése is rendezhető.⁷⁰ A linzi értekezlet (*General-landtag*) kudarca, ahol az osztrák, cseh és magyar rendek összehívott képviselői nem mutattak túlzott lelkesedést egy oszmán–Habsburg konfliktus finanszírozására,⁷¹ majd a Bethlen biztosaival rövidesen, 1615. május 6-án megkötött nagyszombati egyezség, még inkább a zsitvatoroki béke 1615. július 15-ei bécsi megerősítése azonban elejét vette az ez irányú tervezeteknek.⁷²

⁶⁸ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 177r–178v és 199r–200v; ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 367, fol. 4r–6v.

⁶⁹ Biblioteca Angelica (Roma), Ms. 1234, fol. 12rv; ÖStA HHStA Rom, Dipl. Korresp., Karton 49, fol. 88–89. Az Európa-szerte botrányt kavaráó hír ekkor még csak részben bizonyult igaznak, Lippa végül 1616 nyarán került teljesen oszmán kézre.

⁷⁰ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 12, fol. 732–735; uo., fol. 716rv és 717r–718v; uo., Rom, Dipl. Korresp., Karton 49, fol. 55–56. – V. Pál keleti politikája, érdeklődése változásaira: *Jan Paul Niederkorn*, Papst, Kaiser und Reich während der letzten Regierungsjahre Kaiser Rudolfs II (1605–1612), Die Außenbeziehungen der römischen Kurie unter Paul V., 83–100, 84.

⁷¹ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 16r. A törökök elleni háború a Porta gyengesége miatt ekkoriban fényes kilátásokkal kecsegtetett, ugyanakkor erős hadsereget adott volna a császár kezébe, ami félelemmel töltötte el a rendeket. *Angyal*, Az 1615-i bécsi török békének titkos pontjai, 374–375 (idézve a következő jegyzetben); *Ferdinándy*, Pázmány az államférfi, 12; vö. *Press*, „Matthias”, 404–405 is; részletesen: *Ila Bálint*, Az 1614-i linzi egyetemes gyűlés, A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV (szerk. Károlyi Árpád–Angyal Dávid), Budapest, 1934, 231–253, főként 249–253. – *Az ausztriai rendiségre: Winfried Schulze*, Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619), Graz 1973; *Gerhard Ammerer* (Hg.), Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 49), Wien–München 2007.

⁷² Vö. *Angyal Dávid*, Az 1615-i bécsi török békének titkos pontjai, Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére. Születésének ötvenedik évfordulóján, Budapest, 1925, 367–382.

A pápai diplomácia a Pázmánynak 1615 januárjában adott pápai audienciát követően — nyilván nemcsak emiatt, de az ott elhangzottaktól nem is függetlenül — gőzerőre kapcsolt a Habsburg-utódlás rendezése érdekében. Februárban utasították a madridi nunciust, hogy érje el a spanyol udvar teljes és gyors bejegyzését Ferdinánd öröklésébe.⁷³ Rómában tisztában voltak a nehézségekkel is. Például, hogy a királyválasztó országgyűlés összehívását a rendek további vallási engedmények kicsikarására használnák föl,⁷⁴ illetve hogy a császárné terhessége körül felröppenő hírek sem kedveznek a döntés megszületésének.⁷⁵ Mindazonáltal — tisztában lévén személyes érdekmotivációival, tulajdonságaival, a főhercegekhez fűződő viszonyával, s látva szüntelen taktikázását — már ekkor elkezdene kételkedni abban, hogy Klesl tényleg akarja az előzetes rendezést,⁷⁶ akár birodalmi, akár cseh, akár pedig magyar viszonylatban.⁷⁷

Éppen ezért a szentszéki külpolitika 1616. február–április folyamán ráerősített Klesl „megdolgozására”. De Mara nuncius számos jelentésben panaszkodik az osztrák bíborosra, hogy bár szóban Ferdinánd mellett nyilatkozik, szándékai igazából kifürkészhetetlenek („*inperscrutabili*”). 1616. április 25-ei jelentésében arról ír, hogy „jóllehet Klesl készségesen hirdeti, hogy a római király választása Ferdinánd személyére essen, mégsem lehet teljesen megbízni benne. Ezért tegnapelőtt tárgyaltam a spanyol követ úrral, és javasoltam, neki, hogy Kleslnél a számára kedves, és nála hatékonyan működő eszközöket kellenne bevetni...” – melyek formáját és mértékét Balthasar de Zúñiga prágai spanyol követ 50 000 aranyforintban vélte megtalálni.⁷⁸ A bécsi püspököt azonban ebben a kérdésben nem lehetett pénzzel megvesztegetni. Az sem segített, hogy a pápai diplomácia bizalmasan közölte a bíboros belső emberével, a bécsi domonkos priorral, hogy gazdája folytonos „mutációi” kezdik aláásni renoméját.⁷⁹

A távozó De Mara utódának, Vitalio Visconti-Borromeónak 1616 júniusában adott követutasítás továbbra is kiemelt helyen kezelte az utódlás kérdésében Klesl tette készítését, akin az utasítás szavai szerint „az összes ügy eldöntésének illetékessége, vagy még inkább teljhatalma nyugszik” a császári udvarban. A követutasítás vonatkozó, 7. pontjával érdemes szó szerint megismerni:

⁷³ ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 16r és 4r–6v. Vö. a január 31-ei jegyzékeket is (fol. 12r és 13r).

⁷⁴ ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 18r és 124r.

⁷⁵ ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 27r. Vö. fol. 33rv is.

⁷⁶ ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 23r. 25r. 60r. 75r. 91r. 126r. 132r.

⁷⁷ A forrásokban ekkor a császári és cseh utódlás mellett természetesen a magyar is következetesen feltüntetésre kerül. Később olykor csak alkalmanként nevesítik: „Ha dato non poca ammirazione, che il Cleselio si vaglia del nunzio di Spagna per le cose, che vostra signoria scrive, ma com'ella dice, il medesimo nunzio molto ben lo conosce. Manco male è, che si quereli con lui della dilazione, che s'interpone per l'elezione del re de Romani, et che si procrastini la risoluzione nel particolare di Bohemia et d'Ungheria”. Borghese titkosított jegyzéke De Mara nunciushoz, Róma, 1615. április 11. ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 26r. Lásd még 1615. december 12. (fol. 87r); 1616. január 16. (fol. 100rv).

⁷⁸ Koller, Papst, Kaiser und Reich Reich am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges, 105–106; ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 153r.

⁷⁹ ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 121r.

„Mivel a császár igen előrehaladott és beteges állapotban találtatik, nagy szükség látszik arra, hogy megtörténjen a római király választása, hogy elkerülhető legyen az interregnum... és hogy ne essen a császár választása eretnekre, miként kereszténység szolgálata számára olyannyira fontos Csehország és Magyarország királyválasztása sem... Ennek érdekében szüntelenül fáradozzák uraságod, szüntessen meg minden haladékot és akadályt, hogy az említett választások bekövetkezzenek. Tárgyaljon Klesl bíboros úrral és a spanyol követ úrral és képviselje előttük Szentséges Urunknak ezt a Birodalom, a vallás és az egész kereszténység javát szolgáló és a halogatásokból származó veszélyeket elhárítani akaró óhaját”⁸⁰.

Kleslnek 1616 nyarára egyre nyíltabban állást kellett foglalnia nemcsak Ferdinánd személyének kiválasztása, hanem az utódlás tényének hivatalos deklarálása mellett is.⁸¹ Rómában 1616 végén,⁸² 1617 elején⁸³ pedig már hétről hétre várták e fejlemény bekövetkeztét.

Noha a Borghese-pápa pontifikátusát a fokozatos Itália-felé fordulás jellemezte, ez nem azt jelentette, hogy Közép-Európa már ekkor teljesen kikerült volna a pápai politika érdeklődési köréből. Magyarországról: történelméről, elhelyezkedéséről, kiterjedéséről, részeiről, jövedelmeiről, hadászati viszonyairól pontos, részletes és friss információi voltak a Kúriának a 16–17. század fordulóján. Még arról is tudtak, hogy „a magyarok nem szimpatizálnak a környező népekkel, legkevésbé a németekkel”⁸⁴. Az ország sorsa, a hazai események az 1610-es évek elején,⁸⁵ illetve derekán sokszor kaptak kiemelt figyelmet a quiri-náli audienciákon, elsődlegesen az erdélyi fejlemények és a török fenyegetés összefüggésében. Lodovico Ridolfi császári ügyvivő 1614. január 15-ei jelentése szerint a pápa örömmel értesült néhány partiumi város, erősség — többek között Huszt, Kővár, Nagybánya — 1613. decemberi megszerzéséről az uralma elfogadtatásával foglalatosskodó Bethlentől.⁸⁶ Három hónappal később a török háború, avagy béke esélyeinek latolgatása volt napirenden a Szent Palotában. A friss és bennfentes értesüléseket a hírneves kapucinus diplomata, Giacinto da Casale szolgáltatta, aki Forgách bíboros levelével tért vissza Rómába.⁸⁷ 1614

⁸⁰ *Silvano Giordano O.C.D.* (a cura di), *Le istruzioni generali di Paolo V ai diplomatici pontifici 1605–1621 [I–III]* (Instructiones Pontificum Romanorum [Istituto Storico Germanico di Roma]), Tübingen 2003, 1025; ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 367, fol. 153r (vö. fol. 181r is); uo., Serie I, vol. 945, fol. 182v–183r.

⁸¹ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 60rv.

⁸² ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 453rv.

⁸³ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 651rv.

⁸⁴ Vö. *Relazione di Germania fatta in tempo dell'imperadore Ridolfo secondo di Austria, nella quale si narrano le cose contenute nella seguente tavola.* ASV Fondo Borghese, serie I, vol. 828, fol. 56r–109v és 80v–83v. A Magyarországra vonatkozó információk mélysége a lombard, toszkán és spanyol értesülésekével vetekszik. Uo., helyenként.

⁸⁵ BAV Barb. Lat., vol. 6918 (De Mara 1612. évi jelentései mellékletekkel); vol. 6919 (1613); 6920 (szintén 1613), különösen fol. 9. 26. 75; valamint ASV Fondo Confalonieri, vol. 22, fol. 53r–68v. Vö. még *Kruppa Tamás*, Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában. Okmánytár II (1595–1613) (CVH I/5), Budapest–Róma–Szeged, 2009, ad indicem.

⁸⁶ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 112rv; *Angyal*, Az 1615-i bécsi török békének titkos pontjai, 373–374; *Ila*, Az 1614-i linzi egyetemes gyűlés, 247; ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 127.e, fol. 79rv.

⁸⁷ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 5rv.

nyár derekán Borghese bíboros közvetítésével a Habsburg-diplomácia Erdély török bekebelezésének veszélyét hangoztatta V. Pál előtt, és felhívta a figyelmet arra, hogy az örökös tartományok rendjei az esetleges segítség megajánlását össze fogják kapcsolni bizonyos vallási engedmények követelésével. Közlése, tudjuk, az eredetileg Bécsbe összehívott linzi értekezlet meglehetősen pozitív értelmezése volt, a rendek mindenestül a török háború ellen foglaltak állást, ami egyáltalán nem ütközött a spanyol követ és a főhercegek szándékaival.⁸⁸ 1614. november végén azt jelentette Ridolfi Prágába, hogy a pápa különös aggodalommal hallgatja tőle az erdélyi és török híreket. Nem minden alap nélkül, hiszen — bár II. Mátyás 1614. augusztus 23-ai linzi kiadványában fegyverszünetet hirdetett a Bethlennel folyó tárgyalások idejére⁸⁹ —, a szeptember végén összeülő gyulafehérvári országgyűlésen a háború megindításáról folytak a tárgyalások. Szkender temesvári pasa egyidejűleg táborba szállva követelte Lippa és Jenő átadását, amit egyelőre sikerült elodáznia.⁹⁰ 1615. március derekán V. Pál különösen jónéven vette a törökökkel folyó bécsi béketárgyalások megindulását, és hogy az egyik császári biztos maga Forgách Ferenc esztergomi érsek lett.⁹¹

A pápai diplomáciának végig kiemelt feladata volt a magyarországi, erdélyi események figyelemmel követése.⁹² Az Államtitkárság rendszeresen adott utasításokat, visszajelzéseket e téren.⁹³ A diplomáciai iratforgalomban olykor még a Hódoltságot érintő missziós kérdések is előkerülnek.⁹⁴

1615 őszén, noha a Bethlen megmérgezésére szőtt klesli tervek nem nyerték el sem a nunciust, sem pedig az Államtitkárság tetszését,⁹⁵ a fejedelem megbuktatásának nagyobb szabású, a birodalmi helyzet alakulásától függő és német katonaságot is bevető,⁹⁶ illetve végül csupán a Homonnai Drugeth György diverziójára támaszkodó elképzelése a római Kúria kifejezett helyeslésével találkozott.⁹⁷ Ez az érdekegyezés nyilván nem hátráltatta Pázmánynak közös, pápai-császári akarattal történő politikai pozícióba helyezését. Hiszen ő a fejedelemség területéről származott, és erdélyi „bevetése” korábban jezsuita előjárói eltökélt szándéka volt. Nem meglepő tehát, hogy a pápai udvar részéről nem eleneztek, hanem magától értetődőnek vették küldetését Homonnaihoz.

⁸⁸ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 25rv.

⁸⁹ Klesl ugyanakkor Erdély széleskörű keresztény összefogással történő elfoglalását vizionálta Kornis Zsigmondhoz írt, Linz, 1614. augusztus 24-ei levelében. Archiveror Nationale Romania, Directia Judeteana Cluj, Fond Familial Kornis [Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Gönczruszkai gróf Kornis család levéltára], n. 654/a, fol. 4–5.

⁹⁰ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 107r.

⁹¹ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 151rv. A tárgyalások előzményire, hátterére: *Angyal*, Az 1615-i bécsi török békének titkos pontjai, 367–382.

⁹² ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 159 és Segr. Stato, Germania, vol. 114K, helyenként (különösen a nagyszombati és bécsi tárgyalásokra, illetve utóbbiak őszi ratifikációjára).

⁹³ ASV Segr. Stato, Nunz. Port., vol. 151, fol. 41 és passim.

⁹⁴ ASV Segr. Stato, Germania, vol. 114K, fol. 37rv; uo., Nunz. Port., vol. 151, fol. 25v. 29rv. 50v–51r; Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 166rv. Vö. uo., vol. 947, fol. 111v és 132rv is.

⁹⁵ Fondo Borghese, Serie II, vol. 159, fol 68r; uo., vol. 367, fol. 11r.

⁹⁶ Fondo Borghese, Serie II, vol. 159, fol 88rv.

⁹⁷ Fondo Borghese, Serie II, vol. 159, fol 77r.

A Szentszék figyelme Magyarország politikai eseményei iránt 1616-ban is töretlen volt.⁹⁸ A Kúriában nem csináltak titkot abból, hogy milyen nagy elvárásokat fűznek Homonnai Drugeth György erdélyi akciójához.⁹⁹ 1616. március elején az — éppen ekkor Pázmány szomaszkákhoz történő átlépését, rendtársai különféle vádjai alóli tisztázását is kézben tartó — Államtitkárság azon véleményének adott hangot, hogy a prágai udvar Homonnainak nyújtott támogatása igazolható, hiszen Bethlen sem tartotta be a nagyszombati békét, például nem engedett szabad katolikus vallásgyakorlatot.¹⁰⁰ Március 19-én az Államtitkárságot felügyelő Scipione Borghese bíboros nepos nemcsak a Pázmánnyal kapcsolatos felmerült gyanúk kivizsgálásáról ír, hanem aznap Homonnai sikereinek várható következményeiről elmélkedik.¹⁰¹

A töretlen bizakodást¹⁰² a kedvezőtlen hírek hatására¹⁰³ nyár derekán már komoly aggodalom váltotta fel.¹⁰⁴ Nem meglepő hát, ha a magyar gróf kudarca után méltányolták a felső-magyarországi rendek lecsendesítését, ami érseki kinevezése előtti politikai „próba”-feladatként Pázmány nevéhez fűződött.¹⁰⁵ De még a következő év tavaszán is a kedvező észak-itáliai fejleményekkel együtt értékelte V. Pál Bethlen megegyezési hajlandóságát II. Mátyással.¹⁰⁶ Az új nuncius, Visconti-Borromeo (majd váratlan halála után Alessandro Vasoli internuncius is) 1616 végén, 1617 elején folyamatosan élénk érdeklődést tanúsított a magyar viszonyok, a nádor és Bethlen irányában,¹⁰⁷ kiváltképpen az újabb nagyszombati tárgyalások, illetve Thurzó nádor halála kapcsán.¹⁰⁸ Az érdeklődés aktív voltának egyik szembetűnő jele, hogy az új esztergomi érsekkel a jelek szerint folyamatos levelezésben álló¹⁰⁹ nuncius, illetve maga a pápai Államtitkárság is határozottan állást foglalt amellett: az ország helytartója Pázmány legyen, akár egy olyan tanács élén is, amelyben protestánsok is részt vesznek.¹¹⁰

Nyilvánvalónak vehetjük: a pápaság a térség politikai fejleményei iránt ekkor még csekélynek aligha mondható, állandó figyelmet szentelt, és számára II. Mátyás utódlása, benne a magyar királyválasztás gyors és biztos megoldása olyan posztulátum volt 1615–1616 során, amely szinte teljesen felülírt minden egyéb szempontot. V. Pál elsődlegesen emiatt teljesíthette Klesl jószerével min-

⁹⁸ BAV Barb. Lat., vol. 6921, n. 17. 29. 39 és passim; Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 17v és 183rv passim.

⁹⁹ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 66r–67v. Vö. *Fraknoi*, Pázmány... és kora, I, 620–621; *Angyal*, Az 1615-i bécsi török békének titkos pontjai, 371 és 375.

¹⁰⁰ ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 36rv.

¹⁰¹ ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 48r.

¹⁰² ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 74v–75r.

¹⁰³ Vö. uo., fol. 102v–103r és 109v–110r.

¹⁰⁴ ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 945, fol. 131r.

¹⁰⁵ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 79rv.

¹⁰⁶ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 571rv.

¹⁰⁷ BAV Barb. Lat., vol. 6922, passim.

¹⁰⁸ ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 947, fol. 9rv. 65r. 100v–101r (vö. fol. 116r és 140r is); BAV Barb. Lat., 6928 fol. 70rv. 191r. 272r és passim; ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 70a, fol. 95rv.

¹⁰⁹ BAV Barb. Lat., vol. 6923, n. 36.

¹¹⁰ BAV Barb. Lat., vol. 6923, n. 9 és 29; ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 947, fol. 12v–13r (és fol. 13v–14r); BAV Barb. Lat., vol. 6923, n. 43.

den, Pázmánnyal kapcsolatos kívánságát, hogy a Jézus Társaságon belüli és kívüli problémák, jogi nehézségek ellenére¹¹¹ habilitalja őt az érseki méltóság viselésére. A magyar jezsuita személyében jószerevel az egyedüli konkrét fogódzót láthatták a Kúriában e hónapok során, ami közelebb visz a Habsburg-utódlás problémájának megoldásához.

VIII.

Pázmány másodlagos kötődését tekintve egyúttal a Borghese-pápa „kreatúra”-jának számított. Nem csupán arról volt szó, hogy a Habsburg-szentszéki érdekazonosság, kiváló diplomáciai viszony, a császári főminisztert minden kisebb-nagyobb ügyben megnyerni és politikájában befolyásolni akaró pápa a Pázmánynak adott — méltán különlegesnek mondható — kedvezményeket pusztán Klesl többszöri és sürgető fellépése nyomán engedélyezte volna. A Franz Dietrichstien bíboros római ügyvivője, Jacomo Olivieri által 1616. november eleji személyes kihallgatásáról írt jelentésében megörökített pápai szavak, miszerint *‘certo anco amiamo il padre Pasman’*, azaz „bizony szeretjük páter Pázmányt is”, nem az általános szeretetparancs jegyében fogantak,¹¹² hanem egy korabeli speciális terminusnak tekinthető, miszerint az új érsek a pápai klientúrához is sorolható. Egyszerűbben — és nem a kora újkor ceremoniósan cizellált társadalmi rendszerének megértéséhez, megvilágításához szükséges fogalmat használva — úgy fogalmazhatnánk, Pázmány bizonyos szempontból teljesen és feltétlenül bírta az egyházfő bizalmát. Ne feledjük, érsekségének ideája párhuzamosan a pápai nunciussal is felvetődött, maga Klesl pedig a Pázmány mielőbbi kinevezésére irányuló, az 1616. április 21-ei bréve — amely végleg lehetővé tette számára, hogy a világi és egyházi problémák, jezsuitasága ellenére egy szomaszka rendi kitérővel főpapi méltóságot fogadhasson el Magyarországon¹¹³ — kiállítását utáni kúriai sürgetéseket felhasználva nem kis túlzással egyenesen arról írt és közölte az ideiglenes császári ügyvivővel audienciáján: az érseki kinevezésre V. Pál kedvéért került sor.¹¹⁴

Ennek a pápai bizalomnak az alapját — Placido de Mara nuncius kedvező jelentései¹¹⁵ sorozata mellett, sőt inkább előtt — semmi másban nem találhat-

¹¹¹ Ezeket e tanulmányban külön nem részletezem. Lásd a már idézett, vonatkozó irodalmat: *Lukács-Szabó*, *Autour de la nomination de Pázmány*, i.m.; *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, i.m.; *Sávai*, *Pázmány és a szomaszkok*, 123–141; *Tusor*, *Pázmány, a jezsuita érsek*, 158–163; *A jezsuita Pázmány szomaszka szerzetessége. Miért?*, 177–186; *Ki lehetett Pázmány jezsuita feljelentője?*, 441–448.

¹¹² Róma, 1616. november 12. Moravský Zemský Archiv (MZA), Rodiný Archiv Dietrichštejnů, *Korrespondence Kardinála Františka Dietrichštejna*, kart. 438, fol. 170r–171v.

¹¹³ Vö. *Lukács-Szabó*, *Autour de la nomination de Pázmány*, i.m.; *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, i. m.; *Sávai*, *Pázmány és a szomaszkok*, 123–141; *Tusor*, *Pázmány, a jezsuita érsek*, 158–163; *A jezsuita Pázmány szomaszka szerzetessége. Miért?*, 177–186; *Ki lehetett Pázmány jezsuita feljelentője?*, 441–448.

¹¹⁴ Niccolò Ridolfi 1616. október 22-ei jelentése. ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 490rv.

¹¹⁵ ASV Segr. Stato, Germania, vol. 114K, fol. 365v és 376r–377v; Segr. Stato, Nunz. Port., vol. 151, 146v–147r; Biblioteca Angelica, Ms. 1231, fol. 295v–296r; Ms. 1234, fol. 143v [vö. ASV, Segr. Stato, Nunz. Port. 151, 146v és 148v]; Fondo Borghese, Serie II, vol. 159, fol 69r és vol. 367, fol.

jük meg, mint abban a személyes benyomásban, amit a magyar jezsuita az egyházfőre a — fentebb már előkerült — 1615. január 5-ei magánkihallgatásán tett a quirináli Apostoli Palotában. Itt Pázmány nemcsak a nagyszombati kollégium alapításáról, Magyarország vallási és valláspolitikai viszonyairól szólt a pápának.¹¹⁶ Az Államtitkárság 1615. január 10-ei jegyzéke arról tudósít bennünket, hogy kezdeményező módon Pázmány maga hozta elő: a Szentszékek különös figyelmet kellene fordítania a magyar és a cseh trón, valamint a császári méltóság öröklésének biztosítására.¹¹⁷ Az általa elmondottakat részletesen annak ellenére sem ismerjük, hogy V. Pál kérésére január 11-én írásban is benyújtotta helyzetelemzését. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy Ferdinánd mellett érvelt,¹¹⁸ és hogy a továbbiakban Pázmányra úgy tekintettek a Kúriában, mint akire a szentszéki diplomácia számíthat „az egész kereszténység legfontosabb ügyének” kedvező végkimenetelében.¹¹⁹ Akár Kleslre gyakorolt befolyásán keresztül, akár az ország primásaként közvetlenül is, aki a magyar korona biztosításának kulcsszereplője volt az országgyűlés keretében lezajló rendi választás menetében.

Egyelőre nem tudjuk, hogy Pázmány egészen pontosan miket mondott és miket írt le V. Pálnak 1615 januárjában, de biztosra vehetjük, Rómában ennek nyomán idővel azt is szem előtt tarthatták, hogy Pázmány primásként biztosítékkal szolgálhat Klesl mellett Ferdinánd érdekében.

Ferdinánd főherceg mielőbbi magyar királlyá választásának kúriai preferenciája nemcsak a Pázmánynak 1616-ban tavaszán adott átlépési kedvezményeket, a sokrétű támadások, rágalmak ellenében is töretlen bizalmat magyarázzák meg, teszik érthetővé számunkra, hanem a pápai megerősítés páratlanul gyors voltát (már 1616. november 28-án, illetve december 19-én bekövetkezett),¹²⁰ és ide kapcsolódóan V. Pál szóbeli felmentését is az újabb szerzetesi fogadalom elmaradása alól. Ezt Pázmánynak új rendjében, a szomaszkáknál kellett volna tennie, hiszen távozása a Jézus Társaságból csak ezzel lett volna tel-

80r; *Lukács*, *Jezsuita maradt-e Pázmány*, 206 és Dok., n. 3–4; *Fraknói*, *Pázmány... és kora*, I, 176–180–184; *Uő.*, *Pázmány Péter*, 73–75; *Magyarország... összeköttetései a Szentszékekkel*, III, 288.

¹¹⁶ BAV Bonc., vol. E 15, fol. 27r–28v; ASV Arm. XLV, vol. 10, fol. 87v–88v; ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 146r–147v (Függelék, 1. sz.).

¹¹⁷ „Nella dieta d’Ungheria, che secondo vostra signoria scrive, si farà in Possonio dopo quella d’Austria, non si dubita, ch’ ella havrà pensiero d’aiutar in quanto può le cose della religione, ma vuole nondimeno sua santità, che se le ricordi anco in suo nome, come quella, che preme grandemente in questo negozio. Quel padre Pasman Giesuita mandato qua dal signor cardinale di Strigonia è stato espedito nelle cose, che ha dimandate conforme al suo desiderio. Et havendo ricordato qui, che sia bene d’attendere alla successione di regni di Bohemia et d’Ungheria, et all’elezione del re de Romani, gli ha risposto sua santità, che ci s’è pensato da un pezzo in quà, et hora ci si pensa più, che mai, et così piacesse a Dio, che ci s’applicasse l’animo anco costì.” Scipione Borghese bíboros nepos jegyzéke Placido de Mara prágai apostoli nunciushoz. ASV Segr. Stato, Nunz. Port., vol. 151, fol. 3v–4r. Vö. *Fraknói*, *Pázmány... és kora*, I, 618 *Zsilinszky Mihály*, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai I–IV (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai)*, Budapest, 1881–1897, II, 112; illetve *Fraknói*, *Magyarország... összeköttetései a Szentszékekkel*, III, 286–287–290 is.

¹¹⁸ ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 177r–178v. 199r–200v. Ferdinánd és Pázmány kapcsolatára *Fraknói*, *Pázmány... és kora*, I, 302–304.

¹¹⁹ Vö. ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 367, fol. 4rv.

¹²⁰ Vö. HC IV, ‘Strigonien.’

jes.¹²¹ Amint Olivieri ágens 1616. október 22-én Franz Dietrichsteinnek — aki Magyarország és az örökös tartományok bíboros protektoraként illetékes volt az ügyben — írt jelentéséből tudjuk, Porfirio Feliciani államtitkár a pápai kinevezési konszisztoriális eljárás alapjául szolgáló kánoni kivizsgálási jegyzőkönyv átadásakor maga sürgette nála — nemhogy szokatlan, hanem már-már elképesztő módon — a gyors ügyintézését, mondván, hogy azt a „császári Felség a lehető legnagyobb nyomatékkal kéri, tekintettel a magyar országgyűlésre, azért, hogy Pázmány is részt vehessen rajta, hiszen övé első szavazat” – hangoztak szavai.¹²² A vélhetően diplomáciai szálon (II. Mátyás vonatkozó leveleiben nincs szó róla) tudatott országgyűlést pedig a bécsi bíboros megnyilatkozása alapján Rómában joggal vélelmezték a várva várt királyválasztó diétának.¹²³

IX.

Pázmány harmadik, ugyanakkor legfontosabb, nem választott és nem is elnyert, hanem természetes klientúrája, amit alattvalói lojalitásnak nevezhetünk, mindenekelőtt ahhoz a dinasztiahoz kötötte, amelyet egész élete folyamán országa és vallása fő védelmezőjének, garanciájának tartott. Ezt a lojalitást mélyítették, perszonalizálták a hosszú gráci évek a trónöröklésre legesélyesebb Ferdinánd főherceg irányában.¹²⁴ A leendő II. Ferdinánd az érseki kinevezéskor írt gratulációjában oda nem illő módon hangoztatta elkötelezettségét a Jézus Társaság irányában, ami talán egyfajta subsztilis figyelmeztetés is lehetett az új primás számára: a renden belüli hányattatásai ellenére sem feledheti kötődését a Társaság és az azt patronáló dinasztia irányában.¹²⁵

A források töredékessége miatt rekonstruálhatatlan, hogy Pázmány érseksége első másfél évében hogyan kezelte nap mint nap azt a bonyolult viszony- és feltételrendszert, melynek mentén kinevezése végbement. A „főhercegek (és a Társaság) vs. Klesl” mind élesebbé váló — és folyamatos pápai mediációtól kísért — politikai harc a spanyol diplomácia támogatásával az előbbi fél javára kezdett eldőlni. Miksa és Ferdinánd 1617 márciusában megegyezett az e célból küldött rendkívüli spanyol követtel. Oñate grófja a róla elnevezett — mind Klesl, mind mások előtt hosszú évekig titokban maradt — szerződésben (*Pactum de Successione Regnorum Hungariae et Bohemiae*) elszázi és észak-itáliai kompenzációkért lemondott Ferdinánd javára a spanyol ág trónigényéről. A bíboros főminiszter ezután egyre inkább elveszítette az irányítást az események felett. Ferdinánd júniusban cseh király lett, és ősszel megkezdődtek a magyar királyválasztás előkészületei.

A halogatáson szinte már mániákusan ügyködő Klesl egyetlen egy érveléssel tudta és kívánta hitelesíteni politizálását Ferdinánd előtt. 1618. február 2-án a

¹²¹ *Tusor*, Pázmány, a jezsuita érsek, i.m.

¹²² MZA Rod. Arch. Dietrich., Korresp Frant. Dietrich., kart. 438, s.f.

¹²³ Vö. ÖStA HHStA Turcica, Alter Bestand [Türkei I.], Karton 105, Konv. 2–3 [1616 XI–XII], passim; BAV Barb. Lat., vol. 6921, n. 65.

¹²⁴ *Kastner*, Pázmány Péter gráci évei, i.h.

¹²⁵ Szövege: Fraknói Vilmos (kiad.), Pázmány Péter levelezése (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria* 19), Budapest, 1873; magyar fordításban idézi: *Fraknói, Pázmány... és kora, I.*, 239–240; Pázmány Péter, 83–84.

szokásos terjengős stílusában, ám egyértelműen közölte vele: nem törődve a támadásokkal, Pázmányt éppen a magyarországi Habsburg-utódlás biztosítása, jelesül az ő trónra lépése végett nevezte ki korábban érsekké, akinek jó szolgálatai most messzemenően igazolják ezt a döntést! Noha a bíboros rendszerint bátran élt a politikai disszimuláció eszközeivel, e közlését korábbi megfigyeléseink összefüggésében teljesen hitelesnek fogadhatjuk el.¹²⁶ A színlelés itt abban jelentkezik, hogy két nappal később ugyanakkor szemlátomást türelmét vesztve ingerülten utasította a prímást: megkérdezése nélkül a továbbiakban ne merészeljen lépéseket tenni a királyválasztó diéta érdekében.¹²⁷

Nehéz eldönteni, hogy mit tekintünk inkább zseniálisnak Pázmány részéről? Azt, ahogy a protestáns többségű országgyűléssel — a hozzá 1618. február 1-jén, most már tudjuk, milyen előzmények után intézett buzdító pápai breve szellemében¹²⁸ — el tudta érni, fogadtatni a katolikus gráci főherceg megválasztását, akit július 1-jén Pozsonyban meg is koronázott.¹²⁹ Vagy inkább azt, hogy a

¹²⁶ „Was für guette officia der Herr Erzbischof von Grann praestiert, werde E. Königl. Wrd. hiebei sehen, nebens befunden, Quod Deus solus ex malis Causis bonos effectus producere possit, Welches Inen Anfangs die Jesuitter so wenig imaginiern können, als dise, welche unsern process, so wie mit Kaißer Rudolpho auf diser Kaisl. Maiest. seitten geführt, aller vernunft nach thun können. Und ob man wol dergleichen sachen, welche gemainem lauff repugniern, nit mueß gemein und daraus einen gebrauch machen, Weil es gefehrlich, und müßlich, so concurrirt doch Gott vilmaln in desperatis terminis. Damit man Ime dergleichen Werkh allein zueschreiben soll, mirabilis est enim Deus in operibus suis. Daher Clemens Octavus Henricum Galliae regem zue der Zeitt absolviert, da vil heilig und gelehrte Leuth das widerspüll gehalten, In welche Fueßtapfen dise Pöpstl. Heil. anfangs mit denen Venedigern auch getretten. Desto weniger haben sich E. könipl. Würden zu verwundern, wan Ich zue Zeitten etwas apprenedier, und derselben suggerier, so wieder gemaine Ausehen und vermainen eusserlich einen schein haben möchten. Bin gewiss an des P. Pasmani promotion vom Herzen ungeru kommen, mich aber hat Gott inwendig trieben, dass ich wider meinen Willen hab solches thun müssen und nicht anders hab thun können, sondern dafür gehalten. Weil mich Gott in das Ambt gesetzt, werde er mich auch darinnen in semitam rectam dirigieren, und meine Actiones als das Unwürdigste Instrument seiner Almechtigkeit prosperieren wöllen, Welches bißhero mer als Ich würdig dem Löblichen Haus Oesterreich, so alles würdig zum besten geschehen ist. So Ich nur hac occasione, weil Ich gar will destwegen austehn müessen, E. K. Würden. pro generali Doctrina et observantia als nunmehr ein Erlebter und Alter zueschreiben und dieselb Gottes bewahrung bevelhen wöllen. Kiadva: *Hammer Purgstall*, Khlesl's... Leben, IV, n. 823. Vö., uo. n. 824 is.

¹²⁷ Klesl Pázmányhoz írt, 1618. február 4-ei levele utóljára közölve: *Fraknoi*, Pázmány levelezése, n. 122. Vö. még *Hanuy*, Pázmány... levelei, I, n. 88; *Fraknoi*, Pázmány... és kora, I, 181, különösen I. j.; 312–313 (főként 4. és I. j.), valamint 320–322.

¹²⁸ Kiadva: *Fraknoi*, Pázmány... levelezése, n. 120. A breve fogalmazványa Scipione Cobelluzzi bíboros brévetitkár s.k. aláírásával: ASV Epistulae ad Principes, vol. 34, fol. 71r.

¹²⁹ A Habsburg-utódlásra, magyar országgyűlésre és királyválasztásra 1618. első felében fordított kúriai figyelemre lásd Scipione Borghese jegyzékeit Ascanio Gesualdóhoz (összehívás, király és nádorválasztás, protestáns vs. katolikus küzdelmek). ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 947, fol. 179r–180v. 181r. 186r. (március 17.: „Intendo per una di vostra signoria de 24 del passato il suo arrivo in Vienna con buone nuove della salute di sua maestà et che gli Vngheri congregati che saranno dimanderanno per successione in quel regno la persona del re Ferdinando, il che piaccia a Dio, che segua quanto prima”). 193v. 196v. 197v–198v. 201v. 203v. 205v–206r. 208v–209r. 215rv. 216v. A titkosított utasításokban is számos fontos adat található (protestáns országgyűlési követelésekre, nádorválasztásra, Miksa–Klesl precedenciális és politikai harcára stb.): ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 340, fol. 27r. 29r. 32r. 33r. 37r. 62r. A vonatkozó nunciátúrai iratok: BAV Mss. Chigiani, N. I. 5 (Registro delle lettere, che si scrivono all'illustrissimo singor cardinale Borghese ad altri di Palazzo, et a signori cardinali capi di congregazioni nella nunziatura presso la

Habsburg-ház magyar trónöröklését úgy volt képes véghezvinni, hogy közben nem került sor kenyértörésre közte és karrierjét előmozdító patrónusa között. Kleslnak egészen annak bukásáig bizalmasa maradt, ugyanakkor a letartóztatás és a bíboros ellen indított per a sikeres királyválasztás után egy pillanatra sem ingatták meg helyzetét a bécsi udvarban.¹³⁰ Sőt ő lehetett az első és talán az egyetlen, aki az osztrák kardinálist angyalvárbeli kiszabadulása után 1622 decemberében azonnal megkereste levelével, így téve tanúságot a politikai mellett kivételes emberi kvalitásairól is.¹³¹

X.

Már-már érthetetlen, hogy Fraknoi Vilmos, aki a Pázmány kinevezését követő időszakban oly részletesen és élvezetesen mutatja be szerepét a királyválasztásban 1617–1618 során, és hangsúlyozza jelentőségét, még utalást sem tesz arra, hogy ennek valami kapcsolata lenne az előző év különleges („csudálatos” – írta Thurzó nádor prágai ágense) és máshogyan kellően megmagyarázhatatlan történéseivel: érseki előléptetésével.¹³² A Pázmánnyal foglalkozó többi neves szerző is kivétel nélkül leírja, hosszabban-rövidebben, hogy primásként első kiemelkedő feladata a királyválasztás lebonyolítása volt. A két mozzanat között viszont ők sem keresnek összefüggést, még halvány utalás szintjén sem.¹³³

E tanulmány tézise ugyanakkor így hangzik: *Pázmány Péter nem csupán a magyarországi Habsburg-berendezkedés évszázadokra kiható konszolidációjának meghatározó támasza volt, ahogy Szekfű Gyula állítja, hanem már kinevezésére is ezzel összefüggésben, ennek érdekében került sor a harmincéves hábo-*

maestà del re di Boemia dal principio dell'anno [1618] sin per tutto il 1619). ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 68, fol. 430r–433v; uo., Serie III, vol. 127.e, fol. 307r–309v. (A március 28-ai uralkodói leirat uo., fol. 311rv). – Gesualdo jelentései 1618 tavaszáról, nyaráról: ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 156, passim, különösen fol. 98r; valamint Serie I, vol. 947, fol. 219r; BAV Barb. Lat., vol. 6924, passim (a koronázásról: fol. 100r–101v). Lásd még ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 13, fol. 748rv. 758rv. 788rv; ASV Epist. ad Princ., vol. 34, fol. 311–312; ASV Fondo Borghese, Serie I, vol. 947, fol. 220v–221r; Serie II, vol. 432, fol. 673v és 674r.

¹³⁰ Például 1621-ben ő Ferdinánd végrendeletének – a Habsburg-birodalom „alapítóiratának” – első aláírója. Ennek jelentőségére újabban: *Guitman Barnabás*, Szükségesnek tartotta-e Pázmány Péter Erdély önállóságát?, Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, 177–182, 178–179.

¹³¹ *Fraknoi*, Pázmány... levelezése, n. 243 és 286; *Tusor Péter*, Pázmány és Klesl levélváltása 1626/1627 fordulóján (Forrásközlés a firenzei Magalotti-levéltárból), Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére (CVH I/8), Budapest–Róma, 2012, 119–135.

¹³² Ez annál érthetlenebb, hiszen a perdöntőnek számító forrást, Klesl 1618. február 2-ai, Ferdinándhoz írott – imént eredeti teljes német szövegében idézett levelét Fraknoi természetesen ismeri. Épp ebből következett arra, mint már előkerült, hogy Klesl „Pázmány kinevezetésének előmozdítása körül tevékeny volt”. *Fraknoi*, Pázmány... és kora, I, 181, 1. j.

¹³³ Iratok, köztük Ferdinánd Pázmányhoz írt levelei, eseménytörténet: *Fraknoi*, Pázmány... levelezése, 132skk, különösen n. 102. 114. 118. 120. 122. *Hanuy*, Pázmány... levelei, 122skk; illetve *Fraknoi*, Pázmány... és kora, I, 299–377; Pázmány Péter, 99skk; *Zsilinszky*, A magyar országgyűlések, II, 111skk; *Timon Ákos*, Pázmány Péter a jog és igazság védelmében, Budapest, 1921, 14–16; összefoglalóan, röviden utalva az Oñate-szerződésre is: *Fraknoi*, A magyar királyválasztások, 189–203; *Szekfű*, Magyar Történet, IV, 23–26; lendületes, lényeglátó összegzés: *Ferdinándy*, Pázmány az államférfi, 13–15; *Bitskey*, Pázmány, 134–135; a német pozitivistá irodalomban: *Kerschbaumer*, Kardinal Klesl, 257–258.

rá előestéjén. Konkrétan a Habsburg-utódlás rendezésével kapcsolatosan, amely a császári és pápai politika kivételes — a kétpólusú kinevezés összhangját megteremtő — egymásra utaltságát eredményezte, és amely utódlás megoldási hiányosságai közvetlenül a utolsó nagy európai vallásháború kirobbanásához vezettek.

Sajátos mozzanata a történetnek, hogy II. Ferdinánd, aki a legfőbb hasonélvezője lett Pázmány érsekségének, annak „kitalálását” fő politikai ellenlábásának, Melchior Kleslnak köszönhette. A bíboros kézjegyét, sajátos politizálási stílusát az e tanulmányban rekonstruálni szándékolt fordulatos történet szinte összes részlete magán hordozza. A magyar szerzetes elsősorban személyes politikai érdekeiből felkaroló, európai dimenziókban gondolkodó Klesl leginkább maradandó hatású tette pedig pályafutása során alighanem nem volt más, mint hogy a magyar történelem: úgy művelődés- és politika-, mint egyház-történeti vonatkozásban egyik legkiemelkedőbb alakját a Borghese-pápa V. Pál tevőleges közreműködésével történelmi helyzetbe hozta. Színes mikropolitikai láncolatok változataiból álló hatalomgyakorlása eme makropolitikai következményét azonban az utókorral ellentétben maga nyilván sosem ismerte fel.

Amennyiben Pázmány primási kinevezését mikropolitikai megközelítésben, a patrónus–kliens rendszer¹³⁴ perspektívájából értékeljük immár összefoglalóan, a következő meglepő megállapításra jutunk. A ragaszkodásban személyéhez úgy V. Pál pápa, mint Melchior Klesl bíboros császári főminiszter részéről — vitathatatlan képességeinek felismerésén túl — a meghatározó szempont az volt, hogy az érseki méltóságra történő több okozatú és több tényezőjű habilitálása nyomán mindketten biztosak lehettek Pázmány feltétlen lojalitásában. Elsősorban a kezdeményező Klesl, másodsorban az egyházfő. Valójában azonban a Borghese-pápa számításai váltak valóra, hiszen Pázmány nemcsak a Habsburg-utódlás kérdését rendezte el magabiztosan római Kúria elvárásai mentén, hanem konfesszionális téren is páratlanul maradandót tudott alkotni. Klesl szándékai kevésbé valósultak meg. Ez nem Pázmányon múlt, aki 1618 elején a döntő pillanatban úgy tudott szembefordulni patrónusával, hogy tulajdonképpen nem lett illojális hozzá. Az egész történet legmeglepőbb paradoxonja viszont az, hogy a Pázmány primási kinevezéséből legtöbbet profitáló II. Ferdinándnak nemcsak hogy semmilyen szerepe nem volt előléptetésében, hanem a Jézus Társasághoz fűződő szoros kapcsolata miatt, tekintettel a jezsuiták ellenkezésére sosem emelte volna Várad szülőltét Esztergom patinás érseki székébe.

Mely emelkedés, ehhez most már kétség sem fér, érdemben ugyan a titkos diplomácia eszközeivel,¹³⁵ ám *Theatrum Europaeum* felbolyduló színpadán játszódott. Ami megint csak arra figyelmeztet bennünket, hogy Magyarország kora újkori története tényleg csak európai összefüggésrendszerben ismerhető és érthető meg, és helyezhető el a maga valós történeti kontextualitásában.

¹³⁴ Erre további irodalommal *Tusor*; A barokk pápaság, i.h. és passim. Lásd még hozzá *Wolfgang Reinhard*, *Freunde und Kreaturen. Historische Anthropologie von Patronage-Klientel-Beziehungen*, *Freiburger Universitätsblätter* 139 (1998) 127–141.

¹³⁵ A császári és pápai udvari vonatkozó tárgyalásairól például a rendszerint jól tájékozott fi-renzei diplomácia sem szerzett tudomást, legalábbis idevágó adatot nem találtam az átvizsgált jelentésekben. ASFi Fondo Mediceo del Principato, filza 3331 és 4367. A velencei követjelentéseket még nem állt módomban tanulmányozni.

Még olyan jól ismert, hatásában jelentéktelennek aligha nevezhető tény is, mint Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése. E makropolitikai esemény és makropolitikai háttere csak a kora újkori mikropolitika szövevényes szálai mentén érthető meg.

Felfejtésükhöz, mint jelen tanulmány is mutatja, európai horizontú, szer-teágázó levéltári kutatások és kurrens módszertani ismeretek szükségeltetnek.¹³⁶

FÜGGELÉK

1.

Róma, 1615. január 10.

Lodovico Ridolfi császári ügyvivő II. Mátyáshoz

Ridolfi jelenti az uralkodónak Forgách primás gyóntatója, Pázmány Péter Rómába érkezését. V. Pál audiencián fogadta a jezsuita szerzetest, aki részletesen beszámolt a katolikus vallás helyzetéről a Habsburg-országokban, illetve II. Mátyás utódlásának problémáiról (mely témáról megelőzően hosszasan egyeztetett Ridolfival). A pápa arra kérte, hogy írásban is nyújtsa be az elmondottakat.

(ÖStA HHStA Handschriften, Ms. W 290, vol. 13, fol. 146r–147v – orig.)

Sacra Cesarea maestà

Ho pensato per questa settimana di non conferire a sua santità la lettera, che mi scrive mons. Gleselio vescovo di Vienna, poiché ritrovandosi qui al presente il padre Pasman gesuita, confessore del cardinale di Strigonia, come io già scrissi a vostra maestà Cesarea, gli ha sua santità domandata relazione di coteste parti, tanto in materia della religion cattolica, come della successione dei regni, e per essere questo padre stato di molte cose informato da me, e per haver'egli per se medesimo ottima volontà al servizio di vostra maestà Cesarea et al bene della religione, disse assai diffusamente della necessità, che ci era, che sua santità desse alcuna assistenza ai bisogni di coteste provincie e dell'imminenza del pericolo per la religione e per lo successione, e conchiuse per ultimo, che vostra maestà Cesarea non per altra ragione pativa tanti travagli, che per la difesa, che prendeva di continuo della religion cattolica. Ora perché sua santità gli comandò, che mettesse tutte le cose dette in scritto, il padre per ancora non l'ha [fol. 146v] portate, ma seguirà domani, havendole aggiustate insieme, et io ho giudicato, che sia a proposito, che sua santità primo consideri questa relazione fatta da persona non interessata, e poi venerdì all'audienza¹³⁷ io dirò diffusamente quel tanto, che da monsignor vescovo mi è stato comandato.

¹³⁶ Az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében végzett kutatásaimat az OTKA NN 82 307 sz. nemzetközi együttműködési projektje és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

¹³⁷ Későbbi források szerint is a császári követ szokásos kihallgatása péntekenként volt. W. Reinhard egy helyen ugyanakkor „Samstagsaudienz”-t említ. Paul V. Borghese... Datenbank der Kurie Paul V., ord. alph. („Ridolfi, Lodovico”)

Si è finalmente ultimato il negozio delle monache di Ternauia, e si spedisce un breve al cardinale di Strigonia, affinché faccia condurre quelle monache nel monasterio di Santa Chiara di Possonia, al quale si uniranno anco in perpetuo i beni di Ternauia, et un' altro breve ha pur fatto sua santità al cardinale di Strigonia, accioché dia il luogo di Ternauia ai padri Giesuiti. [-]^a

Essendosi dal parlamento di Francia dichiarata erronea la dottrina del padre Suares gesuita e perciò abrucciato il libro toccante, che unicuique privato liceat occidere principem tyrannum, et quod pontifex habeat omnem potestatem ad deponendos reges iniquos, adesso per le continue istanze di sua santità è stato sospeso il decreto del parlamento. [-]^b Di Roma li X di Gennaro 1615.

Di vostra sacra Cesarea maestà

[m.p.]

devotissimo et obligatissimo servitore

Lodovico Ridolfi

^a *Pár, vegyes hír.* ^b *Az ügy további taglalása, záróformula.*

2.

Prága, 1616. október 24.

Melchior Klesl bíboros Scipione Borghese bíboros neposhoz

A bécsi püspök a legnagyobb titoktartás közepette közli a pápai Államtitkársággal, hogy II. Mátyás a spanyol állásfoglalás megérkezte után azonnal, cseh viszonylatban remélhetőleg még karácsony előtt nyilvánosságra fogja hozni döntését utódlásának kérdésében. Azt viszont meg kívánja előzni, hogy az utód megnevezése ürügyén át is kelljen adni a koronáit, miként II. Rudolfal történt, ezért Bécsbe készül.

Ez a döntés annyira titkos, hogy a levelet író titkárként az új esztergomi érseket alkalmazta.

(BAV Bonc., vol. E 16, fol. 36r–37v – orig.)¹³⁸

Illustrissimo signor padron mio colendissimo.

Non posso mancare di darne parte a vostra signoria illustrissima di quello, che passa adesso in questa corte, affinché essendo ella informata dal tutto, possi dare notizia a nostro signore. Il negozio della successione, tanto desiderato da sua maestà, et da me tanto bramato, non fu possibile di effettuare, per fin'a questo tempo, essendo, che la cessione del re di Spagna, non se ha potuto avere. Non pero ha tralasciata la maestà sua, le disposizioni necessarie, affinché, venendo la risoluzione di Spagna, senz'alcuna dimora, potesse assicurare, non solamente le corone, nella casa d' Austria, ma anche le cose della religione catholica, con un successore catholico. Et quant'al reame di Bohemia, erano tali congiunture, che inanzi Natale, sarebbe dichiarato il successore ogni volta, che di Spagna venisse la cessione. Per facilitare il negozio dell'imperio, tra gl'

¹³⁸ Pázmány s.k. írása.

altri mezzi espedienti, haveva sua maestà consertato con l'elettore di Sassonia, un abboccamento, per guadagnarlo, et tirare alle sue voglie. Ma ecco, mentre stiamo in pensiero di transferirsi alla volta di Sassonie, da diverse parti [fol. 36v] con gran secretezze, et certezza viene avvisata la maestà dell'imperatore, che alcuni consiglieri maligni con ogni loro potere vogliono, non solamente seminare dissensioni tra la maestà sua et gli serenissimi arciduchi, ma passando più oltre, procurano per mezzi pericolosi, sforzare l'imperatore (come fu già sforzato Ridolfo) di dare le corone al successore. Di questo si trova molto risentita la maestà sua, et pero si e risoluta di trasferirsi a Vienna, per ovviare a questi inconvenienti, ne lasciare crescere questa scintilla, quale non si potrebbe spingere, senza molto sangue.

Se la maestà sua avesse havuto la risoluzione di Spagna, et fusse stato nel potere suo, la nominazione del successore, puo essere sicura vostra signoria illustrissima, che già sarebbe seguita. E quell'è, che pare strano a sua maestà, che sanno tutti, come senza la risoluzione di Spagna, per molte pretensioni et rispetti, non si poteva procedere in questo negozio, con tutto ciò, viene incolpata la maestà sua, et con pretesti della successione, si da orecchia ad alcuni consiglieri maligni.

Io posso dire, con ogni sincerità a vostra signoria illustrissima [fol. 37r], che quest'andata a Vienna, me preme sino al cuore, urgendo, che da Vienna non si potrà commodamente trattare, con i Bohemi et con gli elettori della successione; et però sono più di tre settimane, che con tutto mio potere procuro di divertire la maestà sua da questo viaggio. Ma all'ultimo per tanti avvisi sua maestà si risolse di non indugiare.

Questo e quello, ch' io ho voluto secretissimamente auisare vostra signoria illustrissima, acciò essendo la santità sua, et vostra signoria illustrissima informata dal tutto, non ne dia orecchia, a qualsivoglia relazione contraria. Et con questo bagio [!] humilissimamente le mani do vostra signoria illustrissima, preghandoli da Dio ogni felicità.

Da Praga alli 24 d' Ottobre 1616.

Di vostra signoria illustrissima

[m.p.]

humilissimo et devotissimo servitore et creatura
Cardinale Kheselius mp.

P.S. Questa risoluzione di sua maestà essendo molto segreta, non ho voluto confidare ad altri, pero ho fatto scriuere questa lettera con il monsignor nominato arcivescovo di Strigonia, quale humilissimamente se raccomanda a vostra signoria illustrissima.

THE APPOINTMENT OF PÉTER PÁZMÁNY AS ARCHBISHOP OF ESZTERGOM.
(THE HABSBURG COURT, THE HOLY SEE AND HUNGARY IN THE MID-1610S)

by Péter Tusor
(Summary)

The present study aims to answer the question of why and how the 17th century, the „century of Pázmány”, could have been so fully dominated in the course of Hungarian history by the renowned archbishop. What were the political and personal conditions, underlying motivations and circumstances of his appointment as archbishop? In the process of answering this question the reader will have a taste of the Hungarian features of Catholic confessionalization in the early modern period as well.

On the basis of archival research undertaken in Rome and Vienna, the solution of the problem, applying the method of micropolitical analysis elaborated by Wolfgang Reinhard, can be summarised as follows. Péter Pázmány was not only a decisive support of Habsburg consolidation in Hungary that was to prevail for several centuries, as maintained by Gyula Szekfű, but also his appointment was already directly connected to and influenced by this on the eve of the Thirty Years War. More precisely, in relation to the settlement of Habsburg succession, which resulted in an exceptional interdependence of imperial and papal policies, thus creating the harmony needed for the bipolar appointment, and the shortcomings of which led directly to the eruption of the last great European religious war.

It was as a client of Melchior Klesl, chief minister of Matthias II and head of the Secret Council, that Pázmány entered the scene of high politics, and he managed to stay there even after the fall of his patron in 1618. Thus Ferdinand II, who turned out to be the main beneficiary of Pázmány's archbishopric, could thank its conception to his greatest opponent, Melchior Klesl. Practically all the turns of the eventful story which is aimed to be reconstructed in the present study bear the unmistakable signs of the peculiar political style of the Cardinal.

While Klesl endorsed the Hungarian friar for his own political interests, and generally thought in all-European dimensions, possibly his most enduring achievement in the course of his whole career was the pushing to the foreground of history, with the cooperation of Pope Paul V, of one of the most outstanding figures of Hungarian cultural, political and church history.

Dáné Veronka

AZ ERDÉLYI VÁRMEGYÉK TISZTSÉGVISELŐI KARA A FEJEDELEMSÉG KORÁBAN (1541–1658)

A koraujkori erdélyi vármegyéket a romantikus történetírás nem övezte azzal a csalóka, ám igen tartósnak bizonyuló dicsfényvel, amellyel királyságbeli társaikat mint a rendiség, a rendi ellenállás, a nemzet bátyáit. Legkorábbi monográfusuk, Pokoly József is kénytelen volt — különösen a túlértékelt királyságbeliekhez viszonyítva — jelentéktelenebb voltukat elismerni,¹ majd Trócsányi Zsolt kutatásai mutattak rá újra a megye és a megyei nemesség politikai „súlytalanságára”.² E tekintetben az utóbbi bő évtized kutatásai részletezték, árnyalták a képet, de minden újabb adat csak alátámasztotta véleményüket. (Igaz, közben a királyságbeliek nimbusza is egyre inkább szertefoszlott.) Az okok, magyarázatok sorolhatóak: a központi/fejedelmi hatalom és szándék, a gazdasági potenciál, a politikai önállótlan-sághoz szokottság és az erre való „nevelés”. Úgy vélem azonban, egy igen fontos, magától értetődő kérdés hosszú ideje a levegőben lebeg: mégis kik azok, akik ezt az intézményt (így) működtették, esetlegesen szerepet játszhatott-e „alkalmatlanságuk”, lehetséges-e, hogy a jelentéktelen megye (intézményként és universitas-ként egyaránt) jelentéktelen tisztségviselői kart termelt ki, önmagát ördögi körbe taszítva és a más fejlődés esélyétől is megfosztva? A hiteles, tényszerű válaszhoz összetett vizsgálat szükséges: származás, vagyoni helyzet, vérségi, atyafisági és esetlegesen familiárisi kapcsolatrendszer, képzettség, szaktudás, az általánosan érvényesülő tendenciákra, folyamatokra figyelve.

Az alábbiakban tehát ezen kritériumok, szempontok alapján kísérlem meg az erdélyi vármegye tisztségviselőit, az adott lehetőségek és korlátok között, bemutatni.³

Hangsúlyoznám az adott lehetőségek és korlátok között kitévelt, az erdélyi fejedelemségkori vármegyék és működésük kutatását ugyanis igen jelentős mértékben korlátozza, nehezíti az elsődleges források, a vármegyei jegyzőköny-

¹ Pokoly József: A vármegyei intézmény története 1301–1886. In: Tagányi Károly – Réthy László – Pokoly József: Szolnok-Dobokavármegye monographiája. I–VII. Dés 1900–1905. I. 335.

² Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 76.) Bp. 1976. 24–33.

³ A tanulmány a folyó, az erdélyi vármegyék fejedelemségkori tisztségviselői karát feltáró kutatás eddigi eredményeit foglalja össze.

vek hiánya.⁴ Az önálló erdélyi állam korából a történeti hét megye közül mindössze négynek maradt fenn jegyzőkönyve, illetve jegyzőkönyv töredéke.⁵ A vezér megye, Fehér⁶ levéltára Nagyenyed 1849. januári, román szabads csapatok általi felégetésekor semmisült meg,⁷ Hunyadé feltételezhetően még a 18. században. Küküllő jegyzőkönyveiről az utolsó adataink az 1940-es évekből származnak,⁸ azóta nyomuk veszett. Doboka vármegye levéltára szintén 1848–49-ben pusztult el, egy 1640–1653 közötti jegyzőkönyvtöredék viszont, feltételezhetően csaknem két évszázaddal korábban, bizonyára jegyzőjének, a későbbi kolozsmonostori requisitornak, Szamosközy Mihálynak köszönhetően, a konvent levéltárába került, megmenekülve így az enyészettől.⁹ Belső-Szolnoknak is csupán egy, 1641–1684 közötti kötete maradt fenn.¹⁰ Teljesebb anyagot csupán Kolozsnak és Tordának sikerült átmenekíteni napjainkig:¹¹ előbbi az 1605–1690 közti időszakból két kötetet, utóbbi a generális szék 1607–1662, illetve a parciális és a filiális 1666-tal, illetve 1693-mal kezdődő protokollumait. Mindezek ismeretében természetesen, hogy a kutatások során fokozottabb mértékben kell más forrásokat bevonni, ami a feltárást nehezkesebbé és hosszadalmasabbá teszi. Ebből fakad az is, hogy mivel generális (széki) jegyzőkönyvek csak 1658-ig állnak minden vármegyéből rendelkezésre, a tisztségviselői karra

⁴ Az erdélyi vármegyei levéltárak anyagát a 17. század második feléig, utolsó harmadáig szinte kizárólag a protokollumok alkotják.

⁵ A vármegyei levéltárakat először 1881-ben, a Belügyminisztérium által a vármegyéktől be kért adatok alapján Pauler Gyula vette számba a Századok lapjain. *Pauler Gyula: Adatok megyei levéltáraink ismeretéhez. Századok 15. (1881) 402–410.*, majd négy évvel később Thallóczy Lajos közölte a pontosított adatokat. Thallóczy Lajos előadó értekezése a történelmi anyagról. *Századok 19. (1885) Melléklet a 8. számhoz. Kongresszusi irományok. 31–33. Legújabbban: Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiban és irodalmába. I. Általános rész 3. Megyei levéltárak és forrásközlések. Bp. 2008.*

⁶ A 16–17. századra vonatkozóan a szakmai körökben és különböző munkákban is gyakran felbukkanó Alsó-Fehér megnevezés komoly tévedés, a fejedelmi korszakban egy egységes Fehér vármegye létezett.

⁷ Ugyanekkor pusztult el a megye szempontjából igen értékes Kemény család csombordi levéltárának egy része is. *P. Szathmáry Károly: Bevezetés a Kemény-okmánytárhoz. Magyar Történelmi Tár 1871. 3–8.*

⁸ Petrichevich Horváth Emil használta családjá történetére vonatkozó regesztá kötet összeállításakor. *Uő: A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich család története és oklevéltára I–III. Bp. 1934–1942. II. A Petrichevich család történetének regesztái 1069–1942.*

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban: MNL OL), F 25, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Miscellanea (a továbbiakban: DvmJkv).

¹⁰ Jelenleg, a megye levéltárában a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj, a továbbiakban: RNL KmIg) őrzi. (Fond Nr. 173 Comitatul Solnocul Interior, Protocoale nr. 1.) (a továbbiakban: B-SzvmJkv). A vármegye 19. századi történetét kutatók számára fontosnak tartom megemlíteni, hogy a vármegye egy 1820-as évekbeli jegyzőkönyvével a közelmúltban két dési fiatalember „háztalt”, végül egy, a legtöbbet adó kolozsvári antikváriusnak adták el, aki a kötetet megsemmisítve, lapjait könyvrestauráláshoz használta fel.

¹¹ Kolozs vármegye levéltárát Kolozsváron őrizték, így sokkal védettebb volt, a tordaiakat pedig, úgy tűnik, veszély esetén szintén ide menekítették, amint ezt az 1706-os eset tanúsítja. Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Dáné Veronka (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1.) Kolozsvár 2009. (a továbbiakban: TvmJkv I.) 12. Kolozs vármegye jegyzőkönyveit (a továbbiakban: KvmJkv) a megye prefektúrájának levéltárában (Prefectura Județului Cluj, Registre Nr.18, 24.) a RNL KmIg őrzi.

vonatkozó általános és a korszakban végig érvényes megállapításokon túlmenő, részletező vizsgálatok eredményei a „nagy romlásig” érvényesek. A korszakhatár beiktatását az is indokolta, hogy a második nagy uralmi válság időszaka olyan jelentős változásokat hozott és olyan gyökeresen megváltoztatta például Torda, Belső-Szolnok (és természetesen egész Erdély) társadalmát, utóbbi és Kolozs működésében pedig a hódoltatás éreztette hatását, hogy ezek külön kutatást igényelnek. Ezért az Apafi kori változásokra vonatkozó eddigi eredményeket röviden tanulmányom végén összegezném.

Ugyanakkor arra is fel szeretném, fel kell hívnom a figyelmet, hogy minden vármegye önálló személyiséggel rendelkezett, amelyet természetesen a területén élő nemesi közösség kölcsönzött, azaz annak elképzeléseit, mentalitását tükrözi az adott, azonos törvényi keretek között. Kolozs a tekintélyes, öntudatos, de ennek úton-útfélen hangot nem adó, gördülékeny, szakszerű működése érdekében akár anyagi áldozatot is vállaló, Torda kisebb tekintéllyel ugyan, de alapvonásaiban hasonló, nagyon pragmatikus, Belső-Szolnok pedig, bár gyakran „mintegy utolsó”-ként jellemzi magát, esetenként a lázadó kamaszra emlékeztet, aki csupán függetlenségét, önállóságát bizonyítandó akár működését nehezkesebbé tevő intézkedéseket fogadott el és ragaszkodott ezekhez makacs következetességgel. Itt csupán a tisztségviselőknek az *Approbatae*-ban előírt évenkénti búcsúzására utalnék, amelyet a másik két vármegye még formalitás szintjén sem vezetett be. Utóbbiakban arra sem volt példa, hogy a vice-tisztek hivatalukat egyszerűen elhagyták volna, amely ellen az „önálló” Belső-Szolnok 1650-ben az országgyűléstől kért segítséget: „Hogy az vicetisztek absque scitu comitatus vel supremi comitum, hites szolgák lévén, minden elbúcsúzás nélkül hivatalyokat elhagyván, ki egy s ki más szolgálatra avagy tisztre állanak, ki miatt nagy dolgaiban mind Urunknak Ónagyságának s mind penigh az nemes vármegyének hátramaradása és fogyatkozása esik, melyet az országgh előtt declarálni kell.”¹²

Visszakanyarodva immár a tisztségviselőinkhez, közismert, hogy az erdélyi megyék hivatalnoki kara eltérő volt a királyságbeliekétől, ugyanis ezt két főispán,¹³ két alispán, két szolga- vagy, az erdélyi elnevezése szerint, főbíró, 4–8 vicebíró, egy jegyző és egy perceptor alkotta (a változó számú ülnökök, assessorok csak bizonyos fokig számíthatóak ide). Meg kell jegyezni, hogy bár a tisztségviselő választásnál, sőt, igen gyakran a főispánok kinevezésénél is szempont volt a két járás szerinti megoszlás,¹⁴ ez semmiképpen sem jelentette

¹² B-SzvmJkv 123.

¹³ Ugyan a kettős ispánság a Mohács előtti időszakban is ismert Erdélyben, egyelőre tisztázásra vár, hogy mikorra tehető a szokás rögzülése. Az 1540-es tordai országgyűlés csak a szolgabírák számát határozta meg. Magyar Országgyűlési Emlékek/Monumenta comitialia Regni Hungariae Szerk. Fraknoi Vilmos I–XII. II. 1537–1545. Bp. 1875. 161. Az 1550-es évek közepére azonban, az adóról való számadás szerint, Hunyad kivételével, már két főispán működött a vármegyékben. L. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. (Fons Könyvek 1.) Bp. 2002. 311., 312.

¹⁴ Az erdélyi vármegyék két járásra oszlását az 1603-as országgyűlés is hangsúlyozza: „mint-hogy minden vármegye két processusra szakasztatott (...)” Erdélyi Országgyűlési Emlékek/Monumenta comitialia Regni Transylvaniae I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1876–1898. (a továbbiakban: EOE) V. 217. Maga a megye keretében működő igazgatási egységet jelölő *járás* szó szintén a 17. század elejétől jelenik meg a magyar nyelvű írásbeliségben, Kolozs vármegyében 1606-ban

azt, hogy a processusok külön-külön működtek volna¹⁵ (ez bizonyos fokig majd csak az Apafi korban, a parciális székek létrejöttével következett be), a főispánok teljhatalommal járhattak el ispántársuk járásában is.

Számításaim szerint a korszakban hozzávetőlegesen 200–250 tisztségviselővel kell számolnunk megyénként. Ha rangsorba kívánjuk állítani, a hierarchia élén természetesen a főispán áll, tekintélyben őt, újra a Királyságtól eltérő módon, a fő(szolga)bíró követi, majd az alispán és a viceszolgabíró. A notarius, bár tisztségének jellege természetesen más, általában a tisztségviselők egyik legmegbecsültebbje, a főbíró és az alispán között helyezkedik el a rangsorban, inkább az előbbihez közelebbinek mondanám, amit, mint majd látni fogjuk, szakképzettségüknek köszönhetnek. Ebből a sajátos státusukból eredően a bemutatást velük kezdeném.

A jegyzők zöme a kisbirtokos vagy éppen birtoktalan nemesség és a polgárság közepső, alsó rétegeiből származott. Természetesen az ezekből a kategóriákból származókat igen nehéz azonosítani (talán a kolozsvári polgárok kivételével), hiszen ők azok, akik szinte alig hagytak nyomot maguk után. Az első csoport képviselője például a Kolozs megyei jegyző, Hajósi Pál, a Kolozsvár közeli magyarpatai kisbirtokos családból, a korszakhatárunkon kissé túl a farnasi Keczeliek közül András, vagy a Körtvélyfájáról származó tordai jegyző, Gazdag Sándor. Kolozsvár a vármegyének öt jegyzőt adott, Szamosközy Mihály személyében pedig egyet Dobokának. Torda saját megyéjének szintén ötöt, egyet Kolozsnak, Dés Belső-Szolnoknak kettőt. Az eddigi eredmények szerint hasonló szerepet töltött be Enyed és Gyulafehérvár Fehér vármegyében.¹⁶ Az is természetes, hogy akadnak kivételes életutak, karrierek: Sárpataki Márton jobbagysorból emelkedett a kancelláriai, vármegyei jegyzőségen, a Rákócziak procuratorságán át az ítélmesterségig, apját, Nagy Miklóst már az ő érdemeiért nemesítette meg II. Rákóczi György 1651-ben.¹⁷ Sárosi János a Királyságból települt be és szintén csupán szaktudásának köszönhetette felemelkedését.¹⁸

Képzettségükre vonatkozóan konkrét információval nem rendelkezem, a Kolozsvárról, illetve Tordáról, Désről, valamint az ezek vonzáskörzetéből származókról feltételezhető, hogy tudásukat az itteni iskolákban alapozták meg.

(KvmJkv I. 22.), Torda vármegyében 1608-ban (TvmJkv I. 62.), téves tehát W. Kovács András azon, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár adatára alapozó megállapítása, mely szerint ez csak későn, a 17. század második felétől adatolható. *W. Kovács András: Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben.* Erdélyi Múzeum 72. (2010: 3–4. sz.) 41.

¹⁵ Ezt a megye nemessége sem igényelte, a hosszan elnyúló vármegyék esetében az ebből fakadó nehézségeket a sedria napjának a távolabbi járásbeliek számára is alkalmas meghatározásával, vagy a székes hely áthelyezésével oldották meg.

¹⁶ A megye 17. század eleji jegyzője, Berzy István Nagyenyedről származott és ott is élt. MNL OL F 15, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Protocolla (a továbbiakban: KmProt) XV. 223r., MNL OL F2, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Protocolla (a továbbiakban: GyfvProt) III. 208.

¹⁷ TvmJkv I. 512.

¹⁸ „A mi Sárosi familiánk eredetet vevén Erdélyben néhai idősb Sárosi János úrtól, ki is Magyarországról jött volt be Erdélyben és Pókában requirált volt jószágot elsőbben, és onnat kezdette magát iratni.” *Pókai Sárosi György családi feljegyzései.* Közli: Kelemen Lajos. Genealógiai Füzetek 6. (1908) 144.

Szaktudásukat azonban „gyakorlati képzés” során sajátították el, és a possessor bejegyzések tanúsága szerint többen az alapvető „szakkönyvtárral” is rendelkeztek: Tripartituma maradt fenn Nagyfalui János Doboka vármegyei jegyzőnek¹⁹ és a Kolozs megyei Diósi Gáspárnak is.²⁰ Az említett gyakorlati képzést túlnyomórészt a fejedelmi kancellária jelentette, többségük ugyanis innen került a nótáriusságba. Trócsányi Zsolt bő három évtizede a rendelkezésére álló adatok alapján csupán egyetlen olyan kisebb kancelláriai deákot talált, aki vármegyei tisztségbe került,²¹ a nagyobb kancelláriai jegyzők kapcsán pedig megjegyezte: „Úgy hisszük (...) elsősorban a törvényhatósági, városi tisztségviselők rendszeres felkutatása, de a magánföldesúri tiszteké is alaposan meg fogja növelni ismereteinket a nagyobb kancellária deákjainak előző és további soráról.”²² Az utóbbi évtizedek kutatásai reményeit teljes mértékben igazolták, bár ugyanakkor úgy tűnik, a vármegyei tisztségek közül szinte kizárólag a jegyzői az, amelyben hosszabb-rövidebb ideig megállapodtak a volt kancellista deákok. A kancellária mellett esetenként az erdélyi hiteleshelyek, a kolozsmonostori konvent, illetve az erdélyi káptalan requisitoraiként tevékenykedtek (ám itt meg kell jegyeznünk, hogy néhányuk kivételével általában szintén kancelláriai gyakorlat után), esetleg városi jegyzőként, vagy a kormányzat különböző, általában kincstári igazgatás helyi szerveinél (sókamarai, váruadalmi tisztségviselő). Kolozs vármegye 13 ismert jegyzőjéből hat a kisebb,²³ Diósi Gáspár a nagyobb kancellária deákja volt, négyen pedig requisitorok voltak korábban vagy párhuzamosan.²⁴ Torda 11 nótáriusából²⁵ hárman a kisebb,²⁶ öten a nagyobb kancellárián²⁷ jegyzősködtek korábban. Thoroczkai Kovács Mihály és Nyilas másképpen Kolozsvári Mihály deák megyei jegyzősége előtt (előbbi pár-

¹⁹ A könyvbejegyzés: „Joannes Nagyfalvi notarius modernus comitatus Dobocensis ex animi sui sinceritate dono dedit pro memoria generoso domino Joanni Vas anno 1607. Provide futura si vis esse sine cura.” *Muckenhaupt Erzsébet: A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtára”*. Csikszere, 2009. 73.

²⁰ „Ex libris Gasparis Diosi de Colosvar, 1676 27 Junii.” A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár 2004. A Református Kollégium Könyvtára 890. sz.

²¹ *Trócsányi Zs.: Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. 374.

²² Uo. 200.

²³ Kibédi János, Hajósi Ferenc, Szőlősi István, Varsolczi István, Polyáni Veres István, Benkő Bálint, Diósi Gáspár.

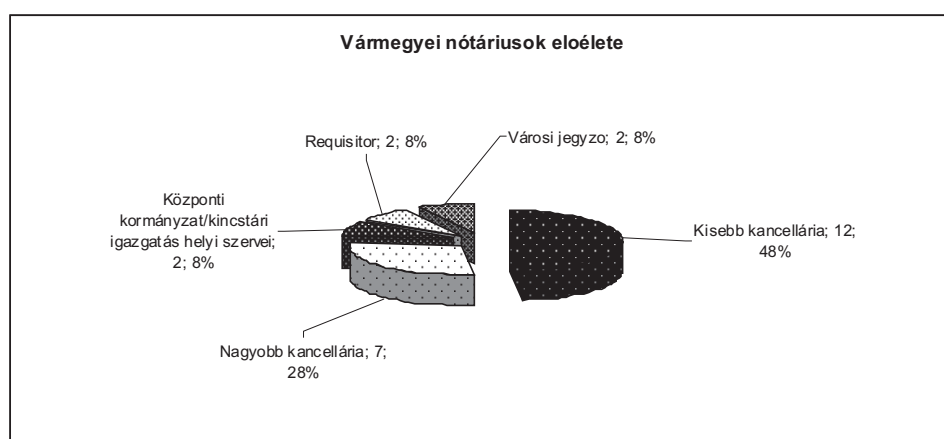
²⁴ Óvári János, Kibédi János, Hajósi Pál, Tordai Imre. L. *Bogdándi Zsolt: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.) Kolozsvár 2012. 70–71., 78–80. Ugyanez a requisitor-vármegyei jegyző „perszonálunió” figyelhető meg, a rendelkezésre álló adatok alapján, Bihar vármegye és a váradi káptalan esetében. Például az 1560-as években Albert deák párhuzamosan a megye jegyzője és a káptalan requisitora. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602. 1. János Zsigmond Királyi Könyve. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1.) Kolozsvár 2003. (a továbbiakban: ErdKirKv I/1.) 50., 67., 69. sz.

²⁵ Elsődleges források híján, a korábbi szakirodalom alapján Szaniszló Zsigmondot is a vármegyei jegyzők között tartottam számon, az adatok ellenőrzése alapján azonban igen valószínű, hogy csak a város jegyzője volt, Trócsányit a nemes város nemesi universitas-ára utaló kifejezés vezethette tévútra. Vö. Szaniszló Zsigmond naplói 1682–1711. Közli: Torma Károly. Történelmi Tár 1889. 1. közlemény: 230–269. 249.; *Trócsányi.: Erdély központi i. m.* 370.

²⁶ Sárosi János, Maksai Balázs, Sárpataki Márton.

²⁷ Királyfalvi Péter deák, Pápai Zsigmond, Gazdag Sándor, Kovács István.

huzamosan is) Torda város jegyzője, utóbbi még korábban a kolozsi sókamara rationistája volt,²⁸ Thordai János pedig a tordai sókamara azonos tisztségét töltötte be.²⁹ Fehér vármegye nótáriusa, Berzy István³⁰ a nagyobb cancellárián szolgált korábban, a történetíróként ismert Bojti Veres Gáspár pedig párhuzamosan az erdélyi káptalan requisitoraként.³¹ Dobokában az eddig ismert négy



közül ketten indultak a nagyobb cancelláriából,³² Belső-Szolnokban viszont csupán egy jegyzőnek³³ volt (kisebb) cancelláriai előélete (egy szamosújvári számtartó volt korábban, hármuk pályáját viszont egyelőre homály fedi), a többiekhez viszonyítva lesújtó képet Somogyi Ambrus történetíró javítja némiképp. A kisebb cancellária dominanciája nem meglepő és nem is véletlen, ha figyelembe vesszük, hogy az erdélyi vármegye mindvégig megmarad elsősorban bíraskodási szervnek.

Jogi jártasságukat, szaktudásukat kiválóan illusztrálja, hogy többen a kor „sztárügyvédei” voltak, így a későbbi fiscalis directorok Varsolczi István és Sárpataki Márton (később ítélőmester is), akárcsak Szamosközy Mihály. Meglehetősen érdekes, de egyben nehezen megválaszolható kérdés, hogy miért éppen ők kerültek a tisztségbe? A szaktudás mellett nyilvánvalóan szempont volt a me-

²⁸ Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1.) Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Wolf Rudolf. Kolozsvár 1993. 61.

²⁹ Talán azonos azzal a Thordai Jánossal, aki Szamosközy barátja volt és 1604-ben rablók gyilkolták meg. Szamosközy István: Tordai János élete. Szamosközy István történelmi maradványai 1542–1608. IV. Vegyes feljegyzések. Kiadta Szilágyi Sándor (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum XXX.) Bp. 1880. 274–294.

³⁰ 1604: KmProt XV. 223r., 1622: GyfvProt VI. 68v.

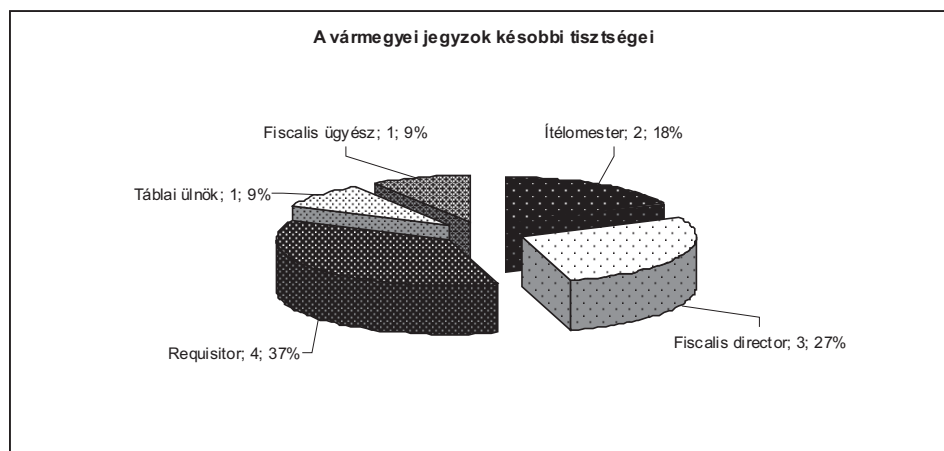
³¹ Bogdándi Zsolt: A kolozsmonostori konvent i. m. 202.

³² Szamosközy Mihály és Viski György deák.

³³ Abosfalvi Székely Ferenc.

gyéből való származás, ottani szolgálat vagy — s ezzel már a kapcsolatrendszerükre is némiképp fény derül — a megye egyes tisztségviselőivel, esetlegesen tekintélyesebb birtokosaival való valamiféle kapcsolat. Kézenfekvőnek tűnne a főispánokat „meggyanúsítani”, mindezidáig azonban erre vonatkozó adat nem került elő, (közvetítő szerepük ugyanakkor nem zárható ki). Több forrás tanúsítja viszont az ítélmesterrel, fiscalis directorral való jó, sőt, bizalmas kapcsolatot, így a tordaiak közül Kolozsvári Nyilas Mihályt Trauzner Lukácshoz,³⁴ a Kolozs vármegyei Szőlősi Istvánt Angyalosi Jánoshoz,³⁵ Polyáni Veres Istvánt pedig Kassai Istvánhoz fűzték szoros szálak.³⁶ Megválasztásukat esetenként korábbi procuratori tevékenységük is elősegíthette.

Kiváló jogi szaktudásuk ismeretében nem meglepő, hogy a kancelláriai tapasztalatokkal rendelkezők általában nem is rekedtek meg vármegyei szinten, hanem hosszabb-rövidebb megyei szolgálat után a központi kormányzat, konkrétan általában a fejedelmi tábla magasabb tisztségeibe tértek vissza, vagy a jövedelmezőbb és tekintélyesebbnek is számító requisitorsággal cserélték fel. Egy Kolozs vármegyei jegyző lett később ítélmester (Kolozsvári Márton deák), kettő fiscalis director (Varsolczy, Diósi), egy pedig fiscalis ügyész (Polyáni Veres). Torda vármegyei jegyzőségen át vezetett egy ítélmester (Sárpataki), egy fiscalis ügyész, majd director, táblai ülnök (Sárosi János) és egy táblai ülnök



(Maksai Balázs)³⁷ útja. Három Kolozs megyei jegyző és egy dobokai a kolozsmonostori requisitorságra cserélte hivatalát. Doboka megye korábbi jegyzője, Szamosközy Mihály requisitorsága mellett fiscalis ügyész is 1656-ban.³⁸

³⁴ TvmJkv I. 64.

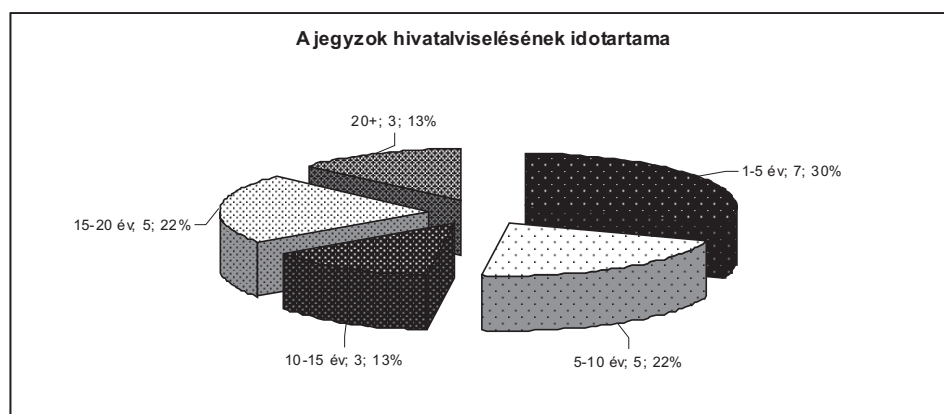
³⁵ *Bogdándi Zs.*: A kolozsmonostori konvent i. m. 81.

³⁶ KvmJkv II. 1.

³⁷ Egy 1638-as feljegyzésben a fiscalis director procuratoraként szerepel, egyelőre azonban ez nem tekinthető bizonyosnak. KvmJkv I. 589.

³⁸ KmProt XXXVI. 61r.

A várakozással ellentétben nem állapítható meg törvényszerűség a továbblépők hivatali idejét illetően, azaz nem tekinthető általában rövid intermezzónak a pályafutásukban. Sárpataki Márton későbbi fiscalis director, majd protonotarius ugyan egy év után lemondott, Diósi Gáspár pedig három esztendő múltán, azonban Kolozsvári Márton deák ítélőmestersége előtt 18, Varsolczi István fiscalis director 22 (párhuzamosan fiscalis ügyész is), elődje, Sárosi János 16 évig töltötte be a megyei jegyzőséget. A hosszabb hivatalviselés jellem-



zőbb azok esetében is, akiknek pályájuk csúcsát jelentette a nótáriusság. Összességében azon jegyzőknek, akiknek pontosan meghatározható hivatali idejük (ez mintegy háromnegyedük), 70%-a 5 évnél hosszabb ideig töltötte be ezt a tisztséget.

A megyei hivatalviselés, véleményem szerint, kettős célt szolgált: egyrészt a kapcsolatrendszert szélesítette, mélyítette (egyben a tekintélyt öregbítette), másrészt az esetlegesen itt birtokot szerettek és utódaik számára a megye nemesi „universitas”-ába való befogadást segítette elő. Ez a hivatalnok-értelmiségi pályán felemelkedettek számára mindig is gondot jelentett, s részben annak is „köszönhető”, hogy általában „céhen belül” házasodtak, azaz kollégáik lányát, özvegyét vették feleségül. Az egyelőre csak szórványos adatok is kancelláriai jegyző dinasztikiakat jeleznek. Ugyanakkor tetten érhető, természetes törekvés, és egyben a befogadást, beilleszkedést kiválóan elősegítő stratégia, hogy a helyi birtokosok vagy a Kolozs megyeiek (ha nem is kolozsvári származásúak) a kolozsvári polgár családokból választottak házastársat (a Tordai vármegyei jegyzők és Torda város vonatkozásában erre egyelőre nincs adat), de a kettő, azaz céhbéli és helyi birtokos ötvözésére is van példa. Kolozsvári Márton felesége a kolozsvári szász patrícius családból származó Beck Kata volt,³⁹ az Árkosról

³⁹ Bogdándi Zs.: A kolozsmonostori konvent i. m. 75.

származó Benkő Bálinté a szintén szász származású Pulacher vagy Conrad István városi jegyző lánya, Borbála.⁴⁰ Feltételezhetően szintén kolozsvári volt Szamosközy Mihály dobokai jegyző felesége.⁴¹ A tordaiak közül Thordai János deák a megye régi birtokos, de vesztes összeszküvésekben való részvételre „predesztinált”⁴² famíliájából, a farnasi Veresek közül választott feleséget. Sárosi János viszont maroszéki „kollégája”, a későbbi táblai ülnök gálfalvi, szentrontási Ózdi Gergely családjából Zsuzsannát.⁴³ Ennek ellenére nem alapítottak, pontosabban nem vármegyei szinten alapítottak jegyző-dinasztiákat. Eddig egyetlen tisztségátörökítésre sincs példa, egyértelműen jelezve: az ilyen képzettségű jogtudó értelmiség számára a jegyzőség lépcsőfok volt. A jelenséget ugyanakkor az előd által elért társadalmi, vagyoni státusz is magyarázza: amennyiben sikerült a központi kormányzatban megkapaszkodnia és némi vagyont szereznie, utódai már udvari, központi kormányzati szolgálatból indultak és/vagy esetlegesen jelentősebb vármegyei, törvényhatósági tisztséget nyertek el. Sárosi János György fia apja halálakor a fejedelem udvari szolgálója,⁴⁴ az Apafi korban Maroszék királybírája,⁴⁵ Maksai Balázs Ferenc nevű fia Küküllő megye alispánja volt.⁴⁶

Nem véletlenül használtam a némi vagyon megfogalmazást, ugyanis egyelőre nem, illetve elvéve sikerült hivatali idejük alatti vagyoni helyzetüket rekonstruálni: évi jövedelmük 40–50 Ft-ot tett ki, ezt Kolozs megye emelte — a lemondani készülő jegyző, Varsolczi István hivatalban való megmaradása érdekében —, két év alatt, 1629–31 között több mint a kétszeresére, 100 Ft-ra.⁴⁷ Mivel csupán néhány portalis conscriptio maradt fenn, birtokállományuk is csupán egyes esetekben ismerhető meg: Hajósi fél portával rendelkezett,⁴⁸ Polyáni Veres udvarházzal Kőbölkúton.⁴⁹ A nem vármegyénkben folytatott ügyvédekés is tisztes jövedelemmel járt, készpénz helyett gyakran az ennek hiányával küszködők kisebb portiókkal, jobbágyokkal fizettek.⁵⁰ Megbecsültségüket címük is jelzi, ez általában, a belső-szolnokiak kivételével, egregius. Ami a kulturális szerepet, hatást illeti, e tekintetben Somogyi Ambrus, Bojti Veres Gáspár közismert történetírói munkásságára utalnék.

⁴⁰ Uo. 91.

⁴¹ A kolozsvári osztozóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár 2012. 360.

⁴² A család vagyonát először az 1467-es lázadást követően veszttette el, majd a Bekes féle lázadásban is részt vettek. L. *Jakó Zsigmond: A Farnasi Veress család.* (Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához). In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999. 211–231.; *Bethlen Farkas: Erdély története III.* Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594). Ford. Bodor András. Bő. 2004. 83.

⁴³ *Petrichevich Horváth E.: A Petrichevich család i. m. 949. sz.*

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *Trócsányi Zs.: Erdély központi i. m. 360.*

⁴⁶ *Petrichevich Horváth E.: A Petrichevich család i. m. 1031. sz.*

⁴⁷ KvmJkv I. 408, 420, 434. Utódai fizetésének összege nem ismert. Belső-Szolnok jegyzőjének szintén 40 Ft volt a fizetése 1650-ben. B-SzvmJkv 139.

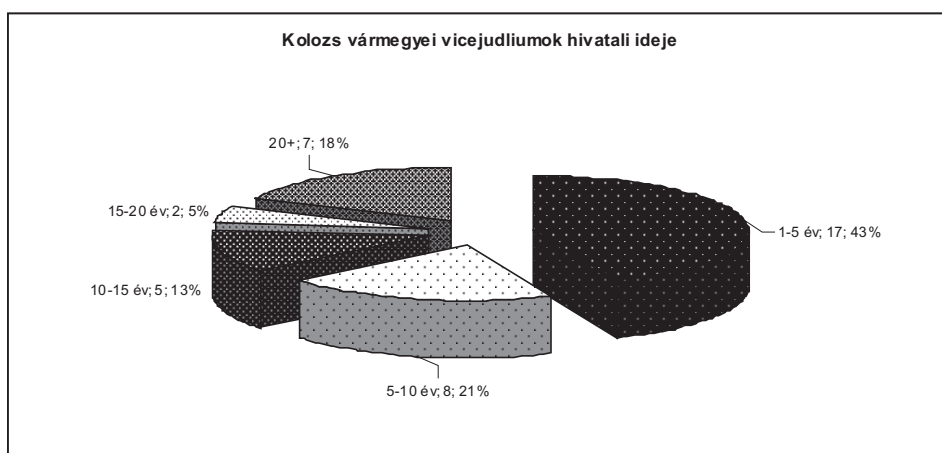
⁴⁸ MNL OL F 49, Gubernium Transylvanicum Levéltára Vegyes conscriptiók Nr. 18. 2. cs. (A továbbiakban: F 49.) 1616-os Kolozs megyei conscriptio 7.

⁴⁹ DvmJkv 102.

⁵⁰ A gyakorlatot jelzi, hogy 1673-ban az országgyűlés ezt tiltó határozatot hozott. EOE XV. 347.

A viceszolgabírák a tisztségviselői kar legszámosabb csoportját alkották.⁵¹ Az 1540-es országgyűlési határozat szerint a szolgabírák nem választhatnak és nem is kell, hogy válasszanak vicebírákat: a kisebb hatalmaskodás, nyomkövetés és hasonló ügyekben, a szolgabíró hiányában, a sértett fél választhat egy, az ügyben eljáró nemest.⁵² A szövegben a későbbiekben sem bukkan fel a tisztség, vicejudliumokról azonban az 1540-es és 1550-es években is tudunk, igaz, az adatok az 1570-es évektől szaporodnak meg, a 17. század elejére pedig, azaz korábban, mint a Királyságban,⁵³ minden vármegyében működnek. Ez alapján arra következtethetünk, hogy a tisztség ebben az időszakban válhatott állandóvá, és esetlegesen az egyre növekvő és egyre több tennivalót adó törvénykezési hatáskört is sejtethetjük a háttérben.

Túlnyomó többségük az egy jobbággal sem rendelkező, a 17. századiak esetében általában e századtól adatolható kisnemesi rétegből került ki (Tordában mintegy 10% a 15. századi családok aránya, a többiben jóval kisebb, sőt, arra is van példa, hogy nemeslevele publikálásának napján választották a tiszt-



ségbe).⁵⁴ Csúpn néhányan rendelkeztek fél portával, illetve 1-4 jobbággal,⁵⁵ s

⁵¹ Az eddig ismert adatok szerint Belső-Szolnokban 105, Kolozs vármegyében 95, Tordában 82 vicebíró tevékenykedett.

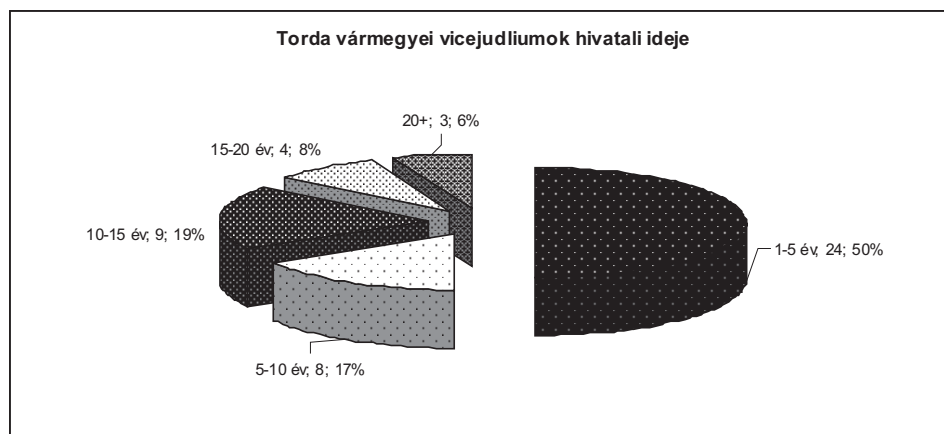
⁵² MOE II. 161–162.

⁵³ Vö. *Dominkovits Péter*: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye. Századok 139. (2005) 867.

⁵⁴ A Kolozs megyei Salatty Máté 1608 májusában publikáltatta nemeslevelét, aznap vicejudliummá is választották. KvmJkv I. 65.

⁵⁵ Fél portát birtokolt a Torda vármegyei Forró András (F 49 1616-os Torda vármegyei portalis conscriptio), 4 jobbágot a Kolozs megyei Sarló András özvegye, itt viszont meg kell jegyeznünk, nem tudjuk, a tekintélyes Ródi Cseh családból származó asszony nem maga jussán birtokolta-e? (F 49 1616-os Kolozs megyei conscriptio). 2 jobbágot az ugyancsak kolozsi Palatkai István deák (uo.), ill. a Torda megyei Thodor István, egy jobbágot utóbbiból Komjászegi Lőrinc, Ferenc deák (F 49 1616-os Torda vármegyei portalis conscriptio).

számukra képzettség vagy atyafiság híján a kancellária elérhetetlen volt. A tisztségviselés ennek a rétegnek a megélhetéshez szükséges jövedelmet jelentette,⁵⁶ ezért vállalták ezzel a sok járás-keléssel járó, nem is veszélytelen és kü-



lönösebben nem is hálás hivatalt. (Kivétel Belső-Szolnok, ahol a vármegyei hivatalnoki pálya egyik lépcsője volt a vicebírótság.) Az iskolázottságukat, képzettségüket illetően egy többé-kevésbé elsajátított írni, olvasni tudásnál többel nem rendelkeztek (mintegy 8–10%-uk viselte a „deák” jelzőt). Ezt egyrészt a fennmaradt, ritka kivétellel meglehetősen primitív, gyakorlatlan kézírású relatoriák, másrészt a hiányos, hibás relatoria miatt leszállított perek sokasága tanúsítják. Ami pályafutásukat, hivatali idejüket illeti, a Kolozs és Torda vármegyei vizsgálatok alapján⁵⁷ két csoport különböztethető meg: az egyik ideiglenesnek tekintette és rövid idő után lemondott (vagy, meglehetősen ritkán, feljebb lépett a ranglétrán az alispánságba), a másik viszont, talán kényszerűségből is, de évtizedekig töltötte be a tiszteket. A két megye nagyon hasonló képet mutat: egyértelműen az első kategória számosabb, azonban ha összesítjük a tisztséget tíz évnél több ideig betöltőket, nem sokkal maradnak el az első mögött.

A második csoportból kerültek ki azok, akik örökítették hivatalukat, például Tordában a 26 évig szolgáló, Pókáról származó Ferenc deák örökébe közvetlenül fia, Mihály deák lépett. Arra is van példa, hogy egy család, atyafiság

⁵⁶ Fizetésükre vonatkozóan sem a vármegyei jegyzőkönyvek, sem Szőlősi István Kolozs megyei jegyzőnek a kolozsmonostori konvent protokollumában fennmaradt adószámadásai nem szolgáltatnak adatokat. (KmProt XX. 77r-v.) A relatoriákban előforduló „szokott díjamat megadva” formula alapján valószínűsíthető, hogy jövedelmük a végrehajtott jogi cselekmények (intés, idézés, stb.), kiállított levelek díjából származott.

⁵⁷ Egyelőre ez az a két vármegye, amelyeket egyrészt folyamatos hivatalviselés jellemez (Belső-Szolnokban az évenkénti búcsúzás, többszöri hivatalviselés miatt a rövidebb szolgálati idő dominál), másrészt a vicebírák legalább 50%-nak hivatali ideje pontosan ismert.

több vicebíró adott a megyének: Belső-Szolnokban a Samarjaiak, Várallyaiak, Törpényiek, valamint a Kővár vidéki román származású Karuly és Petrucz családok, Kolozsban a Finták, Szucsákiak, Tordában a Fejérek, Komjátszegiek hármát, a Vita/Vitályos família kettőt. Szembeötlő egyes települések dominanciája is: Belső-Szolnokban Dés és Retteg adta a vicebírák több mint harmadát, Kolozsban Magyarpalatka, Kalotaszentkirály és Szucsák, Tordában Torda, Felfalu, Gerendkeresztúr, Págozca, Póka, Vajdaszentiván emelkedik ki. Kapcsolatrendszerük általában nem terjedt túl saját rétegükön, jobb esetben egy-egy főrend, főispán szolgálatában álltak, aki esetlegesen a tisztségbe is helyezte őket (Belső-Szolnokban Bánffy Zsigmond főispán Törpényi Jánost⁵⁸). Nagyon érdekes lenne a közvetlen „hivatali főnökével”, a főbíróval való kapcsolatát vizsgálni, az adott forráslehetőségek között viszont erre csekély lehetőség és remény van. A régiség és vagyoni helyzet ismeretében természetesen, hogy Tordában valamivel több, mint felét a vicebíráknak egregiusnak címezték, Kolozsban valamivel több, mint felét nobilisként, Belső-Szolnokban háromnegyedüket nobilisként. A tisztség „megbecsültségét” jelzi, hogy a vicebírák meglehetősen gyakran voltak különböző jellegű inzultusoknak kitéve, ami a meggyilkolástól,⁵⁹ akár jobbágy általi szidalmazástól a megtámadásig terjedt,⁶⁰ hogy az állítólagosan törvényellenesen lefolytatott vizsgálatok miatt ellenük indított perekről ne is szólnak. Korruptió vádjával viszont, eddigi kutatásaim szerint, nem fogták perbe őket, bár az esetleges mellékjövedelemre nyilván nekik lett volna leginkább szükségük. Megvesztegetésük elmaradását természetesen feladatkörük magyarázza.

A megyei ranglétra következő fokán álló, korábban jelentéktelennek tartott alispáni tisztség tulajdonképpen a köznemességnek volt fenntartva, esetenként azonban a kismemesség felső rétegéből feltörekvőknek, elvétve polgári elemeknek is helyet szorítottak, de némi assessori gyakorlat után innen indult a nagy hivatali karriert befutók vármegye által befogadott utódainak megyei pályafutása is (Tordában Trauzner Lukács ítélőmesternek, az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnökének fia, István, illetve Kolozsvári János deák fiscalis director fia, Ótordai Imre deák, illetve Küküllőben Maksai Balázs Ferenc nevű fia). A Kolozs megyeiek mintegy harmadának családja adatolható a 15. századból, további kettőé a 16. század elejéről. Tordában két família birtokos a megyében már a 15. században, negyedüké a 16. századtól. A belső-szolnokiak „fiatalabb” családokból származnak, de figyelembe kell vennünk természetesen azt, hogy a folyamatos névsoruk csak 1640-től állítható össze. A jelentős hivatalnok-értelmiségi karriert megvalósítók fiai tudásuk egy részét nyilván otthonról hozhatták, és feltételezhető, hogy képzésükre kellő figyelmet is fordítottak (nyilván kivételes eset Trauzner Istváné, akit apja az Erdélyből távozó jezsui-

⁵⁸ B-SzvmJkv 267.

⁵⁹ Kolozs vármegye vicebíráját, szucsáki Horvát Pétert a szintén helységi Sándorházy Mihály gyilkolta meg 1607-ben. KvmJkv I. 57.

⁶⁰ 1628-ban Forró Boldizsár Torda megyei vicebíró Harasztosi Balázs deák szolgája támadta meg. TvmJkv I. 252.

tákkal az olmüci jezsuita kollégiumba küldött).⁶¹ A többiek egy részéről feltételezhető, hogy Kolozsvár, Torda, Dés, Enyed, Gyulafehérvár iskoláiban tanultak. A tisztség betöltéséhez ugyan nem volt elengedhetetlen az olyan szintű jogi szakképzettség, mint amelyet a jegyzőktől általában elvártak, de mivel hivatalból az alispán volt a közvádoló, illetve az 1690-es évektől a filiális szék elnöke, megfelelő jogi jártassággal kellett rendelkeznie. Valószínűleg rájuk, illetve a fölööttük elhelyezkedő társadalmi rétegekből származókra vonatkozott Kolozsvár megye 1627-es határozata, amely szerint „ha kik iffjú nemes uraim között (...) benn akarnak ülni tanulságnak okáért, benn ülhetnek.”⁶² Belső-Szolnokban és Kolozsban négyen, Tordában ketten a vicebíróiságból léptek feljebb, néhányan ülnökként szereztek tapasztalatot. Kivételes pályák esetükben is vannak: Torda vármegyében Hajdú Márton korábban tordai kamaraispán volt, Jó Mihály feltehetően nagyobb kancelláriai deák,⁶³ Szaniszló Zsigmond városi jegyző, Fehérben Mészáros Péter vízaknai kamaraispán. Köthette familiárisi viszony a megye főispánjához, de erre egyelőre szórványos példa van. Kérdéses, hogy Pápay György tordai alispán 1656 áprilisában tett példátlan ígérete, miszerint Mikola Zsigmond akkor beiktatott főispánhoz is „azon kötelességgel viseli magát, mint (...) az praedecessorához”,⁶⁴ azaz Bethlen Jánoshoz, familiárisi viszonyt jelent-e? Az viszont bizonyos, hogy Fehérben Kemény János és keresdi Bethlen Ferenc főispánokhoz Mészáros Péter alispánt szoros szálak fűzték: Mészáros Keményre és Bethlenre, illetve fiaikra hagyta jelentékeny vagyona nagy részét.⁶⁵ A tisztség a felemelkedés szempontjából, megkockáztatnám, hogy a legjobb lehetőségeket nyújtotta: egyrészt bejárást biztosított, már csak hivatali jogon is, a főrendek körébe, az országgyűléseken való részvétel szélesebb látókör kialakulását és kapcsolatrendszer kiépítését segítette elő, harmadsorban a megyében kellő hatalmat, tekintélyt kölcsönzött viselőjének és egyben bizonyítási lehetőséget is. Nem véletlen, hogy több jó nevű család, atyafiság esetenként több tagja szolgált alispánként: Kolozsban a régi, tekintélyes Thamásfalviak, inaktelki Gyerőffyék, oroszfajú Mikók, Tordában Trauzner István és sógora, Ótordai Imre deák, a Bethlenekkel és Petrichevich-Horváthokkal atyafiságba került pókai Herczeghek, Belső-Szolnokban a girolti Thormák. Ennek a rétegnek aztán általában a főbírói tisztségbe vezetett az útja. Kolozsban negyedik tíz vagy ennél több esztendeig viselte ezt a hivatalt, hasonló a helyzet Torda vármegyében (itt ketten 25, illetve 28 esztendeig). Dobokában is hosszabb hivatalviselésre engednek következtetni az eddigi adatok, Belső-Szolnokban viszont csupán hárman maradtak hivatalban egy évtizedig vagy tovább. Ezt bizonyos mértékben magyarázza, hogy ebben a megyében ragaszkodtak az évenkénti bú-

⁶¹ Jézsuita okmánytár I/2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.) Szeged 1995. 596. 602.

⁶² KvmJkv I. 354.

⁶³ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi i. m. 192.

⁶⁴ TvmJkv I. 582.

⁶⁵ A kapcsolatra és Mészáros személyére vonatkozóan: *Dáné Veronka*: Mezővárosi polgárból vármegyei „előkelő”: Mészáros Péter Fehér megyei alispán karrierje. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen 2009. 41–46.

csúzáshoz és marasztáshoz. Bár az induló tőkéjük legkevesebb két jobbágy volt, általánosnak azonban a fél porta tekinthető. Tordában a 17. század elején nem volt ennél kevesebbel rendelkező vicecomes,⁶⁶ ugyanennyivel rendelkezett Kolozsban a román vajdacsaládból származó várcai Vajda István, Finta Márton viszont csupán két jobbágygal. Ismét kivételes esetnek tekintendő Mészáros Péter, aki több ezer tallér felől végrendelkezett, ingatlan vagyonát a 3000 Ft-ban inskribált ompolyicai birtok mellett nem is említve.⁶⁷ A tisztség kiválóan alkalmas volt a vagyon gyarapítására is; a 30–40 forintnyi fizetés,⁶⁸ bírságokból rájuk eső és más módon őket illető jövedelem mellett, kegyelmezési jogukkal nem egészen törvényesen élvezte jobbágyaik számát gyarapíthatták. A kegyelem fejében ugyanis az általában halálos ítélet alól ily módon megszabadított jobbágyul kötötte magát.⁶⁹ Státusukat a címük is jelzi, 1–2 kivétellel egregiusok, a 17. század második felétől pedig soraikban a generosusok is megjelentek. Mivel az alispánok a végrehajtó „hatalom” voltak a vármegyében, érdemes volt velük jó viszonyt ápolni. Egyelőre csupán egy, korrupcióra vonatkozó egyértelmű forrás került elő: 1635-ben Trauzner István alispán Kemény Jánossal egyeztetett az utóbbi ellen várható végrehajtás kapcsán, pontos „utasításokkal” látva el Keményt ennek megakadályozására.⁷⁰ A kegyelmezéssel kapcsolatos ügyletek is némiképp kimerítik ezt, és ha nem is jártak mindig anyagi haszonnal, kétségkívül számíthatott a kegyelemben részesített jobbágy urának haláljára.

Ha az alispáni tisztség tulajdonképpen a köznemesség soraiból származóknak volt fenntartva, a fő(szolga)bírák esetében azt kell mondanom — csekély, általában zavarosabb időszakbeli kivételtől eltekintve —, kizárólag a tekintélyes, régi, azaz már a Mohács előtti időszakban megyében birtokos családokból származók tölthették be a 17. század közepéig: Kolozs és Torda esetében 95, illetve 90%-ban, az eddigi adatok Doboka, Fehér és Küküllő esetében is erre utalnak. Belső-Szolnokban feltételezhetően a családok nagyobb arányú pusztulása, kicserélődése magyarázza az eltérő összetételt. Csupán néhány kiragadott példa: Kolozsban a már János Zsigmond idejében az udvarban szolgáló Thamásfalviak⁷¹ mellett a Suky, a kancellárián is szolgáló Zámbó, a Zutori, Tor-

⁶⁶ A Herczeghek vagyoni állapotára, életkörülményeikre István 1641-es végrendelete vet fényt: „Mivelhogy ennekelőtte özvegségben lévén ökegyelme, Pókában, Thorda vármegyében az maga házánál sok épületeket csináltatott, holott udvarháza igen rongyos állapattal volt, úgymint azon udvaron egy új házatt, új istállókat, gabonás házatt, udvara körül való zsendelyes fából rakott kerteket, mellyeket nagy summa pénzzel, költséggel kellett véghez vinni. Viszont az tholdalagi tovara is és azon való malomra nem kicsit költsége volt, elennyira, hogy semmiképpen ezeknek éppítésére maga kicsin jószágának jövedelméből elégséges nem volt, hanem másoktól nagy summa pénzt kellettven kölcsön fel kérni, azzal vitte véghez.” KmProt XXIX. 33v.

⁶⁷ Dáné V.: Mészáros i. m. 45–46.

⁶⁸ Kolozsban és Tordában 1617–1620-ban 32 Ft volt. KmProt XX. 77r–v.; Okiratok Erdély történetéhez a XVII. század elején. Közli Torma Károly. 2. közl. Történelmi Tár 1885. (a továbbiakban: Okiratok) 257–334., itt: 314., 315.

⁶⁹ Mészáros Péter legalább kétszer járt így el. RNL KmIg Kemény család csombordi levéltára (a továbbiakban: Kemény lt.) XI/801., II/169.

⁷⁰ Kemény lt. X/755. Trauzner segítőkészsége azonban nem tartotta vissza Kemény Jánost attól, hogy két esztendő múlva egy hadrévi halastóért pert indítson ellene. Uo. XI/800.

⁷¹ A II. János halálát és az azt követő udvari állapotokat testvérének, Dénesnek hírül adó Thamásfalvi László is ebből a családból származott. In: Erdélyország Történetei Tára. Kiadják gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István. I. Kolozsvár, 1837. 96–99.

dában a Járai, Lupsay, Pókey, Dobokában a Sombori, Bádoky, Küküllőben a Haranglábfi famíliák tagjai. A rétegbe természetesen beletartoznak a 15–16. században felemelkedett, anyanyelvüket megőrző román kenéz, vajda családok, Kolozsban a várcai Vajdák, a meregyői Mahulyok, vagy az elmagyarosodott, délszláv-román származású Havasallyiak (akikről Jakó Zsigmond írt méltatlanul elfeledett tanulmányt)⁷², vagy Tordában a nyelve mellett görög-keleti felekezettét is megőrző, Görgény vidéki krajnik/krajnik⁷³ családból származó Krajnik vagy Krájnok László.⁷⁴ Szentgyörgyvölgyi Mihály esete, aki korábban, feltételezésem szerint, valamelyik kancellárián deákoskodott, majd Kemény János udvari szolgája volt,⁷⁵ és főispánként ő ültetett a főbírószágba, egyelőre egyedülálló. Egyelőre az sem bizonyítható, hogy a széki összeesküvésben szerepet játszó Kolozs megyei judlium, légeni Szilvász Péter tisztségbe kerülésében bármiféle szerepet játszott volna a Kendy Istvánnal való jó kapcsolata.⁷⁶ Kivételesnek számít tordai Zsigmond deák pályája is, aki a városi szenátorságból került a főbírói székbe, vagy Trauzner Lukács unokájáé, Zsigmondé is, aki korábban étekgógnaként a fejedelmi udvarban szolgált.⁷⁷ A vármegyei bíraskodás irányítójaként alapos jogi ismeretekkel kellett rendelkezniük, ennek ellenére, a már megszokott módon, tanulmányaikra vonatkozóan nincsenek adataim, esetükben is a gyakorlati képzést tartom valószínűnek. Amennyiben korábban vármegyei tisztséget viseltek, ez az alispáni volt (bár arra is van Belső-Szolnokból példa, hogy a vicebírószágból az alispánságon át vezetett az út a főbírószágig), de megjegyzésre méltó, hogy az ilyen pályák az 1630-as évektől váltak gyakoribbá, ezt megelőzően mintha nem lett volna átjárás a két tisztség között. Általában 5–10 évet töltöttek a tisztségben (ami tekintélyét figyelembe véve kissé meglepő, a vagyoni helyzet és a hivatalban eltöltött idő között azonban nem figyelhető meg

⁷² *Jakó Zsigmond*: A Papfalvi Havasallyi-család. Adalék a magyar-román asszimiláció kérdéséhez. Erdélyi Múzeum 50. (1945: 3–4. sz.) 235–240.

⁷³ A román kerületek élén álló tisztségre és tisztségnévre L. Szabó T. *Attila*: A feudalizmus kori karajnik ~ krajnik tisztségnév szótörténetéhez. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 9. (1965: 1. sz.) 61–77.

⁷⁴ László (Vasile) apja, Dumitru (Demeter) szerzett nemességet 1589-ben. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602. 3. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.) Kolozsvár 2005. 1069. sz. Nyelvtudását kiválóan kamatoztatta, többször járt követésben a moldvai vajdánál, akinek „meghitt embere volt” és úgy tűnik, a Moldvával való kapcsolat-tartás egyik „szakértőjévé”, az erdélyi főrendek bizalmasává vált. Okiratok 266. Az adatra Jakó Klára hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm. Krajnik és a többiek példája egyértelműen cáfolja a román történetírás kedvelt, máig makacsul ismételt elmagyarosodás/elmagyarosítás dogmáját. Krajnik lánya, Naszturica görög-keleti, nemesi renden lévő paphoz ment feleségül, fiatalon elhunyt fia, Tamás utódainak házasságkötései tanúsítják a tekintélyes, régi román családok egymás közötti házasodását, hiszen olyan családokkal kerültek ezek révén atyafiságba, mint a belső-szolnoki Makszinok, vagy a Hunyad vármegyei bajesdi Farkasok. KvmJkv I. 595, 688.

⁷⁵ Kemény lt. I. 121. Róla ugyanakkor feltételezhető, hogy kancelláriai múlttal is rendelkezik és azonos azzal a Szentgyörgyvölgyi Mihállyal, aki formuláskönyvet hagyott hátra. L. *Trócsányi Zsolt*: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp. 1973. 134.

⁷⁶ *Deák Farkas*: A széki merénylet 1610-ben. Századok 10. (1876) 475.

⁷⁷ *Dáné Veronka*: A Trauznernek a fejedelemség korában. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár 2003. 81–93.

összefüggés), amelyet, annak ellenére, hogy nagyon jól meghatározott feladatai, kötelességei voltak, bizonyos mértékben méltóságnak neveznék. A főbírói tiszt ugyanis egyet jelentett a megyei nemesség vezetésével, természetes, hogy szívesen örökítették, ha nem is mindig sikerült közvetlenül. Kolozsban a Havasalyiak három, a Thamásfalviak és a várcai Vajdák két-két szolgabíróat adtak, Tordában a Járayak három, a túri Jobbágyok, Trauznerek szintén kettőt, Belső-Szolnokban a Thormák és a némai Vajdák ugyanennyit. Vérségi és atyafisági szálakkal saját rétegüket hálózta be, szinte átláthatatlanul, és ennek köszönhetően rendelkeztek kiváló kapcsolatokkal a kancellárián, a kormányzat szinte minden területén. (Érdekes jelenség, hogy a főbírókat adó famíliák tagjaival igen gyakran találkozhatunk a kancelláriai deákok között is.) Beházasodásaik révén elérték a fölöttük elhelyezkedő generosus réteget is. Azt a kategóriát képviselték, akivel a vármegye szintjén mindenképpen, és esetlegesen szükség esetén az országos politikában is számolni lehetett vagy kellett. Természetesen nem vagyoni helyzetük okán: fizetésük 1555-ben 4, a Fehér és Hunyad megyeieké 8 Ft,⁷⁸ 1617–1620-ban Kolozs és Torda vármegyében 32 Ft,⁷⁹ birtokállományuk pedig a vizsgált megyékben nagyon széles skálán mozgott két jobbágytól három portáig,⁸⁰ hanem valamely főúri csoportosulás mögötti erőként (például a már említett légeni Szilvási Péter).⁸¹ A megyei bíraskodás vezetőjeként őket volt, illetve lett volna érdemes korrumpálni, erre vonatkozó adat azonban mindezedig nem került elő. Valószínűnek tartom azt is, hogy saját rétegük, atyafiságuk védelmében és jó hírük, tekintélyük megőrzése érdekében valóban tartózkodtak az ilyen „akcióktól”.

Végezetül a főispánokról kell szólnom, bár a kutatás szempontjából ez a legérdektelem kategória. Mindenekelőtt hangsúlyozandó, hogy az erdélyi főispánság, a királyságbelől eltérően, tényleges hivatal. 1555-ben ezért 12, Hunyadban 14, Fehérben 24 Ft fizetést kaptak,⁸² a Kolozs és Torda megyei főispánoknak 1617–1620-ban 100 Ft-ot fizetett a vármegye,⁸³ keresdi Bethlen Ferencnek pedig feljegyzései szerint, 1648-ban 351, a következő évben pedig 237 Ft jövedelme származott különböző jogcímenek főispáni tisztségéből.⁸⁴ Mivel a megyei törvényszék működése a fejedelem legfőbb bírói jogkörének delegálásán alapult, a fejedelmi hatalmat megyében képviselő, fejedelem által kinevezett főispánok közül legalább egynek feltétlenül jelen kellett lennie a csakis általuk meghirdetett sedrián, congregatió. Jelenlétüket a megye is igényelte, s ha a zűrzavaros időszakokban kénytelen is volt nélkülük összegyűlni, fontosabb

⁷⁸ Az 1555-ös adóról való számadást közli: *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 311., 312.

⁷⁹ KmProt XX. 77r–v.; Okiratok 314., 315. Emellett például a bírságokból is meghatározott hányad illette őket.

⁸⁰ Ezzel éppen a már említett Krajnik László rendelkezett. F 49 Torda vármegye 1616-os conscriptiója. 1600-ban az országgyűlés 25 ház jobbágyban maximálta a szolgabírónak választhatóak vagyonát, a későbbiekben azonban ilyen jellegű korlátozással nem találkozunk. EOE IV. 588.

⁸¹ *Deák F.*: A széki merénylet i. m. 475.

⁸² KmProt XX. 77r–v.; Okiratok 314., 315.

⁸³ *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 311., 312.

⁸⁴ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, bethleni Bethlen család keresdi levéltára, jelenleg a RNL KmIg kezelésében, 13. cs. 29v–30r, 61v, 62v, 63v.

ügyekben nem döntött. A tisztség viselői természetesen azon főrendű, arisztokrata családok tagjai közül kerültek ki, akiknek ez mondhatni „járt”, másrészt a parvenüket, vagy a rokonságába tartozókat a fejedelem kegye is beemelhette a tisztségbe. Az alacsony (alacsonyabb) sorból felemelkedők klasszikus példája krakkói Veres Dávid, Fehér megye főispánja,⁸⁵ meg kell azonban jegyezni, hogy az ilyen meglehetősen ritka, és inkább a 16. században, majd az Apafi korban fordult elő.

Az erdélyi sajátos fejlődés ismeretében nem meglepő, hogy az örökös főispánság is sajátosan alakult. Pontosabban erre csak egyes időszakok, familiák és sajátos helyzetű, peremvidéken elhelyezkedő vármegyék esetében van példa (esetenként az ott lévő jelentős vár kapitányságával összekapcsolva), folyamatosan nem létezett a fejedelemségben. Hunyadban az enyingi Török család kihalása után az iktári Bethlenek nyerték ezt el a máramarosi örökös ispánsággal (huszti kapitánysággal) együtt. Közép-Szolnokban 1570-ben Hagymási Kristóf (kővári kapitánysággal), majd fia, Miklós viselte,⁸⁶ halála után azonban itt is eltűnt. Azon túl, hogy úgy vélem, feltétlenül szükséges lenne a réteg korszerű vizsgálata újabb szempontok beemelésével és újabb források módszeres feldolgozásával, csupán két, eddig figyelmen kívül hagyott jelenségre szeretném felhívni a figyelmet. Egyrészt, hogy a fejedelem általában nem annak a vármegyének a főispánjává nevezte ki az illető főrendet, ahol annak legnagyobb birtoka, birtokai feküdtek. Természetesen vannak kivételek, de a tendencia ez. Kamuthy Farkas például 1616-ban, amikor már hat esztendeje Torda vármegye főispánja volt, itt 2,5 portát birtokolt (míg Thoroczkay Mihály 10,5-öt), Kolozsban viszont 33-at.⁸⁷ Ott viszont az igaz, régi megyebeli famíliából származó, de csak 5,5, illetve 8 portával rendelkező Mikola János és Gyerőffy János voltak a főispánok.⁸⁸ A másik jelenség a főispánok áthelyezésének kérdése, ami sokszor érthetetlen. Esetenként megfigyelhető ugyan, hogy különös kegyként a birtokai „fejét” magában foglaló vármegye főtisztségét nyeri el, vagy előkelőbb megye főispánságát, de ez ismétlem, nem általánosítható. Egyelőre más magyarázatot nem találok, mint a bármiféle hatalmi bázis kialakításának eleve megghiúsítását, a függés érzékeltetését, valamint a vármegye és a főispán közti „idegenség” fenntartását. (Kemény János beavatkozása a megye tisztségviselők választásába, illetve Bánffy Zsigmond hasonló lépései Belső-Szolnokban⁸⁹ jól jelzik, esetenként milyen hatalmat, befolyást tudott gyakorolni a vármegye fölött egy „kellően” autoriter személyiségű főispán.)

Amint a bevezetőben említettem, a második uralmi válság gyökeres változásokat hozott. A régi famíliák jelentős része a lengyelországi hadjárat, a tatár fogság vagy az országban dúló hadak áldozatául esett: Belső-Szolnok egész ban-

⁸⁵ Lázár Miklós: Erdély főispánjai (1540–1711). I. Fejérmegye főispánjai. Századok 21. (1887) 27–28.

⁸⁶ ErdKirKv I/1. 370. sz.

⁸⁷ F 49 1616-os Kolozs megyei conscriptio.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Az említett Törpényi eset mellett 1655-ben saját autoritásából megfosztotta vicebíróságától dési Bottyán/Battyáni Mihályt engedetlenségéért. B-SzvmJkv I. 291.

dériumát tatár fogságba hurcolták,⁹⁰ ahogyan a többi vármegye számos, minden rangú tisztségviselőjét is,⁹¹ a váltságdíjuk fejében minden birtokukat lekötő és azt elvesztőkről nem is szólva. A tisztségviselők között új famíliák bukkantak fel, akiknek származásáról, hátteréről egyelőre szinte semmit sem tudunk. Belső-Szolnokban és Tordában többen a betelepített partiumi, váradi menekültek közül kerültek ki, és megjelentek a székely székekből kirajzók is. Apafi kori jelenség a halmozott főispánság is. Korábban is volt példa megyei főispánság és széki főkapitányság párhuzamos viselésére, jellemzővé azonban ekkor vált. Az ebben rejlő veszély felismerésére utal a Bánffy Dénes bukása után, 1674-ben ez ellen hozott országgyűlési határozat is,⁹² ennek azonban vajmi kevés foganatja volt. Az általános romlást a címek devalvációja is jól jelzi: a vicebírák általában egregiusokká váltak, a szolgabírák pedig generosussá. A megye és főispánja közti hangnem is megváltozik, előbbi alázatosabbá, szervilisebbé vált.

Jelentéktelen volt-e tehát az erdélyi fejedelemségkori vármegyék tisztségviselői kara? Véleményem szerint semmiképpen sem. Általában megfelelő, esetenként magas szintű képzettséggel, tekintéllyel, hivatás- és kötelességtudattal intézték a rájuk bízott közösség ügyeit és képviselték, lehetőség szerint, annak érdekeit, több esetben a 20. század közepéig adva tiszteket megyéjüknek. A csoportkép korábbszem vértelen, sápatag és szürke, csak belepte a por. A letisztítása után, hiszem, élénk színű portrék sora bukkan majd elő. A 16–17. századi erdélyi megyék teljes arcképcsarnokának összeállítására azonban, sajnos, még várunk kell.

THE MAGISTRATES OF THE TRANSYLVANIAN COUNTIES IN THE AGE
OF THE PRINCIPALITY (1541–1658)

by Veronika Dáné
(Summary)

Apart from the főispánok (*supremus comes*), who belonged to the „power” and/or the „leading elite”, the social composition of the personnel of the Transylvanian counties in the age of the Principality has not been made the object of a separate research so far. Thus an important group of civil servants and the area covered by their activities has remained unexamined. The present study is the first attempt to draw the profiles of the county officials and present the tendencies emerging from their careers on the basis of a complex, micro-level analysis including such diverse aspects as origin, wealth, networks of kinship and service, education and expertise, and career records both before and after service as a county official.

Among the personnel of the county, consisting of two főispáns, two alispáns (*vicecomes*), two chief noble magistrates (*judex nobilium, judlium*), 4–8 deputy noble magistrates (*vicejudex nobilium, vicejudlium*), one notary (*notarius*), one tax-collector (*perceptor*), only the notaries can be regarded as professional bureaucrats, who generally arrived from either the bigger or smaller princely chancellery or from the requisitorship of one of the two Transylvanian places of authentication.

⁹⁰ „Anno domini 1657 die 9 mensis Januarii Az nemes Belső Szolnok vármegye az mi kegyelmes Urunk parancsolattyára az Lengyel országbi táborozásra indult meg zászlóstul Désről. (...) Mind elraboltattak szegények a' tatárok által in anno 1657 in mense Julii.” B-SzvmJkv 321.

⁹¹ Kolozs vármegye két vicebírája 1667-ben még mindig rabságban volt. Kiszabadításukat a megye a tisztségviselők feladatává tette. KvmJkv II. 315.

⁹² EOE XV. 461.

Thanks to their legal expertise, some scions of the petty nobility and the townspeople were able to assume such important offices as those of prothonotary, fiscal director or judicial assessor. At the bottom of the official hierarchy, the deputy noble magistrates came from thinly endowed or landless noble families, and secured for themselves a living by putting their literacy or elementary legal knowledge into the service of the county. The third rank of the county personnel was constituted by the alispáns, among whom we find both the descendants of old comital families and those of newly risen ones. The office provided excellent possibilities for networking, and for enlarging a landed wealth that rarely exceeded five tenant sessions; several among the incumbents managed to proceed to the office of chief noble magistrate, which was regarded as the second highest at the county level. While this latter dignity was to 90 percent monopolised by the most illustrious families of the pre-Mohács period, the office of főispán remained the privilege of the aristocracy. Generally, they performed their duties and represented the interests of their respective communities with convenient, occasionally outstanding expertise, and several among such families went on to provide officials to their county until as far as the middle of the 20th century.

Fazekas István

A MAGYAR UDVARI KANCELLÁRIA ÉS HIVATALNOKAI A 16–18. SZÁZADBAN

Hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon

Jóllehet, a Magyar Udvari Kancellária egyike a legfontosabb magyar központi hivataloknak, amelynek működése a teljes feudális kort átívelte egészen 1867-es végleges megszüntetéséig, a magyar történettudomány egyelőre adós kora újkori és újkori története feldolgozásával.¹ Ezt a hiányt jelen tanulmány már csak terjedelmi okok miatt sem tudja pótolni, tárgya nem több mint a 16–18. században, az 1784-es józsefi átszervezésig működő kancelláriai hivatalnokok karrierlehetőségeinek a bemutatása. A jobb megértés érdekében szükséges a kancellária történetének néhány kulcseményét előrebocsátani.

A Magyar Udvari Kancellária 1527 és 1784 között

I. Ferdinánd 1527 őszen, az ország meghódítása után, székesfehérvári koronázása körül szervezte meg Magyar Udvari Kancelláriáját, amelynek élére egyik fontos hívét, Szalaházi Tamást egri püspököt állította, aki a Jagelló-korban egy ideig királyi titkárként is működött, majd Kubinyi András megállapítása szerint 1525-ben néhány hónapon át irányította is a kancelláriát.² A kancellária keretei, amelyek között majd egészen 1690-ig működött, csak néhány évtizeddel később, a 16. század derekán rögzültek. A keretek megteremtésében Oláh Miklós (1497–1568) játszott döntő szerepet, aki különböző címen 25 évig irányította az intézményt: 1543–1546 között alkancellárként, 1546–1553 között kancellárként, 1553–1568 között főkancellárként. Oláh a későközépkori

¹ A magyar kancellária történetéről nincs összefoglaló munka. A legfontosabb tanulmányok a megfelelő fejezetnél idézésre kerülnek. Rövid terjedelmű összefoglalás: *Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária (1527–1867) és az Erdélyi Udvari Kancellária (1695–1867) története*. In: A bécsi magyar nagykövetségi épület. Szerk. Ujváry Gábor. H. n. [Bp.] 2012. 49–65.; megjelenés alatt: *Die Geschichte der Ungarischen Königlich Kanzlei vom 16. bis 18. Jahrhundert*. In: *Verwaltungs-geschichte des Habsburger Monarchie Bd. 1.* (hg. von Michael Hochedlinger, Petr Mat'a, Thomas Winkelbauer); 1. még: *Bélay Vilmos: Magyar kancelláriai levéltár. Repertórium*. Bp. 1973. Itt szeretnék köszönetet mondani Vissy Zsuzsának, a kancelláriai levéltár volt referensének és Simon Évának, a kancelláriai levéltár jelenlegi referensének, akik önzetlen módon segítették kutatásaimat.

² *Kubinyi András: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén*. In: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp. 1999. 87–99. 91.; *Fazekas István: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hí főpap portréja. Történelmi Szemle* 49. (2007: 1. sz.) 19–34.

alapokon szervezte újjá az intézményt. A hivatal vezetője a kancellár volt. A fő-kancellári címet viselő esztergomi érsek csupán a felségpecsétet birtokolta, tényleges kapcsolata a kancelláriával nem volt. Egyetlen kivételt ez alól a gyakorlat alól éppen Oláh képezte, aki elég befolyással rendelkezett ahhoz, hogy érsekként is irányítása alatt tartsa az intézményt, és ne engedjen kancellárt kinevezni, csupán sűrűn változó alkancellárokat. A későbbi esztergomi érsekek közül néhányan, mindenekelőtt a kancellári székéből érkező Lippay György (1642–1666), Szelepcsényi György (1666–1685) vagy a kimondottan nagy politikai befolyással rendelkező Kollonich Lipót (1695–1707) azonban közvetett úton bizonyára érvényesíteni tudták akarataikat a velük szemben súlytalan kancellárokkal szemben. Az intézmény működtetésében, a napi munka irányításában a titkárok játszottak szerepet, akiket meg kell különböztetni a Jagelló-kor királyi titkáraitól.³ A kancellária titkárai már csak a kancelláriában működtek. A királyi titkári poszt csak lassan sorvadt el, I. Ferdinánd uralkodása idején még létezett, sőt még arra is van precedens, hogy a királyi titkár iratkiadásban működjön közre.⁴ A kancellária harmadik fontos tisztviselője a regisztrátor volt, aki egyben a pecsétőri funkciókat is ellátta, ő őrizte a kancellárián legtöbbször használt titkos pecsétet.

Fontos tudnivaló, hogy a tisztviselők közül egyedül a titkár részesült állami fizetésben, méghozzá a Magyar Kamara jövedelmei terhére. A kancellár egyházi javadalmain túl számíthatott még királyi tanácsosi járandóságára (általában évi 400 Ft), illetve a kancelláriai illetékekből befolyó összegre, amelyen azonban osztoznia kellett megszabott kulcs szerint a titkárral és a regisztrátorral. A hierarchia alján álló hivatalnokok, a jegyzők vagy írnokok a főtisztviselők magánalkalmazottai voltak.

Azzal, hogy Magyarország 1526 után egy több országra kiterjedő birodalom részévé vált, bizonyos magyar ügyek intézése nem magyar szerveken keresztül történt. A katonai ügyek az Udvari Haditanács (1556), a pénzügyek az Udvari Kamara (1527) kezébe kerültek. Ez utóbbi a magyarországi ügyeket a Magyar Kamara (1528) segítségével intézte. A külpolitika irányítása uralkodói felségjog volt, e tekintetben a Habsburg uralkodók többnyire a Reichshofkanzlei, majd 1620 után az Österreichische Hofkanzlei szolgálatait vették igénybe, a magyar kormány szervnek legfeljebb a püspökkinevezések megfogalmazásában, az erdélyi fejedelemmel és bizonyos esetben a lengyel királlyal folytatott levelezésben jutott szerep. A Magyar Udvari Kancelláriának elsősorban a királyi felségjogok gyakorlása, birtokadományok intézése, különböző világi és egyházi tisztségek adományozása, nemesítések és más rangemelések, kinevezések intézése, illetve az egyes magyar kormány szervekkel való érintkezés maradt a feladata. Fontos szerepet játszott továbbá az országgyűlések előkészítésében, a

³ A királyi titkár intézményére: *Kubinyi András*: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. *Gesta* 8. (2006) 3–22.

⁴ I. Ferdinánd Magyar Kamarához intézett, 1532. május 18-án Prágában kiadott mandátuma alapján a titkári aláírás helyén Macedonai László királyi titkár aláírása áll. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban MNL OL); E 21, Magyar Kamara Levéltára, Benignae Resolutiones, 1. cs. 1532. május 18.

törvények megszövegezésében, az igazságszolgáltatás terén elsősorban fellebbezési fórumként szolgált. A kancellária feladatai közé tartozott az uralkodó mellett működő magyar tanácsadó testület, a Magyar Tanács írásbeli munkájának intézése is.

A 17. század folyamán a kancellária életében több kisebb változás következett be. Ezek közül az egyik legfontosabb az alkancellári állás megszűnése, helyette a 17. században csupán alkalmilag működő kancellár-helyettes (substitutus cancellarius) alkalmazása volt szokásban, aki a püspökök közül került ki és csupán akkor lépett színre, amikor a kancellárnak hosszabb-rövidebb időre az uralkodót külföldre kellett kísérnie.⁵ Egy másik fontos változás volt, hogy a 16. század nagyobb részében működő két kancelláriai titkár helyett 1610 után már csak egy titkár tevékenykedett. Ezzel párhuzamosan viszont felértékelődött a regisztrátor tiszte, aki mintegy „vicesecretarius”-ként funkcionált, az uralkodóval utazó titkárt általában ő helyettesítette Bécsben.⁶ A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a regisztrátor nem politikai, hanem elsősorban jogszolgáltatási és adományozási ügyek intézésében jutott jelentős szerephez.

A 17. század második felére nyilvánvalóvá vált, hogy az egyre bonyolultabbá váló kihívásoknak ez a hivatalszervezet nem tud eleget tenni. A Wesselényi-féle rendi szervezkedés nyomán felállított gubernium megszervezése kapcsán felmerült a kancellária reformjának szükségessége is, de tényleges lépésekre egyelőre nem került sor. Az ekkor megfogalmazott elképzelések szerint tanácsosokat rendeltek volna a kancellár mellé, akik a hivatali ügykezelés minőségét és gyorsaságát hivatottak volna emelni.⁷ Tanácsosok rendszeresítésére már korábban is történt kísérlet, azonban ezt a megoldást tartóssá tenni hosszú távon sosem sikerült, hiába rendelkezett róla több alkalommal törvénycikk is (1613: 25. tc., 1630: 29. tc., 1635: 28. tc., 1655: 50. tc.).

A kancellária újjászervezésére egészen a török kiűzéséig kellett várni. A török kiűzése nyomán megnövekedett igazgatási feladatok végképpen meghaladták a középkorisan szervezett, csekély létszámú kancellária erejét, ez magyarázza, hogy a Kollonich Lipót nevével fémjelzett Einrichtungswerk első fejezete részletesen foglalkozik a kancellária reformjával.⁸ A híres-hírhedt tervezet

⁵ Az általam ismert utolsó alkancellár Liszthy János, aki Oláh halála után alkancellári rangban vette át az intézmény vezetését, és aki 1572 folyamán kapta meg a kancellári címet, talán győri püspöki kinevezésével lépett elő. 1572. május 8-án még alkancellárnak címezik: Österreichisches Staatsarchiv, Bécs; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (a továbbiakban ÖStA HHStA UA AA), Fasc. 99. Konv. A. fol. 12. – Győri kinevezése 1572 augusztusában történt: Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Hofkammerarchiv (a továbbiakban ÖStA AVA HKA), Hoffinanz Protokolle, Bd. 342. fol. 345. Az első általam ismert új típusú alkancellár, kancellár-helyettes Domitrovich Péter zágrábi püspök, aki 1613 nyarán működött: MNL OL A 35, Magyar Kancellária Levéltára, Conceptus expeditionum (a továbbiakban A 35)1. cs. 134 ex 1613.

⁶ 1638-ban ilyen minőségben működik a Bécsből távozó uralkodót helyettesítő kijelölt tanácsosok mellett Lászlóffy Pál regisztrátor, aki a távollét idejére napi három forint rapidíjat kért. ÖStA AVA HKA Hoffinanz Ungarn, rote Nummer (a továbbiakban HFU r. Nr.) 158. Konv. 1638. november, fol. 8.

⁷ *Károlyi Árpád*: A magyar alkotmány fölfüggesztése 1673-ban. Bp. 1883. 39–40.

⁸ *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)*. Hrsg. von János Kalmár und János J. Varga. Stuttgart 2010. 89–98.; *Kalmár János*: 17. század végi javaslat a Magyar Kancellária át-

megvalósult elemei közé tartozik a kancellária reformja, amelyet maga Kollonich Lipót irányított.⁹ Az *Einrichtungswerk* elgondolásai visszaköszönnek a megújított kancellária számára kibocsátott részletes instrukcióban.¹⁰ Az instrukció értelmében a kancellária testületi hatósággá alakul át, azaz a hivatal döntései ezt követően a kancellár, négy tanácsos és két titkár (referendárius) részvételével tartott ülésen születnek meg. A tanácsosság bevezetésén túl újjátásnak számított a külön fogalmazói (concipista) és a kiadói (expeditor) tisztség bevezetése. Minden tisztviselő rögzített fizetéssel rendelkezett, amelynek fedezetét a taxabevételek jelentették.¹¹ A hivatali munkát a hivatali helységben kellett végezni, nem pedig a magánlakásokban. A korrupció megelőzését célozta az ágensi intézmény bevezetése, inentől kezdve a kancellária hivatalnokai elméletileg nem érintkezhetek a magánügyfelekkel, azaz kötelesek voltak az ágensok szolgálatait igénybe venni.¹² Az intézkedéseknek köszönhetően a Magyar Udvari Kancellária más kancelláriákhoz hasonló intézménnyé vált.

A 18. század során többször változott az intézmény feladatköre, három alkalommal is új instrukciót kapott (1727, 1746, 1785).¹³ A legfontosabb változást a helytartótanács megalapítása jelentette (1723), amely sok mindenben tehermentesítette a kancelláriát. Fontos változást jelentett, hogy 1732-ben Acsády Ádám veszprémi püspök leköszönésével az utolsó egyházi kancellár is elhagyta a hivatalt, inentől kezdve a legelőkelőbb magyar családok tagjai töltötték be a kancellári méltóságot. Belső szervezeti téren még egy fontos változás történt: 1770-ben sor került az iktatás bevezetésére, amely sokkal áttekinthetőbbé tette a hivatal működését. Ezzel egyidejűleg még két új segédhivatalt szerveztek meg, az iktatóhivatalon kívül külön kiadóhivatal és lajstromozó-hivatal is alakult. Az érdemi ügyintézés a tanácsosok, titkárok és fogalmazók végezték. Az

szervezésére. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére.* Szerk.: Körmenyi Tamás, Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 149–153.

⁹ Kollonich közreműködéséről Somogyi Ferenc ír Batthány II. Ádámhoz intézett levelében, 1689. szeptember 30. Bécs. MNL OL P 1314, Batthány család levéltára, Missiles Nr. 43 832. A kancelláriára gyakorolt befolyását megvilágítja Végh Péter kancelláriai jegyző Ebergényi Lászlóhoz Erdődy László Ádám nyitrai püspök alkancellári kinevezése kapcsán írt fejtegetése, 1723. október 23. Bécs. ÖStA HHStA Familienarchiv Csáky, Fasc. CII. No. 270. Végh Péter levelei Ebergényi Lászlóhoz, 26. sz.

¹⁰ Másolatai: MNL OL A 57, Magyar Kancellária Levéltára, Libri regii, 21. köt. p. 16–24.; ÖStA HHStA UA AA Fasc. 178. fol. 22–35.

¹¹ Minden jel szerint egyes főtisztviselők, pl. titkárok továbbra is alkalmaztak írnokokat, akik nem tartoztak a Kancellária állományába. Domaniczky János titkár 1699-ben írt végrendeletéből tudható, hogy Kardos nevű rokona szolgált mellette írnokként (scriba). ÖStA HHStA Hofarchive Obersthofmarschallamt (a továbbiakban Hofarchive OMaA) Kt. 628. 1702/3 Domaniczky. – A végrendelet nélkül 1739-ben elhunyt Wanyeczy Illés titkár Petrás (Petrasch) János személyében külön írnokot (amanuensis) alkalmazott, sőt Markoviczky Pál személyében egy joghallgató („jurista et patriota”) is szolgált mellette. Markoviczky később a kancellárián talált alkalmazást (1741 jegyző, 1770 fogalmazó, 1773 nyugdíjazva). ÖStA HHStA Hofarchive OMaA Kt. 708. Nr. 4806. Wanyeczy.

¹² Ezen rendelkezés sikerességének ellentmondani látszik Végh Péter kancelláriai jegyző Ebergényi Lászlóval folytatott, fentebb idézett levelezése (9. jegyzet), amely alapján akár magánágensnek, sollicitátornak is tekinthető lenne a hivatalnok. Az ágensi intézmény története eddig feldolgozatlan. Jóformán semmifajta információval nem rendelkezünk e fontos intézmény működéséről.

¹³ A Magyar Udvari Kancellária 1711–1765 közötti történetéről vázlatosan: *Ember Győző: Magyarország közigazgatása, 1711–1765.* Levéltári Közlemények 54. (1983) 1–65. 8–17.

1780-as évek elején átszervezték a referatúra rendszert, minden tanácsos mellé egy-egy titkárt és fogalmazót osztottak be.¹⁴ Ez nagyban segítette, hogy az egy-egy ügycsoportért felelős tanácsosok hatékonyabban tudjanak dolgozni.

II. József reformjai a Magyar Udvari Kancelláriát is elérték. 1782-ben az uralkodó előbb kivette az Udvari Kamara kezéből a magyar és erdélyi ügyek intézését és ezeket az osztályokat a magyar, illetve az erdélyi kancellária alá rendelte, majd 1782. május 27-én egyesítette egymással a magyar és erdélyi kancelláriát. A józsefi kor más központi hivatalokhoz hasonlóan a Magyar Udvari Kancelláriát is komoly kihívás elé állította, amely azonban az elvárásoknak lényegében eleget tudott tenni, még ha az uralkodói reformok nem is estek egybe a tisztviselők magán meggyőződésével.¹⁵ Az uralkodó halála után a Magyar-Erdélyi Udvari Kancelláriát is utolérte a józsefi reformok többségének a sorsa: 1791. február 20-án szétválasztották az Erdélyi Udvari Kancelláriát a Magyar Udvari Kancelláriától, majd a kamarai ügyeket visszautalták az Udvari Kamarára illetékességi körébe.

A kancellária személyzete 1690 előtt meglehetősen csekély volt. A kancelláron (alkancelláron), titkáron (1610-ig két titkár), regisztrátoron kívül 2–7 írnok látta el a hivatali kötelemeket. Az 1690. évi újjászervezés nyomán 15 főre emelkedett a hivatal létszáma, ahogy az már említésre került, a hivatal állományába a kancellár mellett négy tanácsos, két titkár, egy regisztrátor (egyúttal taxator), egy expeditor (egyidejűleg fogalmazó), egy segédregisztrátor, három jegyző, valamint egy irodaszolga és egy fűtő tartozott ekkor.¹⁶ 1746-ra a létszám megduplázódott, 27 főre emelkedett. Különösen a tanácsosok létszáma nőtt meg, ekkor nyolc tanácsos működött, továbbá a jegyzők és irodisták létszáma is megugrott (9 fő).¹⁷ 1770-ben az összlétszám már 39 fő, közöttük nem kevesebb, mint 11 személy a tanácsosok közé tartozott (igaz, ketten már nyugalmazottként szerepelnek), hasonlóképpen magas volt a kancellisták száma (14 fő).¹⁸ Az egyesítés előtt, 1781-ben a létszám 65 főre emelkedett. Az ügyintézés átalakulását jelzi, hogy a hét tanácsos mellett ekkor nyolc titkár működik.¹⁹ 1783-ban az Udvari Kamara magyar és erdélyi osztálya átcsatolásának köszönhetően 93 főre nőtt a hivatalnokok létszáma, amelyhez további 21 fő társult az Erdélyi Udvari Kancelláriával történt egyesítés után. Nem egész száz év alatt tehát közel hétszeresére emelkedett a hivatali alkalmazottak száma, amely egyértelműen a bürokratikus feladatok számának emelkedését jelzi.

¹⁴ A kancelláriai referatúrendszer 1792/1794 körüli rendszere: ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten Kt. 158 (alt 162) Nr. 5. és Nr. 6.

¹⁵ *Hajdú Lajos*: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982. 67–172.

¹⁶ „Personalstände der Ungarischen Hofkanzlei (1690–1784).” ÖStA HHStA Handschriften-sammlung, Bl. 794 fol. 2r. A kötet eredeti példánya: MNL OL A 78, Magyar Királyi Kancellária, Status Cancellariae. (A számomra könnyebben elérhető bécsi példányt használtam).

¹⁷ Uo. fol. 40r.

¹⁸ Uo. fol. 64r.

¹⁹ Uo. fol. 89r.

A kancelláriai tisztviselők karrierlehetőségei a 16. és 17. században

A kancellária 1690-ig terjedő történetében igen lényeges változást hozott, hogy a kancelláriai alkalmazottak közül, a kancellárt leszámítva, a 16. század folyamán eltűntek a klerikusok. A későközépkorban az alkalmazottak többsége az egyházi rendhez tartozott, még ha minden valószínűség szerint közülük sokan nem is voltak felszentelt papok. A 16. század első felében számuk gyorsan csökkent. Ennek oka az egyházi rend társadalmi presztízisének visszaesésén kívül a különböző szolgálatok honorálására szolgáló egyházi javadalmak számának drasztikus csökkenése lehetett. Előbb a jegyzők között esett vissza a számuk, 1550 után már csak elvétve bukkan fel egy-egy klerikus jegyző.²⁰ Nem sokkal később a titkárok közül is eltűntek, az utolsó klerikus titkár a később antitrinitarista Dudith András volt (1563–1565).²¹ Oláh még szívesen alkalmazott klerikusokat ezen a poszton, Liszthy korától kezdve erre már nincs példa. A kancellár és alkancellár (kancellárhelyettes) tiszte azonban a 18. század első harmadáig egyháziaknak fenntartott állás maradt, aminek több oka is lehetett. Az egyik nyomós ok minden bizonnyal a kancellári tisztség finanszírozása. Azaz, hogy a kancellárok általában megyéspüspökök voltak, megélhetésük kérdése lényegében megoldottnak volt tekinthető. Ezt a feltételezést támasztja alá Ernő főherceg 1590-ből származó javaslata, amikor anyagi okokból javasolta Kutassy János pécsi püspök kancellári kinevezését az erre a posztra alkalmasnak vélt Istvánffy Miklóssal (1538–1615) szemben.²² A másik ok valószínűleg abban rejlik, hogy egy püspökkancellárral lényegesen könnyebb volt bánnia az uralkodónak, mint egy, a magyar rendiségbe mélyen begyökerezett világi főúrral. Bár a koraujkori magyar egyházi vezetőrétegről nem állnak rendelkezésre modern társadalomtörténeti vizsgálatok, már egy felületes anyaggyűjtés is arra a megállapításra vezetett, hogy e korbéli főpapjaink többsége a nemesség alsó részéből került ki, maguk és családjuk felemelkedése egyházi karrierjükhöz volt kötve, amely viszont sokban az uralkodó kegyén múlt.

A fentebb vázolt változások a karrierlehetőségeket is átalakították. A 16. század első felében még van példa arra, hogy valaki kancelláriai jegyzőből képes volt hivatalvezetővé felemelkedni, bár igaz, hogy szolgálatát a Jagelló-korban kezdő Ujlaky Ferenc (1481/1482–1555) kancellári címet nem nyert, de alkancellárként az intézmény vezetőjeként működött néhány éven át (1539–1540).²³

²⁰ A 17. század elejéről két adat is ismert. Az egyik szerint Nyéki Vörös Mátyás, későbbi győri kanonok működik írnokként a század első évtizedében a kancellárián. *Bedy Vince: A győri székeskáptalan története.* Győr 1938. 405–407. A másik, 1613-ból származó adat szerint Zongor Zsigmond későbbi pozsonyi prépost tevékenykedik mint kancelláriai levéltárnok (conservator). Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 1808., fol. 103v. Nem kizárt, sőt valószínűnek tűnik esetükben, hogy kancelláriai működésük idején még világiak voltak, és csak később léptek az egyházi pályára.

²¹ *Gábor Almási: The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1534–1581), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe.* Leiden–Boston–Köln 2009.

²² Ernő főherceg levele Rudolfhoz, 1590. december 1. Graz. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 123. Konv. A. fol. 149–150.

²³ Már 1519-ben kancelláriai jegyző: ÖStA HHStA UA Specialia, Fasc. 274. Konv. A. fol. 7., 1527-ben királyi titkár és pozsonyi prépost; uo. fol. 12.; 1528 tavaszától az uralkodó mellett tartózkodó titkári minőségben, alkancellárként először 1539 augusztusában említve: MNL OL E 150, Magyar Kamara Archivuma, Acta ecclesiastica, Reg. Fasc. 8. Nr. 31.; utolsó említése 1540. október

Többen is voltak olyanok, akik titkári szolgálatból kiindulva jutottak a kancellári tisztségig. Elég, ha magára Oláh Miklóstra,²⁴ Liszthy Jánosra²⁵ († 1577) vagy Draskovich Györgyre²⁶ (1525–1587) gondolunk. Később ilyen karrierekre már nincs példa. A későbbi idők kancellárjai Draskovich György után már hivatalvezetőként léptek tisztségükbe, legfeljebb kancellár-helyettesként szereztek némi tapasztalatot a leendő hivatalukban folyó munkáról. A kancellárok számára tapasztalatot a leendő hivatalukban folyó munkáról. A kancellárok számára tisztségük ugyanakkor egyházi pályájukon kiváló előmeneteli lehetőséget kínált. Az uralkodóval való állandó érintkezés bizalmas kapcsolat felépítését tette lehetővé. Nem csoda, hogy az 1732-ig működő 23 egyházi kancellár²⁷ közül hat személy elérte a legmagasabb magyar egyházi méltóságot és esztergomi érsek lett (Oláh Miklós, Kutassy János, if. Forgách Ferenc, Lippay György, Szelepcsényi György, Eszterházy Imre), másik négyen a kalocsai érseki székbe emelkedtek (id. Draskovich György, Pethe Márton, Lépes Bálint, Gubasócz János), hat személy pedig egyházi tisztségei mellett helytartóként kormányozta az országot (Szalaházi Tamás, Oláh Miklós, Draskovich György, Kutasi János, ifj. Forgách Ferenc, Szelepcsényi György). A sikeres pálya mellett a kancellári tiszt a bukás lehetőségét is magában hordozta. Perényi Pétert 1542-ben az uralkodó a Buda visszafoglalására indított sikertelen vállalkozás után lefogatta, Szegedy Ferenc nyitrai püspök 1669-ben az uralkodó iránta megnyilvánuló bizalmatlanságát érezve mondott le.²⁸ Hasonló okokból vált meg tisztségétől a világi kancellárok közül Pálffy Miklós 1762-ben.²⁹ Az esetenkénti kudarc nem cso-

18-ról (Egyháztörténelmi emlékek. Szerk. Bunyitay Vince – Karácsonyi János – Rapaics Rajmund. I–V. Bp. III. 503. Pályájára l.: *Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton székesegyház késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század) [1]. Művészettörténelmi Értesítő 51 (2002: 1–2. sz.) 118–121.*

²⁴ Oláh 1526-ben rövid ideig királyi titkár, majd Mária királyné titkára egészen Németalföldről való visszatéréséig (1539/1540), kancelláriai tisztségei már említésre kerültek. *R. Várkonyi Ágnes: Oláh Miklós. In: Esztergomi érsekek. Szerk. Beke Margit. Esztergom 2003. 256–261.* (további irodalommal); *Fazekas István: Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539). In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. Bp. 2005. 37–43.*

²⁵ Liszthy János 1554-ben már bizonyíthatóan titkárként működik, így említik az ekkor nyert címereslevélben (Österreichische Nationalbibliothek, Wien Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung (a továbbiakban ÖNB HAN) Cod. 8471 fol. 81r–92r). Kancelláriai működésére l. még a 4. jegyzetet. Személyére: *Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből. Fons 9. (2002: 1–3. sz.) 227–247.*

²⁶ Draskovich György 1554–1556 között működött titkárként, majd 1556 elejétől alkancellár: ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt, Sonderreihe, Kt. 182 Nr. 36. Hofstaat, 1556 fol. 30v–31r; 1561-ben még alkancellárként említik egy elismervényben: a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday levéltára, Jerney-gyűjtemény II. k. p. 47–50, 1578–1586 között kancellár, amely tiszte helytartói kinevezésével ér véget (1586. szeptember 24.). Életére: *Josephus Koller: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. I–VII. Posonii–Pestini 1782–1812. VI. 1–191., ill. Jozo Sopta: Juraj Drašković. In: Zagrebački biskupi i Nadbiskupi. Ured. F. Mirošević. Zagreb 1995. 255–266.*

²⁷ 1732-ig összesen két világi kancellár működött: Perényi Péter 1541–1542 és Illésházy Miklós 1706–1723 között. *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai. Bp. 1988. 98–99.*

²⁸ Nádasdy Ferenc levele Lessenyei Nagy Ferenchez, 1667. február 8. Pottendorf. ÖStA HHStA UA Specialia, Fasc. 287. Konv. B. fol. 6–7. – V. ö. *Vanyó Tihamér: A bécsi nuncius jelentései Magyarországról 1666–1683. Pannonhalma 1935. 53.*

²⁹ Jellemzi a helyzetet Mária Terézia bizalmasához, gr. Sylva-Taroucahoz intézett néhány sora: „Értesítem, hogy Pálffy lemondott méltóságáról, sugalmaztuk neki, hogy ezt tegye... Egy éve és tíz

da, hiszen a kancellároknak két oldalról érkező elvárásoknak kellett eleget tenniük. Nem csak az uralkodó bizalmát kellett birtokolniuk, de sikeres működésük záloga volt, hogy a magyar rendi társadalom vezetőivel is jó kapcsolatot tartsanak fenn. Feladatuk nem csupán az uralkodói döntések Magyarország felé való közvetítésében állt, hanem a magyarországi rendi törekvések közvetítésében, egyfajta kanalizálásában is fontos szerepet töltöttek be.

Mint röviden már jelzésre került, a titkárok előtt álló karrierlehetőségek is átalakultak az egyházi elem kiválásával, illetve azzal, hogy a kancellári méltóság egyháziaknak fenntartott tisztség maradt. A titkárok számára hivatalon belül nem volt előrelépési lehetőség, illetve csak úgy volt lehetséges, ha felveszik az egyházi rendet. Ezt a megoldást választotta az előbb már említett Liszthy János, aki előtt, özvegyember lévén, nem állt kánoni akadály. Aki nem követte, vagy nem követhette Liszthy útját, annak intézményen kívül kellett a boldogulás útját keresnie. Számukra lehetőségként az igazságszolgáltatás maradt. Istvánffy Miklós, aki 1568-tól tizenkét éven át szolgált királyi titkárként, és Liszthy János halála (1577) után a következő kancellár kinevezéséig irányította az intézményt is, 1581-ben nádori helytartói kinevezést nyert, amely tiszttel több évtizeden át be is töltötte (1608).³⁰ Istvánffy titkártársa, az Illésházy István elleni per révén elhíresült Joó János († 1609), hasonlóképpen az igazságszolgáltatásban találta meg felemelkedésének útját: 1587-ben személynöki kinevezést kapott.³¹ A későbbiekben ez lett a titkárok klasszikus karrierlehetősége. A Joóval egy időben vagy később, 1690-ig bezárólag működő kilenc kancelláriai titkár közül négyen lettek személynökké (Lippay János, Orossy György, Orbán István, Maholányi János), hárman titkárként hunytak el (Himmelreich Tiburtius, Ferenczffy Lőrinc, Ruttkay András), csupán ketten követtek más karriermintát.

A kiváló humanista és tudós Verancsics Faustus a régi megoldást választotta és egyházi pályára lépett (1598 csanádi püspök, 1604 sági prépost), de a választott megoldás szemléletmódját nem működött a 17. század eleji zűrzavaros, háborúval és polgárháborúval teli években: Verancsics valószínűleg az Illésházy elleni perben vállalt szerepe miatti félelmében végül Itáliába költözött és ott is halt meg.³² A másik eltérő példa Nagymihályi Ferencé, aki 1610-ben leköszönt a kancelláriai titkárságról és visszatért a Magyar Kamara kebelébe, ahol egészen haláláig, 1620-ig tanácsosként (1615-ig egyidejűleg titkárként is) működött.³³ Ez azért is volt szokat-

hónapja már jeleztem, hogy nem bírom tovább. Maga még visszatartott attól, hogy szándékomat azonnal végrehajtsam, de csak én tudom, mit szenvedtem én magam és az ügyek is.” *H. Balázs Éva*: Felvilágosult abszolutizmus (1765–1790). Magyarország története 1686–1690. Főszerkesztők: Ember Győző – Heckeneast Gusztáv. II. Bp. 1989. 899.

³⁰ *Nagy Gábor*: „Tu patriae nulla tuis vivet in historiis”. Előkézület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. *Századok* 142. (2008) 1209–1248.

³¹ *Nagy Gábor*: „én nem vagyok sem Istvánffy, sem mágnás...” Források a kortörténetíró Joó János életéhez és korához. In: *Fons* 16. (2009) 471–513.

³² *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története (1552–1608). Makó 1935. 135–152.

³³ *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. *Adattár*. Bp. 2002. 210. – Nagymihályi, úgy tűnik, hogy nem könnyen talált vissza a pozsonyi létbe, erre utalnak kezdeti összetűzései kollégáival: ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 100. Konv. 1611. november, fol. 26–27., r. Nr. 104. Konv. 1613. november, fol. 65–68., r. Nr. 107. Konv. 1615. február, fol.

lan, mert a kancelláriai titkárok útja éppen fordított irányba vezetett, ahogy Nagymihályi pályája is indult, aki a Magyar Kamarából került a kancelláriába. Nagymihályi társai közül hosszabb-rövidebb ideig a Magyar Kamaránál működött Lippay János, Orossy György és Ruttkay András.³⁴ Igaz, Orossy és Ruttkay pályájuk elején a kancellárián is dolgoztak jegyzőként. Ennek a pályamodellnek az volt az előnye, hogy a leendő kancelláriai titkárok megismerkedtek a magyar hivatal-szervezet gerincének számító Magyar Kamara ügyintézésével és a rajta átfutó sokféle üggyel.³⁵ Az így szerzett tapasztalatnak nagy hasznát vehették későbbi működésük során.

Kevésbé egységes kép bontakozik ki a regisztrátorokról. A 16. században működő regisztrátorok és pecsétőrök mezőnye még elég sokszínű, úgy tűnik, az igazán tehetséges személyeknek volt esélyük a továbblépésre. Liszthy János (1553) és Himmelreich Tiburtius is titkár lett, és mint bemutatásra került, Liszthy karrierje még ennél tovább vitt.³⁶ A 17. században hiába erősödik meg a lajstromozók helyzete a hivatalon belül, érdekes módon hivatalukból csupán egyetlen személynek, az 1690 előtt működő utolsó regisztrátornak, Tenturich Istvánnak sikerül továbblépnie, aki előbb az újjászervezett kancellárián lett titkár és referendárius (1690–1693), majd a Magyar Kamaránál nyert tanácsosi állást élete utolsó éveire (1693–1695), sőt 1690-ben bárói rangot is kapott.³⁷

A hivatali ranglétra alján az esküdt jegyzők, írnokok álltak (juratus notarius, scribe, amanuensis), akik helyzete egyáltalában nem volt könnyű. Számukra a legnagyobb gondot kenyerük bizonytalansága jelentette, ugyanis mint az már jelzésre került, a jegyzők nem voltak állami alkalmazottak, hanem egyesek a titkár, mások pedig a kancellár vagy éppen a regisztrátor alkalmazásában álltak. Nem volt megszabott fizetésük, és alkalmazásuk uruk halálával, vagy más állásba kerülésével automatikusan megszűnt. Mindez megmagyarázza azt a tényt, hogy a jegyzők között miért volt olyan nagyarányú a fluktuáció. Az 1527 és 1690 közötti időből eddigi kutatásaim során 102 írnokot sikerült azonosítani, akik közül 44 fő esetében került elő későbbi pályájukra vonatkozólag is

275–283. – Nagymihályi 1620. április 24-én tett végrendeletet, nem sokkal később halhatott meg. ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy, Kt. 1. Lad. 3. F. 2. Nr. 6.

³⁴ *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 179., 220., 271.

³⁵ *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946, 119–147.; *Nagy István – F. Kiss Erzsébet – Szűcs Jenő*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek Bp. 1995, 5–63.; *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 100–113.

³⁶ Liszthy regisztrátori (pecsétőri) működéséről csupán testvére, Liszthy Sebestyén által készített formulariumból tudható: „Stylus cancellariae per Sebastianum Listhium Cibiniensem sub r. In Christo patris.. secretario vero ac conservatore egregio domino Joannes Listhio Viennae foeliciter inchoatos A. D. MDLIII” (ÖNB HAN Cod. 8471). – Himmelreichet Draskovich György kancellár említi e minőségben 1581. június 16-án kelt levelében. ÖStA HHStA UA Comititalia, Fasc. 385. Konv. B. fol.12–13.

³⁷ *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 324. – A Zala megyei horvát családból származó Tenturich az igazságszolgáltatásból érkezett, korábban Wesselényi nádor (MNL OL A 57 13. köt. p. 42–43.) és Nádasdy Ferenc országbíró (ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 1668. július, fol. 139–142.) szolgálatában állt. Dvornikovich Miklós halála után 1673 áprilisától látta el a regisztrátori kötelemeket (MNL OL A 35 83 ex 1674, az irat hátlapján található feljegyzés alapján).

adat. Nem véletlen, hogy többségük, a negyvennégy főből nem kevesebben, mint huszonöt, a Magyar Kamarában, illetve a kamara igazgatása alatt álló harmincad hivatalokban keresték boldogulásukat. A Magyar Kamara esetében ugyanis minden alkalmazott rendszeres fizetésben részesült, a harmincados és harmincad ellenőri állások pedig szemléltetést a Hofkammerarchivban fennmaradt pályázatok alapján a kívánatos állások közé tartoztak.

Akadtsz persze olyan is, aki hosszabb időre, vagy akár véglegesen is kancelláriai alkalmazásban ragadt. Az előbbire jó példa a Vas megyei kismemes családból származó felsődömölki Dömölky Gergely, aki az id. Draskovich György kancellársága idején az 1580-as években kezdte meg kancelláriai szolgálatát és az 1610-es évekig működött ott. Szolgálatát feljebbvalói is elismerték, nem véletlen, hogy több kisebb birtokadomány után 1608-ban udvari familiáris címet kapott, amelyhez évi 300 Ft fizetés is járult. A következő években többször tett kísérletet arra, hogy tanácsosi kinevezést nyerjen a Magyar Kamarába, próbálkozásai azonban a Magyar Tanács tagjainak támogatása ellenére eredménytelenek maradtak. Végül 1622-ben sikerült neki a nagyszombati harmincadot elnyernie, amelyet azonban úgy tűnik, hogy nem sokáig töltött be, mert 1625-ban már lemondott róla.³⁸ A rendelkezésre álló adatok alapján kancelláriai szolgálatban ragadt Istvánffy Miklós történeti munkáját magyarra fordító Tállyai Pál (1628–1633) is, aki sokáig állt írnokeként Homonnai Drugeth György szolgálatában, és a fiatal Drugeth Jánost Lengyelországból behozó familiárisokkal és más szolgálattevőkkel együtt 1622-ben érkezett vissza Magyarországra. Miután nem sikerült kamarai alkalmazáshoz jutnia, 1623 után kancelláriai szolgálatba lépett, és minden jel szerint írnoeki minőségben működött 1640 körül bekövetkezett haláláig.³⁹

Akadtsz olyan pályák, amelyek a központi igazgatás más szervei felé vezetnek tovább, ahol biztosabb kenyér vár rájuk. Hárman is az Udvari Haditanács alkalmazásába kerültek, amelynek rendszeresen szüksége volt magyar nyelvben és szokásokban járatos emberekre: Baranych Mátyás (kancelláriai alkalmazásban 1586), dörögdi Medve András (1581, 1589), Zaskowsky János (1562). Közülük a legjelentősebb karriert Medve András futotta be, aki expeditorként működött, majd 1599-ben a Szepesi Kamara pénztárnoka lett.⁴⁰ A Haditanács mellett az

³⁸ Pályájára fontos forrás a Hofkammerarchiv Familienakten állagában található iratok: ÖStA AVA HKA Familienakten, D 48 fol. 1–23. Testvére Dömölky Gáspár Vas megye dikátora és Zala megye jegyzője: uo. HFU r. Nr. 54 Konv. 1588. szeptember fol. 118–119.; harmincadosi kinevezése: ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 122. Konv. 1622. október, fol. 131–132, 174, r. Nr. 123. Konv. 1623. február, fol. 8.; utódlása: uo. r. Nr. 128. Konv. 1625. július, fol. 86–97.

³⁹ Homonnai Drugeth János 1622-es hazahozataláról és familiárisairól, köztük Tállyai Pálról: Fazekas István: Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) familiárisainak jegyzéke 1622-ből. Adalék Tállyai Pál pályájához. In: Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk: Kádár Zsófia–Lakatos Bálint–Zarnóczki Áron. Bp. 2013. 277–292. Tállyai személyére még: Benits Péter: Bevezető. Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt története Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/1 1–12. könyv. Sajtó alá rend.: Benits Péter. Budapest 2001. 7–23.

⁴⁰ Baranychra: ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 50. Konv. 1586. március, fol. 114., 117. 1587. április 1-től a Hofkriegskanzlei írnoeki (Pálffy Géza szíves közlése). Zaskovszkyra: Pálffy Géza: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Bp. 2002. 307–331., 324. Medvére: Uő.: A

Udvari Kamara sem nélkülözhetette a magyarországi viszonyokban jártas személyeket. Noha ekkor még nem lehet külön magyar osztályról beszélni, mindig akadt egy-egy személy, aki Magyarországról származott és a magyar nyelvet is bírta. A tanácsosok között is mindig volt olyan, aki szolgálata alatt megismerkedett a magyar viszonyokkal és biztonsággal képes volt tájékozódni azokban.⁴¹ A Magyar Kancellárián eltöltött három év szolgálat után (1616–1619) került át az Udvari Kamara alkalmazásába Rosenmann Sámuel, aki ott hét évet tudott le írnokként és magyar fordítóként, de végezetül nem ragadt meg a központi hivatalban (1619–1626), hanem a hagyományos utat választva előbb köpcsényi, majd soproni harmincados lett (1629).⁴² A birodalmi kancellárián talált alkalmazást Gábor János, aki valamikor az 1580-as években dolgozott a magyar kancellárián, majd hét éven át a konstantinápolyi Habsburg-rezidens, Bartholome Pezzen doktor mellett szolgált török futárként (1584–1591). Hazatérve patrónusa, Pezzen segítségével a birodalmi kancellária latin expedícióján talált alkalmazást és közel húsz évig dolgozott ott (1592–1611).⁴³

Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. 126–127. A Hofkriegsrat regisztrátora volt a 16. században Joó János (1573–1578), a 17. század elején pedig Orossy István, az alább tárgyalt Orossy György édesapja ugyanott regisztrátorként működött (1604–1617). Joóra: *Pálffy G.*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia, i. m. 128–129. Orossyra: ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 129. Konv. 1626. február, fol. 81–86.

⁴¹ A teljesség igénye nélkül biztos, hogy magyarországi származású volt Daniel Schleger, aki az 1580-as években mint az Udvari Kamara hadi expeditora (expeditor bellicus) működött: *Aldassy Antal*: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. I. Bp. 1904. 92. Az Udvari Kamara írnoka volt 1603–1609 között Körmenyi Mátyás, aki azután győri harmincadellenőrként működött: ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 93. Konv. 1607. június, fol. 18–20. Joannes Corbelius (Korbelius János) a Magyar Kamarától került át az Udvari Kamarához (1627–1631), hogy azután visszatérjen a Magyar Kamara pénztárosának. 1635-ben felesége halála kapcsán nyílt konfliktusa robban ki sógorával, Walticher Márkkal, amely ellen folytatott vizsgálathoz vezetett, Corbelius később Esterházy Miklós familiárisaként működött tovább: uo. r. Nr. 151. Konv. 1635. február, fol. 13–29. *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 65. Megfordult az Udvari Kamaránál a jolsvai születésű Matthias Marcus is, aki az öt év kamarai fogalmazóságon túl ugyancsak széles hivatali tapasztalatokkal rendelkezett, mert dolgozott a Birodalmi Kancellárián, a Cseh Kancellárián, a Reichshofratban, 1615-ben pedig Hermann Czernin gróf titkáráként konstantinápolyi követségben vett részt: ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 129. Konv. 1626. január, fol. 5–6, 18–19.

⁴² Uo. r. Nr. 130. Konv. 1626. szeptember, fol. 7–22, r. Nr. 136. Konv. 1629. május, fol. 182–183, r. Nr. 153. Konv. 1636. január, fol. 227–230.

⁴³ Életrajzi adatai özvegye folyamodványából tudhatók: Uo. ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 125. Konv. 1624. június fol. 162–163. – *Lothar Gross*: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Wien, 1933, 472. 1605-ben és 1608-ban fia, János Kristóf számára beneficiumért folyamodott Sopron városához. *Dominkovits Péter*: Javadalmak – javadalmak – patrónusok. Adatok és szempontok Sopron szabad királyi város egyháztörténetének, várospolitikájának a kutatásához a 17. század első feléből. In: Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből. Győr 2011. 103–117. Nem ő volt az egyetlen magyar a Reichshofkanzlei expedíciójának történetében. A pozsonyi Partinger családból származó Partinger István 1613–1620 között működött írnokként ott, de minden bizonnyal már előtte Mátyás főherceg kancelláriáján volt alkalmazva, később soproni, majd magyaróvári főharmincados. *L. Gross*: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei i. m. 472. Fogalmazványok széljegyzetein már 1608-ban szerepel a neve: ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 91. Konv. 2. fol. 54–55, Konv. 3. fol. 62–68. Magyarországi kötődésű olasz családból származott Franciscus Tharsia de Andreis, aki szintén a 17. század elején működött a latin expedíción mint írnok és fogalmazó (1602–1621). *L. Gross*: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei, i. m. 468.

Intézményen belüli felemelkedésre is van példa. Ruttkay András (írnok 1625–1633), Orossy György (?1628–1635) és Maholányi János (1655) is a kancellárián kezdte pályáját írnokként, hogy azután némi vargabetűvel ugyanoda térjenek vissza titkárnak. Orossy György ráadásul úgyszólván a kancellária közvetlen közelében nőtt fel, hisz mostohaapja, Szikszay Mihály, a kancellária regisztrátora volt, bécsi egyetemen folytatott tanulmányai költségeit pedig Lépes Bálint kancellár fedezte (1625), majd nyolc éven át szolgált írnokként a hivatalban. Orossy Sennyey István kancellár halála után hagyhatta el az intézményt, néhány évig a Magyar Kamara altitkára (1636–1638), de néhány év múlva visszakerült Bécsbe, előbb az idős Ferencffy Lőrinc segítése a feladata (1638), majd annak utóda lett.⁴⁴ Ruttkay András útja a szentjánosi harmincadosságon (1633–1638) át vezetett a Magyar Kamarába, hogy ott több lépcsőfokon át jusson el a titkári posztig (1644–1650).⁴⁵ A Szelepcsényi-rokonsághoz tartozó Maholányi, aki a többiektől eltérően nem volt a Magyar Kamara alkalmazottja, igazgatási tapasztalatait Szelepcsényi György esztergomi érsek szolgálatában gyűjtögette tovább.⁴⁶ Ahogy az már említésre került, Orossy és Maholányi pályája még tovább vezetett, egészen fel a személynökségig.

Közvetlenül lépett elő írnokból titkárnak Orbán István 1662-ben, aki bizonyíthatóan 1655 óta a kancellárián működött. Kinevezését valószínűleg szükséghelyzetnek köszönhetette, ugyanis Ruttkay András halála után az utódnak kiszemelt Bosnyák Péter, Wesselényi Ferenc nádor titkára idő előtt elhunyt. Orbán később szintén személynök lett (1679), sőt személynöki kinevezése évében bárói rangot is nyert.⁴⁷

Néhányan ettől a sémától eltérő pályát futottak be. Vízkelethy Jakab, aki 16. század derekán több évtizedet töltött a kancellárián (1553-tól az 1570-es évek elejéig bizonyíthatóan ott működött), az esztergomi érsek nemeseinek palatinusa lett (1575).⁴⁸ Más irányba fordult Oppaka György pályája, aki Sennyey István győri kancellár magántitkára volt és emellett működött a kancellárián (ilyen párosításra több példa is van). Miután harmincadosi állás szer-

⁴⁴ Addigi pályafutására nézve hasznos egy más kamarai alkalmazottak társaságában 1638-ban benyújtott kérelme: ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 157. Konv. 1638. március, fol. 323a–324.; *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 218–219.; *Schrauf Károly*: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Bp. 1902. 358.

⁴⁵ Pályájáról fentebb idézett beadványsorban vall Ruttkay: uo. r. Nr. 157. 1638. márc. fol. 306.; *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 271.

⁴⁶ Pályájára tanúságos 1691-ből származó felségfolyamodványa: ÖStA AVA HKA Hofquartier-Resolutionen Kt. 9. Nr. 71 (1691). Kancelláriai működésére: MNL OL A 57 13. köt. p. 234., 235. Érseki alkalmazására: Prímási Levéltár Esztergom, Archivum Saeculare Classis X. Nr. 196. Missiles 47.cs. 1677–1678 p. 268–271.; *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 185.

⁴⁷ Első említése 1655-ből: MNL OL A 57 11. köt. p. 282–283. Titkári kinevezése: FHKA HKA HFU r. Nr. 216. Konv. 1663. augusztus, fol. 51, 56. Pályájára: *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 218–219. Bosnyák Péter szándékolt kinevezését említi Lessenyei Nagy Ferenc a Wesselényi-szervezkedés kezdeteiről tett vallomásában. ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 295. Konv. D. fol. 11–18, fol. 11r.

⁴⁸ 1569 végén Sopron városához intézett levelében 16 éves kancelláriai szolgálatáról ír. Sopron Város Levéltára Lad. XXIV. et J. Fasc. IV. Nr. 26. (Ezt az adatot Dominkovits Péter levéltárigazgató úrnak köszönöm). 1575-ben nevezték ki az érseki nemesek palatinusává, amely tisztelet megosztva viselte Bodroghy Gergellyel. ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 27. Konv. 1574. február, fol. 30–32.

zésére tett kísérlete csődöt mondott (1625–1626), néhány évig még maradt a püspök szolgálatában, majd a győri főkapitány magyar titkára lett (1637), végül Győr város bírájaként tett végrendeletet 1640-ben.⁴⁹ Hasonló pályát futott be, csak más állomásokkal, Bene Gergely jegyző, aki ötévi kancelláriai szolgálat után (1630–1635) két évig Pálffy István mellett működött (1636–1637), majd Nagyszombat város helyettes jegyzője (1628–1639) lett. A városi alkalmazásnál azonban jobbnak érezte az állami kenyeret, ezért 1639-ban vágújhelyi harmincadosság után folyamodott.⁵⁰

Sajnos a rendelkezésre álló töredékes adatok nem teszik lehetővé, hogy a kancelláriai alkalmazottak kapcsolatrendszerét teljes mértékben rekonstruálásra kerüljön. A már ismert adatok azt mutatják, hogy rokoni kapcsolataik elsősorban Magyarországra fele mutatnak. Példaként álljon itt a már említett Vízkelethy Jakab rokonsága. Az 1620-as években Onfalva birtokáért folytatott perből tudható⁵¹, hogy Jakabnak négy lánya született: 1.) Ilona, akit Szombathelyi György, Moson megye alispánja, később a Magyar Kamara tanácsosa vett el, aki talán azonos a Magyar Kancellárián az 1590-es években jegyzőként működő Szombathelyi Györggyel.⁵² – 2.) Anna, akinek férje Beleczy Mátyás volt. Beleczy Draskovich György szolgálatában került a kancelláriára (1579–1586), majd Pálffy Miklós mellett működött Komáromban (1587–1593), végül több mint harminc éven a pozsonyi vár várnagya volt, aki egyúttal a korona őrzéséről is gondoskodott.⁵³ – 3.) Eufrozina, az ő első férje Aranyassy Pál szintén a kancellária szolgálatában állt az 1580-as években, majd nagyszombati harmincad ellenőr (1594) lett, határvámos Morvaországban (1595), végül pozsonyi várnagy.⁵⁴ Második férje Rakoviczky György, aki több évtizedig működött a Magyar Kamara tanácsosaként.⁵⁵ – 4.) Júlia, az ő férje Chery György, aki kivételesen nem fordult meg a kancellárián.

A dolgot még érdekesebbé teszi az a tény, hogy Vízkelethy Jakab két testvére, György és Tamás volt. Előbbi Dobó István titkára (1555 előtt), utóbbi előbb a Magyar Kamara alkalmazottja, majd 1590-ben alországbíró. Vízkelethy Tamás Illésházy István jó barátja volt, pályája csúcán a Magyar Kamara igazgatója és adminisztrátora (1608–1611), aki bárói címet is szerzett (1608).⁵⁶ Hitvese inkei Loránth Borbála, aki minden bizonnyal rokonságban állt inkei Lo-

⁴⁹ ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 136. Konv. 1629. március, fol. 373, 373a.; *Gecsényi Lajos*: Győr határa a XVI–XVII. században. (Kertek az erődváros körül). In: Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 4.) Bp. 2001. 265–276. ; *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből, Győr 2008. 439.; *Sörös Pongrác*: Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból. Történelmi Tár 1899. 673–677.

⁵⁰ Uo. r. Nr. 160. Konv. 1639. június, fol. 84–85.

⁵¹ MNL OL Magyar Kancellária Levéltára A 35 Conceptus expeditionum 2. cs. 51 ex 1622.

⁵² ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 59. 1592. január, fol. 32.; *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 314–315.

⁵³ ÖStA AVA HKA HFU r. Nr. 124. Konv. 1623. febr. fol. 159–166, r. Nr. 129. Konv. 1626. május, fol. 139–147. ; *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők, i. m. 50.

⁵⁴ Uo. r. Nr. 49. Konv. 1586. május, fol. 163–166. ; *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 40.

⁵⁵ Uo. 261.

⁵⁶ Uo 361. ; *Pálffy G.*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia i. m. 127.

ránth Ferencsel, aki szintén a Magyar Kamara egyik meghatározó tisztviselője volt a 16. század utolsó és a 17. század első évtizedeiben. Loránth Ferenc egyébként szintén megfordult a kancellárián, pályáját ott kezdte, egyik folyamodványában arról ír, hogy öt éven át működött írnokként valamikor az 1580-as években.⁵⁷

A kancelláriai jegyzők csoportjának vizsgálata még egy érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet. Időről időre különböző csoportosulások figyelhetők meg. A 16. század derekán Oláh Miklós környezetében számos városi polgárfi működött. Draskovich György győri püspök kancellári kinevezése nyugat-magyarországi kismemesek megjelenését vonta maga után (e csoport több tagja már szóba került fentebb). Még érdekesebb a 17. század középső harmadában megjelenő horvát csoportosulás, akik valószínűleg az 1661–1673 között működő Dvornikóvich Miklós regisztrátor segítségével kerülnek be.⁵⁸

A Magyar Kancellária tisztviselői közül csupán kevesen vállalkoztak arra, hogy bécsi közegekben keressenek maguknak társat. Talán nem véletlen, hogy a besztercebányai városi környezetből származó Himmelreich Tiburtius ilyen volt. Himmelreich bécsi polgárlányt, Christoph Pachmair lányát, Annát vette feleségül (1581).⁵⁹ Házassága révén egy más kapcsolati rendszer részesévé kezdett válni. Sógora a Cseh Kamara alkalmazottja volt.⁶⁰ Lánya Anna, Hanns Bayrhoferrel, a Niederösterreichische Regiment titkárával lépett házasságra.⁶¹ Fia, Himmelreich György, a pannonhalmi főapátság utolsó kommandátor-apátja ugyanakkor teljes mértékben magyar egyházi karriert futott be.⁶²

A kancelláriai mobilitás kapcsán fontos szem előtt tartani, hogy a kancelláriai alkalmazottak kancellárhoz kötődő elemeit különösen sebezhetővé tette patrónusuk egyházi volta. A püspök halála után ugyanis udvara felbomlott, az ő esetükben nem volt utód, aki a dominus szerepet átvállalta volna, pontosabban az utód már saját udvartartással rendelkezett.

A magyar kancellária tisztviselői 1690 és 1784 között

Az 1690-es instrukció átformálta a kancellária szerkezetét, és befolyásolta a tisztviselők kiválasztását és karrierjét is. 1690 után néhány évtizedig még egyháziak töltötték be a kancellári posztot. Az idők változását jelezte, hogy 150

⁵⁷ ÖStA AVA HKA HFU r.Nr. 122. Konv. 1622. június, fol. 241–247, r. Nr. 127. Konv. 1627. március, fol. 65–69.; *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 181.

⁵⁸ *István Fazekas*: Humanisten und Juristen. Das Personal der Ungarischen Hofkanzlei in der frühen Neuzeit (1526–1690). Institutions of Legal History with special regard to the legal culture and history. Edited by Gábor Béli, Diana Duchonová, Anna Fundárková, István Kajtár, Zsuzsanna Peres. Pécs 2011. 321–331., 330–331.

⁵⁹ ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten, H 145, Himmelreich (a továbbiakban H 145), fol. 1–3.; Sopron Város Levéltára, Lad. XXVIII. Et CC Fasc. 1. Nr. 59. (Ez utóbbi adatot Dominkovits Péter levéltárigazgató úrnak köszönöm).

⁶⁰ Himmelreich levele Philip Langhoz, II. Rudolf mindenható kamarásához sógora érdekében, 1607. január 2., Prága. ÖStA HHStA Habsburgisch-Lothringische Familienarchive, Langakten, Kt. 3. fol. 18–19.

⁶¹ ÖStA AVA FHKA HKA H 145 fol. 26–27.

⁶² *Sólymos László Szilveszter*: Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát (1607–1637) könyvtárkatalógusának feldolgozása. Pannonhalma 1998.

évvel Perényi Péter után 1706-ban újra világi főurat neveztek ki kancellárnak Illésházy Miklós személyében (1706–1723), akinek halála után azonban ismét egyházi kancellárok következtek.⁶³ Az utolsó egyházi kancellár, Acsády Ádám veszprémi püspök 1732. március 28-án nyújtotta be lemondását és egyházmegyéjébe vonult vissza.⁶⁴ A világi kancellárok megjelenésével a kancellárok karrierlehetőségei is átalakultak. A kancellári tisztség súlyát pontosan jelzi, hogy viselői a 18. század folyamán a legelőkelőbb magyar főúri családok tagjai közül kerültek ki (Batthyány, Nádasdy, Pálffy, Eszterházy, Erdődy, Koháry) és általában nem léptek más méltóságba. A kancellárnál komolyabb tisztség legfeljebb a nádori tisztség volt, amelyet azonban 1765 után nem töltöttek be többé magyar főnemessel. Talán az sem véletlen, hogy az utolsó rendi nádor Batthyány Lajos (1696–1765) herceg az első világi kancellár volt (1733–1746). Az átmenetileg kegyvesztett Pálffy Miklós gróf 1765-ben országbírói kinevezést nyert.

A tárgyalt időszakban működő kancellárok közül az egyházi személyeket nehéz elrendezni.⁶⁵ Úgy tűnik, hogy egyedül Erdődy László Ádám állt már korábban kapcsolatban az intézménnyel, 1704-ben még győri kanonokként és pápói prépostként kapott kancelláriai tanácsosi kinevezést, 1720–1725 között pedig alkancellár, akinek szolgálatait esetenként diplomáciai téren is igénybe vették: 1720 őszén például hosszabb időre Lengyelországba küldték. A többi személy kancellári kinevezésének körülményeit további kutatásoknak kell tisztázniuk. Az 1732–1787 között tevékeny négy világi kancellár kivétel nélkül főrangú család sarja (Batthyány, Nádasdy, Pálffy, Eszterházy) volt, de ez önmagában még nem jogosított kancellári kinevezésre. A négy személy közül ketten korábban tanácsosokként működtek a hivatalban (Batthyány Lajos 1718–1727, Pálffy Miklós 1739–1746), sőt Batthyány Lajos alkancellár is volt (1727–1733), Eszterházy Ferenc pedig az Udvari Kamaránál, illetve a Haugwitz-féle reformok során felállított Directorium in publicis et cameralibus-nál szerzett magának igazgatási tapasztalatokat (1745–1762). Batthyány Lajos karrierjét valószínűleg sokban segítette, hogy Theodor Heinrich Althet Strattmann osztrák kancellár unokája volt, anyja, Eleonora Strattmann grófnő pedig Szavojai Jenő herceg szűk baráti köréhez tartozott. Eszterházy Ferenc esetében igazgatási tapasztalatánál valószínűleg nagyobb súllyal esett latba, hogy az uralkodónó férjével, Lotharingiai Ferencsel állt baráti kapcsolatban, pályája elején kamarása is volt (kinevezve 1736).⁶⁶

⁶³ Illésházy Miklós gróf személye eddig kevés figyelembe részesült a magyar történetírás részéről. Pályájának főbb állomásai: *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban. Életrajzi adattár. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta Mészáros Kálmán. Bp. 2005. 199.

⁶⁴ ÖStA HHStA HS Bl 794 fol. 26v.

⁶⁵ Az 1690–1784 között működő kancelláriai tisztviselők pályájához az alapforrást a fentebb már idézett „Personalstände der Ungarischen Hofkanzlei (1690–1784)“ (ÖStA HHStA HS Bl 794) kötet jelentette, amely évente tartalmazza a kancellária alkalmazottait, ill. sokszor röviden a legfontosabb változásokról is beszámol. Mivel az innen származó adatokat az egyes éveknél könnyű visszakeresni, a továbbiakban csak egyes esetekben fogok erre a munkára hivatkozni, amelynek eredeti példánya, ahogy jeleztem, a Kancelláriai Levéltárban található. A Mária Terézia korában működő tisztviselőkre röviden: *Fallenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp. 1989. 57–58.

⁶⁶ Pályafutására: *István Fazekas*: Franz Eszterházy und die Ungarische Hofkanzlei (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland sorozat megjelenés alatt álló kötetében).

Az alkancellári tiszttel betöltése csak 1762 után, Esterházy Ferenc gróf alkancellári kinevezése után vált gyakorlattá. A hivatal esetében, mivel csak hat fő töltötte be a tisztséget, nem lehet karriermodellről beszélni. A hat személyből négyen lettek kancellárok (Erdődy László Ádám nyitrai püspök, Batthyány Lajos, Erdődy József, Pálffy Károly), amely azt mutatja, hogy az uralkodó szívesen választott a kancellári tisztre olyan személyt, akit már volt alkalma megismerni, és aki már kiismerte magát a Habsburg-hivatali gyakorlatban, a központi kormányzati struktúra terén ismeretekkel, személyes kapcsolatokkal rendelkezett. Hogy az alkancellári tiszttel nem *sine cura* hivatal volt, azt jól mutatja, hogy a hat alkancellárból öten szolgáltak korábban tanácsosokként a hivatalban (Erdődy László Ádám, Batthyány Lajos, Fekete György, Bajzáth József, Erdődy Rudolf Lajos). A hatodik alkancellár is rendelkezett hivatalnoki tapasztalattal: Pálffy Károly gróf (1735–1816), Pálffy Miklós kancellár fia, korábban az Udvari Kamara alelnöke volt.

Személyzeti tekintetben az 1690-es átszervezésben a legfontosabb változást a tanácsosi réteg megjelenése jelentette. Az 1690-es rendtartás négy tanácsosról rendelkezett. Az első tanácsosok között két főrangú (Kéry Ferenc gróf, Ghillány György báró) volt, egy egyházi (Paul Tuscan, a Horvát Kollégium régense), és egy osztrák tiszttelviselő (Johann Hoffmann, az alsó-ausztriai tartományi kormányzat tanácsosa). A későbbiekben is a tanácsosok összetétele hasonlóan vegyes maradt. Mindig voltak közöttük főrendűek, voltak egyszerű nemesek, és volt általában egy egyházi személy, aki az egyházi ügyeket volt hivatott intézni. Többnyire, főleg az első évtizedekben, horvátországi illetőségű tanácsos is volt, aki kiismerte magát az ottani viszonyokban, illetve III. Károly alatt mindig volt egy örökös tartományokból származó tanácsos, aki az osztrák joggyakorlatban volt otthon. A tanácsosok száma, ahogy az már jelzésre került, gyorsan emelkedett. A sokszínű kancelláriai munka is maga után vonta a döntéseket előkészítő réteg számának emelkedését. Formailag a tanácsosi réteg számát gyarapította, hogy a 18. század első felében az idős, már munkaképtelen tanácsosokat is szerepeltették a kimutatásokban.

1690 és 1784 között 57 tanácsos működött a Magyar Udvari Kancellárián. Sokat elárul a hivatal súlyáról, hogy 23 személy pályája nem vezetett tovább, számukra a tanácsosi kinevezés végállomást jelentett, tanácsosként haltak meg. Különösen a 18. század első felében volt jellemző ez a fajta statikusság az intézményre, a 23 tanácsos közül tizennégyen 1750 előtt működtek. Másik négy személy nyugdíjba vonult (Somsich Antal 1758, Török József 1769, Koncsek Bernát 1762, Nedeczky András 1774). Akadt olyan személy is, aki egyszerűen lemondott tanácsosi tisztréről (Pálffy Miklós gróf 1746, Kollonich László gróf 1758, Batthyány Tódor gróf 1770). Három tanácsos jutott el a hivatalvezetésig (Erdődy László Ádám nyitrai püspök, Batthyány Lajos, Nádasdy Lipót). Mint arról már szó esett, a hat alkancellár közül öten kinevezésük előtt tanácsosként szereztek tapasztalatokat.

Az 57 tanácsos közül 13 fő kancellárián kívüli intézményben működött tovább tiszttelviselőként, közülük hatan kaptak személynöki kinevezést (Hunyady László 1723, Fekete György 1745, Koller Ferenc 1748, Svetics Jakab 1765, ifj.

Végh Péter 1779, felsőbüki Nagy István 1781). A régi minta szemléltetést még mindig működött. Egy példa ellenkező irányú útra is van, Száraz György személynökből lett kancelláriai tanácsos 1731-ben. Döntését a szokásosnál magasabb fizetés honorálta, évi 6000 Ft járandóságot hagytak jóvá számára.⁶⁷ A tanácsosi fizetés ezekben az években 5000 Ft körül mozgott, csupán a referendáriusok kaptak még évi 1000 Ft pótlékot.⁶⁸ A maradék öt személy közül ketten a helytartótanács tanácsosai lettek (Sigray József 1730, Győry Ferenc 1783). Utóbbi a helytartótanács első tanácsosának nevezték ki, és tulajdonképpen visszatért az intézménybe, ahol már korábban szolgált (1759–1768).

Három személy magyar igazgatáson kívül működött tovább. Az örökös tartományi igazgatásból érkező Johann Quod vult Deus Hüttner néhány év magyar kancelláriai működés után (1739–1746) visszatért a birodalmi igazgatásba, az Osztrák Udvari Kancellária tanácsosává nevezték ki.⁶⁹ Brunszvik Antalt (1709–1780) a frissen megszerzett Galícia törvényszékének elnökévé nevezték ki (1775). Az uralkodónő egyik bizalmasaként számon tartott Festetich Pál (1725–1782) az Udvari Kamarához került áthelyezésre (1762).⁷⁰ A legnagyobb karriert Izdenczy József futotta be, aki első magyarként kapott tanácsosi kinevezést az Államtanácsba (Staatsrat, alapítva 1761-ben) 1785-ben.⁷¹

Külön csoportot képeztek a kancellárián működő egyházi tanácsosok, akiknek feladata értelemszerűen a vallási és más egyházi vonatkozású ügyek intézése volt. Bár 1746 előtt is akadt példa egyháziak tanácsosi szolgálatára, elég legyen itt utalni az 1732 előtt működő kancellárookra és alkancellárookra, vagy Paul Tuscanra (1690–1692), esetleg Csáky Imrére (1702–1704), az egyházi tanácsos posztját csak az 1746. augusztus 14-i instrukció rögzítette. Innentől kezdve szinte folyamatosan van egyházi, általában címzetes püspök a kancelláriai alkalmazottak között. Az első személy nem más, mint a később Pécsen könyvtárt alapító Klimó György (1746–1751), akit Patachich Ádám (1751–1760) követett. Bajzáth József (1765–1773), az utolsó klerikus a kancellária történetében, aki alkancellárként is fungált. A tárgyalt kor utolsó egyházi tanácsosa Okolicsányi Imre ansariai címzetes püspök volt, aki egészen 1795-ben bekövetkezett haláláig a Kancellárián működött.⁷² A címzetes püspökök általában néhány év szolgálat után megyéspüspökként távoztak a kancelláriáról: Klimó pécsi püspöki, Patachich nagyváradi, Bajzáth veszprémi püspöki kinevezést kapott. Közülük Klimó (1744–1746) és Okolicsányi (1777–1782) korábban a helytartótanács tanácsosa, Bajzáth pedig a királyi tábla prelátusa volt.⁷³ A későbbiekben, egészen a kancell-

⁶⁷ Száraz György 1731. április 29-én kapta tanácsosi kinevezését, de már 1732. december 30-án elhunyt. ÖStA HHStA Bl 794 fol. 25v, 26v.

⁶⁸ ÖStA HHStA Bl 794 fol. 23r.

⁶⁹ ÖStA HHStA Bl 794 fol. 32v, 41v. – Hüttner hagyatéka az Niederösterreichisches Landesarchivban található, köztük azok a kötetek is, amelyek a Magyar Kancellária ügykezeléséből származnak.

⁷⁰ Uo. fol. 56v. – *Josef Bölöny*: Maria Theresias vertrauter Ratgeber: Paul Festetics (1722–1782). In: Maria Theresia und ihre Zeit. Salzburg und Wien, 1979. 105–112.

⁷¹ *Strada József*: Izdenczy József, az Államtanács első magyar tagja. Gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve 10 (1943) 54–159.

⁷² *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom 1901. 385.

⁷³ Klimóra és Okolicsányira: *Ember Győző*: A magyar helytartótanács ügyintézése 1724–1848. Bp. 1940. 198. Bajzáthra: ÖStA HHStA Bl 794 fol. 59v.

lária megszűnéséig, bevett gyakorlat volt, hogy az egyházi tanácsosok a helytartótanács kebeléből kerültek ki, ily módon a magyarországi egyházi ügyek intézésének módjáról alapos ismeretekkel rendelkeztek.

Érdemes röviden azzal is foglalkozni, hogy honnan érkeznek a tanácsosok. Hivatali múlt 37 személy esetében volt megállapítható. Hét tanácsos kinevezése előtt a Magyar Kamara tanácsosaként dolgozott. Különösen az első időkben volt erre példa, elég Ghillány Györgyre (1690), Mednyánszky Pálra (1693), Péterffy János Ferencre utalni (1709). Nem véletlen, hogy az első tanácsosok kinevezésekor egy olyan tapasztalt kamarai tanácsost, mint Ghillány Györgyöt helyeznek át Bécsbe, aki ekkor már húsz éves kamarai működésre tekinthet vissza.⁷⁴ A kamarában szerzett tapasztalat segíthetett kialakítani az átszervezett kancellária ügykezelési gyakorlatát, ahol a tanácsülések fogalma addig ismeretlen volt. Úgy tűnik, hogy később már csak a kamarán belül működő királyi jogügyigazgatók számára állt nyitva a lehetőség a bécsi karrierre (Reviczky János 1736, Svetics Jakab 1750, ifj. Végh Péter 1765). Nem tekinthető tehát tipikusnak a bánáti telepítésekben közreműködő báró Cothmann Antal bécsi kinevezése, aki ugyan helytartósági tanácsosként került be a kancelláriára (1766), de előtte évtizedekig szolgált a Magyar Kamarán (1743 fogalmazó, 1746 titkár, 1750 tanácsos).⁷⁵

Cothmannon és a már tárgyalt egyháziakon kívül további hat olyan tanácsos volt, aki a helytartótanácsból érkezett Bécsbe (Palásti Ferenc 1731, Adelffy János 1733, Klimó György, 1746, Török József 1758, Győry Ferenc 1768, Bachó János 1783). Ez a megoldás azért is volt fontos, mert ily módon olyan emberek kerültek a kancelláriára, akik jól kiismerték magukat az 1723 utáni időszak legfontosabb magyarországi kormány szervén előforduló ügyekben és azok kezelési gyakorlatában. A karrierek közül talán a már említett Győry Ferenc karrierje a legérdekesebb, aki 1768-ban a helytartótanácsból az Eszterházy Ferenc kancellár által végrehajtott nagy átszervezések révén került a császárvárosba, majd 1783-ban, a II. József féle átszervezések nyomán visszakerült a helytartótanácsba, mint első tanácsosnak kellett volna az intézményt az uralkodó igényeinek megfelelően befolyásolnia.⁷⁶

A tanácsosok harmadik csoportja az igazságszolgáltatás területéről érkezett, akadtak köztük ítélőmesterek (Szluha Ferenc 1723, Brunszvik Antal 1762, Niczky Kristóf 1762, Kelcz József 1774) és olyanok is, akik korábban a királyi táblán működtek (Sigray József 1717, Mattyasovszky Imre 1731, Farkas Gáspár 1762, Bajzáth József 1765), a személynök Száraz Györgyöt nem is említve. Négy olyan személy is volt, akik eredetileg az Udvari Kamarában dolgoztak, Germetent leszámítva magyarokról van szó, akik azonban úgy látszik a magyar kancellária tanácsosságát többre becsülték, mint az udvari kamarai

⁷⁴ *Fallenbüchl Z.*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők i. m. 110.

⁷⁵ *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a 18. században. Levéltári Közlemények 41 (1970) 233–268, 296, 299, 318.; *Ember Gy.*: A magyar helytartótanács ügyintézése i. m. 204.

⁷⁶ *Ember Gy.*: A magyar helytartótanács ügyintézése i. m. 202.; *Antal Szántay*: Regionalpolitik im Alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1685–1790. Bp. 2005. 373.

karriert (Bernhard Heinrich a Germeten 1725, Ürményi József 1773, felsőbüki Nagy József 1780).

Hárman érkeztek az Alsó-Ausztriai Tartományi Kormányzatból (Johann Hoffman 1690, Johann Hüttner 1739, Nádasdy Mihály gróf 1777), ők azonban Nádasdy Mihály gróf, Nádasdy Lipót kancellár fia kivételével osztrákok voltak. Az osztrák tanácsosok közé számítható Georg Leonhard Weigler († 1716), aki a főudvarmester ajánlása nyomán nyert felvételt a magyar kormány szervbe.

A kívülről érkezetteken túl volt egy csoport, amely az intézményen belülről került ki. Az érdemdús titkárok közül többen is elérték a tanácsosságot: Hunyady László 1708, Koller József 1722, id. Végh Péter 1747, Koller Ferenc 1748, Koncsek Bernát 1759, Battha László 1769, Skultéty Ferdinánd 1776. Egy részük több évtizedes megbízható kancelláriai szolgálatának köszönhető tanácsosi kinevezését. Köztük voltak olyanok, akik alacsony beosztású tisztviselőként kezdték pályájukat. E társaságban a csúcstartó kétségkívül id. Végh Péter, aki 1712-ben járulnökként kezdte pályáját, és 35 év szolgálatra volt szüksége a tanácsosi fokozat elérésére. Az ő példája kirívó annyiban, hogy a többiek 11–22 év után érték el ezt a szintet, igaz mindnyájan magasabb posztról indultak. Expeditor volt korábban Hunyady László (1693) és Koncsek Bernát (1737).

Voltak azonban olyanok is, mint Koller József és Koller Ferenc, apa és fia, akik négy, illetve hat év szolgálat után már tanácsosságot nyertek. Koller József villámkarrierje valószínűleg Keresztély Ágost esztergomi érsek támogatásának köszönhető, akinek korábban a titkára volt. Koller 1718 tavaszán kapott regisztrátori kinevezést, majd néhány hónap múlva 1718. június 29-én már titkári kinevezést is nyert. Igaz, nem sokkal később Tarnóczy nyugalmazása után úgy látszott, hogy Wanyeczy Illéssel szemben háttérbe szorul, aki utána nyert titkári kinevezést, mégis elé sorolták, de hosszú távon Koller maradt a győztes, és már 1722. július 16-án referendáriusi és tanácsosi kinevezést kapott (az utat előtte Hunyady László referendáriusságról való lemondása nyitotta meg).⁷⁷ Koller József fia, Ferenc 1742-ben számfeletti titkárként került a kancellária alkalmazásába, és már hat év múlva, 1748-ban elérte a tanácsosi fokozatot. Aligha véletlen gyors emelkedése. Nyilván apja érdemei, és talán egykori kapcsolatai tartották mozgásban karrierjét. Mint láttuk, emelkedése itt sem akadt meg, 1762-ben személynöki kinevezést kapott.

Az a tény, hogy az 57 tanácsosnak közel a fele pályáját tanácsosi minőségben fejezte be, mutatja a poszt magas megbecsültségét. Az utak a magyar központi igazgatás szerveiből, úgy a helytartótanácsból, mint a Magyar Kamarából, illetve a különböző igazságügyi szervektől a kancellária felé vezetnek. A vezető utak többsége még mindig az igazságszolgáltatás felé mutat, a tanácsoságnál komolyabb tisztséget legfeljebb az igazságszolgáltatás egyik vezető posztja, a személynöki tisztség jelentett.

A tanácsosi tisztség megszervezése hosszú távon maga után vonta a titkárok jelentőségének visszaesését, noha az első titkárok, a két jól bevált régi tisztviselő Maholányi János és Tenturich István referendárius címet is kaptak, azaz

⁷⁷ ÖStA HHStA Bl 794 fol. 13r., 17r.

feladataik közé tartozott a kancelláriai ügyek uralkodó előtti referálása. Az ügymenet, a kormányzati gyakorlat átalakulása, az uralkodó visszavonulása a személyes kormányzatból, a kabinet kormányzás előtérbe kerülése is hozzájárult a titkári szerep jelentőségének csökkenéséhez.

A titkári réteg közelebbi vizsgálata (33 fő) szintén alkalmat ad néhány érdekes megfigyelésre. Már szó esett róla, hogy jó néhány egykori titkár található az 1784 előtt kinevezett tanácsosok között. Ez a lista tovább növelhető az 1784 előtt szolgálatba lépett, de csak 1784 után tanácsosnak kinevezett titkárok nevével (Brunszvik József 1785, Pászthory Sándor 1785, Franz Redl 1787, Püchler József báró 1801). Ez azt jelenti, hogy a 33 titkár egyharmada tudott tovább emelkedni a ranglétrán és a döntéshozó rétegbe bekerülni. A két réteg közötti különbséget jól jelzi az anyagi megbecsültség közötti különbség. Egy titkár fizetése 1746-ban és 1783-ban egyaránt 1500–2000 Ft között mozgott, míg a tanácsosi fizetések kétszer ilyen magasak, 4–5000 nagyságúak voltak.⁷⁸ Négy titkár titkárként halt meg (Domaniczky János 1699, Mátyás Antal 1742, Mórítz András 1758, Rajter András 1774), Wanyéczy Illés pedig nyugállományban hunyt el (1739).

A kancelláriából kivezető utak a titkárok esetében is leginkább a magyarországi központi kormányzatszervek felé mutattak. Tenturich István (1693) és Csató Ádám (1780) a Magyar Kamara tanácsosa lett. Ugyancsak a Magyar Kamara tanácsosa lett Klobusiczky Antal (1777), aki azonban egyúttal a frissen visszaváltott szepességi városok adminisztrátori tisztét is elnyerte. Bobok Mihály (1746) és Skerlecz Ferenc (1769) a helytartótanácsban nyertek tanácsosi kinevezést. Tulajdonképpen a régi karriermintához tartozik, ott is került tárgyalásra Maholányi János személynöki kinevezése (1693). Szokatlan Izdenczy József karrierje, aki 1771-ben az Erdélyi Kancelláriánál kapott tanácsosi kinevezést.

Nemcsak felfele vezetett út, hanem lefelé is. A titkári rangban lévő regisztrátor Bisztriczey László, aki közreműködött II. József bizalmas utasításai közzétételében, börtönben halt meg.⁷⁹

Fenti adatok azt jelzik, hogy az intézményen belül lehetséges volt karriert befutni, és néhány évtized alatt a kancellárián egy saját tisztviselői réteg nőtt fel. Ha valaki kellően szorgalmas volt és elég jó egészséggel rendelkezett, mint ahogy a tanácsosoknál felsorolt példák mutatták, ez a sikeres pálya egyik záloga volt, alulról indulva is lehetséges volt karriert befutni. Az említettekén kívül még két személy volt képes az alacsonyabb rangú hivatalnokok, a fogalmazók közül magasra küzdeni magát. A tehetséges, és Károly főherceg magyar nyelvtanáráként udvari kapcsolatokkal is rendelkező Izdenczy Józsefről (1761 fogalmazó) már esett szó. Minden bizonnyal jó kapcsolatok egyengették Joseph von Püchler báró (1777 fogalmazó) gyors emelkedését is, aki Karl Joseph von Püchlernek, Mária Terézia kabinet titkárának volt a fia.⁸⁰

A titkári rang nem volt elérhetetlen a szubaltern tisztviselők számára sem. Az 1690–1784 között működő 33 titkár közül mindössze nyolc olyan volt, aki kívülről érkezett és kinevezése előtt nem dolgozott hosszabb-rövidebb időn

⁷⁸ ÖStA HHStA Bl 794 fol. 41r, 93v.

⁷⁹ *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983. 528.

⁸⁰ ÖStA HHStA Bl 794 fol. 81v–82r.

át a kancellárián (Koller Ferenc 1742, Móricz András 1748, Battha László 1751, Skerlecz Ferenc 1759, Skultéty Ferdinánd 1765, Klobusiczky Antal 1771, Pászthory Sándor 1779, Franz Redl von Rottenhausen 1783). A többiek mind az intézményen belülről kerültek ki. Néhányan egészen alulról kezdték, így Mátyás Antal (1713) és Bobok Mihály (1718) járulnökként indította pályáját, Waneczy Illés és az 1690 előtti időkből megörökölt Somogyi Ferenc, valamint Hunyady László (1693) egyformán expeditor volt, Rajter András (1763), Jaszvitz József (1777) pedig fogalmazó.

Mindez egyértelműen azt mutatja, hogy a kancellária saját hivatalnoki karral rendelkezett. Úgy tűnik, hogy a járandóság és a munkakörülmények kívánatos munkahellyé tették. Erre mutat a tisztviselői karon belüli kapcsolatok vizsgálata. Több olyan család is akadt a 18. század folyamán, amely több generáción át szolgáltatott hivatalnokokat az intézménynek. Példaként álljon most itt a Dombay és a Jaszvitz család.

Dombay János 1711-ben nyerte el a kancellária fűtőjének állását, amely az akkori hierarchiában az intézmény legalacsonyabb rangú posztja volt. A fűtő tizenhárom év szolgálat után 1724 elején váratlanul meghalt, két nagykorú és öt kiskorú gyermeket hagyva hátra.⁸¹ Tisztét fia, József vette át, aki ekkor éppen Győrben tanult. Dombay József pályája sem bővelkedett fordulatokban, de szolgálatát minden bizonnal megfelelően látta el, ennek köszönhetően sikerült 1750-ben egy lépést előre tennie és kinevezték a kancellária kapusává évi 450 Ft díjazással, ami éppen 100 Ft-tal több, mint addigi járandósága. Szolgálatát elismeréseképpen 1769. július 8-án nyugalomba vonulhatott, nyugdíjként megkapta időközben 600 Ft-ra nőtt fizetését, amelyet azonban nem sokáig élvezhetett, mert már november 8-án elhunyt, két lányt hagyva hátra.

Ekkor már nem Dombay József volt az egyetlen családtag a kancellária alkalmazásában, 1723-ban járulnökként felvételre került testvére, Dombay Ferenc József, aki 1761-ben bekövetkezett haláláig dolgozott ott. A hivatali ranglétrán ő is lassan araszolt előre, 1734-ben számfeletti kancellista (jegyző) évi 600 Ft fizetéssel, 1739-ben segédregisztrátorra lépett előre (900 Ft fizetés), 1747-ben expeditorra léptették elő, innen már nem sikerült továbblépnie, csak fizetése emelkedett (1750: 1200 Ft, 1758: további 100 Ft kiegészítés). 1758-ban királyi titkári címet kapott. 1761-ben Dombay József özvegye, Klara Seyvitz de Mugenthal, testvére József és fia, Mihály kérelmére megerősítették a család magyar nemességét, amelyet egészen I. Ferdinánd koráig vezettek vissza. A címereslevélben felsorolásra került a meghalt Ferenc többi gyermeke, Sándor, Károly, Gáspár, Ferenc és Anna Krisztina, illetve Mihály fia Pál Ferenc, valamint József hitvese, Theresia Waldmann és három lánya, Róza Katalin és Erzsébet, illetve József testvére Regina.⁸²

A harmadik generáció kiindulási alapja már lényegesen jobb volt az előző-énél, nem utolsósorban az elődöknek köszönhetően. Dombay Mihály 1753 má-

⁸¹ ÖStA HHStA Bl 794 fol. 19v, 45v, 64r.; Az Obersthofmarschallamt által lefolytatot hagyatéki eljárás iratai: uo. Hofarchive OMAA Kt. 672. Nr. 2458.

⁸² MNL OL A 57 Libri regii 45 köt. pag. 655–658.

jusában, miután a bécsi egyetemen elvégezte a filozófiai kurzust és jogi tanulmányokat folytatott, az apja mellé került az expediturára gyakornoknak, majd másfél évvel később 1754 decemberében felvételt nyert a kancellisták közé.⁸³ Felvételében az atyai érdemek minden jel szerint nagyon fontosak voltak és szüksége is volt az atyai érdemekre, mert abban a körülbelül harminc évben, amelyet a kancellárián töltött Dombay Mihály, nem sikerült az irodista kategóriából kitörnie, képességei tehát valószínűleg nem voltak különösebben kimagaslóak. Vizsgálatunk végpontján, 1784-ben, harminc év szolgálat után még mindig csak a harmadik helyen állt a tizenöt kancellista között.⁸⁴

A harmadik generáció tagja volt Dombay Ferenc (1758–1810), aki a frissen alapított Keleti Akadémián tanult (1781), majd 1783-tól a keleti tolmácsok szokásos útját követve *Sprachknabe*-ként állami szolgálatba lépett. Úgy tűnik, hogy észak-afrikai arab specialistának szánták, mert azonnal Tangerbe küldték, ahol azután hat éven át szolgált.⁸⁵ Nevéhez fűződik az első marokkói arab nyelvtan megírása (1800) és egy marokkói történetet is közzétett (1801). Később Madridba helyezték, ahol négy évig szolgált, majd tolmácsként a határőrvidékre került. Végül 1802-ban Bécsben az államkancelláriára kapott kinevezést, ahol előbb udvari titkárként dolgozott, majd tanácsosi kinevezést nyert (1809).⁸⁶ Fia, ifjabb Dombay Ferenc apjához hasonló foglalkozást választott, 1803-ban a Keleti Akadémia növendéke lett, később (1813) az Ivo Andrič *Vezírek és konzulok* című regényében megörökített travniki konzulátuson szolgált, majd Brodbá került (1818), végül a dalmáciai guberniumban talált kancellista alkalmazást.⁸⁷ A jó karrieresélyeket kínáló Keleti Akadémia más kancelláriai alkalmazott figyelmét is felkeltette. Gaszner József kancelláriai titkár fia, János felvétele érdekében 1785-ben folyamodványt adott be, de kívánsága nem teljesült, jöllehet az ifjú a bécsi Löwenburg-konviktus növendéke volt.⁸⁸

Nem a Dombayak voltak az egyetlen család, amely boldogulását a kancellárián találta meg. Hasonló pályát futottak be a Németországból Bécsbe keveredő Jaszvitzok (Jászvitzok). Jaszvitz Ferenc († 1763) pályáját járulnökként kezdte (1718), nemsokára kancellista (1723), majd viceregisztrátor (1737), pá-

⁸³ MNL OL A 1 Originales referadae 1754: 349. Ezt az adatot Vissy Zsuzsának köszönöm.

⁸⁴ ÖStA HHStA Bl 794 fol. 18v, 28v, 32v, 43r, 52v, 55v. Dombay Mihály 1787 folyamán hunyt el, ebben az évben kerül sor utódlására. MNL OL A 39 Acta Generalia 1787: 11682.

⁸⁵ Kimutatás az Orientalische Akademie végzett növendékeiről (1783). ÖStA HHStA Staatskanzlei Interiora, Orientalische Akademie, Kt. 56. Konv. 1787–1796. fol. 28r, 29v–30r.

⁸⁶ Tanulmányaira: A Cs. és Kir. Konzuli Akadémia 1754-től 1904-ig. Emlékirat. Bécs 1904. 86. Életére: ÖStA HHStA Staatskanzlei, Interiora, Personalia Kt. 2. Dombay. – Továbbá: Szinyei J.: Magyar írók élete és munkái i. m. II. 992. – Művei: Grammatica linguae Mauro-Arabicae. Viennae 1800; Geschichte der Scherifen oder der Könige von Marokko. Viennae 1801.

⁸⁷ Tanulmányaira: A Cs. és Kir. Konzuli Akadémia i. m. 86. Életére: ÖStA HHStA Staatskanzlei, Interiora, Personalia Kt. 2. Dombay.

⁸⁸ Kimutatás az 1785-ben a Keleti Akadémiára való felvételért folyamodókról. ÖStA HHStA Staatskanzlei Interiora, Orientalische Akademie, Kt. 56. Konv. „alt 67c” fol. 31r. Gaszner János Nepomuk kénytelen volt hagyományos karrierminta felé fordulni, az Erdélyi Kancellárián talált alkalmazást, 1809-ben regisztrátorként működött ott. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei-akten, Kt. 17. 1809: 492.

⁸⁹ ÖStA HHStA Bl 794 fol. 17v, 23rv, 29v, 37v, 52r, 57r.; *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia magyar hivatalnokai i.m. 49.

lyája csúcán regisztrátor és pecsétőr (1737).⁸⁹ Lajos fia apja mellett kezdte pályáját (1753), később kancellista kinevezést kapott (1754), majd atyjához hasonlóan szintén regisztrátor, illetve a regisztratúra igazgatója volt.⁹⁰ A harmadik Jaszvitz, Jaszvitz József († 1836) 1777-ben az illír deputációtól kerül át a kancelláriára fogalmazónak, 1784-ben már titkár, e minőségben több évtizeden át volt tevékeny.⁹¹ A család nem volt nemes, a kiváltságlevelet indigenátussal egyetemben csak Jaszvitz Ferenc szerezte meg 1736-ban.⁹² A Jaszvitz család példája arra hívja fel a figyelmet, hogy az alacsonyabb rangú hivatalnokok egy része nem tartozott a kiváltságos réteg tagjai közé. Számukra a hivatalnoki pálya egyúttal a társadalmi felemelkedés csatornájául is szolgált.⁹³

Egy-egy karrier elindításában, illetve továbbvitelében nagy szerephez jutottak a családi kapcsolatok. A nagy pályát befutó Brunszvik Antalnak a felesége például Adelffy-lány volt, Adelffy János lánya, aki előbb a helytartótanács titkára (1723–1730), majd tanácsosa (1730–1733), végül kancelláriai tanácsos (1733–1750) volt.⁹⁴ A szintén magasra kapaszkodó, egészen az országbíróságig jutó ifj. Végh Péter († 1802) felesége Felsőbüki Nagy István udvari kamarai tanácsos lánya, Éva.⁹⁵ A család egy másik tagja, felsőbüki Nagy József kancelláriai tisztviselő, tanácsos (1780–1795), később személynök (1795–1801). Az említett udvari kamarai tanácsos felsőbüki Nagy István feleségének, Filszky Gabriellának a családjában is volt kancelláriai alkalmazott, Filszky Károly, aki 1772-ben kancellistaként kezdte pályáját, és még 1784-ben is kancellistaként dolgozott.

A családi kapcsolatok azt jelzik, hogy a kancellária hivatalnokai ugyan egy sajátos csoporttá nőttek ki magukat, akik szemlátomást jól érezték magukat Bécsben, és más Bécsben dolgozó magyarokkal rokonsági kapcsolatokat építettek ki, de mégis sok szállal kötődtek Magyarországhoz, utánpótlásukat döntő mértékben onnan nyerték, és a karrierlehetőségek többsége is Magyarország felé mutatott. Csupán nagyon kevés olyan tisztviselő volt, aki központi kormánysszervek felé lépett tovább. Erre is inkább a 19. század első feléből van példa, amikor az Államtanács magyar ügyekkel folyó részlegében több magyart alkalmaztak. Nem csupán a tanácsosok között (Atzél István, Bedekovich Ferenc, Majláth György, Nándory József, Somssich Pongrác), de az alsóbb rangú hiva-

⁸⁹ Uo. fol. 48r, 50r, 94r. Jaszvitz Lajost a sematizmusok utoljára 1809-ben említik. Schematismus Inclyti Regni Hungariae. Budae 1809. 104.

⁹⁰ Uo. Fol. 82v., 93v., 97v. Jaszvitz József halála után néhány évvel két lánya, a 68 éves Borbála és a 62 éves Teréz 1840-ben segély után folyamodtak az uralkodóhoz: Uo. Kabinettsarchiv ,Staatsrat 1840: 2003. Minden bizonyos a család tagja volt Jaszvitz Antal világi pap, aki 1765-ben udvari káplánság után folyamodott; Uo. Hofarchive, Hofparteienprotokolle Bd. 30. (1765) fol. 446r.), majd 1768-ban szepesi kanonoki kinevezést kapott: MNL OL A 57 48. köt. pag. 90.

⁹² MNL OL A 57 Libri regii 37. köt. pag. 480–583.

⁹³ Más hivatalnokok nemesítése: pl. Krutten Mátyás 1755: MNL OL A 57 43. k. 560–562.; Gaszner József 1760: uo. 43. köt. pag. 560–562.

⁹⁴ *Ember Gy.*: A magyar helytartótanács ügyintézése i. m. 202, 204. Adelffy Mária Anna végrendelete: ÖStA HHStA Hofarchive OMaA Kt. 640. 1771/10 Brunszvik Maria Anna geb. Adelffy 1770.

⁹⁵ Felsőbüki Nagy István végrendelete (1766): ÖStA HHStA Hofarchive OMaA Kt. 639. 1766/7 Nagy von Felsőbük.

talnokok között is több magyarországi illetőségű személy található (Czillich Károly, Fejes Antal), akik nem ritkán a magyar kancelláriáról kerültek az Államtanács alkalmazásába, mint pl. Névery Sándor, aki előzőleg a magyar kancellária fogalmazója volt (1840).⁹⁶

A magyar kancellária 16–18. századi hivatalnokainak vizsgálata apró adalékot nyújt a magyarországi hivatalnoknemesség történetéhez. Már a 16–17. századbéli alkalmazottak vizsgálata is azt mutatja, hogy ha szűk bázison, de mégis létezett egy réteg, amely tollal kereste a kenyerét. A hivatalnokság ugyanakkor a megélhetően túl a társadalmi felemelkedésnek is eszköze volt. A kancellária kis létszáma és középkorai alkalmazotti viszonyai miatt a hivatalon belül kevés lehetőség nyílt az előmenetelre, ezért az alsóbb rangú tisztviselők többségének figyelme Magyarország, elsősorban a korai újkor magyar hivatalszervezet kulcsintézménye, a Magyar Kamara és alárendelt szervei felé fordult. 1690 után megváltozott a kancellária helyzete, létszámát megnövelték, rendezték a tisztviselők anyagi és jogi helyzetét. Az intézmény hivatalnoki utánpótlása a század folyamán jó részben intézményen belül képződött, a fő-tisztviselők másik csoportja magyarországi hivatalokból, a helytartótanácsból, a Magyar Kamarából és igazságszolgáltatási szervezet különböző hivatalaiból érkezett. Az intézményen kívüli karrierok többsége továbbra is Magyarországon folytatódott, csupán kevesen léptek át a központi kormányzati szolgálatába, amelyek közül elsősorban az Udvari Kamara és az Államtanács igényelt magyarországi viszonyokat ismerő tisztviselőket. Az újjászervezett, létszámában megemelt Magyar Udvari Kancellária a magyarországi hivatalszervezet első intézményének számított, amely a társadalmi felemelkedés egyik csatornájaként is működött. A hivatali karrierok és felemelkedési lehetőségek feltáráshoz még további kutatások szükségesek, amelyek azonban igénylik a bécsi központi hivatalok és a magyarországi központi kormányzati szervezetek történetének egyidejű figyelembevételét is.

THE HUNGARIAN COURT CHANCELLERY AND ITS OFFICIALS IN THE 16TH TO 18TH CENTURIES: BUREAUCRATIC CAREER POSSIBILITIES IN EARLY MODERN HUNGARY

by *István Fazekas*
(Summary)

While the Hungarian Court Chancellery was one of the most important Hungarian central institutions, its history still awaits detailed research. This lacuna is not filled by the present study either, for, after a short general survey, it focusses only on one question of detail, namely the career possibilities of the officials who worked at the chancellery from the 16th to 18th centuries.

Although Ferdinand I had organised his Hungarian chancellery as early as the end of 1527, the framework of its activities was only consolidated in the middle of the 16th century thanks to the activities there of Miklós Oláh (1545-1563). The office was led by the chancellor, but the daily official work was supervised by the secretary. The third permanent official was the registrar, who also preserved the privy seal. The notaries (two to seven in number) were the private employees of the chief official. After the expulsion of the Ottomans, the chancellery was reorganised in 1690. It

⁹⁶ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Staatsrat 1840: 3069.

became a corporate authority, that is, decisions were taken at official sessions held with the participation of the chancellor, the deputy chancellor and the councillors.

In the late medieval period the majority of the officials were clerics, who, however, disappeared from the office shortly after 1550. Only the dignities of chancellor and deputy chancellor remained the privilege of clerics right until 1732, mainly for reasons of remuneration. Consequently, lay officials tried to make a living outside the office, before all in the framework of the administration of justice in Hungary. Most of the notaries, regarded as private employees, soon left the chancellery and looked for a safer source of revenue, mainly at the Hungarian Chamber and in the administration of the thirtieth. After 1690, however, the position of the chancellery changed, its numbers were increased, and the financial and legal status of its officials newly ordered. The ranks of the office were regularly filled during the 18th century with recruits from within, while another group of chief officials arrived from Hungarian offices. Most of the careers started in the chancellery continued in Hungary, with only a tiny number of officials joining the service of other central government institutions. The reorganised Hungarian Chancellery was regarded with its increased personnel as the chief institution of the Hungarian official administration, and as such functioned as one of the channels of social mobility.

Oross András

A MAGYARORSZÁGI KAMARAI RENDSZER VÁLTOZÁSAI A TÖRÖK KIÚZÉSÉTŐL MÁRIA TERÉZIA URALKODÁSÁIG¹

Vázlatos áttekintés

Közigazgatás-, pontosabban hivataltörténetet nehéz írni. Megállapítható, hogy ez összetett mesterség: időigényes és relatív sok ismeretanyagra van hozzá szükség. Hivataltörténeti ismeretek nélkül ugyanakkor igencsak problematikus „általános” történetet írni, hiszen az intézményi háttér viszonyaiban való jártasság nélkül bizonyos megállapítások, összefüggések nem lesznek megfelelőek.² Az eredmények csak lassan jelentkeznek, éppen ezért lesz ez a tudományág — immár Michael Hochedlinger osztrák levéltáros-történész idézve — a kutatás mostohagyermeké.³

Talán nem is véletlen, hogy a Magyar Királyság területén illetékes kamarák, azaz pénzügyigazgatási szervek 16–19. századi tevékenységéről nincs is működésüket teljes egészében felölelő monográfia. Egyelőre hiányzik tehát a magyarországi pénzügyigazgatás kora újkori és újkorai történetének összefoglalása. Tagadhatatlan, hogy résztanulmányok vannak, amelyeket éppen az Országos Levéltár munkatársai készítettek. Ők — foglalkozásukból adódóan — elsősorban azokkal a szervekkel foglalkoztak részletesebben, amelyeknek iratanyaga kisebb-nagyobb mennyiségben Budapesten fennmaradt. Mivel a Magyar Kamara, a Szepesi Kamara, a Budai Kamarai Adminisztráció és részben a Szlavón Kamarai Inspekció iratanyaga „kéznél volt”, ezért ismertetésük igen sok tekintetben kielégítőnek mondható.⁴ A 16–18. században szintén működött

¹ A tanulmány *A szakszerűsödés jegyében. Hivatalok és hivatalnokok a 18. századi Magyarországon* című közigazgatás-történeti műhelykonferencián (2013. november 5., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) elhangzott előadás szerkesztett változata.

² *Fazekas István*: Die Verwaltungsgeschichte des Königreichs Ungarn und seiner Nebenländer (1526–1848). In: *Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Michael Hochedlinger – Thomas Winkelbauer (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 57.) Wien–München 2010. 479–502. 502.

³ *Michael Hochedlinger*: Stiefkind der Forschung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. Probleme – Leistungen – Desiderate. In: *Herrschaftsverdichtung i. m. 293–394.*

⁴ A korabeli magyarországi kamarai rendszerre és az egyes kamarákra a teljesség igénye nélkül l.: *H. Pálffy Ilona*: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének hatvanadik évfordulójára*. Bp. 1937. 474–487.; *Ember*

Alsó-magyarországi Kamaragrófság (Körmöci Kamara) vagy éppen az Aradi Prefektúra korabeli iratainak használatára vagy éppen történetére csak elvétve találhatunk — sok esetben bizony elég elnagyoltan fogalmazó — szakirodalmi hivatkozást. A Csáktornyai Kamarai Adminisztrációnak ugyan önálló levéltári fondja nem ismert, de a szerv történetéről szóló ismertető szerzője megjegyzi, hogy több adatot a Szlavón Kamarai Inspekció rendezése során talált és ezt építette be tanulmányába.⁵ Egyébként hangsúlyozottan az Országos Levéltár „E” szekciójáról (Magyar Kincstári Levéltárak) van szó, hiszen az elmúlt évtizedekben elenyészően kevesen kutatták ebből a szempontból a bécsi Udvari Kamarai Levéltár ide vonatkozó iratanyagát (kivétel talán a még többször idézendő Nagy István⁶), de példának okáért a Selmechányai Állami Központi Bányalevéltárban őrzött „Besztercebányai Bányakamara” és a Selmechányai Főkamaragrófi Hivatal iratainak kiaknázása sem történt meg.⁷ Az Udvari Kamara iratanyagát ebben a tekintetben külön kiemelem, hiszen kutatásaim során tapasztaltam páratlan adatgazdagságát erre a korszakra vonatkozóan is. Kamarai jelentések, uralkodói előterjesztések, továbbá rengeteg had-, gazdaság- és politikatörténetre vonatkozó beadvány és háttérirat maradt fenn a vastag fascikulusokban.

Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivaltörténet 1.) 119–203. Bp. 1946.; *Nagy István:* A Magyar Kamara 1686–1848. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 3.) Bp. 1971.; *Fallenbüch Zoltán:* Die Ofner Kameraladministration. Eine Kriegswirtschaftsverwaltung in Ungarn (1683) 1685–1709. Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft. 16. (1983) Heft 4. 487–505.; *F. Kiss Erzsébet:* A Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció vázlatos története 1673–1773. Levéltári Közlemények 59. (1988) 291–304.; *Szűcs Jenő:* A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak, kincstári leltárak 7.) Bp. 1990.; *Nagy István – F. Kiss Erzsébet:* A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 9.) Bp. 1995.; *Oross András:* A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. (Fons könyvek 4.) Bp. 2013. 52–62. A 18. századi viszonyok áttekintésére l.: *Fallenbüchl Zoltán:* Adalékok a magyar kamarai hivatalszervezet működéséhez a Rákóczi-szabadságharc idején. Levéltári Szemle 22. (1972) 3. sz. 37–48.; *Ember Győző:* Magyarország közigazgatása, 1711–1765. In: Levéltári Közlemények 54. (1983) 1–2. 3–100. 24–48.; *Theodor Mayer:* Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. IX. Ergänzungsband. Innsbruck 1915. 178–263.

⁵ A szerző a cikk bevezetésében megfogalmazza, hogy mennyire nem tudott a szakirodalomból a kamarai szervek működésének kezdeteire adatot találni: „A leginkább nyomasztó volt a semmibe markolás a szlavón adminisztráció vegyes anyagának rendelkezésével (sic!) kapcsolatban, mivel számos adat utalt a csáktornyaival való szoros kapcsolatra, sőt, a szlavón adminisztráció kezdete és a kanizsai befejező tevékenységi szakasza – úgy látszott – egymást feltételezi: az egyik tisztázása feltétlenül kívánja a másikat. Mielőtt ez megnyugtató módon sikerült volna, az is kérdésessé vált, hogy a csáktornyai a török kiűzése után, az újszerzeményi területek igazgatására hozták létre, ugyanis elképzelhetőnek látszott, hogy újabb feladatot kapott egy már korábban is működő muraközi kamarai hivatal.” *F. Kiss E.:* A Csáktornyai Kamarai Adminisztráció i. m. 291.

⁶ Nemcsak, hogy kutatta, de a Magyar Kamara hivaltörténetéről írt monográfiájában (*Nagy I.:* A Magyar Kamara i. m.) többször hivatkozik is rájuk.

⁷ A Besztercebányai Bányakamara 1535–1852. évkörű iratai 192,97, a Selmechányai Főkamaragrófi Hivatal (1873-tól Magyar Királyi Bánya-főigazgatóság) 1524–1919. évkörű iratai 1022,40 iratfolyómétert tesznek ki. *Novák Veronika:* A szlovákiai levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagjai 1918-ig és 1938–1945 között. (A Kárpát-medence levéltári forrásai. 1., Fond- és állagjegyzékek 1.) Bp. 2004. 1. köt. 60–61.

A kamarák hatáskörébe elsősorban a királyi és a felségjogokon alapuló javak kezelése, a javakból befolyt jövedelmek felhasználása tartozott. Fő feladata a rendes és rendkívüli kamarai jövedelmek kezelése, a bevételek növelése, a kamarai birtokok megfelelő állapotban való megtartása volt. A kamarai rendes jövedelmek közé tartoztak elsősorban a kincstárra háramlott vagy ezen túl a kincstárra háramló birtokok jövedelmeinek, továbbá a kereskedelmi vámoknak, azaz a harmincadnak, és más vámoknak, továbbá a szabad királyi városok cenzusának és taksájának, a pénzverés jövedelmének a beszedése és felhasználása az Udvari Kamara által meghatározott célokra. A hadiadó beszedése és adminisztrálása, mint rendkívüli jövedelem az 1670-es évektől fokozatosan kikerült a kamarák kezeléséből, hiszen ezt az adót immár a vármegyéktől és városoktól közvetlenül a hadbiztosok pénztáraiba szedték be.⁸

Amikor 1527-ben I. Ferdinánd osztrák főherceg, valamint magyar és cseh király létrehozta az Udvari Kamarát, az volt a célja, hogy a rendektől független tisztviselőket állítson a pénzügyigazgatás élére, másrészt egy szakszerű, kollegiális formában működő tanácsadó szerv segítségével irányítsa birodalma pénzügyeit. Ez nemcsak a bécsi központú Udvari Kamarára, de a 17. századra megszilárduló gyakorlatnak megfelelően a többi tartományi kamarára is igaz volt. Általában egy országnak csak egy kamarája volt, ám a Magyar Királyság — mint oly sok minden másban — e téren is eltérő képet mutatott. A török jelenlét eredményezte hadi gazdálkodás miatt volt szükség a 16. században olyan pénzügyi szervekre, amelyek megfelelően tudták irányítani a pénzügyek mellett a katonaság számára fordítandó jövedelmeket is.

A török kiűzését követően még széttagolt magyarországi pénzügyigazgatási rendszert majd csak Mária Terézia uralkodása elején, 1741-ben próbálták egységesíteni a magyar országgyűlés által hozott végzések. A tanulmány ezért koncentrálni tehát a 18. század első felének tendenciáira, a legfontosabb adatok kiemelése mellett néhány hivatalnok pályája is felvillan.

A magyar pénzügyigazgatás szervezete a 18. század elején

Az összefoglalás kiindulópontja a török kiűzése: az 1680–1690-es években a Magyar Királyság területén több megváltozott feladatokkal felruházott kamara is működött és járult hozzá a Habsburg Monarchia állandó hadseregének finanszírozásához. Az ország nyugati és északnyugati területén a Magyar Kamara, az északkeleti területén a Szepesi Kamara volt illetékes, a Budai Kamarai Adminisztráció az újszerzeményi területek nagyobb részét, a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció 1694. évi megszűnéséig változó nagyságrendben a dél-dunántúli és a Dráván túli részeket felügyelte, nem beszélve az 1695-től működő szlavóniai pénzügyigazgatási szervekről, az 1700 körül megszilárduló Aradi Prefektúráról és az alsó-magyarországi bányászatot irányító Udvari Kamaráról. A Magyar Kamara — hagyományaira is tekintettel — ugyan rendsze-

⁸ Nagy István: A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI–XVII. században. Levéltári Közlemények 56. (1995) 29–51. és Oross A.: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 222–223., 230–234.

resen nyilvánított véleményt országos ügyekben, mégis a gyakorlatban a többi kamarának mellérendeltje volt, ha nem is azonos súllyal. A rendszert az Udvari Kamara oly módon egészítette ki, hogy egyrészt illetékes volt az alsó-magyarországi bányászat és pénzverés tekintetében, másrészt az előbb említett szervek munkáját felügyelte.

Az 1527-ben megalapított Magyar Kamarának az egész Magyar Királyságra kiterjedő területi illetékessége már 1567-ben, a Szepesi Kamara létrehozásakor csorbát szenvedett. A felső-magyarországi jövedelmek jobb kezelése és az ott állomásozó katonaság jobb ellátása érdekében a Kassa székhellyel működő pénzügyigazgatási szerv működési területe elviekben Szepes, Sáros, Abaúj, Torna, Gömör, Pest, Solt, Borsod, Heves, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Belső- és Külső-Szolnok, Kraszna, Bihar, Békés, Zaránd, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál, Temes vármegyékre terjedt ki a 16–17. század folyamán. A két „hagyományos” kamara mellett működött a középkori hagyományokkal rendelkező Alsó-magyarországi Főkamaragróf és az alárendelt Selmecebányai és Körmöcbányai Alkamara, továbbá a Körmöci Pénzverde és a besztercebányai rézvállalat, amelyek pénztári, igazgatási és számvevőségi ügyekben 1635 óta, az Alsó-ausztriai Kamara megszüntetését követően⁹ közvetlenül az Udvari Kamara igazgatása alá tartoztak.

Bizonyos birtokok — mondhatni hagyományosan — kikerültek a Magyar Kamara illetékessége alól és közvetlenül Bécsből irányították őket. Közülük a magyaróvári és a lipótvári uradalmak példáján keresztül láthatjuk ezt a folyamatot.

A magyaróvári uradalom Mohács után előbb királynéi, majd királyi birtok lett. I. Ferdinánd 1548-ban a Mária királynétól átvett birtokokat (Magyaróvár, Zólyom, Lipcse és Végles uradalmakat), a körmöcbányai és selmecebányai kamarákat és az alsó-magyarországi bányavárosokat, valamint a pozsonyi főharmincadot a Magyar Kamara igazgatása helyett az Alsó-ausztriai Kamarára bízta. A 17. században a Harrach, illetve a Draskovich család is zálogba vette Magyaróvárat, de 1672 óta ismételen királyi kézben volt. A Moson megyében meghatározó szerepet vivő magyaróvári uradalmat a 17–18. század fordulóján egy adminisztrátori rangban álló tisztségviselő igazgatta.¹⁰ Az adminisztrátor kiválasztása és megbízása az Udvari Kamara hatáskörébe tartozott, és általában komoly összeget kellett lefizetnie — pontosabban: az egykorú megfogalmazás szerint kölcsönöznie — a jelöltnek. 1694 augusztusában az újonnan kinevezett adminisztrátor, Johann Adam Xaver Schad 50 000 forintot tett le évi hat százalékos kamatra a kincstárnak.¹¹ Az uradalom jövedelmeit a korábbi századokban

⁹ Inventare Österreichischer Archive. VII. Inventar des Wiener Hofkammerarchivs. Wien 1951. 5.

¹⁰ Az uralkodó család birtokaira részletesen l. *Kenyeres István*: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. Századok 138. (2004) 1103–1148., Magyaróvárra különösen: 1126–1136.

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban FHKA), Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban HFU), 1. Aug. 1694 r[ote] N[umme]r 364. fol. 1–5. Csak összehasonlításként, az ugyan ezen a napon kinevezett győri éllemezési igazgató, Johann Christoph Oswald öt százalékos kamatra 15 000 forintot adott kölcsön. Uo. fol. 6–15.

megismert módon igyekeztek a katonaság közvetlen ellátására fordítani. 1694-ben például elrendelték Johann Franz Popowich adminisztrátornak, hogy a Frankenberg-féle öt budai szabad század évi ellátmányából 5000 forintot az uradalom utaljon ki. A pénzt az Udvari Hadi Fizetőhivatal nyugtája ellenében kellett Johann Eckler hadbiztosnak kiadni.¹²

A zálogba adás a 18. század elején is meglévő gyakorlat volt: 1715-ben a bécsi városi bank vette zálogba 15 évre a több esetben is az államadósságok fedezetéül szolgáló Magyaróvárat.¹³ 1746-ban története során első ízben kapta meg egy magyarországi székhelyű kormány szerv, mégpedig a Magyar Kamara, és mint állami birtok kezelte egészen 1764-ig. Ekkor Lotharingiai Ferenc német-római császár megvásárolta ugyan, de továbbra is a pozsonyi székhelyű kamara kezelésében maradt.¹⁴ A ráckevei, béllyei uradalmakkal egyetemben ugyanakkor a magyaróvári uradalom kezeléséért is „bért kellett fizetni a bécsi udvari pénztárba.”¹⁵

A Vág folyó mentén 1665–1670 között az akkori legkorszerűbb hadmérnöki elvek szerint megépített Lipótvárhoz — a 16. században már bevált gyakorlat szerint¹⁶ — egy uradalmat rendeltek, amelynek élén tiszttartó, azaz provizor állt. A kincstár 1665-ben vásárolta meg Forgách Ádám Nyitra megyében, Galgóc közelében a Vág folyó jobb partján fekvő birtokait (Veresvár, ma Vágvörösvár; Medonic, ma Vágmedence; Drahoc, ma Vágdebrőd), amelyek értékét mintegy 30 000 forintra becsülték. A tiszttartónak adott utasítás világosan kimondta, hogy negyedéves számadásait vagy az Udvari Kamarának vagy az Alsó-ausztriai Számvevőségnek köteles benyújtani felülvizsgálatra, továbbá egyedül az Udvari Kamarának tartozik engedelmességgel és senki másnak.¹⁷

Általános, a 16. századtól élő gyakorlat volt, hogy a bécsi Udvari Kamara közvetlen kezelésében lévő kamarai jövedelmek elsősorban nem a kincstár közvetlen bevételeit gyarapították, hanem különböző kölcsönök törlesztésére költötték le azokat. A magyaróvári, a likavai, saskói uradalmak, vagy éppen a magyarországi réztermelés bevételei a korábban felvett hitelek részleteit finanszí-

¹² ÖStA AVA FHKA HFU 28. Julius 1694. r. Nr. 364. fol. 692.

¹³ Nagy I.: A Magyar Kamara i. m. 67–68.

¹⁴ Ember Gy.: Magyarország közigazgatása i. m. 28. és Nagy I.: A Magyar Kamara i. m. 117.

¹⁵ Nagy – F. Kiss: Magyar Kamara i. m. 215.

¹⁶ A kérdéskörre összefoglalóan l. Kenyeres István: *Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban.* (Habsburg Történelmi Monográfiák 2.) Bp. 2008.

¹⁷ A vár és az uradalom 1666. évi összeírásának töredékét és a határjárás adatait l. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban MNL OL), E 156, Magyar Kamara Archivuma, *Urbaria et Conscriptioes, Registrata* 69:73. 1669–1684 között Johann Sigmund Gmainer, 1684–1687 között Johann Leonhard Herdegen, 1687–1694 között Franz Paris Staudacher, 1695–1701 között a korábbi élelmezési igazgató, Jeremias Grosspeutner volt az udvarbíró. 1701. július 18-án az addig érsekújvári élelmezési tiszttartó, Wolf Sigmund Jaryt nevezte ki az Udvari Kamara lipótvári provizorrá, aki egyúttal megkapta az élelmezési igazgató, az erődítési számvevő és a sóértékesítő pozíciókat is. „... also würdt ihme Staudacher selbige erbahrlich und treulich von Jahr zu Jahr mit viertl jährig zu unserer Hofcammer oder N.Ö. Buchhlaterey einschickhen Summari Extracten, abzugeben obligen (...) in dem übrigen aber mit allem gehorsamb undt Respect an unsern kay. Hoffcammer allein und niemandt andern gewissen seyn...” — Staudacher utasítása l. ÖStA AVA FHKA HFU 2. Okt. 1687 r. Nr. 317. fol. 445–455.

rozták.¹⁸ Ugyancsak ilyen ügkörnek, pontosabban jövedelemnek számítottak az alsó-magyarországi bányavárosi kamarák és a sókereskedelem is.

A 16. századtól élő gyakorlat szerint a bányászat és a pénzverés ügköre mellett tehát a sóügy igazgatása is az Udvari Kamara hatáskörébe tartozott a 17. század utolsó éveiben, igaz rendszeresen bérbe adta a sóval való kereskedés jogát.¹⁹ A sómonopólium az 1690-es években nagy bevételekhez juttatta a kincstárat, de még inkább a sókereskedelem bérlőit, elsősorban a bankár és hadi vállalkozó Samuel Oppenheimert.²⁰ A nagy átszervezésre a század utolsó évében, 1699-ben került sor. Az Udvari Kamara — látva a sókereskedelemben rejlő nagy lehetőséget — önálló hivatalszervezetet létesített, amelynek élére Lorenz Michael Bonifacio Dizen von Felsenthal udvari kamarai tanácsost helyezték. A Pest központtal működött — pontos nevén: „*Das königliche Hungarische und Siebenbürgisches Salz Regalis Einnehmeramt zu Pest*” — hivatal jövedelmei évről évre jelentősen növekedtek. A hivatal bevételeinek egy részét az Udvari Fizezőhivatal számadáskönyveiben rendszeresen lekönyvelték: 1699-ben 52 500, 1701-ben 272 990, 1702-ben 478 483 és még 1703-ban is 271 977 forintot jegyeztek fel.²¹ A feltüntetett összegek változó nagyságú része azonban nem készpénzben érkezett Bécsbe, hanem — a már megszokott módon — előre meghatározott költséghelyekre, illetve tartozások kiegyenlítésére fordították. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a sóeladás bevételei jóval nagyobbak lehettek a 18. század első felében: Bakács István számadatai szerint 1699-ben 252 435, 1700-ban 636 271, 1721-ben 1 183 202 forint tiszta jövedelem származott belőle.²² Az 1741. évi 14. törvénycikkben a magyar országgyűlés is elrendelte a sóügy igazgatásának a Magyar Kamara kezébe adását, amelynek végrehajtása végül Mária Terézia 1743. március 15-i rendeletével kezdődhetett meg.²³

A Magyar Kamara térnyerése a 18. század első felében

A kamarai szervezet igazán nagy horderejű módosulása végül az 1683-ban megindult törökellenes háború eredményeként következett be. A jelentős terü-

¹⁸ Vö. Nagy I.: A Magyar Kamara i. m. 67–68.

¹⁹ A sóügy 17. század végi és 18. század eleji viszonyaira l. Bakács István János: A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában. Századok 67. (1933) 611–653.; Fallenbüchl Zoltán: A sóügy hivatalnoksága Magyarországon a XVIII. században. Levéltári Közlemények 50. (1979) 225–282.; Maksay Ferenc: A Magyar Kamara Archívuma. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 8.) Bp. 1992. 160–163.; Nagy I.: A Magyar Kamara i. m. 32.

²⁰ A sókereskedelemben bekapcsolódó nádor, Esterházy Pál és a hadi vállalkozó Samuel Oppenheimer üzletét már korábban részletesen feldolgozták: Sinkovics István: Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. Bp. 1937.; Szakály Ferenc: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. Bp. 1971. (Magyar-zsidó oklevéltár XIV.) 31–78.

²¹ ÖStA AVA FHKA Hofzahlambücher 1699 fol. 50r–v; 1701 fol. 7v–11r; 1702 fol. 10r–14r; 1703 fol. 4r–7r.

²² Bakács I.: A sómonopólium Magyarországon i. m. 651.

²³ Nagy – F. Kiss: Magyar Kamara i. m. 125. Az 1741. XIV. törvénycikk a magyar kamaráról ki mondja „2. § Hogy továbbá mindaz, ami Magyarországon és a hozzá kapcsolt részekben a királyi kincstárra néz, következésképpen tehát a só- és bányaiügy is, ugyancsak a magyar királyi kamarának (melynek ez országgyűlés tartama alatt a szegedi sáfárság is alája adatott) rendeltessék alá.” Lásd Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1895. 1740–1835. évi törvénycikkek. Ford. Csiky Kálmán, magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Bp. 1901. 29.

leti gyarapodást megérő Magyar Királyságban szükségszerűen újra kellett gondolni a 16. században kialakult pénzügyigazgatási rendszert. A visszafoglalt országrészek igazgatásának megszervezése mellett a formálódó állandó hadsereg folyamatos jelenléte és ellátásának helyi biztosítása is indokolta új szervezeti formák kialakítását. Bécsből úgy tűnt, hogy erre a feladatra a Magyar Kamara a maga nagyfokú önállóságával nem alkalmas, éppen ezért döntöttek úgy, hogy a háború idején egy (vagy több), csak az Udvari Kamara alá rendelt kamara megfelelőbben fogja szolgálni az udvar érdekeit.²⁴

Érdemes tehát áttekinteni a legfontosabb területi és igazgatási változásokat a 18. század első felében is! 1695-ben Eszék székhellyel megalakult a Szlavón Kamarai Inspekció, miután a már említett Csáktornyai Kamara megszűnt.²⁵ A szlavón területek pénzügyigazgatása terén az 1716–1718. évi török háború hozott újabb változást. Hosszas előkészítés után 1723-ban ugyanis új instrukciót kapott a felügyelőség és illetékessége a Szerémség területével is növekedett. Neve inntól kezdve Cameral Oberdirektion, azaz főigazgatóság lett. Élén a helyi viszonyokban járatos tisztviselő állt, Alexander Johann Kallaneck (más források szerint Kolarek, akinek emlékezéseit a Rákóczi Tükör c. kiadványban is lehet olvasni²⁶), ő egyúttal a rác nemzet királybírája pozíciót is betöltötte. Ezen utóbbi pozíció mibenlétét még további kutatásoknak kell tisztáznia.²⁷ Már az 1700-as évek elején megtaláljuk a hivatal személyzetében az ellenőrt (contralor), aki a számadási ügyeket vitte, és aki 1723-tól a hivatalok ellenőrzése mellett a kamarai és hadiadó-számadásokat is készítette. Az Eszék központtal működő kamarai adminisztráció két fontos „vidéki” alárendelt hivatallal rendelkezett, a péterváradai és pozsegai provizorátussal, illetve harmincaddal. Tekintettel arra, hogy a szlavóniai területen működő kamarai szerv, a többi magyarországi kamarához hasonlóan közigazgatási és jogszolgáltatási feladatokat is ellátott, megmaradt iratanyaga igen fontos a terület története szempontjából.

Az 1741. évi 18. törvénycikkben a magyar országgyűlés hozott törvényt több más terület mellett Szlavónia „bekebelezéséről” a Magyar Királyságba.²⁸

²⁴ Az elképzelések szerint három kamarai adminisztráció Buda, Kassa és Csáktornya székhelyekkel igazgatta volna a Magyar Királyság pénzügyeit. *H. Pálffy I.*: A kamarai igazgatás bevezetése i. m. 474.

²⁵ A Muraköz birtoklástörténetére és a kamara megszűnésére l. *F. Kiss E.*: A Csáktornyai Kamarai Adminisztráció i. m. 291–294.; A muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században: válogatott források. Vál., s. a. r., a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette: Gyulai Éva – Horváth Zita – Turbuly Éva. (Zalai Gyűjtemény 68.) Zalaegerszeg 2010. 14–16. és 448–453.

²⁶ Rákóczi tükör I. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról. (Millenniumi magyar történelem, Források.) Bp. 2004. 450–480.

²⁷ Rövid életrajza szerint pontos címe: „Cameralprefekt in dem ganzen Poseger Landt, sambt der Kleinen Wallachey und denen Districten Orahovicz, Czernik, Nassiz und Wutschin sambt den völligen Saustromb, wieauch Judex Regius Gentis Rascianae cum exemptione a quovis magistratu etiam comitatensi et civitatensi jenseits der Donau in Schlavonien”. *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r, kieg. és az előszót írta: Mészáros Kálmán. (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 8.) Bp. 2005. 214.

²⁸ Az 1741. évi 18. törvénycikk Erdélyről, valamint a Magyarországhoz tartozó megyék, kerületek és vidékek visszacsatolásáról és bekebelezéséről kimondja „3. § Továbbá, hogy az ugynevezett katonai helyek is, melyek Bács, Bodrog, Csongrád, Arad, Csanád és Zaránd vármegyékben fekszenek, az ország és a vármegyék hatósága alá visszaálltassanak és vettessenek; és a tömösi, szerémi és

Kamarai téren a tényleges végrehajtásra ismételten néhány évet kellett várni, amikor az uralkodó 1746. május 18-ai rendeletében a terület kincstári ügyeinek igazgatására a Magyar Kamarát jelölte ki. Területi illetékességének határai ekkor északon és keleten a Duna, illetve a Dráva, míg nyugaton Horvátország, délen pedig a határőrvidéki ezredek alkották. 1750-ben a korábbi főigazgatóságot megszüntette a Magyar Kamara és helyette — az ország többi területéhez hasonlóan — kamarai adminisztrációt, jelen esetben a Szlavón Kamarai Adminisztrációt hozta létre.²⁹

A horvátországi területek kamarai igazgatására a Magyar Kamara alárendeltségében működő Csáktornyai Kamarai Adminisztráció két külön hivatalnokot is foglalkoztatott. Az 1670. évi Zrínyi-Frangepán birtokok elvételét követően ugyanis külön a tengermelléki javakért (*administrator portus Buccarensis reliquorum bonorum maritimo-fiscalium*), illetve a muraközi birtokokért (*administrator insulano et croatico fiscalium* illetve *administrator Csáktornyaiensis*) felelős tisztviselő dolgozott.³⁰ A Zágrábi Kamarai Adminisztráció megalakításáig (1756) a horvátországi területen előforduló kamarai ügyekben tehát a Magyar Kamara intézkedett. Pozsonyból irányították a kamara helyi képviselőjeként kinevezett fiskális prokurátort, aki Zágráb, illetve Varasd székhellyel működött. A Dráva-Száva folyók közének nyugati felében, illetve a Varasd, Kőrös és Zágráb vármegyékben található harmincadokat és egyéb vámokat, valamint a kincstári birtokokat is igazgatta, ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy a horvátországi katonai Határőrvidék területének pénzügyi kérdéseiben nem volt illetékes.³¹

A katonai és a kamarai érdekek összehangolására az Udvari Kamara Johann Georg Harrukern élelmezési biztost nevezte ki Aradra, mint kamarai biztos. Egy évvel később Harrukernt átvezényelték az itáliai frontra az élelmezési ügyek ottani felügyeletére és helyére a Budai Kamarai Adminisztráció szegedi prefektusa, Johann Bernhard Herdegen von Chlum került. Herdegen előbb ideiglenes jelleggel látta el hivatalát, majd 1701 májusában már inspektori minőségben szerepelt.³² Herdegen kettős függését végül leváltása után 1703-ban szüntették meg. 1703 nyarán a Budai Kamarai Adminisztráció szegedi prefektusi hivatalát felszámolták, egyúttal Joseph Cometet kinevezték provizorrá és harmincadossá úgy, hogy felettese az új aradi inspektor, Matthias Führer lett.³³ Az aradi kincstári igazgatás esetében is megfigyelhető a törekvés, hogy bizonyos jövedelmek bérbeadásával minél gyorsabban jusson pénzhez a kincstár. A Magyar Kamara alá tartozó harminca-

alsó-szlavoniai kerületek, mihelyt a viszonyok nyugodtabb állapotra jutnak, hasonlóképpen az országba visszakebeleztesse és joghatósága alá rendeltessenek: e végett a királyi szent felségtől biztosok fognak kiküldetni.” L. Magyar Törvénytár i. m. 31.

²⁹ A Szlavón Kamarai Adminisztrációra l. Nagy – F. Kiss: A Magyar Kamara i. m. 153–155., 431–460.

³⁰ F. Kiss E.: A Csáktornyai Kamarai Adminisztráció i. m. 291–294.

³¹ Nagy – F. Kiss, Magyar Kamara i. m. 152–153., 477–480.

³² Az aradi vár kiépítésének és a kamarai berendezkedésnek az ügyeit lásd ÖStA AVA FHKA HFU 11. Mai 1701. r. Nr. 412. fol. 375–451.

³³ ÖStA AVA FHKA HFU 29. Mai 1703. r. Nr. 427. fol. 400–406., 423–424., 427–432. és MNL OL E 280 Budai Kamarai Adminisztráció, Hofbefehle (a továbbiakban E 280) 1703. máj. nro. 22.

dokkal együtt a Szepesi Kamara alá tartozókat, illetve az aradi és szegedi harmincadokat is uralkodói rendelettel adták bérbe 1728–1731 között Konrad Wolfgang Neffzer kamarai tanácsosnak.³⁴ Az Arad, Temes és Hunyad megyei állami birtokok felügyeletére nemcsak a 18. században állítottak fel külön hivatalt, de egy ilyen önálló hivatal működött egészen 1918-ig hasonló feladatokkal, csak más igazgatási környezetben. Ez volt az Aradi Jóságigazgatóság, amely 1899-ig a M. Kir. Pénzügyminisztérium, majd azt követően a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium alá volt rendelve.

A kamarai szervezet terén jelentős módosulás a Rákóczi-szabadságharc idején következett be. Megjegyzendő, hogy a Rákóczi Ferenc vezette „kuruc” államigazgatás a kamarák hivatali hálózatát érintetlenül hagyta, és talán bíztak is az apparátus csatlakozásában.³⁵ Az 1686-tól működött Budai Kamarai Adminisztrációt 1709 júniusában a bécsi Udvari Kamara rendeletével megszüntették és hivatalait a Magyar Kamara alá helyezték. A Magyar Kamara részéről Johann Viechter von Grueb kamarai tanácsost küldték ki a budai viszonyok felmérésére. A tomboló pestisjárvány idején a városba érkezett tisztviselő „elkese-rítő képet” nyújtott az ottani tisztviselők helyzetéről.³⁶ Budán egyébként Christoph Georg Zenneg volt főpénztárost inspektori minőségben a Magyar Kamara alárendeltségében tovább alkalmazták. Az ő területi illetékessége és feladatai az új rendelkezés következtében jóval korlátozottabbak voltak. A szakirodalom megfogalmazása szerint a budai kamarai kerület Somogy, Baranya, Tolna, Fejér, Esztergom, Pest és Heves megyék területére terjedt ki. A budai, pécsi, szigetvári és szolnoki provizori hivatalok a kincstári birtokok gyakori eladományozása miatt egyre kisebb gazdálkodást folytattak. A harmincadhivatalokat (Buda, Székesfehérvár, Vác, Szolnok, Kanizsa, Vörösmarton, Újpalánka, Eger, Hatvan, Esztergom) és a többi belső vízi- és szárazvámok számát egyre redukálták, így a kamarai jövedelmek is folyamatosan apadtak. A csökkenés eredményeként az 1720-as évek elején az Inspektorátus pénztári hivatalát megszüntették és helyette a pénzkezeléssel a budai harmincadhivatalt bízták meg. A zsugorodás olyannyira szembeszökő, hogy Zenneg 1728. évi halála után a budai inspektori hivatalt is felszámolták, és hatáskörét előbb egy pénztári hivatal, majd 1743-tól a harmincadhivatal vette át.³⁷

A kamarák belső viszonyai

A kamarák szerteágazó belső ügyvitelének részletes ismertetése helyett csak néhány csomópontra érdemes jelen vázlatos áttekintés keretében felhívni

³⁴ Nagy I.: Magyar Kamara i. m. 96. A bérlet az első évre 190 000 forint volt, ami évente további 1000 forintra emelkedett. A Neffzer család már a 17. század végén is kamarai szolgálatban állt, az Udvari Kamara által igazgatott likavai uradalomban töltötték be jelentős pozíciókat. Johann Leonhard Neffzer, majd 1699-től, fia Johann Jakob Neffzer likavai provizor és élelmezési igazgató. ÖStA AVA FHKH HFU 1. Juni 1699. r. Nr. 399. fol. 9–15.

³⁵ Fallenbüchl Z.: Adalékok a magyar kamarai szervezet i. m. 39.

³⁶ Uo. 41. és MNL OL E 41 Magyar Kamara regisztrátúrája, Litterae ad cameram exaratae 1710. nro. 57., 117., 149.

³⁷ Nagy – F. Kiss: Magyar Kamara i. m. 146–148. és 426–429.

a figyelmet. Mindezt annak fényében tehetjük meg, hogy az Udvari Kamarában a 17. század végén általánossá vált ügyintézés hogyan tudott a Magyar Királyság területén illetékes kamaráknál is megvalósulni. Az Udvari Kamara hatásköre a kamarai-kincstári birtokok felügyeletére és irányítására, az udvartartás költségeinek folyamatos fedezésére terjedt ki, továbbá az „államköltségvetés” és a katonai kiadások összeállítása és a befolyt jövedelmek szétosztása, valamint az azok feletti ellenőrzés tartozott feladatai közé. Talán legfontosabb jogköre mégis a pénzek feletti szinte korlátlan rendelkezés, az utalványozási jog volt, amelyet az alatta álló kamarák és pénztárak felé valósított meg. Ügyintézésére ekkoriban jellemző volt, hogy egy-egy nagyobb horderejű ügy megtárgyalására külön bizottságokat hívtak életre, akik bizottsági üléseken alakították ki az uralkodó elé terjesztendő véleményüket. Önálló számvevőhivatallal nem rendelkezett, ezt az ellenőrzési jogkört az ún. Alsó-ausztriai Számvevőség látta el.³⁸

A Magyar és Szepesi Kamara pénzkezelése nem volt önálló a 18. század első évtizedeiben. Azaz, önállóan nem utalhatott ki összegeket, meg kellett várnia az Udvari Kamara rendeletét, amit aztán végre kellett hajtania. Mint arra a szakirodalom is felhívja a figyelmet, a Ministerialis Banco Deputatio 1714. évi megalakulása után a Habsburg Monarchia összes tartományában bevezették az új rendszert, miszerint a kamarák pénztárait a bankalítás fiókpénztáraivá szervezték át. 1718-ban a Magyar Kamara egykori pénztára helyett Pozsony székhellyel szerveztek bankképviselőt, de ugyanezt tették meg Kassán a Szepesi Kamara és Szegeden az Arad-Szegedi Kamarai Prefektúra esetében. Külön megemlítendő, hogy az említett fiókpénztárak nemcsak a kamarai jövedelmeket kezelték, de hadi pénztárként is funkcionáltak ezekben az évtizedekben, hiszen itt adminisztrálták a hadiadót is, amelyet az egyes vármegyék hivatalsszervezete szedett be és juttatott el hozzájuk. Az uralkodó a bankalítást fiókjaival együtt 1745-ben megszüntette, és a kincstári jövedelmek pénztári kezelését újra a kamarák hatáskörébe utalta. Magyarországon a pozsonyi, kassai és szegedi bankfiókok helyébe ismételten kamarai főpénztárak léptek.³⁹

A kamarákra ebben az időszakban már általánosan jellemző volt, hogy kollegiális formában döntöttek, a hivatal vezetőjének munkáját kamarai tanácsosok segítették. Ez persze nem volt újdonság a két régebbi, azaz a pozsonyi és a kassai kamara esetében, de a Budai Kamarai Adminisztrációnál 1694-ben,⁴⁰ a Szlavón Kamarai Főigazgatóságnál pedig csak 1732-ben⁴¹ vezették be a rendszert. A kamarai hivatalnokok kinevezésénél egyébként nagy hangsúlyt fektet-

³⁸ Az Udvari Kamara 17. század végi történetére l. újabban *Hansdieter Körbl*: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. Wien 2009. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 54.), különösen az 1672. évi instrukció és az Udvari Kamara hivatali könyvecskéje részletes ismertetését a 73–87. és 374–434. oldalakon.

³⁹ A Habsburg Monarchia pénzügyigazgatásában történt legfontosabb 18. század eleji változásokat kiválóan foglalta össze *Nagy I.*: A Magyar Kamara i. m. 18–23. és 75–77.

⁴⁰ Georg Prunner erdömester és provizor kinevezése a Budai Kamarai Adminisztráció első tanácsosává, ugyanakkor Georg Christoph Zennege, a főpénztár vezetője kinevezése tanácsossá. ÖStA AVA FHK HUFU 28. April 1694. r. Nr. 362. fol. 198–218. és MNL OL E 280 1694. ápr. nro. 15.

⁴¹ *Nagy – F. Kiss*: A Magyar Kamara i. m. 433. A kollegiális ügyintézésben a főigazgató, a számvevőség vezetője és a kincstári ügyész jeleskedtek.

tek a nemzetiségi nyelvek ismeretére. Martin Zemliak szlavón inspektori kinevezése kapcsán hivatali utasításában kiemelték, hogy nemcsak van hadi előképzettsége (hiszen korábban a Muraközben lévő Hodosán várában volt vajda), de rendelkezik a helyben lakos rációk nyelvének ismeretével is.⁴² A Budai Kamarai Adminisztráció tisztségviselőinek kinevezésekor az Udvari Kamara minden esetben nézte a jelöltek esetében, hogy mely nyelveken tudnak nemcsak a kormányservekkkel, de a helyi közigazgatás embereivel is kommunikálni. Az 1689-ben a székesfehérvári, illetve a szolnoki provizor és harmincados állások betöltésére jelentkező jelöltek számbavételekor hangsúlyozták, hogy pl. Lorenz Vanossy a latin, a magyar, a német és az itáliai (wällisch), továbbá Heinrich Wenzel Kobilca a német, a cseh, a szlovák és a latin nyelveket bírta.⁴³

A kamarák mellett a 18. század elején már általános volt, hogy külön számvevőség is működött, ami számviteli ügyekben segítette a hivatal vezetőjének munkáját. Az újonnan alakultak közül a Budai Kamarai Adminisztráció esetében ismert, hogy az 1690-es évek közepén már működő számvevősége volt. Az adminisztráció ügyeinek vizsgálatára 1694 őszén Budára érkezett Johann David Palm kamarai tanácsos arról jelentett⁴⁴ az Udvari Kamara felé, hogy nagy mennyiségben talált az adminisztráció alárendelt hivatalaitól beérkezett ellenőrizetlen és feldolgozatlan számadást, és a szorgalmat sem látta a tisztviselőknél. Tehát Palm udvari kamarai tanácsos már egy működő számvevőségi szervezetet talált Budán, amit az egyes kinevezések is megerősítettek.⁴⁵ Palm azonban ezt a szervezetet keményen kritizálta. A számvevőség vezetője Johann Ludwig Kollerről példának okáért azt írta, hogy olyan számadást is jóváhagyott, amit a számadást készítő hivatalnok eleve elrontott. Finoman utalt arra is, hogy Koller az igazgatói címre is méltatlan, sőt fölé még egy irányítót is elképzelhetőnek tartott. Palm egyébként olyannyira súlyosnak ítélte a helyzetet, hogy ha nem rendelnek ki egy gyakorlott számvevőt és hivatalnokokat az Udvari Kamarától, illetőleg az Alsó-ausztriai Számvevőségtől, akkor előfordulhat, hogy Őfelsége a Budai Kamarai Adminisztráció által folytatott tényleges gazdálkodási tevékenységről sosem értesül pontosan. A problémát végül a jelentés hatására Johann Adam Thau, a Szepesi Kamara volt kancellistája áthelyezésével orvosolták, aki ezt követően végleges szervezetet adott a számvevőségeknek.⁴⁶

A kamaráknak alárendelve működtek a kamarai pénztárak is, ahová a bevételek érkeztek az alsóbb rendű hivataloktól és ahol a kiadásokat is adminisztrálták. Alárendelt hivatalok közé kell érteni az állami birtokok működését felügyelő prefektusokat, illetve provizorokat, valamint a kereskedelmi vámbevételekkel foglalkozó harmincadosokat. A hivatalnokok mellett nagy mennyiségű ki-

⁴² Zemliak kinevezésére és a Szlavón Inspekciónak megalakítására l. ÖStA AVA FHKA HFU 2. März 1695 r. Nr. 368. fol. 355–379. és uo. 5. Okt. 1701. r. Nr. 415. fol. 150–274.

⁴³ A Budai Kamarai Adminisztráció új hivatalnokai kinevezésére l. ÖStA AVA FHKA HFU 1. Juni 1689. r. Nr. 330. fol. 7–13.

⁴⁴ Johann David Palm jelentését l. ÖStA AVA FHKA HFU 28. September 1696. r. Nr. 379 fol. 720–775.

⁴⁵ Nagy – F. Kiss: A Magyar Kamara i. m. 423.

⁴⁶ Thau kinevezését l. MNL OL E 280 1695. júl. nro. 20.

segítő személyzet is működött: a Budai Kamarai Adminisztrációnak a 17. század végén csak Budán, mintegy 50 alkalmazottja volt. A kamara irodáján dolgozó tisztviselők mellett lovas kerülők, kamarai huszárok, kasznárok, pékek dolgoztak a városban. A Magyar és a Szepesi Kamara 17–18. századi archontológiája Fallenbüchl jóvoltából kiválóan megismerhető,⁴⁷ de talán érdemes volna összegyűjteni a többi pénzügyigazgatási szerv tisztviselőinek névsorát is, hogy teljesebb képet kapjunk a korszak kamarai hivatalnokairól.

Összegzés

A kamarai igazgatás terén a török háborúk lezárásának tekinthetjük, hogy a magyar országgyűlés az 1715. évi 18. törvénycikk⁴⁸ értelmében nemcsak a Szepesi Kamarának a Magyar Kamarától való szoros függését, de a korábbiakban részletesebben tárgyalt budai, aradi és eszéki inspekcióknak a Magyar Kamara alá tartozását is elrendelte. A magyar levéltári és történeti szakirodalom az elmúlt bő száz évben gyakorta hangoztatta, hogy a Magyar Kamara területi illetékességének csorbítása a magyar rendiség egyik nagy sérelme volt. A Magyar Kamara elnöke, Erdődy Kristóf a 18. század elején többször is kezdeményezte, hogy illetékessége az egész országra kiterjedjen. Beadványaiban nehezményezte, hogy bár a magyar törvények erre kötelezik ezeket a szerveket, mégsem ismerik el a Magyar Kamara fennhatóságát. A kérdést egyébként az 1708. évi országgyűlésen is tárgyalták, de az Udvari Kamara végül is csak a Budai Kamarai Adminisztráció felszámolásába egyezett bele. Figyelemreméltó, hogy a terület visszacsatolását a Magyar Kamara alá már pénzügyi okból sem ellenezte, amit — a területről várt nagy jövedelmekre való tekintettel — korábban oly gyakran hangoztatott. Talán érthető a kérdés politikai vonulata is, hiszen a Rákóczi-szabadságharc idején ez a rendelkezés kézzel fogható eredménynek minősült.⁴⁹

A magyar országgyűlés is szentesítette tehát a kialakult gyakorlatot, amely már nem tette szükségessé, hogy a hadi célokra fordított jövedelmeket az Udvari Kamara közvetlen felügyelete alatt, központosítva kezeljék. Külön megjegyzendő, hogy a törvény megvalósulása még évekig elhúzódott, hiszen ahogy láttuk, az 1741. évi 14., 18. törvények végrehajtása során elrendelték többek kö-

⁴⁷ *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. Levéltári Közlemények 38. (1967) 193–236., *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. Levéltári Közlemények 39. (1968) 233–268., *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények 41. (1970) 259–336.

⁴⁸ Az 1715. évi 18. törvénycikk „hogy a magyar kamara az udvarival egyenjogú legyen s attól ne függjön” kimondja, hogy „2. § Egyébiránt, hogy ez a magyar kamara a király szolgálatában annál sikeresebben működhesse, azt is kegyelmesen elrendelte, hogy a szepesi igazgatóság mostantól jövőre a magyar kamarától függjön, s ezenkívül a budai, eszéki, aradi, szegedi, s minden más a magyar korona alatt létező igazgatóságok, felügyelőségek és tisztségek az országgyűlés bevezése után mielőbb az alá kerüljenek, nemkülönben, hogy az ellenőri hivatalok, mivel a király hasznára nincsenek s a fölösleges kamarai tisztek is megszűnjenek.” L. Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1895. 1657–1740. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Ford. Tóth Lőrinc, közrem. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Bp. 1900. 451.

⁴⁹ *Nagy I.*: A Magyar Kamara i. m. 25.

zött a só- és bányáügy, illetve a szlavóniai és szegedi provizorátus Magyar Kamara alá rendelését is. Hasonlóan több 16–17. századi, a magyar országgyűlés által hozott törvénycikkhez, most is meg kell állapítanunk a törvény igény jellegét. Kézzelel foghatónak minősült és gyorsan végbement a Budai Kamarai Adminisztráció felszámolása, ugyanakkor az aradi, szegedi és eszéki felügyelőségek integrálása a Magyar Kamarába évtizedekig is elhúzódott, vagy meg sem valósult. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a sóügy átszervezése az 1740-es években lezajlott, és a sóbányászatból és a sóértékesítésből származó jövedelem a Magyar Kamara legjelentősebb jövedelemforrásává vált.

Zárásként megállapítható, hogy az 1670-es évekig kétpólusú magyarországi kamarai rendszer a török kiűzésével párhuzamosan további pénzügyigazgatási szervekkel gyarapodott, amelyek legfontosabb feladatai a hadszíntérré vált országban szolgáló hadsereg ellátásának közvetlen biztosítása és a kincstári jogok érvényesítése voltak. Területi illetékességük a hadi helyzet és az aktuális személyi feltételek változása miatt gyakran módosult. Az új kamarai adminisztrációkat egyre szorosabb függésben, gyakran szinte „kézi vezérléssel” működtették Bécsből, felettes hatóságuk ugyanis közvetlenül az Udvari Kamara volt. A 17. század végére igencsak jellemző, hogy minél erősebb volt az adott kamara esetében ez a függő viszony, a bevételek annál nagyobb hányadát fordították közvetlenül katonai kiadásokra. A kamarai alkalmazottaknak nemcsak a mindennapi nehézségekkel kellett megbirkózni, de meg kellett találni az egyensúlyt saját munkájuk, a betelepülő új lakosság, valamint a katonaság háromszögében. A III. Károly uralkodása alatt végrehajtott pénzügyi átalakítások a kamarai szervek munkájára is hatással voltak, ezek sorában külön ki kell emelni a kamarák pénzkezelésének csorbítását. A 18. század közepi békésebb viszonyok és a korábbi századhoz képest a magyar rendiséggel szembeni kompromisszumkészebb politika már nem tették szükségessé, hogy Bécsből közvetlenül irányítsák a magyarországi kamarákat, ezért Mária Terézia uralkodása idején megindulhatott a Magyar Kamara illetékességének kiterjesztése az egész országra, illetve kizárólagos felügyeletére az ország kamarai jövedelmei felett. Az érdekellentétekkel terhelt folyamat ugyanakkor — mint az a központi kormányzat és magyar rendiség képviselői között oly sok más területen látható volt az elmúlt századokban — nem zajlott zökkenőmentesen és hosszú évekig, évtizedekig elhúzódott.

CHANGES IN THE HUNGARIAN CHAMBER SYSTEM FROM THE EXPULSION
OF THE OTTOMANS UNTIL THE REIGN OF MARIA THERESIA

by András Oross
(Summary)

The Hungarian chamber system, which had remained basically bipolar up to the end of the 17th century, assumed further elements parallelly to the expulsion of the Ottomans from the country. The most important duties of the chambers were to secure directly the provision of the army and to enforce the rights of the treasury. Their territorial competences underwent frequent

changes due to modifications in the military situation and the actual personal conditions. The new chamber administrations were ever more closely subjected to control from Vienna, as their immediate superior authority was the Court Chamber itself. The financial transformations introduced during the reign of Charles III (VI) (1711–1740) influenced the working of the chamber organisation as well, before all the checks put on their administration of monetary affairs. The more peaceful conditions which prevailed around the middle of the 18th century, and a central policy which treated more tolerantly the Hungarian estate opposition, made an immediate control of the Hungarian chambers from Vienna unnecessary. Consequently, under Maria Theresia (1740–1780) the competence of the Hungarian Chamber could gradually be extended to encompass the entire country, and its control over the country's chamber revenues made exclusive. Laden with serious conflicts of interests, however, this process was far from smooth, and drew on for several years.

Szántay Antal

II. JÓZSEF KERÜLETI BIZTOSAI

II. József kiemelkedő jelentőségű közigazgatási reformja a kerületi igazgatás bevezetése Magyarországon, Erdélyben, Lombardiában és Osztrák Németalföldön 1785 és 1787 között. E reformok menetét, hosszú évek kutatásainak eredményeként, feldolgoztam 2005-ben megjelent német nyelvű könyvemben, melyben részletesen foglalkoztam a magyarországi kerületi biztosok személyével is.¹ Jelen tanulmányban elsősorban ennek alapján foglalom össze a legfontosabb megállapításokat és a kutatás módszertani tanulságait.

II. József 1785 tavaszán a Magyar és Erdélyi Udvari Kancelláriával vitázva döntött a kerületek számáról és elhelyezkedéséről, valamint a kerületek élére kinevezendő bizalmi vezetők, a kerületi biztosok személyéről. A személycserék következtében végül összesen 15 fő töltötte be ezt a tisztséget a Magyarországon az 1785 és 1790 között működő 10 kerületben.

1. Kerületek és kerületi biztosok Magyarországon, 1785–1790

Kerület központja	Kerülethez tartozó megyék	Kerületi biztos
Nyitra	Bars, Nyitra, Pozsony, Trencsén	1785–1788 Ürményi József 1788–1790 Brunszvik Antal
Besztercebánya	Árva-Liptó, Gömör, Hont, Turóc-Zólyom	1785–1790 Prónay László
Kassa	Abaúj-Torna, Sáros, Szepes, Zemplén	1785–1790 Szent-Iványi Ferenc
Munkács	Bereg-Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Ung	1785–1787 Révay Simon 1787–1790 Rosenfeld András
Nagyvárad	Arad, Békés-Csanád-Csongrád, Bihar, Szabolcs, Hajdúvárosok	1785–1786 Teleki Sámuel 1787–1790 Haller József
Temesvár	Bács, Krassó, Temes, Torontál	1785–1790 Bachó János
Pest	Borsod, Fejér, Heves, Nógrád, Pest, Jászság, Kis- és Nagy-Kunság	1785–1786 Majláth József 1787–1790 Almásy Pál
Győr	Győr-Moson, Komárom-Esztergom, Sopron, Vas, Veszprém	1785–1790 Gyóry Ferenc

¹ *Antal Szántay*: Regionalpolitik im alten Europa, Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1785–1790. Budapest 2005. A magyarországi kerületi biztosokról különösen 216–241. és mellékletek 371–400., 426–428. A kutatás vázlatát korábban konferencián is bemutattam: *Antal Szántay*: The Commissioners of Joseph II in Hungary (a Prosopographic Analysis). 3rd European Social Science History Conference Amsterdam 2000 http://web.uni-corvinus.hu/~szantay/Szantay_ESSHC2000.mht [2014. 06. 02.].

Kerület központja	Kerülethez tartozó megyék	Kerületi biztos
Pécs	Baranya, Somogy, Szerém, Tolna, Verőce	1785–1786 Széchényi Ferenc 1786–1790 Splényi József
Zágráb	Körös, Pozsega, Varasd, Zágráb-Szeverin, Zala	1785–1790 Balassa Ferenc

Kerületi biztosra kiválasztottak, illetve javasoltak voltak továbbá: Apponyi Antal, Batthyány János, Csáky József, Izdenczy József, Jankovich Antal, Orczy László, Perényi Ferenc, Pongrácz László, Skerlecz Miklós, Szlávy Pál, Sztáray Mihály, és Nagy udvari tanácsos, akit azonban nem sikerült pontosan azonosítanom, valamint Szécsen Sándort is említették bizalmas bécsi hírekben ezen tisztség várományosaként. Így tehát — Nagy nélkül — összesen 27 fő alkotta a potenciális kerületi biztosok körét.

Erdélyben 1786 és 1790 között három kerület működött, a szebeni kerület biztosa Kemény Farkas, a fogarasié Bruckenthal Mihály, a kolozsvárié pedig Teleki Ádám volt.² Velük azonban a továbbiakban nem foglalkozom részletesebben.

A tisztségre javasoltak, illetve a császár által kiválasztottak közül többen nem vállalták az új megbízatást. Csáky és Izdenczy privát okokból, Jankovich egészségi állapotára hivatkozva, míg Apponyi politikai-morális megfontolásból utasította el a kinevezést, Szlávy pedig éppen a császárhoz igyekezvén váratlanul meghalt. Révay viszont maga jelentkezett a hivatalra, és ő az egyetlen, aki ebbe bele is bukott, elsősorban a munkácsi éhínség kezelése miatt a császár 1787-ben leváltotta. Széchényi egy év intenzív munka után egészségi okokra hivatkozva lemondott a pécsi kerületi biztosságról, és európai utazásra indult. A kerületek élén további változást hozott Majláth, Teleki és Ürményi előléptetése 1787-ben, illetve 1788-ban.

A tizenöt kerületi biztos és a további tizenkét jelölt prozopográfiai elemzésével reméltem meghatározni a főbb társadalmi jellemzőit annak a vezető hivatalnok csoportnak, mely II. József Magyarországon meghatározó szerepet játszott. Előre kell azonban bocsátanom néhány módszertani megjegyzést. A legnagyobb gondosság ellenére az elemzés szükségszerűen hiányos marad, két okból is. Először is, az ellenőrzés, összehasonlítás lehetőségéről elméleti és gyakorlati megfontolásokból is le kellett mondanom, így marad — a történészek számára persze nem szokatlan — egyedi eset bemutatása. Másodszor, minden igyekezetem ellenére sem sikerült hiánytalanul összegyűjtenem a releváns adatokat. Ennek oka a forrásadottságokban keresendő, hiszen a történeti segédanyagokkal és az életrajzi adatokkal foglalkozó történészek szorgalmas igyekezete ellenére sem állnak rendelkezésre megbízható életrajzi adatbázisok. Így elsősorban a „rég, jó” kézikönyvekre, publikációkra kellett hagyatkoznom, melyeket számos esetben időigényes levéltári alapkutatásokkal kellett kiegészítenem vagy pontosítanom.³

² *Trócsányi Zsolt*: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp. 1973. 688–691.

³ Archontológiához: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, (a továbbiakban: MNL OL) C 97 Helytartótanácsi levéltár, Vegyes ügyviteli könyvek 1–2. köt.; Ecclesiasticae et

Az elmúlt tíz-tizenöt évben a digitális kiadványok és az elektronikus könyvtárak kiépülése révén könnyebb hozzáférni ezen publikációkhoz, és feladni a bennük felhalmozott értékes adatokat. Azonban szükséges lenne egy egységes szempontok szerint kiépített, ellenőrzött és folyamatosan karbantartott on-line adatbázis létrehozására is a megalapozott történeti kutatás megkönnyítése érdekében. Erre a feladatra a Magyar Nemzeti Levéltár lenne a legilletékesebb és legalkalmasabb, hiszen az ott őrzött hivatali és magán levéltári anyagok a legmegbízhatóbb forrásai egy ilyen adatbázisnak, mely ugyanakkor ezen források kutatási segédleteként is működhetne.

seculares Regni Hungariae dignitates, ac honorum tituli, quibus accedunt suprema armorum caesareo-regiorum in Regno Hungariae praefectura, insignis ordo Sancti Stephani primi regis apostolici, status personalis nobilis turmae praetorianae, item postarum, tricesimalium, et salis officialium, Pro anno [1768, 1778–1790]. Tyrnaviae [1768, 1778–1790].; *Ember Győző*: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940.; *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. Levéltári Közlemények 38. (1967) 193–236.; *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények 41. (1970) 259–332.; *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig. Bp. 1972.; *Uő*: Archontológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Kállay István. 2. kiad. Bp. 1986. 124–140.; *Uő*: A XVIII. századi magyar archontológia. Levéltári Közlemények 64 (1990) 3–21.; *Uő*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994.; *Havassy Péter*: A magyar világi archontológiáról (historiográfiai és bibliográfiai áttekintés). Levéltári Szemle 37. (1987: 2. sz.) 27–46.; *Nagy István*: A Magyar Kamara, 1686–1848. Bp. 1971.; Biográfiához: *Kenyeres Ágnes*: Magyar életrajzi lexikon. I–III. Bp. 1967., 1969., 1981.; *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I–III. Bp. 1951., 1954., 1958. II.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1891–1913.; Genealógiához: *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I–XI. Bp. 1911–1932.; *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XIII. Pest 1857–1868.; Nemesi címekhez: A Királyi Könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak 1527–1867. Szerk.: Illésy János és Pettkó Béla. Bp. 1895., reprint 1998.; Szt. István Rendhez: Namensverzeichnis der Persönlichkeiten, die in den Jahren 1764–1914 mit dem kön. ungarischen St. Stephans-Orden ausgezeichnet worden sind. Bp. 1914.; Egyes személyekhez és családokhoz, pl. *Brunszvik*: Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. Szerk. Czeke Marianne. I. Bp. 1938.; *Csáky*: *Sváby Frigyes*: Szepes megye. Bp. 1891.; *Haller*: *Szádeczky Lajos – Boncz Ödön*: A gróf Haller-család nemzetségekönyve. Bp. 1886. [Klly. Turul]; *Izdenczy*: *Strada Ferenc*: *Izdenczy József* az államtanács első magyar tagja. Bp. 1943. [Klly. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 10. (1940)]; *Majláth*: *Doby Antal*: A székhelyi Majláth-család nemzedékrendi táblázata. In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. II/4. Sátoraljaujhely 1897.; *Kerékgyártó Elek*: Gróf Majláth Józsefnek Borsodvármegye főispánjává történt felavatása 1790-ben. Hazánk 7. (1887) 67–76.; *Perényi*: *Pataky Lajosné*: A Perényi család levéltára. Bp. 1979.; *Pronay*: *Johann Kollár*: Trauerrede bey der Gedächtniß-Feyer des weiland hochgeborenen Herrn Ludwig Freyherrn Pronay v. Toth-Prona, [...] den 14. Jänner 1827. Pesth [1827]. 14.; *Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. 470–472.; *Rosenfeld*: A magyar testőrség névkönyve 1760–1918. Szerk. Hellebronth Kálmán. [Bp. 1940]; *Báróczy Sándor* feljegyzései a Magyar Nemesi Testőrség életéből 1760–1800-ig. Szerk. Krudy Ferenc. Ford. László K. József. Bp. 1936. 86.; *Michael Conrad von Heidendorf*: Eine Selbstbiographie. Hrg. Rudolf Theil. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde NF. 18. (1883) 193–202.; *Széchényi*: *Bártfai Szabó László*: A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története. I–II. Bp. 1911., 1913. II.; *Fraknói Vilmos*: Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820. Bp. 1902. 2. kiad. 2002.; *Szent-Iványi*: *Horánszky Pál*: A lipótszentiványi Szent-Iványi család leszármazása. Bp. 1940.; *Teleki*: *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*. Szerk. Deé Nagy Anikó. Bukarest 1976.; *Deé Nagy Anikó*: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár 1997.; *Szántay Antal*: *Teleki Sámuel* a jozefinizmus szolgálatában. Világosság 28 (1987) 548–555.; *Uő*: “Bereisungs-Berichte” eines josephinischen Kommissärs. In: Sous le signe des Lumières. Ed. Éva H. Balázs. Bp. 1987. 99–116.

Az életrajzi adatokat egy egyszerű adatbázisba gyűjtöttem, melynek különböző szempontok szerinti lekérdezése lehetővé tette, illetve megkönnyítette az életpályák elemzését. A kerületi biztosi hivatalra javasolt, illetve kinevezett 27 fő alkotta csoportot az alábbi szempontok szerint jellemeztem:

- életkor
- rendi státusz
- állami kitüntetés (Szt. István Rend)
- hivatali karrier
- főispáni tisztség
- előmenetel II. József egyeduralkodása idején, majd a császár halálát (1790) követően
- protestáns felekezethez tartozás
- szabadkőműves mozgalomhoz való viszony.

E szempontok szerint a kerületi biztosi hivatalra javasoltak, illetve kinevezettek jellemzően II. Józseffel egy évtizedben születtek, miközben a legidősebb, Szlávay 1706-ban, a legfiatalabb, Széchényi pedig 1754-ben született. Többségük a 19. század első évtizedeit is aktívan élte meg, legkésőbb, 1831-ben Splényi és Batthyány halt meg. Mindegyikük — természetesen — a nemességhez tartozott, és többségük, 60%-uk arisztokrata volt a kinevezés idején, többen az 1770-es és 1780-as években emelkedtek följebb a nemesi ranglétrán: Balassa és Jankovich (1772-ben), Brunszvik (1775-ben), Győry és Majláth (1785-ben) grófi címet kapott, Prónay pedig (1782-ben) bárói címmel az arisztokraták közé emelkedett. II. József halála után még ketten léptek följebb: Rosenfeld (1794-ben) bárói, és Szécsen (1811-ben) grófi rangra emelkedett. Családjaik, ahogyan ők maguk is, jellemzően a 17. századtól és különösen a 18. század során egyházi, katonai és hivatali pályán a Habsburg monarchia szolgálatában tűntek ki. Ezt többük esetében az udvar magas kitüntetés, a Szent István Rend adományozásával is elismerte: 1785 előtt hatan közülük már rendelkeztek ezzel a kitüntetéssel, később pedig (1806-ban illetve 1807-ben) Szent-Iványi és Almásy is felölthette a Rend díszruháját. Legtöbbjük hosszabb hivatali pályát futott be az országos vagy a központi igazgatásban, és néhányan közülük a helyi, megyei igazgatásban. Karrierjük gyakran párhuzamosan futott, vagy éppen keresztezte egymást, gyakorta egymást követték vagy éppen egymást váltották ugyanazon lépcsőfokokon, és többen közülük hosszabb-rövidebb ideig együtt is dolgoztak. A magyar társadalom azon vékony rétegéhez tartoztak, melyet hivatalnokelitnek nevezhetünk. Személyüket, tevékenységüket és képességeiket jól ismerte a bécsi udvar, Mária Terézia és II. József. Bécsben számíthattak rájuk, ahogyan ők is bízhattak abban, hogy az állami szolgálat nekik és családjuknak a folytonos felemelkedést biztosítja. Legtöbbjük természetesen a magyarországi illetőségű kormánysszervekben (kancellária, helytartótanács, kamara és az igazságszolgáltatás intézményei) szolgált, de Rosenfeld, Teleki és Izdenczy erdélyi hivatali tapasztalattal is rendelkezett, míg Skerlecz, Jankovich, Szécsen és Széchényi a horvátországi igazgatásban töltött be tiszt-

ségeket. Külön kiemelendő Majláth és Almásy párhuzamos karrierje a Fiumei Gubernium élén, ahol egyébként tanácsosként Apponyi is dolgozott. Ő egyébként korábban a Galíciai Guberniumban szolgált. Izdenczy pedig követte Joseph Auersperg grófot az Erdélyi Guberniumból a Galíciai Udvari Kancelláriára. A galíciai igazgatásban fontos szerepet kapott később Majláth 1794-től vice-gubernátorként, majd 1797-től udvari kancellárként, valamint Ürményi 1801-től gubernátorként. Ürményi, Majláth és Izdenczy azok, akik bejutottak a hivatalnokelit belső köreibé, és a bécsi udvar legmegbízhatóbb hivatalnokai-ként a Habsburg monarchia központi igazgatásában olyan igazgatási feladatokban is szerepet kaptak — Ürményi és Majláth az Udvari Kamaránál, Izdenczy pedig az Államtanácsnál —, melyek közvetlenül nem érintették a Szent Korona országait.

A kerületi biztosi hivatalra javasoltak, illetve kinevezettek közül azonban kevesen szereztek tapasztalatot a helyi igazgatásban, különösen nem annak alacsonyabb szintjein. Egyikük sem dolgozott városi vagy községi igazgatásban. Skerlecz megyei hivatalnokként kezdte a karrierjét Zágráb megyében, Jankovich pedig Verőce, Pozsega és Körös megye különböző tisztségeiben lépegetett följebb, ahogyan Szent-Iványi és a részben őt egy lépéssel megelőző Prónay Nógrád megyében. Főispáni, illetve adminisztrátori tisztséget azonban a legtöbben viseltek: Balassa már 1762-től, Teleki, Jankovics, Csáky, Majláth és Splényi az 1770-es évek közepétől, legtöbben azonban II. Józseftől kapták a kinevezést az 1780-as évek elején, illetve első felében, és természetesen mindegyikük a kerületi biztosság mellett kerülete megyéinek főispánja, illetve adminisztrátora lett.

Mindegyikük tehát a császár által egyértelműen favorizált hivatalnok volt. Az 1780-as években többször részesültek előléptetésben, és elsősorban nekik kedvezett, amikor II. József a magyarországi igazgatásban nagyobb személyi változtatásokat hajtott végre 1783-ban, 1785-ben és 1787-ben. Csak néhányan estek ki ebből a körből: Apponyi, Csáky, Széchényi, akik többé-kevésbé nyíltan elutasították a kerületi biztosi kinevezést, és Révay, aki viszont belebukott a feladatba. Majláth és Teleki a bécsi központi igazgatásba, Ürményi pedig az országos igazgatás vezető pozícióiba lépett tovább. II. József halálával ugyan megszűnt a kerületi igazgatás rendszere, a kerületi biztosok karrierje azonban nem bicsaklott meg, sőt ellenkezőleg, legtöbbjük az 1790-es években érte el pályafutása csúcspontját, és az ország meghatározó alakja maradt. 1795-ben azonban Ürményi és Haller pályája a jakobinus pör miatt megtört, és csak egy évtizeddel később folytathatták karrierjüket a zászlósurak sorába emelkedve, akik között megtalálható a volt kerületi biztosok közül Majláth, Szent-Iványi, Almásy és Splényi is.

Sajnos, az iskoláztatás és neveltetés szempontját ki kellett zárnom az elemzésből, elsősorban az adatok rendkívül hiányos volta miatt. A neveltetés, az iskola ugyan meghatározó, és kijelöli valamelyest a lehetőségeket, azonban nem determinálja feltétlenül a későbbi életpályát. A vizsgált csoportban négyen voltak a bécsi Theresianum egykori neveltjei, akik azonban II. József kormányzatához és reformtörekvéseihez eltérő módon viszonyultak. Balassa és

Brunszvik lojálisan és buzgón szolgálta a császárt, Széchényi azonosult a célokkal, de elutasította a módszereket, míg Apponyi egy bizonyos ponton (ez éppen a kerületi biztos intézmény létrehozása) szembefordult a császár elképzeléseivel. Érdekes, hogy mind a négyüknél éppen ezzel ellentétes korábbi beállítottságra utalhat a Theresianumban választott vizsgatéma. Balassa és Brunszvik a korabeli magyar patrióta nemesség kedvenc témáit választották. Balassa vizsgatémája Szent István koronázási palástja volt, melyre biztonnal visszaemlékezett, mikor 1783 és 1785 között koronaőr volt, és a koronát Bécsbe kísérte, Brunszvik pedig a J.G. Schwandtner által kiadott középkori magyar krónikákról állította össze tézi-seit.⁴ Apponyi viszont a bécsi felvilágosult abszolutizmus fő ideológusának, J. von Sonnenfelsnek gondolatait foglalta össze a hazaszeretetről és a kameralizmus legfontosabb tantételeiről.⁵ Széchényi, aki az ezt követő években tanult a Theresianumban, de családi okokból nem fejezte be tanulmányait, itt mind hazafias történeti, mind pedig felvilágosult abszolutista eszmékkel megismerkedett.⁶ A monarchia iránti lojalitás és a rendi patriotizmus összehangolásának kísérleteként is értékelhető a Theresianum közege,⁷ azonban a növendékeknek későbbi életútjuk során mégiscsak választaniuk kellett, és bizony a közös neveltetés ellenére eltérően választottak családi-társadalmi háttérüktől, személyes beállítottságuktól függően.

Fontos kiemelni, hogy a kerületi biztosok között többen protestánsok voltak, közülük Teleki és Prónay kifejezetten elkötelezett volt felekezete iránt, felszólalt érdekében, és aktívan támogatta egyházi intézményeit. Teleki kinevezése kapcsán Esterházy kancellár és II. József vitája mutatja, hogy a császár komolyan vette, és határozottan érvényesítette a Türelmi Rendeletben foglaltakat, és a protestánsok előtt valóban megnyíltak a legmagasabb tisztségek.⁸

A kerületi biztosok közül többen is a szabadkőműves mozgalom aktív tagjai voltak.⁹ A páholy munkák formalitásain túl a tagok aktuális politikai kérdésekkel is foglalkoztak, és a reformok elkötelezett hívei voltak.¹⁰ Aki abban a korban szabadkőműves volt, olyan hálózathoz tartozott, mely a legmagasabb méltóságokat összekötötte a megyei hivatalnokokkal és a kisvárosi kézművesekkel. Apjával, I. Ferencsel ellentétben II. József távol tartotta magát a mozgalmától, de nem volt ellenséges vele szemben. Az idők során változott is a szabadkőművességhez fűződő viszonya: társuralkodóként még a szabadkőművesek reménységének számított, egyeduralnokként azonban szigorúan szabályo-

⁴ Balassa, „Casualae S. Stephani Regis Hungariae vera imago” in *Bibl. Theres.* 28479; Brunszvik, „Scriptores rerum Hungaricarum” in *Bibl. Theres.* 17499/1.

⁵ Apponyi, „Ueber die Liebe des Vaterlandes”, vö. *Kosáry D.*: Bevezetés i. m. II. 195.

⁶ *Fraknói V.*: Gróf Széchényi i. m. 70.

⁷ *Khavanova Olga*: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. Századok 140. (2006) 1504–1518. különösen 1516.

⁸ *Mályusz E.*: A türelmi rendelet i. m.; *Iratok a türelmi rendelet történetéhez.* Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1940.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980., 2. kiad. 1983., 3. kiad. 1996. 386–396.

⁹ *Ludwig Abafi*: Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn. I–V. Bp. 1890., 1891., 1893., 1899.; *Uő*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp. 1900., reprint 1993.

¹⁰ *Éva H. Balázs*: Freimaurer, Reformpolitiker, Girondisten. In: *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa.* Hrg. É. H. Balázs, L. Hammermayer, H. Wagner. Berlin 1979. 127–140.

zó szándékkal korlátozta a mozgalmat. Rendeletét megdöbbenéssel fogadták a szabadkőművesek, miközben a császár egyre kevésbé volt bizalommal irántuk. Még a mozgalom betiltására is gondolt, miután három brüsszeli páholy 420 fős lakomával ünnepelte a belga ellenállás első győzelmét 1787. április 30-án. Ugyanakkor a Habsburg monarchia legmagasabb méltóságai és a császár bizalmasai is aktív tagjai voltak a szabadkőművességnek. Albert herceg, Magyarország, majd Osztrák Németalföld helytartója, Wilzeck milánói miniszter, a Kaunitz család több tagja, Cobenzl vicekancellár is szerepelt például a páholytagok között. Gróf Esterházy Ferenc kancellár, az 1770-es évek elejétől tagja volt a mozgalomnak, melyben nagy tekintélyre tett szert: halála után tíz nappal, 1785. november 17-én a *Zur gekrönten Hoffnung* elnevezésű bécsi páholyban öt és Georg August zu Mecklenburg-Strelitz herceget, az angol királyné Nagyszombatban elhunyt legfiatalabb öccsét együtt gyászolták, mely alkalomra Mozart komponált gyászzenét.¹¹ Esterházy helyettese, majd utódja, gróf Pálffy Károly volt a magyarországi szabadkőművesség vezető alakja. Bécsi hivatali tevékenységét kiegészítendő a mozgalom titkos köreiben hazafias célokat tűzött ki, melyeket 1784-ben, a Szent Korona Bécsbe vitelének idején fogalmazott meg.¹²

Pálffy programadó írására közvetlenül az a vita adott alkalmat, mely Ürményi felvétele körüli alakult ki a testvérek között. Ez a program a kerületi biztosok többsége számára ismert volt, Haller, Prónay, Splényi és Széchényi például régebb óta ennek szellemében ügködtek különböző páholyokban Pest-Budán, Bécsben, Pozsonyban és másutt. Splényi volt a leginkább elkötelezett ezen a téren, Pálffy mellett 1781-től tartományi nagymester volt, és az ő kerületi biztossága idején Pécs és környékének szabadkőműves élete valósággal felvirágozott. Persze volt, aki ódzkodott a szabadkőműves kapcsolatoktól, például Révay, amikor leányának, Apollóniának jegyese, Szirmay László egy meghitt pillanatban kifecsegte az eperjesi páholy titkait, az ijedt leány pedig ezeket azonnal elmesélte édesapjának, a bécsi udvarnál akart feljelentést tenni, nehogy a mozgalomhoz tartozónak véljék.

A családi, rokoni kapcsolatok kitüntetett szerepet játszottak a magyarországi nemesség életében. E kapcsolatok révén hírek és eszmék terjedtek, anyagi javak cserélődtek, kiépültek és megerősödtek a patrónus-kliens viszonyok. Mindenki többé-kevésbé kiterjedt családi hálózathoz tartozott, mely nagymértékben meghatározta életpályájának, jólétének és befolyásának lehetőségeit. Ezen megfontolások alapján kíséreltem meg a kerületi biztosok családi kapcsolatainak feltárását és elemzését. Egy személy esetében megbízhatóan, részletekbe menően, kvalitatív adatokat is feltárva és figyelembe véve elvégezhető ez a feladat, a rokonsági kapcsolatok rendelkezésre álló primer források alapján pontosan meghatározhatók, minőségük és intenzitásuk jól vizsgálható.¹³ Tizenöt személy, illetve család esetén azonban a vizsgálat kényszerűen hiányos és inkább kvantitatív jellegű. Elsősorban másodlagos forrásokra, genealógiai kézikönyvekre és a könnyebben hozzáférhető családtörténeti, illetve életrajzi iroda-

¹¹ W.A. Mozart: Maurerische Trauermusik, in C minor. K. 477 (K. 479a).

¹² Abafi L.: Geschichte i. m. V. 153.

¹³ Kitűnő példa H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967.

lomra kellett hagyatkoznom, és a legtöbb esetben le kellett mondanom arról, hogy primer források alapján ellenőrizzem vagy kiegészítsem az adatokat, valamint pontosan meghatározom a rokoni kapcsolatok minőségét. Egy meghatározott csoport, a tizenöt család esetén mindenképpen hiányos és bizonyos mértékben kiegyensúlyozatlan lesz a kutatás eredménye, hiszen már a családok kiterjedtsége is igen eltérő, és hasonlóképp nagyok a különbségek a reájuk vonatkozó primer és szekundér források, azok keletkezése és megőrzöttsége, vagy hozzáférhetősége tekintetében.

Már a legszűkebb családi kör rekonstruálása is nehézséget jelentett a kerületi biztosi tisztségre javasolt, illetve kinevezett összesen 27 fő esetében: négy esetben sem az apa, sem az anya nevét, további három esetben pedig az anya nevét nem sikerült azonosítani. A fennmaradó esetekben az anyák többsége magyar középnemesi családból származott, két-két esetben pedig magyar, illetve külföldi arisztokrata családból, egy esetben pedig erdélyi szász családból. A feleségek esetén változott ez a kép. Balassa, Skerlecz és Izdenczy nőtlenek voltak, Majláth, Szécsen, Szlávay és Sztáray pedig kétszer kötöttek házasságot; a 28 feleség közül egy anonim. A feleségek nagyobb számban származtak arisztokrata, sőt külföldi arisztokrata családból, ketten erdélyi szász családból és a többiek magyar középnemesi családból. Az arisztokrata családból származó feleségek nagyobb száma bizonyosan a társadalmi mobilitás eredménye, és jól jelzi, hogy a vizsgált csoport közelebb került a rendi társadalom legfelső köreihez, az udvari arisztokráciához.

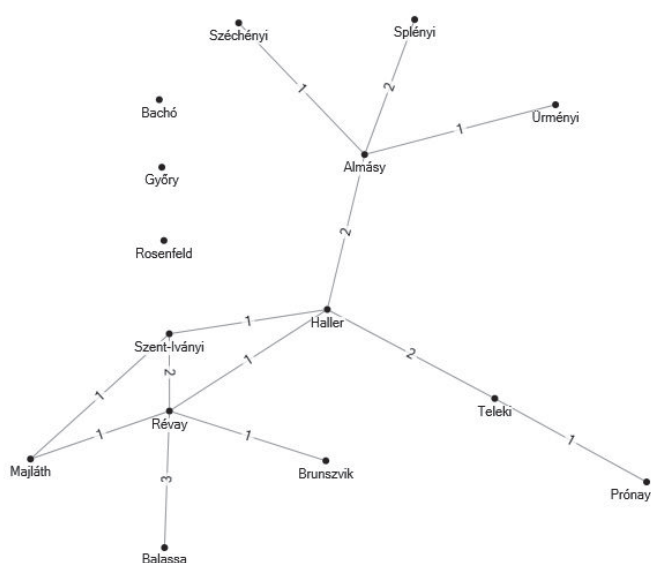
A kerületi biztosi tisztséget betöltő 15 személy szélesebb körű családi kapcsolatait tovább vizsgáltam. A fent említett források alapján adatbázisba gyűjtöttem ezen családok 18. században élt tagjait, akik a kerületi biztosok dédszüleitől vagy nagyszüleitől a gyermekeikig terjedő 4–5 generációt alkották. A 15 család összesen 947 tagját tartalmazza az így felépített adatbázis. Természetesen a családok eltérő kiterjedtsége és dokumentáltsága az adatbázisban is megmutatkozik: a 228 Szent-Iványi, 168 Révay, 137 Teleki és 104 Haller szerepel benn, míg csupán 4 Győry és 5 Bachó. A 947 főből 595 kötött egy, 65 kettő és csak 10 három házasságot; az összesen 670 házastárs közül azonban 37 anonim. A 633 ismert házastárs természetesen megint csak nagyon egyenlőtlenül oszlik el a kerületi biztosok családjai között, a Telekiek 113, a Révayak 108, a Szent-Iványiak 98 és a Hallerek 71, míg a Győryek 2, a Bachóék 4 házastársa szerepel az adatbázisban. A házastársak 366 családból származtak, bár ez a szám nem tekinthető teljesen pontosnak, hiszen az azonos vagy nagyon hasonló nevű (például más előnévű) családoknál egyenként vizsgálni kellene, hogy valóban különböző családokról, vagy ugyanazon család különböző ágairól van-e szó.

Az adatok mindenesetre alkalmasak a kerületi biztosok rokoni hálózatának felvázolására, és ezáltal a józsefi kormányzathoz közel állók szélesebb társadalmi közegének azonosítására.

A kerületi biztosok családjai között is több rokoni kapcsolat volt. A nagyobb létszámú, szerteágazó családokon belül is előfordultak házasságkötések, összesen 12, mely nem feltűnően nagy szám: 2 Haller, 10 Révay, és 6-6 Szent-Iványi, illetve Teleki kötött családján belül házasságot. A kerületi biztosok csa-

ládjait 20 házasság kötötte össze: a Révay 5, a Haller és Almásy 4-4, a Szent-Iványi és Teleki 3-3, a Brunszvik és Majláth 2-2, míg a Balassa, Prónay, Splényi, Széchényi és Ürményi család 1-1 családdal állt rokonságban ebből a körből. Legtöbbször egy házasság kötötte őket össze, azonban az Almásy és Haller, az Almásy és Splényi, a Haller és Teleki, valamint a Révay és Szent-Iványi család között 2-2, míg a Balassa és Révay család között 3 házasság is volt. A kerületi biztosok rokoni hálózatához Bachó, Győry és Rosenfeld családja azonban nem kapcsolódott.

2. Házassági kapcsolatok a kerületi biztosok családjai között

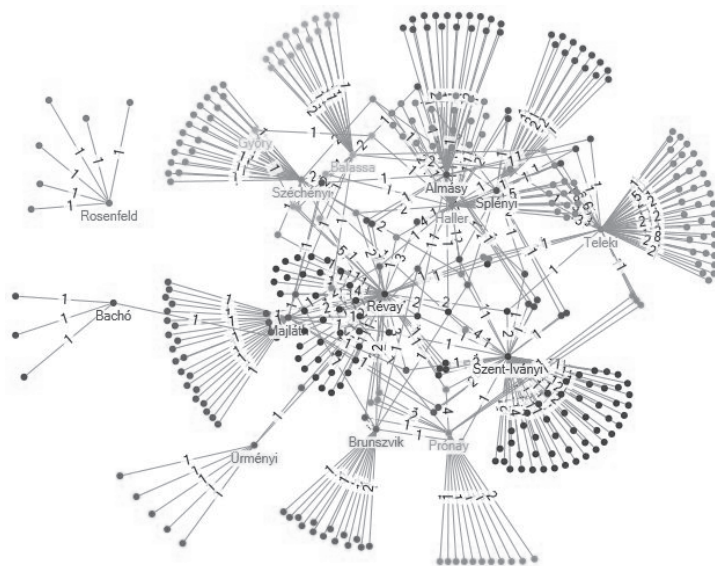


A kerületi biztosok családjai 344 másik családdal álltak rokoni kapcsolatban házasságkötés révén. A legtöbb esetben egy-egy házasságkötés alapozta meg a rokonságot, azonban néhány családdal intenzívebb volt a kapcsolat. A legtöbb házastársat a következő családok adták: Bethlen és Kubinyi (11), Esterházy, Thoroczkay és Vay (8), Bossányi és Okolicsányi (7), Beniczky, Kemény, Kornis és Zichy (6), míg kilenc családból 5, tizenegy családból 4, és másik tizenegy családból 3 házastárs származott. Az erősebb rokonságot az ugyanazon családok között kötött, gyakoribb házasságok alapozták meg, például a Telekiek 8 házasságot kötöttek a Vay családdal, 6-6 házasságot a Bethlen és a Thoroczkay családdal, és 5-5 házasságot a Kemény és a Kendeffy családdal. Szent-Iványiakat 6 házasság kötötte a Kubinyiakhoz, míg 5-5 házasság kötötte a Révay és Esterházy, illetve a Haller és Bethlen család között. A rokonság intenzitásának további mércéje lehet a született gyermekek száma. A Bethlen-leányok 30 gyermekkel ajándékozták meg a Telekieket, 20 Szent-Iványi édesanyja volt született Kubinyi, 14 kis Révay édesanyja pedig a Balassa család-

ból származott. A sűrű rokoni hálón belül a kerületi biztosok családjait közös rokonok is összefűzték. A Szirmay család például öt kerületi biztos családjával is rokonságban állt, míg 5 család 4, 17 család 3, 51 család pedig 2 kerületi biztos családot kapcsolt össze. Ezek a kapcsolatok ugyanakkor a házassági piac topográfiáját is kirajzolják: a Hallereket és Telekieket összekötő 14 család Erdélyben, míg a Révayakat és Szent-Iványiakat összekötő 11 család Észak-Magyarországon volt honos.

Egyedül Rosenfeld családja nem kapcsolódott ebbe a hálózatba – legalábbis a genealógiai kézikönyvek adatai szerint nem. Ugyanakkor éppen Rosenfeld András volt az, aki a rokoni kapcsolatok jelentőségének írásos bizonyítékát is szolgáltatva: mikor kerületi biztos kinevezését megkapta, hosszú levélben fordult Brunszvik Antalhoz, mint egyetlen magyarországi rokonához, és erre a kapcsolatra hivatkozva kért tőle tanácsokat és támogatást.¹⁴ A kerületi biztos feladatra kinevezettek, illetve javasoltak közül többen házasságuk révén még ennél is közelebb családi kapcsolatban álltak, például Révay Simon, Szent-Iványi Ferenc és Majláth József, vagy Almásy Pál, Splényi József és Orczy László, illetve Esterházy kancellár közeli rokonságához tartozó Haller József, Sztáray Mihály, Batthyány János, Csáky József és a Szent-Iványi család. A két vezető protestáns kerületi biztos között rokonság is létrejött, amikor Prónay László fia Teleki Sámuel unokaöccsének, Teleki Józsefnek leányát vette feleségül.

3. Kerületi biztosok családjainak házassági kapcsolatai más családokkal (anonim házastársak nélkül)



¹⁴ Rosenfeld András levele Brunszvik Antalhoz, Hermannstadt, 2. Sept. 1786. MNL OL P 68, Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Brunswick család (a továbbiakban P 68), 4. cs., conv. „1786. levél” fol. 6–7. Közli Szántay A.: Regionalpolitik i. m. 233–234.

A társadalmi hálózatok elemzése (*Social Network Analysis*, SNA) és azon túlmenően az összetett hálózatok kutatása az elmúlt évtizedekben önálló tudományággá fejlődött.¹⁵ Alkalmazása a történeti kutatásokban azonban kezdetleges, melyre csak részben adhat magyarázatot a transz- és interdiszciplináris érdeklődés esetleges hiánya, a történész ódzkodása a bonyolultnak tűnő matematikai modellektől és elemző szoftverektől, illetve a hálózat-kutatók bizonyos érdektelensége a múlt iránt.¹⁶ A valódi gond az elemzés alapjául szolgáló, megbízható adatok előállítására, ahogyan az itt ismertetett példa is mutatja. Amíg nem rendelkezünk megbízható, kvázi hiánytalan adatbázisokkal, addig aránytalanul nagy, vagy szinte kilátástalan feladat az elemzéshez szükséges adatok összegyűjtése. Márpedig hiányos adatokra nem épülhet matematikai pontosságú elemzés. Ebbe az irányba tehát a történész nem tud továbblépni, a hálózatok jellemzőinek kutatói számára pedig az ilyen adathalmazok érdektelenek. A történész természetesen mindig számol azzal, hogy csak a történelem által megszűrt, fennmaradt és hozzáférhető forrásokból, adatokból rakosgathatja össze a múltból alkotott képét, és nem zavarja, ha e kép egyes részletei homályosak, vagy éppen hiányoznak. Nem ide számítva persze azokat, akik a képek éppen ezen részeit festik gazdag fantáziával minél színesebbre. Az adatok hiánya is bír azonban bizonyos információkkal. A kerületi biztosok rokoni hálózában a „kisebb” családok kerültek a perifériára. A kevesebb adatnak egyszerű biológiai okai is lehetnek: kevesebb gyermek születik, éli meg a felnőttkort, vagy köt házasságot, és ezzel csökken a rokoni kapcsolatok lehetősége. De adathiányt eredményezhetnek történelmi okok is. A történelmi források és bennük adatok tömegének pusztulása mellett lehetséges az is, hogy nem is keletkeznek nagyobb számban források. Mindkét lehetőség feltehetően kevésbé érinti azon családokat, melyek hosszabb ideig az elitez tartoznak, nagyobb vagyonnal és tekintéllyel bírnak, saját maguk és más intézmények is részletesebben dokumentálják tevékenységüket, és „történelmi szerepük” miatt emlékük is jobban megőrződik. Nem ezek közé tartozik azonban Bachó, Győry, Rosenfeld és Ürményi családja. Jelenlétük a kiemelkedő szerepet kapó kerületi biztosok körében a személyes felemelkedés, a társadalmi mobilitás eredménye, melynek alapja a közigazgatási tapasztalat és a lojalitás, valamint nem kis mértékben II. József hagyományokkal szakító személyi politikája.

A SNA leglátványosabb hozadéka és kezdetektől jellemzője a hálózatok képi megjelenítése, mely az egyszerű, kézzel rajzolt vázlatoktól a korszerű számítástechnikai lehetőségekre épülő, és például csak elektronikusan közzétett,

¹⁵ Stanley Wasserman – Katherine Faust: *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge 1995.; Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Bp. 2003., 2. kiad. 2008.; *Network Science* címmel indított új folyóiratot a Cambridge University Press 2013. áprilisában, 1. ennek bevezetőjét Ulrich Brandes & al., *What is Network Science?* *Network Science* 1. (2013) 1–15.

¹⁶ Kivételek egyike John F. Padgett, aki az elmúlt két évtizedben a 14–15. századi Firenzében élt 60.000 személy közel 100.000 kapcsolatát tartalmazó adatbázist épített, és ennek alapján több elemzést publikált – <http://home.uchicago.edu/jpadgett/> [2014.06.02.]. Egyik első tanulmánya a témában John F. Padgett – Christopher K. Ansell: *Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434*. *American Journal of Sociology* 98. (1993) 1259–1319.

bonyolult, színes és animált, nem egyszer 3D hatású ábrákig terjed.¹⁷ Figyelmet keltő és esztétikai hatásuk mellett ezek az ábrák nagymértékben segítik a hálózatok elemzését, a bonyolult kapcsolatrendszerek megértését.

A rokonság és barátság, a párhuzamos karrier, és mindenekelőtt a patrónus-kliens kapcsolat többszörösen dokumentált a családi levéltárak anyagában. Aprólékos és meglehetősen időigényes kutatással igyekeztem a kerületi biztosok magánlevelezését teljességre törekedve feldolgozni azzal a céllal, hogy egymás közötti kapcsolataik minőségét, valamint kerületi biztosi tevékenységük nyomait a *missiles* anyagban feltárjam. Némely kerületi biztostól csak elszórtan maradtak fenn levelek az Országos Levéltárban őrzött családi levéltárakban, miközben többektől olyan mennyiségű anyag maradt fenn, mely még az önálló monografikus feldolgozást is meghaladja. A Balassa, Széchényi és Teleki családok levéltárainak gazdag anyagából csak válogathattam, míg a Révay család Pozsonyban őrzött levéltárában, vagy a marosvásárhelyi Teleki-téka kéziratárában praktikus okokból nem kutattam.

Az így feltárt levelezéseket német nyelvű könyvemben részletesen ismerttettem, itt csupán a kapcsolatháló legjelentősebb mozzanataira térek ki. A kerületi biztosok egymással folytatott magánlevelezésében dokumentált kapcsolatok nem nevezhetőek túl sűrűnek. A középpontban Balassa áll, aki Almásyval,¹⁸ Bachóval,¹⁹ Brunsvikkal,²⁰ Gyóryval,²¹ Majláth-tal,²² Prónayval,²³ Révayval,²⁴ Splényivel,²⁵ Széchényivel²⁶ a kerületi kinevezés kapcsán, Szent-Iványival,²⁷ valamint Ürményivel²⁸ több évtizeden át is levelezett. Széchényi Almásyval²⁹ és

¹⁷ Linton C. Freeman: Visualizing Social Networks. Journal of Social Structure 1. (2000) Nr. 1. s. p.

¹⁸ Ifj. Almásy Pál és Balassa Ferenc levelezése: MNL OL P 1765, Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Balassa család levéltára, Balassa Ferenc (1715–1807) (a továbbiakban P 1765), 40. cs. Nr. 37–41 és 48. cs. Nr. 137–155.

¹⁹ Balassa Ferenc levelei Bachó Jánoshoz, 1779–1799.: MNL OL P 1765, 40. cs., Nr. 64–70.

²⁰ Id. Brunsvik Antal levelei Balassa Ferenchez, 1763–1779.: MNL OL P 1765, 54. cs., Nr. 1582–1617; Ifj. Brunsvik Antal levelei Balassa Ferenchez, 1780–1791.: MNL OL P 1765, 54. cs., Nr. 1618–1621.; Balassa Ferenc levelei Brunsvik Antalhoz és Józsefhez, 1789–1792.: MNL OL P 1765, 41. cs., Nr. 419–424.

²¹ Balassa Ferenc és Gyóry Ferenc levelezése, 1758–1790.: MNL OL P 1765, 42. cs. Nr. 752–774. és 60. cs. Nr. 3088–3250.

²² Balassa Ferenc és Majláth József levelezése, 1775–1794.: MNL OL P 1765, 44. cs., Nr. 1400–1403 és 71. cs., Nr. 5871–5892.

²³ Prónay László levelei Balassa Ferenchez, 1775 és 1788.: MNL OL P 1765, 78. cs., Nr. 7767–7768.

²⁴ Révay Simon levelei Balassa Ferenchez, 1783–1794.: MNL OL P 1765, 79. cs., Nr. 7910–7913.

²⁵ Splényi József levelei Balassa Ferenchez, 1781–1792.: MNL OL P 1765, 80. cs., Nr. 8259–8266.

²⁶ Széchényi Ferenc és Balassa Ferenc levelezése, 1785.: MNL OL P 1765, 46. cs. Nr. 2448 és 81. cs. Nr. 8476–8477.

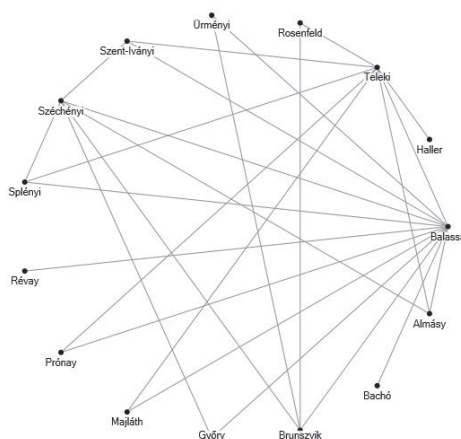
²⁷ Szent-Iványi Ferenc és Balassa Ferenc levelezése, 1770–1802.: MNL OL P 1765, 45. cs., Nr. 2109–2110 és 82. cs., Nr. 8600–8609.

²⁸ Ürményi József és Balassa Ferenc levelezése, 1773–1807.: MNL OL P 1765, 46. cs., Nr. 2276–2283 és 85. cs., Nr. 9407–9435.

²⁹ Ifj. Almásy Pál levelei Széchényi Ferenchez, 1783–1784.: MNL OL P 623, Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Széchényi család levéltára, Törzslévéltár (a továbbiakban P 623), 26. cs., conv. „Almásy Pál”.

Splényivel³⁰ baráti leveleket váltott, míg Győryvel³¹ és Szent-Iványival³² mint kerületi biztos kollegákkal állt levélkapcsolatban, Brunszviktól³³ pedig korábról őrzött meg hivatalos, latin nyelvű levelet. Brunszvik Ürményivel³⁴ a kerületi biztosi hivatal átadása kapcsán, Rosenfelddel pedig a már említett távoli rokonság révén került levélkapcsolatba. Telekivel Almásy,³⁵ Balassa,³⁶ Haller,³⁷ Majláth,³⁸ Prónay,³⁹ Rosenfeld,⁴⁰ Splényi⁴¹ és Szent-Iványi⁴² is levelezett. Ezeket a kapcsolatokat áttekinthetően ábrázolja az alábbi gráf.

4. Kerületi biztosok kapcsolatai egymással a fennmaradt levelek alapján



³⁰ Splényi József levelei Széchenyi Ferenchez és Széchenyi hivatalnokaihoz.: MNL OL P 623, 28. cs., conv. „Splényi József” fol. 106–120 és 307. cs., fol. 48–54.

³¹ Győry Ferenc levelei Széchenyi Ferenchez, 1785–1786.: MNL OL P 623, 26. cs., conv. „G” fol. 10–11.

³² Szent-Iványi Ferenc levele Széchenyi Ferenchez, Eperjessini, 26. Nov. 1785.: MNL OL P 623, 30. cs., conv. „Szent-Iványi Ferenc” fol. 49–50.

³³ Ifj. Brunszvik Antal levele Széchenyi Ferenchez, Posonij, 11. Martij 1783.: MNL OL P 623, 26. cs., conv. „Brunszvik Antal”.

³⁴ Ürményi József levele Brunszvik Antalhoz, Neutra, 31. Jänner 1789 és 1. Febr. 1789.: MNL OL P 68, 4. cs., conv. „1789” fol. 6–14, 23–24.

³⁵ Almásy Pál levele Teleki Sámuelhez, Pest, 24. Februar 1790.: MNL OL P 661, Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki család, Teleki Sámuel osztály (a továbbiakban P 661), 38. cs., Nr. 2.

³⁶ Balassa Ferenc levele Teleki Sámuelhez, Agram, 16. Januar 1787.: MNL OL P 661, 38. cs., Nr. 50, valamint Balassa Ferenc és Teleki Sámuel levelezése, 1791–1798.: MNL OL P 1765, 83. cs., Nr. 9043–9047.

³⁷ Haller József levelei Teleki Sámuelhez, 1787 és 1790.: MNL OL P 661, 40. cs., Nr. 735–738.

³⁸ Majláth József levelei Teleki Sámuelhez, 1785 és 1787.: MNL OL P 661, 41. cs., Nr. 1196–1198.

³⁹ Prónay László levele Teleki Sámuelhez, Beszterce, 1787. március 8.: MNL OL P 661, 42. cs., Nr. 1453.

⁴⁰ Rosenfeld András levelei Teleki Sámuelhez, 1788 és 1803.: MNL OL P 661, 42. cs., Nr. 1576–1577.

⁴¹ Splényi József levele Teleki Sámuelhez, Buda, 1. Julij 1785.: MNL OL P 661, 15. cs., fol. 107–108.

⁴² Szent-Iványi Ferenc levele Teleki Sámuelhez, Eperjes, 1785. november 11.: MNL OL P 661, 15. cs., fol. 104–106.

A levelezéssel dokumentált kapcsolatok ugyan a vizsgált csoport minden tagjára kiterjednek, kapcsolattal nem rendelkező szereplő, mint a rokoni kapcsolatok hálózatában, itt nem található, de a kapcsolatok száma így is meglehetősen alacsony. Mivel a levélírás irányát nem vettem figyelembe, irányítatlan kapcsolatokat vizsgáltam, melyek lehetséges száma a 15 fős csoportban 105, melyből azonban csak 26 dokumentálható (a gráf sűrűsége 0,247619048); pontosan kétszer annyi, mint a rokoni kapcsolatok hálózatát alkotó 13 kapcsolat. A forrásadottságok természetesen itt is meghatározóak. Sok tényező befolyásolja, hogy keletkeznek-e egyáltalán levelek, és még több tényező játszik szerepet abban, hogy fennmaradnak-e a keletkezett levelek. Egymással szoros kapcsolatban álló szereplők esetleg soha nem írnak egymásnak levelet, de ellenkezőleg, esetleg még akkor is írnak egymásnak, ha a térbeli távolság ezt alig indokolná. Például a hosszú ideig együtt dolgozó Majláth és Almásy, vagy Prónay és Szent-Iványi között nem dokumentálható levélkapcsolat. A nagyobb térbeli távolság elsősorban már meglévő kapcsolatok esetén motivál levélíráásra; az egymástól többé-kevésbé elkülönült térben élők csak különös indokkal leveleznek egymással. Például Teleki és Rosenfeld erdélyi közegben mozog, és csak a kerületi biztosi kinevezés után kerül kapcsolatba a többiekkel. A vizsgált csoportban azok rendelkeznek több kapcsolattal, akik nagyobb figyelmet szenteltek a levelek megőrzésének, levéltárat képeztek, és azt az utódaik, majd pedig az utókor is sikerrel őrizte meg. Ahogyan a rokoni kapcsolatok esetén, a „nagy családok” levéltáraik révén kiemelkednek, jobban dokumentáltak ebben a kapcsolathálózatban is. Emellett természetesen a hosszabb és jelentősebb hivatali karrier, a nagyobb befolyás és a „történelmi jelentőség” tovább növelheti mind a levelek keletkezésének, mind pedig megőrződésének esélyét. Ily módon már a forrásadottságok által érvényesül a hálózatok fejlődésével kapcsolatban megfigyelt jelenség, hogy a több kapcsolattal rendelkező szereplők sikeresebben növelik kapcsolataik számát, azaz „a gazdag egyre gazdagabb lesz”.⁴³

A levelezéssel dokumentált kapcsolatok jellegét, minőségét részletesebb leírásban igyekeztem már feltárni. A fenti ábrán ezt a szempontot, a feltárt kapcsolatok tulajdonságait, jellemzőit figyelmen kívül hagytam, így a gráf élei súlyozatlanok. A rokoni kapcsolatok esetén a házasságkötések számával, illetve más megközelítésben a született gyermekek számával igyekeztem a kapcsolatokat jellemezni. A levélkapcsolatok esetében nem ilyen egyszerű a helyzet. A levelek száma és időtartama (esetleg az életkori adatok által meghatározott lehetséges időtartam arányában), vagy a levélírás gyakorisága lehet könnyen számszerűsíthető jellemzője egy kapcsolatnak. Egyéni skálán mérhető például a távolságtartó, hivatalostól a bensőséges, baráti hangnemig a kapcsolat minősége, de már nem könnyű feladat a skálát elkészíteni és a forrásokat annak alapján osztályozni. Még bonyolultabb lenne a közlés tartalmát, súlyát vagy fontosságát (a levélíró, a címzett vagy a történész számára?) mérni. Pedig nyilvánvaló a különbség a hivatalos értesítés, a formálisan kötelességtudó gratuláció és a fontos információkat, érzelmeket közvetítő baráti levél között.

⁴³ *Barabási A.L.*: Behálózva i. m. 91–105.

Jelen tanulmánynak nem célja ezen módszertani problémák megoldása. Célja azonban, hogy a kerületi biztosokra vonatkozó példák bemutatásával felhívja a figyelmet a hálózat-elmélet történeti alkalmazhatóságára, és ezzel további kutatásokra ösztönözzön. Ezek előfeltételeként a történész feladata mindenekelőtt a megbízható adatbázisok létrehozása. Ennek a feladatnak az elvégzésében és koordinálásában kiemelkedő szerepet játszhatnak a levéltárak, mindenekelőtt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, mely honlapján is hozzáférhetővé tehetné a primer, levéltári források alapján összeállítandó, folyamatosan bővíthető és javítható, megbízható genealógiai, archontológiai és egyéb adatbázisokat.

A kerületi biztosok jelentős egyéb tevékenységének bemutatásáról itt le kell mondanom. Gazdasági, birtokigazgatási szerepükről, vagyonukról egyenként elvégzett, részletes kutatás adhatna számot. Szellemi, kulturális tevékenységekre is csak utalhatok itt. Széchényi és Teleki közismert könyvtár- és múzeumalapítók, és ismert filológiai tudományos tevékenységük is. Ők és több kollégájuk, mint például Almásy vagy Ürményi a *République des Lettres* tagjai, számos kéziratot és publikációt is hátrahagytak, melyek bizonyítják, hogy nem csak reflektáltak, de hatni is igyekeztek koruk kérdéseire. Templomok, kastélyok és más földesúri építmények pedig maradandó emlékei mecénási tevékenységüknek azokon a településeken, ahol igazán otthon érezték magukat, például Fejér megyében⁴⁴ Brunszvik Martonvásáron, Győry Perkátnán és Ürményi Válon volt különösen aktív ilyen vonatkozásban.

THE ROYAL COMMISSIONERS OF JOSEPH II IN HUNGARY

by Antal Szántay
(Summary)

Joseph II introduced important reforms of local administration in Hungary, Transylvania, Lombardy and the Austrian Netherlands between 1785 and 1787. In Hungary, the traditional counties were incorporated in ten circles led by royal commissioners, who acted *in loco* in favour of the central power of the Habsburg Monarchy. Between 1785 and 1790, while the new system of local administration existed, 15 men were nominated as commissioners, and 12 other men were proposed by the Emperor or the Hungarian-Transylvanian Court Chancellery to this job. This paper gives a prosopographical analysis of this group of high civil servants. The group is characterized by several factors, like age, noble rank, carrier, Protestantism, Freemasonry. Tools and methods of network analysis are applied specifically for the group of the royal commissioners. A specific database of the kinship of the royal commissioners was set up in order to identify the social background of the Josephinian administrative elite. The genealogical network was verified by extensive archival research into the correspondence of the royal commissioners. Some considerations of problems I had to face while applying network analysis to an historical material, and a call for a reliable on-line biographical database, best hosted by the National Archives of Hungary, round out this study.

⁴⁴ Fejér megye művészeti értékei. Szerk. Entz Géza és Sisa József. Székesfehérvár 1998. 98–99., 117–119., 151–155.

KÖZLEMÉNYEK

Bagi Zoltán Péter

A TÖRÖKSEGÉLY KÉRDÉSE AZ 1603. ÉVI REGENSBURGI BIRODALMI GYŰLÉSEN

Az 1598. április 6-án kihirdetett birodalmi gyűlési határozat a rendek és az uralkodó „fogcsikorgatott” kompromisszumát hozta a töröksegély ügyében.¹ A jóváhagyott birodalmi támogatásra az udvar előre felvett hitelekből² az Ud-

¹ Az 1597/98. évi regensburgi birodalmi gyűlésre lásd: *Bagi Zoltán*: „... egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig”. A töröksegély kérdése és az 1597/1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés. Századok 141. (2007) 1455–1481.

² A tizenöt éves háború hadikiadásairól és azok finanszírozásáról, főképpen pedig Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester hitelfelvételeiről lásd: *Johannes Müller*: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (a továbbiakban: MIÖG) 21. (1900) 251–304.; *Pálffy Géza*: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgmonarchie. Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. 33–34. In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Hg.: Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner und Peter Rauscher. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) München 2003. 20–44.; *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs” (1548–1593) 79. In: *Finanzen und Herrschaft i. m. 45–83.*; *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 1. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) Wien 2003. 326–327., 452., 482., 515–522.; *Peter Rauscher*: Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzahlambücher. In: *Hofwirtschaft — l'économie de la cour. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. 10. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Götting/Schleswig, 23–26. September 2006. Hg.: Gerhard Fouquet, Jan Hirschbiegel und Werner Paravicini. (Residenzenforschung, 21.) Ostfildern 2008. 405–441. *Alexander Sigelen*: Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich. Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, Bd. 171.) Stuttgart 2009. 117–163. *Kenyeres István*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadi fillérmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. In: *Levéltári Közlemények* 78. (2007) 85–138.; *Uő*: Die Kriegsausgaben der Habsburgmonarchie von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgmonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hg.: Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 10.) Münster 2010. 41–80. *Uő*: Mibe került a tizenöt éves háború? In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk.: Körmendi Tamás és Thoroczky Gábor. Budapest 2009. 163–174.; *Uő*: Hans Unterholzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1594–1602). In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk.: Krász Lilla és Oborni Teréz. Budapest 2008. 221–238. *Uő*: Die Kosten der Türkenabwehr und des Langen Türkenkrieges (1593–1606) in Kontext der ungarischen Finanzen des 16. und 17. Jahrhunderts. In: *Das „Blut des Staatskörpers”*. Hrsg. Peter Rauscher–Andrea Serles–Thomas Winkelbauer. (Historische Zeitschrift, Beiheft

vari Haditanács megbízásából a hadivállalkozók összesen 12 000 német és 6000 vallon, francia és lotaringiai gyalogost, valamint 2600 német lovast és 600 vallon kürasszírt fogadtak fel.³ Ezek az egységek azonban sem Győr visszafoglalásában, sem Adolf von Schwarzenberg⁴ sikeres dunántúli (villám)hadjáratában nem voltak jelen, hiszen olyan későn érkeztek a magyarországi hadszíntérre, hogy csak Buda ostromában vettek részt.⁵ A sikertelenül zárult hadművelet végén a német katonaságot leszerelték és szélnek eresztették, csak az igen lecsökkentett létszámú és összevont vallon, francia és lotaringiai gyalogosok és lovasok maradtak szolgálatban.⁶ Mivel 1599-ben az udvar már nem tudott hasonló nagyságú sereget a hadszíntérre küldeni, ráadásul a táborban maradtakat betegségek és járványok is tizedelték, így a nagyobb szabású hadjárat is elma-

56.) München 2012. 19–41. *Úő*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. In *Történelmi Szemle* 45. (2013) 541–568.

³ Johann Friedrich von Mörsburg Bestallungja 4000 német gyalogos felfogadására, 1598. április 13. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Bestellungen (a továbbiakban: Best.) 575/1598. Ugyanezen a számon hasonló irat Karl Ludwig Graf zu Sulznak és Hermann Christof Russwormnak; Georges Bayer de Boppard Bestallungja 2400 francia-lotaringiai gyalogos felfogadására, 1598. április 20. ÖStA KA Best. 576/1598. Ugyanezen a számon hasonló irat Hans Reinhard von Schönbergnek. Georg Friedrich von Hohenlohe Bestallungja 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 10. ÖStA KA Best. 580/1598.; Barthelomeo Dauern Bestallungja 100 kürasszír felfogadására, 1598. június 22. ÖStA KA Best. 589/1598.; Simon Graf von Lippe Bestallungja 500 kürasszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598.; Felix von Mosch jelentése Hans von Osterhausen 1000 német lovasának mustrájáról, 1598. augusztus 15. ÖStA KA Hofkriegsratakten (a továbbiakban: HKRA) Prag 1598 No. 22.

⁴ Adolf von Schwarzenberg (1547–1600. július 26.) 1595-ben vonult Magyarországra az általa toborzott vallon lovassággal. 1596-ban főtábornester, II. Rudolf tanácsosa 1596-tól, majd a következő évtől haditanácsos haláláig. 1597. április 2-től 1599 júliusáig a bécsi helyőrségparancsnok. Győr sikeres visszavétele idején a császári csapatok parancsnoka (1598. március 27.). 1598 és 1600 között győri végvidéki főkapitány. 1599-ben ismét főtábornester és ideiglenesen megbízott főhadparancsnok-helyettes. 1600-ban a pápai vár vallon zsoldosainak lázadása idején kapott halálos fejlövést. *Pálffy Géza – Perger, Richard*: A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremléke Bécsben (16–17. század). *Fons* 5 (1998) 207–264. 245–246.; *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 257–288. 277.; Adolf von Schwarzenberg 1598. és 1599. évi főtábornesteri kinevezéséről: Adolf von Schwarzenberg főtábornesteri kinevezése, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 597/1598., illetve ÖStA KA Alte Feldakten 1598/7/4.; Adolf von Schwarzenberg főtábornesteri kinevezése, 1599. június 24. ÖStA KA Best. 636/1599.

⁵ *Sugár István*: A budai vár és ostromai. Budapest 1979. 133–141.; *Hungler József*: A török kori Veszprém. Veszprém 1986. 87.; *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 221–224.; *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged 2000. 281–292.; *Hieronimus Augustinus Ortelius*: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395. Nürnberg 1602. Reprint: Pytheas Kiadó 2002. 188r–189r., 145r–153v., 160r–162r.; *Istvánffy Miklós*: Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Sajtó alá rend.: Benits Péter. Budapest 2009. 292–297., 312–317.

⁶ Westernach már októberben a budai táborból kérte, hogy a császár minél hamarabb bocsássa el szolgálatából a német lovasokat, mert éheznek és fáznak. Johann Eustach von Westernach jelentése II. Rudolfnak a budai táborból, 1598. október 7. ÖStA KA HKRA Prag. No. 22. Vallonokról, franciákról és lotaringiaiokról lásd: *Eugen Heischmann*: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. (Deutsche Kultur, Historische Reihe III.) Wien 1925. 247–249., 253–255.; *Sahin-Tóth Péter*: Lotaringia és a tizenöt éves háború. *Századok* 138. (2004) 1149–1188.

radt. Johann Eustach von Westernach⁷ keserűen írta Albert főhercegnek, hogy összesen 15 vagy 16 ezer hadra fogható katona túl kevés ahhoz, hogy a siker reményében szembeszálljon, csatát vívjon az oszmán csapatokkal.⁸ A következő évben pedig két jelentős csapás is érte a Habsburg Monarchiát. Egyrészt a Pá-pára rendelt fizetetlen vallon és francia zsoldosok fellázkodtak és hatalmukba kerítették a várat. Csak szabályos ostrommal sikerült őket menekülésre kényszeríteni, amelyben azonban a kor egyik legkiválóbb hadvezére, Adolf von Schwarzenberg is halálos sebet kapott.⁹ Másrészt 1600. október 22-én 45 napi ostrom után Georg von Paradeiser kénytelen volt feladni Kanizsát az oszmán fősercegnek.¹⁰ A mindössze 300 magyar és 500 stájer-osztrák katona védte vár földrajzi, katonapolitikai és hadszervezeti értelemben is kiemelkedő jelentőséggel bírt a 16. századi Magyar Királyságban. A tizenöt éves háborút megelőzően ugyanis a Kanizsa körül életre hívott végvidéket egy jól meghatározott katonai koncepciónak megfelelően, a környék domborzati viszonyait, vízrajzát és úthálózatát figyelembe véve tudatosan tervezték meg és építették ki.¹¹ Az erősség katonai jelentőségéből adódóan a kor politikai életében is jelentős szerepet játszott, hiszen a Német-római Birodalom és Itália védelmének kulcsaként tekintettek rá.¹²

⁷ Johann Eustach von Westernach, a Német Lovagrend margentheimi és kapsenburgi kontúrja volt. 1598 áprilisától az udvar javaslatára birodalmi főhadbiztos. A birodalmi hadbiztos instrukciója, 1598. június 13. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Mainzer Erzkanzlerarchiv (a továbbiakban: MEA) Reichsakten (a továbbiakban: RA), Fasc. 95.a Fol. 548r.–551v. A birodalmi hadbiztos instrukciója, 1598. június 17. ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (a továbbiakban: HKA) Instruktionen Sign. 334. Fol. 1–6. *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer ausseren Bedrohung. München 1978. 327.; *Heinz Noflatscher*: Glaube, Reich und Dynastie. Maximilian. Der Deutschmeister (1558–1618). Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Band 11. Marburg 1987. passim.; *Bagi Z.*: „... egy ura lesz az” i. m. 1477.; *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekvédelem, reformkísérletek. Budapest 2011. 281.

⁸ *Hatvani (Horváth) Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. kötet (1553–1608). Pest 1859. 121.

⁹ *Caroline Finkel*: French mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593–1606: the Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 55 (1992) 3. 451–471.; *Sahin-Tóth Péter*: Hitszegő hitetlenek. Francia-vallon katonák lázadása Pápa várának ostrománál (1600). In: *Ad Astra*. Sahin-Tóth Péter tanulmányai *Études de Péter Sahin-Tóth*. Szerk.: Oborni Teréz. Budapest 2006. 299–363.

¹⁰ Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli: Kazinczy Gábor. Pest 1863. 85–86.; Evelyn Antonitsch: Die Wehrmaßnahmen der innerösterreichischen Länder im dreizehnjährigen Türkenkrieg 1593–1606. Diss. Graz 1975. 255–267.; *V. Molnár László*: Kanizsa vára. Budapest, 1987. 78–82.; *Tóth S. L.*: A mezőkeresztesi csata i. m. 313–323.; *Ortelius, H. A.*: Chronologia i. m. 188r–189r., 190v–192v.; *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 357–371.

¹¹ *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: *Végvár és környezet*. Szerk.: Petercsák Tivadar – Pethő Ernő. *Studia Agriensia* 15. Eger 1995. 163–174.; *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38 (1996: 2–3. sz.) 163–217. 201–202.

¹² *Staufffer, Albrecht*: Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601. *MiÖG* 7. (1886) 265–313. 265.; *Antonitsch, E.*: Wehrmaßnahmen i. m. 289.; *Kelenik József*: Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601. In: *Az értelem bátorsága*. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk.: Hausner Gábor. Budapest 2005. 311–358. 311–313.

A magyarországi hadszínterek mellett 1598 áprilisától immáron Erdély ügyeit is Prágából, illetve Bécsből próbálták irányítani, hiszen ekkor Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem lemondott trónjáról, országát átadta a császári megbízottaknak (Szuhay Istvánnak¹³, Bartholomäus Pezzennek¹⁴, Istvánffy Miklósnak¹⁵) és elvonult a neki uralkodásra kijelölt oppeln-ratiborn-i hercegségbe.¹⁶ Gyorsan világhosszá vált azonban, hogy a császár és magyar király képtelen megvédeni a fejedelemséget. Az udvar erejéből leginkább csak arra futotta, hogy az éppen aktuális önjelölt trónkövetelőt eltávolíttassa.¹⁷ Mindazonáltal Prágában Erdély és Havasalföld esetleges elvesztésének súlyosságával tisztában voltak, hiszen jól tudták, hogy „... ezáltal a tatárok... annál szabadabban támadhatnak, [és] a törökök is a jövőben annál hatalmasabbá növekedhetnek a keresztény országokkal szemben.”¹⁸

A 17. század első évére az 1598-ban Regensburgban jóváhagyott birodalmi segély kifizetési határideje lejárt, és az udvart a magyarországi hadi események és pénzügyei helyzetének rohamos romlása újabb támogatás kieszközlésére kényszerítette.

A birodalmi gyűlés előkészítése

Az udvar már 1601 januárjában levélben fordult a választófejedelmekhez, kérve támogatásukat egy újabb birodalmi gyűlés kiírásához.¹⁹ A mainzi érsek egy hónappal később (1601. február 16-án) körlevelet intézett a választókhöz

¹³ Szuhay István váci püspök királyi kamarai elnök volt 1596-tól haláláig, 1608-ig. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai. Budapest 1988. 110.

¹⁴ A dél-tiroli Brixenből származott dr. Bartholomäus Pezzen (?–1605) 1578 és 1581 között Joachim Sinzendorff portai Habsburg orátor mellett titkárként, majd 1587 és 1592 között maga is orátorként szolgálta az uralkodót Konstantinápolyban. Az udvarhoz visszatérve birodalmi tanácsos és udvari haditanácsos lett. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern. Herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. Duncker und Humblot. Leipzig, 1875–1912. Band 53. (1907) 41–47.

¹⁵ Istvánffy Miklós (1538–1615) nádori helytartó volt 1581 és 1608 között. A magyarországi latin humanista történetírás legjelentősebb alakja. Fő műve: *A magyarok történetének* 34 könyve. *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai i. m. 70.

¹⁶ *Barta Gábor*: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László – Mócsy András. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) 528–532.; *Benda Kálmán*: Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Mária Krisztina. Budapest 1986. 58–62.; Báthory Zsigmond lemondásáról: *Szamosközy István*: Erdély története 1598–1599, 1603. Fordította Borzsák István. Budapest 1977. 51–93.

¹⁷ *Veress Endre*: Basta György levelezése és iratai. I. kötet (1597–1602). Budapest 1909. passim.; *Veress Endre*: Basta György levelezése és iratai. II. kötet (1602–1607). Budapest 1913. passim.; *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 109.; *Nicolae Bălcescu*: A románok Vitéz Mihály vajda idején. Bukarest 1974.; *Tóth S. L.*: A mezőkeresztési csata i. m. 375–426.; *Horn Ildikó*: Báthory András. Budapest 2002. 208–236.

¹⁸ II. Rudolf levele a mainzi érsekhez, 1601. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 462v.

¹⁹ II. Rudolf levele a mainzi érsekhez, 1601. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 458r–465v.; A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 523r–v.; *Jozef Karl Mayr*: Die Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs von Salzburg. (Mitteilung der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde. 52/53) 1912/1913. 273.

egy újabb birodalmi gyűlés összehívásának tárgyában.²⁰ Johann Eustach von Westernach pedig az 1601. február 24-én kelt levelében a pfalzi választót²¹ kérte, hogy támogassa a birodalmi rendek tanácskozásra hívását.²²

A török kérdésben komolyan érintett és a császári diplomáciát ez ügyben mindig támogatni kész evangélikus Frigyes Vilmos szász választófejedelmi adminisztrátor²³ és a katolikus Miksa bajor herceg²⁴ még 1601 februárjában levélben jelezték a mainzi érseknek, hogy az Oszmán Birodalom előretörésének növekvő veszélye miatt maguk is szükségesnek vélik egy újabb birodalmi gyűlés összehívását,²⁵ és a Landshutban 1601 májusában (és 1602 júniusában) tanácskozásra összegyűlt bajor kerületi rendek is késznek mutatkoztak a további töröksegély megszavazására.²⁶

A Szász Választófejedelemség támogatására is hagyományosan számíthatott a császár ugyanúgy, mint a berlini udvarra a töröksegélyek tárgyalásánál.²⁷ Joachim Frigyes brandenburgi választófejedelem²⁸ a megszavazott adóért cserében azonban engedményeket is várt. 1597 őszén, a birodalmi gyűlés összehívása előtt ugyanis a pfalzi és a brandenburgi választófejedelmek figyelmeztették az uralkodót, hogy a töröksegély ügye mellett a protestáns rendek panasza-it is tűzzék napirendre, amelyek megtárgyalását a propozíció egy később megrendezendő deputációs gyűlésre halasztotta. Ez azonban számukra elfogadha-

²⁰ A mainzi érsek körlevele a többi választófejedelemhez, 1601. február 16. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 470r.–472v.

²¹ IV. Frigyes (1574. március 5. – 1610. szeptember 19.) 1583 és 1610 között uralkodott. ADB Band 7. (1877) 612–621.

²² A pfalzi választófejedelemhez küldött császári követ levele, 1601. február 24. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 484r.–492v.

²³ *Thomas Nicklas*: Christian I. 1586–1591 und Christian II. 1591–1611. In: Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige 1089–1918. Hg.: Frank-Lothar Kroll. München 2007. 126–136. 133–136.

²⁴ *Dieter Albrecht*: Maximilian I. von Bayern 1573–1651. München 1998.; *Andreas Kraus*: Maximilian I. Bayerns großer Kurfürst. Regensburg, 1990.

²⁵ *Freidrich Wilhelm* szász választófejedelmi adminisztrátor levele a mainzi érsekhez, 1601. február 13. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 503r.–508v.; Maximilian bajor herceg levele a mainzi érseknek, 1601. február 25. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 511r.–512v.; *Albrecht, D.*: Maximilian I. i. m. 378.

²⁶ *Albrecht, D.*: Maximilian I. i. m. 378.

²⁷ A választófejedelmek kúriájában a töröksegélyt illetően a császári akarat legfőbb támogójának a lutheránus felekezethez tartozó szász választófejedelemség számított. Egyrészt, mert a török veszély mértékének megítélésekor nem a felekezeti hovatartozás határozta, illetve szabta meg szavazatukat és a támogatás mértékét, hanem az adott terület távolsága a magyarországi végvidékektől, illetve a birodalom délkeleti határaitól. Másrészt a cseh korona hűbéreseként is a szász választó a Habsburg udvar támogatásában volt érdekelt. Harmadrészt az uralkodó támogatásával tudta elismertetni vezető szerepét más lutheránus birodalmi rendek (mint például a würzburgi és braunschweigi herceg) felett. A szász választóhoz hasonlóan a brandenburgi választófejedelem is hagyományosan császári diplomácia szószólójának számított a török kérdés tekintetében. *Bagi Z.*: „... egy ura lesz az” i. m. 1466–1468.; *Georg Schmidt*: Die Union und das Heilige Römische Reich deutscher Nation. In: Union und Liga 1608/09. Konfessionelle Bündnisse Im Reich – Weichenstellung zum Religionskrieg? Hg.: Albrecht Ernst und Anton Schindling. Stuttgart 2010. 9–28. 13.

²⁸ *Axel Gotthard*: Zwischen Luthertum und Calvinismus (1598–1640). Joachim Friedrich (1598–1608). In: Preussens Herrscher. Von den ersten Hohenzollern bis Wilhelm II. Hg.: Frank-Lothar Kroll. München 2006. 74–94. 74–79.

tatlan volt, hiszen követeléseik ezen a fórumon még kevésbé érthettek célt, hiszen a katolikus felekezetűek túlsúlya itt még meghatározóbbnak számított, mint a birodalmi gyűléseken.²⁹ Az 1597/98. évi birodalmi gyűlésen követői ugyan megszavazták a töröksegélyt, mégis a meghatározott időre történő befizetéssel késlekedett a berlini udvar, így az uralkodó parancsára eljárás indult ellene a Kamarai Bíróságon (*Kammergericht*). Ezt nehezményezve Joachim Frigyes a birodalmi főkancellárnak írt 1601. február 26-i levelében kifejtette, hogy az őellene, illetve más választófejedelmek (Pfalz) és birodalmi rendek (brandenburg-ansbachi örgróf, hesseni tartományi gróf, zweibrückeni herceg) ellen folyó kamarai perek miatt addig nem tanácsolja a birodalmi gyűlés összehívását, míg ezeket az udvar le nem állítja. Amennyiben ez megtörténik — folytatta fejtegetését a brandenburgi választó — akkor az összegyűlt rendek készségesen fognak tárgyalni és határozni a török elleni háború kérdésében.³⁰

Az 1597/98. évi birodalmi gyűlésen a pfalzi választófejedelem vezette, kisebbségben lévő protestáns rendek is szükségesnek vélték a töröksegély elfogadását és megszavazását, de a voksolásnál érvényesített többségi elv ellen tiltakozásul csak 40 *Römermonatnyi* támogatás rájuk háruló részét kívánták kifizetni.³¹ A kialakult feszült helyzetet tovább súlyosbította, hogy hasonlóan a brandenburgi választófejedelemhez, ellenük is kamarai eljárás indult.³² Emellett a vervins-i békét követően a spanyol király csapatai Geldern vagy Overijsselel németalföldi tartományokba próbáltak meg betörni, hogy ott átteleljenek. Mikor e szándékuk zátonyra futott, Vesztfáliába vonultak. A töröksegély, valamint a spanyol katonaság megjelenése a birodalom területén 1598 szeptemberében arra ösztönözte a braunschweig-wolfenbütteli herceget, hogy valamennyi protestáns felekezethez tartozó birodalmi uralkodó követeinek összehívását és egy unió alakítását javasolja a pfalzi választónak. Bár kétségesnek tűnt, hogy a kálvinisták és a lutheránusok szövetségbe tömörülhetnek, mégis IV. Frigyes november 30-ára Frankfurtba hívta a rendek képviselőit. Ezek között találjuk még Philipp Ludwig von Neuburg palotagróf követeit is, akiket némi vonakodás után hívtak meg, mivel a palotagrófnak tulajdonították, hogy a fejedelmek kúriájában helyett foglaló kisebb lutheránus birodalmi rendek megszavazták a 60 *Römermonatnyi* támogatást. A spanyol király csapatainak garázdálkodása, valamint az attól való félelem, hogy III. Fülöp katonái protestáns felekezethez tartozók kiirtása végett vonultak a birodalom területére, azt eredményezte, hogy a töröksegély kérdése átértékelődött a frankfurti, majd az azt követő tárgyalások során. A rendek ugyanis fegyveresen kívánták magukat megvédeni, amihez az uralkodónak szánt birodalmi támogatás rájuk eső össze-

²⁹ Felix Stieve: Die Politik Bayerns 1591–1607. 1. und 2. Hälfte, Briefe und Akten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher. Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften. München 1878–1883. 5. Band. 366–367.

³⁰ Joachim Friedrich brandenburgi választófejedelem levele a mainzi érseknek, 1601. február 26. ÖStA HHSStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 525r.–526v.; Erika Kossol: Die Reichspolitik des Pfalzgrafen Philipp Ludwig von Neuburg. Göttingen 1976. 120–121.

³¹ Bagi Z.: „... egy ura lesz az” i. m. 1481.

³² Kossol, E.: Reichspolitik i. m. 120.

gét akarták felhasználni. Végül már 1599 tavaszára kiderült, hogy sem a remélt unió, sem a közös haderő nem jöhet létre. Utóbbinak a felállítását a hessen-kasseli tartományi gróf és a braunschweig-wolfenbütteli herceg között a parancsnoki kinevezés körüli vita tette lehetetlenné.³³

A kedélyek lassan lecsillapodtak, és Kanizsa elvesztése újra a magyarországi eseményekre terelte a birodalmi rendek figyelmét. A Koblenzben tanácskozásra összegyűlt négy rajnai választófejedelem (kölni, mainzi, trieri érsek, pfalzi választó) követei 1601. július 27-én a brandenburgi választónak és a szász választófejedelmi adminisztrátornak küldött levelükben támogatásukat fejezték ki a török kérdés megtárgyalására összehívandó birodalmi gyűléssel kapcsolatban, hiszen maguk is belátták, hogy az Oszmán Birodalom előretörése milyen veszéllyel jár a Német-római Birodalomra nézve. Emellett azonban — Joachim Frigyeshez hasonlóan — megjegyezték, hogy sérelmeik orvoslása még inkább ösztönözné a rendeket a törökelleni háború támogatására: a rendeket, vagyonukat meghaladóan, ne terheljék meg az egyébként önkéntesen megajánlott adóval; a többségi elv ne legyen érvényes a töröksegély megszavazásánál; az uralkodó további béketárgyalásokat szorgalmazzon a törökkel, illetve a háború továbbfolytatásához a külföldi potentátok segítségét is vegye igénybe. Az újra eszkalálódó spanyol-németalföldi háború miatt megrendült birodalmi békét — 1555. évi augsburgi birodalmi gyűlés határozatának értelmében — a császár újra állítsa helyre. A négy választófejedelem követei tehát a következő birodalmi gyűléstől ezek orvoslását várták és remélték, sőt követelték II. Rudolftól.³⁴

A választófejedelmek kollégiumának hat tagja tehát egyetértett a birodalom rendjeinek összehívásával, még akkor is, ha ettől saját vélt vagy valós — a birodalom kormányzatával kapcsolatos — panaszai megoldását remélte.³⁵

Az uralkodó a mainzi érseknek 1602. augusztus 2-án írt levelében kifejezésre juttatta, hogy az egyre növekvő török veszély, valamint egyéb sürgős problémák megtárgyalása (a birodalom jogi, forgalomban lévő érmék, a matricula érték és a németalföldi háború ügye) arra készítette, hogy a választófejedelmek jóváhagyása alapján birodalmi gyűlést hívjon össze, amely időpontjául 1602. december 1-jét, helyszínéül pedig Regensburgot tűzte ki. A birodalom rendjeinek gyűlésén — az 1597/1598. évi birodalmi gyűléshez hasonlóan — a császár ismét nem kívánt személyesen részt venni, hanem maga helyett teljhatalmú megbízottként Mátyás főherceget akarta elküldeni. Egyúttal II. Rudolf hangot adott azon kívánságának, hogy a tárgyalásokon személyesen részt vevő mainzi választófejedelem, vagy annak teljhatalmú követei a császári diplomáciát támogassák.³⁶

³³ Uo. 120–127.; *Arndt, Johannes*: Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg. Köln–Weimar–Wien, 1998. 125–129.

³⁴ A négy rajnai választófejedelem levele a brandenburgi választóhoz és a szász választófejedelmi adminisztrátorhoz, 1601. július 27. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 595r–600v

³⁵ A hat választófejedelem levele II. Rudolfhoz, 1601. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 96. Fol. 601r–604r.

³⁶ II. Rudolf levele a mainzi érsekhez, 1602. augusztus 2. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 20r.–23r.

Az időpont azonban több mint négy hónapot csúszott. A propozíció magyarázata szerint azért, mert „... az elmúlt ősszel [ti. 1602 őszén – B. Z.] a hadjárat a török ellen, amelyen ő főhercegi felsége [ti. Mátyás főherceg – B. Z.] személyesen jelen volt, később és lassabban fejeződött be, mint gondolta.”³⁷

Az uralkodói propozíció

A birodalmi rendeknek felolvasott és átnyújtott császári előterjesztés elkészítéséhez a prágai udvar 1602. szeptember 2-án Mátyás főhercegnek egy igen terjedelmes leiratot küldött, amelyben részletes tájékoztatást kért az eddigi kiadásokról, a felfogadott csapatokról, a birodalomból, az osztrák örökös tartományokból, a Cseh és a Magyar Királyságból, a pápától, a spanyol királytól, az itáliai hűbéresektől beérkezett jövedelmekről, a kintlévőségekről. Mindezt azzal a céllal, hogy a tárgyalások során a birodalmi rendeknek ezt bemutassák és érzékeltessék, hogy befizetett segélyeik a háború ügyét szolgálták.³⁸ Az ezeket is figyelembe vevő szakvéleményeket 1602. november 7-én a Bécsben hátrahagyott kamarai- és haditanácsosok elküldték a harcmezőn lévő Mátyás főhercegnek. Ebben azt javasolták, hogy pénzsegély helyett katonaságot kérjen az uralkodó a birodalom rendjeitől. A tervezet szerint az így kiállított hadat néhány évre, télen-nyáron folyamatosan fegyverben kellene tartani.³⁹

A birodalmi fillérmester 1603. január 8-án készült szakvéleményében azt tanácsolta, hogy az uralkodó a rendektől vagy csapatokat, vagy pedig megfelelő mértékű pénzsegélyt követeljen „egy állandóan szolgálatban álló hadsereg” eltartására. Zacharias Geizkofler⁴⁰ emellett azt is ajánlotta II. Rudolfnak, hogy az 1597/1598. évvel ellentétben személyesen vegyen részt a birodalmi gyűlésen. Az uralkodó, hivatkozva a törökelleni háború miatti elfoglaltságaira, nem hagyta el Prágát, és maga helyett végül testvéröccsét, Mátyás főherceget jelölte ki a császári küldöttség vezetőjéül.⁴¹ A tárgyalásokon munkáját segítette még Paul Sixt Trautson, Friedrich von Fürstenberg, dr. Johann Wolfgang Freymon, dr. Leonhard Roth, Andreas Hannewald és Geizkofler is.⁴²

A szakvélemények alapján összeállított öt pontból álló propozíció felolvasására — a szokásos ceremóniát követően — 1603. március 21-én került sor, de

³⁷ „... im vershinen herbst der Veldtzug gegen dem Turcken, welchem Ire F[ü]r[stliche] D[ur]ch[leuchtigis]t[e] persönlich beigewohnt, sich später vnd langsamer, als ... vermaint gehabt, beendet;...” A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 524v.

³⁸ ÖStA HKA Niederösterreichische Gedenkbücher 1602 Band 162. 271r.–273r. Ennek az iratnak az összeállításához készült az a kivonat, amelyre Kenyeres István többször is hivatkozott munkáiban. Összefoglaló kivonat, az Alsó-Ausztriai Kamara könyvelőségéhez befutott és adminisztrált más hivatalok elszámolásairól, 1602. ÖStA HHStA Ka Kt. 31. Konv. 1590–1603. Fol. 70r.–75v.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. 85–138.; *Kenyeres I.*: Mibe került i. m. 163–174.; *Kenyeres I.*: Die Kosten i. m. 29–38.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei i. m. 560–562.

³⁹ *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 109.

⁴⁰ Geizkofler életéről lásd az 1. lábjegyzetet.

⁴¹ A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 523v.; *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 109–110.

⁴² *Sigelen, A.*: Dem ganzen Geschlecht i. m. 140.

a tárgyalások megkezdése április közepéig elhúzódott.⁴³ Az irat a törökkérdéssel kapcsolatban — a két megelőző birodalmi gyűlés előterjesztéseihez hasonlóan — három részre tagozódva épült fel és tárta a rendek elé az uralkodó követeléseit.

A proposíció készítői mindenekelőtt megindokolták azt, hogy miért volt szükséges a rendeket újból összehívni. A császári oldal az iratban az Oszmán Birodalom képviselőivel folytatott béketárgyalások menetét foglalta össze a három kúria képviselőinek. „... 1599. évben a török nagyvezír, Ibrahim pasa, a tatár kán közvetítésével, aki évegett néhány alkalommal Ófelségéhez embereit elküldte, békét ajánlott.”⁴⁴ A két küldöttség Buda és Esztergom között egy szigeten kezdte meg a tárgyalást, amely nem vezetett eredményre. A török fél — az előterjesztés szerint — a császári-királyi csapatok által meghódított területeket és várakat visszakövetelte, míg a saját hódításai visszaadásáról hallani sem akart.⁴⁵ A tárgyalás idejére kötött fegyverszünetet ráadásul az oszmánok egyoldalúan felmondták, és „... ígéretük ellenére, nagyszámú törökkel és tatárral, Ófelsége országaiban, különösen a bányavárosok ellen portyáztak. Ezeket tűzzel-vassal megtámadták. Több mint húszezer embert, fiatal és öreget, akik között sok nemes ember és asszony volt, megöltek ..., részben fogolyként is elhurcoltak.”⁴⁶ Ezek az események természetesen a további béketárgyalás megszakadását idézték elő.

A következő év tavaszán Ibrahim nagyvezír a szultán nevében újra béketárgyalásokat ajánlott a császári udvarba küldött leveleiben. Üzeneteiben — emelik ki a proposíció készítői — a török szokásokkal ellentétben megesküdött az ég és a föld teremtményére, Mózesre, Dávidra, Salamonra és a szent evangelistákra, hogy ez alkalommal a tárgyalásokat eredményesen lezárják. Eközben azonban a török „... a pápai várban — amely az osztrák területekhez közel feküdt — állomásozó katonákat pénzzel lázadásra bírta. Ezek legyőzésére és megbüntetésére ezután majd az egész nyarat és legjobb katonáinkat, pénzt és muníciót kellett fordítani és felhasználni.”⁴⁷ Ezenközben a nagyvezír sem tét-

⁴³ A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 525v.–526r.; *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 110–111.; *Mayr, J. K.*: Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs i. m. 273.

⁴⁴ *Anno funffzehnhundert Neunzig Neun des Türcken Obrister Vezier Ibrahim Bassa durch der Tatern Chan, der deßwegen etlich mahl Zu Irer May[es]t[ä]t, seine Leuth abgesendet, eine friedtshandlung angeboten...* A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 527r.–v.

⁴⁵ A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA Fasc. 98. Fol. 527r.–v.; az 1599. évi béketárgyalásokra vö. *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest 1994. 124–148.; *Tóth S. L.*: A mezőkeresztési csata i. m. 303–306.; *Ivanics Mária*: Friedensangebot oder kriegerische Erpressung? In.: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. 82. Band. Wien 1992. 183–199.

⁴⁶ „...wider hochbeteuerten Verspruch, mitt einer grossen anzahl Turcken vnd Tatern, in Irer May[es]t[ä]t Christliche Landt, sonderlich fur die bergstatt gestraift, dieselbe mit mordt vnd brandt angegriffen, Vber Zwanzig Tausent Menschen, Jung vnd altt, darunter Vill Adelige Man- vnd frauen personen gewesen, nidergehawen, ... , theils auch gefangklich hinweg gefuhrt.” A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 527v.–528r.; A török-tatár portyára vö. *Ivanics M.*: A Krími Kánság i. m. 144–145.; *Tóth S. L.*: A mezőkeresztési csata i. m. 306–307.

⁴⁷ „... in die Vestung Papa, welche dem Ossterreichischem Bodem gleich Zunechst gelegen, gehabtes Kriegs Volck, durch geltt Zum abfall geraizet vnd bewegt, Zu deren Wider bezwungungh

lenkedett: seregével meghódította Babocsát, majd a belső-ausztriai tartományok szempontjából kulcsfontosságú Kanizsa vára alá vonult. A vár ostroma közben a budai beglerbég újra a tárgyalások felvételét ajánlotta. A császár, aki — az előterjesztés szerint — mindig a béke megteremtésére és megtartására törekedett, 1600 szeptemberében elküldte megbízottjait Esztergomba. A tárgyalások ez alkalommal meg sem kezdődhettek, mert a nagyvezír Mátyás főherceghez írt levelében az üggyel kapcsolatban kifejtette, hogy először Kanizsát el kell foglalnia a szultánnak, csak azután lehet a békéről tárgyalni. Erre azonban a vár török megszállása után nem került sor, hiszen az oszmán hadak a Kanizsa környéki terület hódoltatásába kezdtek, s portyáikkal jelentős pusztítást vittek véghez a Dél-Dunántúlon és Stájerországban.⁴⁸

Az 1597/98-es propozícióhoz hasonlóan az 1603. évre készült irat összeállító is kiemelték a birodalmi gyűlés összehívásának okait, hangsúlyozva, hogy a töröktől semmilyen békét sem remélhet a császár, ezért a háborút tovább kell folytatnia. Az előterjesztés — a már megismert koreográfia szerint — második része ezért hangsúlyozta, hogy a Német-római Birodalom rendjeinek segítségével nélkül az uralkodó nem tudja a küzdelmet sikeresen megvívni az Oszmán Birodalommal szemben, hiszen az udvar olyan anyagi helyzetbe került, hogy a küzdelem finanszírozására a császár királyságainak, valamint tartományainak jövedelmei nem elégségesek.⁴⁹

Az eddig ismert gyakorlatnak megfelelően a császári követség beadványa minden lehetőséget megragadott a töröksegély megszerzése érdekében. A már szintén megszokottnak tekinthető frázisok mellett az udvar a rendek meggyőzésére új érvekkel állt elő. Az irat 1495-től egészen 1566-ig bezárólag röviden felidézte annak a 13 birodalmi gyűlésnek a végzéseit, amelyek a török kérdéssel foglalkoztak. A császári oldal a rendek érzelmi meggyőzésére, illetve büszkeségére alapozta tárgyalási stratégiáját, hiszen ezáltal kívánta bizonyítani, hogy a birodalom immáron több mint száz éve megtesz mindent, hogy a török zsarnokságot távol tartsák a német nemzetől.⁵⁰

A török veszélye — fogalmaz az irat — „... még eddig nem csökkent, hanem sokkal közelebb jutott, ... sokkal rémisztőbb.”⁵¹ Az Oszmán Birodalom mind szárazföldön, mind pedig a tengeren jelentős hadat, illetve flottát tart fenn, amely sem élelemben, sem más hadi szükségletekben nem szenved hiányt. „... A megfelelő védelem hiányában hamarosan megtörténhet, hogy Ma-

und straff hernach fast der ganze Sommer und der beste Vorrath ahn Volck, geltt und munition gewendet und verzehret werden müssen...” A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 528r.–v. Lásd még: 8. lábjegyzet.

⁴⁸ A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 529r.–v. Heischmann szerint a propozíció említést tett az 1601. évi béketárgyalásokról is. *Heischmann, E.: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 110.*; az 1601. évi béketárgyalásokra vö. *Papp Sándor – Hadnagy Szabolcs: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. Aetas 18 (2003) 118–152.*

⁴⁹ A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 529v.–530v.

⁵⁰ A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 531r.–534v.

⁵¹ „...noch bißher nitt geringertt, Sondern viel näheter kommen,... viel schrecklicher...” A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA Fasc. 98. Fol. 534v.

gyarország, Erdély és Havasalföld teljesen elvesz és neki [ti. a töröknek – B. Z.] részévé válik, így még inkább kiszélesíti hatalmát.”⁵²

Az Oszmán Birodalom ráadásul nem vonta ki csapatait a hódoltságból téli szállásra, hanem az eddigi gyakorlattal ellentétben — hangsúlyozzák az irat készítői a második szakasz lezárásaként — Budán, Székesfehérváron, Kani-zsán és más helyeken jelentős számú hadakat hagyott hátra, jól ellátva ezeket élelemmel és zsolddal, hogy a hadakozásból ne raboljon el sok időt a hadszíntérre vonulás. A szultán sok ezer tatárt is Magyarországra rendelt, „... akik már itt-ott a keresztény tartományokat és embereket tűzzel és karddal megtámadták, elpusztították, és csak az utóbbi időben a felső- és alsó-magyarországi, illetve a horvát és stájer végek különböző helyein hihetetlen kárt tettek.”⁵³

Ha a török nem talál a következő tavaszon és nyáron megfelelő ellenállást a magyar hadszíntéren, akkor hamarosan a német kerületek közül a Magyar Királysághoz legközelebb elhelyezkedőket is megtámadja. Ezért szükség volna egy megfelelő hadsereg kiállítására, de ehhez a birodalom segítsége is szükséges, mert az uralkodó közvetlenül kormányzott országai a tizenkét éve tartó háborúban teljesen kimerültek.⁵⁴

Itt elérkeztünk az előterjesztés harmadik eleméhez, a segély követeléséhez. Az előterjesztés, az 1598. évhez hasonlóan, újra kitért arra, hogy a háború költségeinek a fedezését az osztrák örökös tartományok, a Magyar és a Cseh Királyság jövedelmeiből nem lehet fedezni. Az említett országoknak rendes és rendkívüli adójuk mellett még a csapatok vonulásának, élelemellátásának, mustráltatásának, a hadianyag szállításának terheit is viselniük kell. Emellett az uralkodó javainak és jövedelmeinek egy részét bérbe adta vagy eladta, valamint súlyos adósságokba verte magát a magyarországi háború miatt. Ezért a birodalmi rendek „... bőséges, további új támogatása nélkül... Ócsászári Felsőge képtelen, hogy ezt a terhet tovább fenntartsa.”⁵⁵

Az uralkodó a rendektől azonban nem csupán a végvárrendszer költségeinek fedezésére kért segítyt, hanem a mezei hadak felfogadására és eltartására is, felsorolva, hogy mire kell költenie jövedelmeit a háború fenntartásához. Hiszen az Oszmán Birodalommal előnyös békét kötni lehetetlen, és ha felfedezik, hogy velük szemben a védelem meggyengült, akkor akár a Német-római Birodalom területére is betehetik a lábukat – emelték ki a propozíció összeállítói. Az irat Eger és Kanizsa török kézre kerülését hozta fel példaként, amelyek elvesz-

⁵² „... Solte dan,... aber in mangel geburlicher gegenwehr baldt eruolgen khan, hungern, Siebenburgen, Walachei vollends verloren, vnd Ime Zu theil werden, so erweiterte sich sein gewaltt vnd macht noch mehr...” A császári propozíció, 1603. A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 536r.

⁵³ „...welche albertet hin- vnd wider die Christliche Landt vnd Leuth mitt feuer vnd schwerdt angegriffen, verwustet, vnd erst newlicher Zeitt ahn vnderschiedtlichen Orten vf den Ober- vnd Nieder Hungarischen so wohl Crabatichen vnd Stäyrischen Gränizen vnglaublichen schaden gethan...” A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 537r.-v.

⁵⁴ A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 536v.-537r.; Heischmann, E.: i. m. 111.

⁵⁵ A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 537r.-539r.; „ ... ohne ... ergiebigen ferner neuen beistandt ... Irer Kay[serlichen] May[es]t[ät]t vnmüglich ist, dissen last lenger vf Zuhalten.” A császári propozíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 539r.

tésével megnyílt az út az oszmán terjeszkedés előtt az örökös tartományok és a birodalom felé. Ráadásul — fogalmaz az irat — Erdély és Havasalföld megszerzése az uralkodó számára semmilyen haszonnal sem járt, „... hanem őket már néhány alkalommal nyílt ütközetben kellett legyőzni és sok vér kiontásával, engedelmességre szorítani.”⁵⁶

Emellett 1602-ben a török visszafoglalta az előző évben a császári-királyi csapatok által megszállt Székesfehérvárt, s a hírek szerint a következő oszmán hadjárat célja Pest lesz, amellyel újra lehetővé válna számukra az előretörés a Duna völgyében – vázolta a leendő eseményeket és azok következményét az előterjesztés.⁵⁷

A háború sikeres megvívásához — folytatódott a gondolatmenet — egy olyan hadsereg szükséges, amely nem csupán hat hónapig szolgál a harcmezőn, hanem egész évben készenlétben áll. Így még a hadsereg felállításának és eltartásának költségeit is lecsökkenthetőknek vélték, hiszen meg lehetett volna szabadulni egy sereg járulékos pluszköltség újra és újra történő kifizetésétől: előleg, elbocsátás, mustrálás, fegyvervásárlás, szállítás.⁵⁸

A birodalmi rendektől ezért az uralkodó a törökelleni háború továbbfolytatásához vagy egy 16 000 gyalogosból és 5000 lovasból álló hadsereg felállításának és eltartásának költségeit öt év időtartamra vagy egy ennek megfelelő pénzsegély jóváhagyását szintén öt esztendőre kívánta. Ez az összeg hozzávetőlegesen évi 3,2 millió rajnai forintot, illetve valamivel több, mint 52 *Römermonat*ot tett ki.⁵⁹

Az udvar számára az adóegységek közül a *Gemeiner Pfennig*⁶⁰ jóváhagyása öt évre lett volna a legalkalmasabb, de a proposíció készítői is tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy a rendek a *Romzug*ot részesítik előnyben. A császári követség ezért azt kívánta, hogy az összegyűlteket vegyék figyelembe a *Römermonat*⁶¹ értékének állandó csökkenését, és támogatásuk mértékét ennek megfelelően szabják meg.⁶² Emellett a proposíció ötödik pontjában az udvar javaslatot tett az utóbbi adózási forma megreformálására is.⁶³ A császári oldal felvetette, hogy az összegyűlt rendek ismét fontolják meg a birodalom védelme szempontjából elengedhetetlennek vélt *Nachzug* feltételeinek újbóli megtárgyalását.⁶⁴

⁵⁶ „... Sondern Sie schon etlichmahl durch offene Veldtschlachten vnd vergießung vieles bluets Zum gehorsam bringen vnd bezwingen müssen.” A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 540v.

⁵⁷ A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 541v.; Székesfehérvár és Pest ostromáról, illetve az 1601. és 1602. év hadieseményeiről részletesen: *Tóth S. L.*: A mezőkeresztési csata i. m. 327–356.

⁵⁸ A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 543r.–545r.

⁵⁹ *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 112–113.

⁶⁰ Erre lásd részletesen: *Bagi Z.*: „... egy ura lesz az” i. m. 1464.

⁶¹ *Romzugra és Römermonatra* vonatkozóan lásd: *Bagi Z.*: „... egy ura lesz az” i. m. 1463–1464.

⁶² A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 545r.–547r.; *Heischmann, E.*: i. m. 111.; *Rudolf Koller*: Studien zur Reichskriegsverfassung des Heiligen Römischen Reiches in der Neuzeit. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1990. 325–326.

⁶³ A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 558v.–559r.

⁶⁴ A császári proposíció, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 98. Fol. 548r.–v.

Tárgyalások az uralkodó előterjesztéséről

A rendek már a tárgyalások kezdetén kimutatták hajlandóságukat a törökelleni segély jóváhagyására, ha nem is olyan mértékben, mint ahogy azt az udvar elvárta vagy gondolta. A rendek a proпозиcióra adott 1603. április 26-i válaszukban megismételték a császári előterjesztés főbb pontjait, majd az 1598. évi első válaszukhoz hasonlóan kifejtették, hogy a magyarországi háború támogatása milyen súlyos terheket rótt a birodalom alattvalóira. A rossz termésű évek, a szüntelenül pusztító németalföldi és más háborúk, valamint a zsoldba fogadott csapatok átvonulásával, mustrálásával kapcsolatos panaszok nem csökkentek, „... hanem észrevehetően növekedtek.”⁶⁵ Mindezek ellenére — hangsúlyozza a három kúria képviselői által összeállított irat — a rendek készen mutatkoztak az uralkodót újra támogatni, elismerve a Német-római Birodalomra is veszélyes helyzet súlyosságát, amelyet Kanizsa török meghódítása teremtett.⁶⁶

A kollégiumok válaszukban — előzetes tárgyalásaik eredményének megfelelően — kiemelték, hogy a jóváhagyandó segély fizetési egységeként „... sokkal inkább *Romzugot*, mint az eddig legtöbbször alkalmazott módot kell megszabni.”⁶⁷

A választófejedelmek április 22-i átiratukban 40 hónapnyi segély jóváhagyására tettek javaslatot, amelyet a négy elkövetkezendő esztendőben, évenként két terminusra, Jézus születésének napjára és Keresztelő Szent János ünnepére (június 24.) bontva kellett volna a kijelölt birodalmi városokban befizetni. Az iratban egy zárójeles megjegyzés is található, miszerint a kollégiumba delegált megbízottak kisebbsége úgy nyilatkozott, hogy az általuk képviselt választófejedelem (Pfalz) 30, 35 vagy 36 hónapnyi adónál nagyobb összegű hozzájárulás megszavazására nem adott utasítást.⁶⁸

A salzburgi érsek követői a bajor herceg tanácsosaival megegyeztek abban, hogy három évre évenkénti 16 hónapnyi segélyt ajánlanak meg az uralkodónak, amelyet szükség esetén évi 20 *Römermonat* fölé is emelhetnek.⁶⁹ Ennek megfelelően a fejedelmek kollégiuma — április 22-i határozatának megfelelően — 54 *Römermonat* 3 évre történő megszavazását tartotta megfelelőnek. A befizetés terminusait — hasonlóan a választófejedelmek kúriájának döntéséhez — Jézus születésének napjára és Keresztelő Szent János ünnepére határozták

⁶⁵ „... *sonder mercklich gewachßen vnd Zugenommen...*” A birodalmi gyűlés válasza a császári proposisióra, 1603. április 26. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 129r.–v.

⁶⁶ A birodalmi gyűlés válasza a császári proposisióra, 1603. április 26. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 129v.–130v.

⁶⁷ „... *haben sich ... vielmehr uff den Römerzug. Als den bißhero ahn maisten gebrauchligen weg, zu dirigirn vnd richten.*” A birodalmi gyűlés válasza a császári proposisióra, 1603. április 26. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 131r.

⁶⁸ A birodalmi gyűlés válasza a császári proposisióra, 1603. április 26. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 131r.–132r.; *Schulze, W.*: Reich und Türkengefahr i. m. 144.

⁶⁹ *Mayr, J. K.*: Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs i. m. 273–274.; *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 111–112.; *Stieve, F.*: Politik Bayerns i. m. 628.; A választófejedelmek kollégiumának átirata a fejedelmek kúriájához, 1603. április 22. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 141r.–152v.; A fejedelmek kollégiumának határozata, 1603. április 22. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 153r.–157v.

meg. A fejedelmek képviselői kérték az udvart, hogy a segély rendkívüli mértéke miatt a császár a további rendkívüli segélyektől kímélje meg a rendeket. Emellett a kúriában összegyűltek — az előző birodalmi gyűlés határozata alapján — a birodalmi fillérmester elszámolásának ellenőrzését is követelték.⁷⁰

A birodalmi városok képviselői a választófejedelmek képviselőinek döntéseihez hasonlóan 40 *Römermonat* befizetését tartották szükségesnek és elfogadhatónak az elkövetkező négy esztendőre. A fizetési határidők megállapításánál elfogadták a két másik kollégium határozatát, azzal a kitételrel, hogy az első terminust a következő Szent Jakab napra (július 25.) kellene kitűzni.⁷¹ A *Geminer Pfenniget*, mint a kivetendő adó behajtási módját, hasonlóan a megelőző két birodalmi gyűléshez (és a korábbi gyakorlathoz), mind a három kúria elutasította.⁷²

Az udvar által kért *Nachzug* kapcsolatban sem alakult ki ekkor még egységes álláspont a három kúria között. A választófejedelmek feleslegesnek tartották felállítását, mivel a jóváhagyni szándékozott összeg elegendő, és inkább kímélik meg a rendeket további költségektől. A fejedelmek kollégiuma, egyetértésben a birodalmi városok képviselőivel azonban az 1598-ban meghatározott elvek szerint újra szükségesnek tartotta a 10 *Römermonat* megszavazását erre a célra.⁷³

A rendeknek adandó válasz kidolgozására az udvar az Udvari Kamarától, a Titkos Tanácstól és Geizkoflertől szakvélemény készítését kérte. Az Udvari Kamara tanácsosai által összeállított irat rámutatott, hogy az 54 hónapnyi segélyből a kívánt nagyságú hadat csak egy évig lehetne fegyverben tartani. Ezért azt ajánlották, hogy a császári oldal válaszában csak a kért had felének — 2500 lovasnak és 8000 gyalogosnak — felszerelésére kérjen támogatást, és mindössze három év időtartamra. Ez a sereg kalkulációjuk szerint hozzávetőlegesen 1,7 millió rénes forintba, azaz 28 és fél *Römermonat*ba kerülne évente, három évre pedig körülbelül 85 hónapot tenne ki a kívánt töröksegély mértéke. Az irat készítői kiemelték, hogy az uralkodó abban az esetben járna a legjobban, ha a rendek saját — a matrikulában meghatározott — egységüket három évre zsoldal és élelemmel ellátnák. A *Nachzug* kapcsolatban az Udvari Kamara tanácsosai azon véleményüket hangoztatták, miszerint a támogatás alacsony mértéke miatt erre 20 vagy legkevesebb 15 *Römermonat*ot szükséges követelni.⁷⁴

A Titkos Tanács tagjai — április 30-i ülésükön — azt tanácsolták az uralkodó képviselőinek, hogy a rendeknek adott válaszban 75 hónap segélyt kérjen. Abban az esetben pedig, ha a kúriák hajlandónak mutatkoznak a *Nachzug* jóváhagyására, akkor csak 60 *Römermonat*ot kívánjanak a birodalmi gyűlésen összegyűltektől.⁷⁵

⁷⁰ A birodalmi gyűlés válasza a császári propozícióra, 1603. április 26. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 132v.–133v.

⁷¹ A birodalmi gyűlés válasza a császári propozícióra, 1603. április 26. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 133v.–134r.

⁷² *Schulze, W.*: Reich und Türkengefahr i. m. 188.

⁷³ A birodalmi gyűlés válasza a császári propozícióra, 1603. április 26. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 136v.–138r.

⁷⁴ *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 112–113.

⁷⁵ Uo. 113.

Geizkofler szakvéleményében kiszámította, hogy a császár által kért hadsereg öt évi fenntartása összesen 260 *Römermonat*ba kerülne. A rendek — hangsúlyozta a birodalmi fillérmester — is könnyen beláthatják, hogy az általuk ajánlott 54, illetve 40 hónapnyi támogatás semmire sem lenne elegendő. Ezért a birodalmi gyűlésnek legalább 100 *Römermonat*ot három év időtartamra kellene megszavaznia.⁷⁶

Mátyás főherceg a birodalmi gyűlésen összegyűlt rendeknek adott május 15-i válaszában megismételte, hogy a háború sikeres megvívásához — amire minden esély megvan, hiszen az Oszmán Birodalom katonai erejét az anatóliai lázadás leköti⁷⁷ — a *Gemeiner Pfennig* jóváhagyására lenne szükség, azonban a rendek többsége a *Romzug* megajánlása mellett voksolt. A válasz összeállítói kiemelték, hogy a segély mértékében és a fizetési határidőkben eltérő javaslatok közül egyedül a fejedelmek tervezete számít a császári oldal számára elfogadhatónak, és jelentheti a további tárgyalások kiindulópontját. Azonban még ebből az összegből sem tartották lehetségesnek egy 5000 lovasból és 16 000 gyalogosból álló had felállítását és öt évi fenntartását, hiszen egy 3000 fős gyalogezred havi költségei 40 000, míg 1000 lovas havonkénti zsoldja 20 000 rajnai forintot emészt fel. Az Udvari Kamara és Geizkofler számításaira hivatkozva a rendeknek adott válaszban kihangsúlyozták tehát, hogy a megajánlott 54 hónapnyi birodalmi támogatás csak egy évre lenne elegendő. Főleg, amennyiben figyelembe veszik, hogy a hadállítás költségei 1598 óta is folyamatosan emelkedtek.⁷⁸ A császári oldal emellett hangsúlyozta, hogy a háború terhei olyan mértékben megnövekedtek, hogy a birodalmi gyűlés segélye és a saját országainak és tartományainak hozzájárulása mellett néhány birodalmi kerülettől az udvar katonai és pénzügyi segítséget kért és kapott.⁷⁹

Mátyás főherceg felkérte tehát a rendeket, hogy ismét gondolják át az uralkodó nehéz helyzetét, és legalább 100 *Römermonat*ot hagyjanak jóvá az elkövetkezendő három esztendőre úgy, hogy az első két évben harmincöt-harmincöt hónapot, az utolsó esztendőben pedig a fennmaradó részt fizessék be a kijelölt birodalmi városokban. A fizetési terminusokat illetően az udvari követség arra tett javaslatot, hogy még abban az évben Keresztelő Szent János, illetve Szent Jakab és Szent Mihály (szeptember 29.) napján történjen meg az első három befizetés. A következő két esztendőben pedig Szent György (április 24.), Szent Jakab és Szent Mihály napjára kellett volna kitűzni a fizetés határidejét, hogy ezzel is a hadállítást és fenntartást lehessen támogatni. A remélt 100 hónapnyi segélyből ugyanis az udvar 9000 gyalogost és 3000 lovas tarthatna fegyverben télen-nyáron – emelte ki az irat.⁸⁰

⁷⁶ Uo. 113–114.

⁷⁷ A dzseláli felkelésről van szó, erre összefoglalóan lásd: *Tóth S. L.*: A mezőkeresztesi csata i. m. 261., 356., 358.

⁷⁸ A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1603. május 15. ÖStA HHSStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 166r.–167v.

⁷⁹ A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1603. május 15. ÖStA HHSStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 168r.

⁸⁰ A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1603. május 15. ÖStA HHSStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 169r.–v.

A császári küldöttség kifejezte azon óhaját is, miszerint a várható hozzájárulásból az ezt megelőzően kapott kerületi, illetve egyéb segélyek összegét ne vonják le.⁸¹ A császár — némiképpen saját kívánságaiért cserében — támogatja, hogy a birodalom rendjei által 1598-ban kijelölt ellenőrök megvizsgálják a birodalmi fillérmester számadásait arról, hogy az előző birodalmi gyűlésen megszavazott 60 hónapnyi segélyt mire költötte el az udvar.⁸²

Az uralkodó megbízottja a birodalmi segély mellett, a fejedelmek és a városok kollégiumának határozatára támaszkodva, a rendektől a *Nachzugot* jóváhagyását is kérte 20 hónapnyi értékben, amelyet az 1598-ban megállapított feltételek mellett lehetett volna beszedni és felhasználni.⁸³

A három kúria képviselői május 25-i — immáron második — válaszukban ismét nem jutottak közös nevezőre a támogatás mértékét illetően. A választófejedelmek és a városok kollégiuma az első válaszukban szereplő támogatás értékét ugyan megduplázták és 80 hónapnyi töröksegély megszavazására tettek javaslatot, úgy hogy a kerületek által adott segélyt nem vonták volna le a hozzájárulásból. A megszavazandó birodalmi támogatást elképzelésük szerint 1606-ig be kellett volna fizetni, méghozzá úgy, hogy az első terminust még 1603-ban Szent Jakab napjára tervezték kitűzni, a másodikat pedig Jézus születésnapjára. A következő három esztendőben pedig a fizetési határidőket Keresztelő Szent János ünnepére és Jézus születésnapjára állapították volna meg.⁸⁴ Az irat — a rendek első válaszához hasonlóan — ismét megemlítette, hogy a választófejedelmek kúriájában helyet foglaló Pfalz képviselői kifejtették, hogy megbízójuk engedélye nélkül 60 hónapnyi támogatásnál többet nem fogadhatnak el.⁸⁵

Ezzel szemben a fejedelmek kúriája ugyanezre a terminusra 90 *Römermonat* megszavazása mellett kardoskodott. Javaslatuk szerint az első két évben huszonöt-huszonöt, míg a második két esztendőben húsz-húsz hónapot kellett volna a rendeknek a kijelölt birodalmi városokban befizetniük.⁸⁶ A rendek emellett ismételten hangsúlyozták azon kérelmüket, miszerint a császár ne terhelje meg őket a birodalmi segélyen túl egyéb rendkívüli vagy kerületi támogatás kérésével.⁸⁷

A *Nachzuggal* kapcsolatban a birodalmi kerületeket bízták volna meg azal, hogy a Német-római Birodalom területe elleni török támadás esetén készen

⁸¹ A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1603. május 15. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 170r.

⁸² A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1603. május 15. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 170r.–171r.

⁸³ A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1603. május 15. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 172r.–v.; *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 114.; *Stieve, F.*: Politik Bayerns i. m. 636.

⁸⁴ A birodalmi gyűlés második válasza, 1603. május 25. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 177v.

⁸⁵ A birodalmi gyűlés második válasza, 1603. május 25. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 178r.

⁸⁶ A birodalmi gyűlés második válasza, 1603. május 25. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 177v.

⁸⁷ A birodalmi gyűlés második válasza, 1603. május 25. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 178r.

álljanak elhárítására. Összeget azonban, amiből ezen csapatokat ki kellett volna állítani, nem határoztak meg.⁸⁸

A rendek részéről felmerült annak is a lehetősége, hogy II. Miksa császár terveinek megfelelően a Német Lovagrendet a Magyar Királyság területére telepítsék, így egy állandó birodalmi katonai jelenlétet lehetne biztosítani a törökelleni végvidéken.⁸⁹

A császári követség a rendek ajánlatával kapcsolatban még mindig elégedetlenségének adott hangot. A május 27-i válaszban kifejtették, hogy a 90 vagy 86 római hónapra négy évre, illetőleg a 80 *Römermonatra* három esztendőre lenne mindenképpen szükség a háború sikeres megvívásának érdekében, amihez mindhárom kúria egységes támogatását kérték.⁹⁰

Az udvari követség a rendek által ajánlott fizetési határidőket sem tartotta megfelelőnek, hiszen a töröksegély esedékes hányadának kései beszédése súlyos fönnakadást okozhatott a sereg felállításában és eltartásában. Az uralkodót pedig ez kölcsönök felvételére kényszerítette volna, míg a fizetetlen katonák kénytelenek lennének elmaradt zsoldjuk „pótlását” az ártatlan alattvalók kirablásából fedezni. Ezért az udvar a következő évekre a Laetare ünnepre (húsvétot megelőző harmadik vasárnap) és Mária születésének a napjára (szep-tember 8.) tűzte volna ki a fizetési terminusokat.⁹¹

Mátyás főherceg a rendeknek adott második válaszában ismét kifejtette, hogy a rendek által panaszolt rendkívüli hozzájárulásokra kérésére a rendkívül nagy veszély ad okot, és egyben reményét fejezte ki, hogy erre a továbbiakban nem lesz szükség, mivel a birodalom a háború fenntartásához megfelelő mértékű támogatást biztosít az udvarnak.⁹²

Azért, hogy a töröksegélyből a kerületek ne vonják le a már előzetesen nyújtott támogatásaik költségét, az udvar kénytelen volt beletörődni, hogy a *Nachzug* értékét nem határozták meg, hanem az egyes kerületekre, illetve rendekre bízták, hogy a birodalmat fenyegető török támadás esetére megfelelően felszerelt katonasággal álljanak készenlétben.⁹³A lovagrend Magyarországra telepítésére pedig az időpontot nem látta alkalmasnak a császári megbízott.⁹⁴

⁸⁸ A birodalmi gyűlés második válasza, 1603. május 25. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 179v.

⁸⁹ A birodalmi gyűlés második válasza, 1603. május 25. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 180r.; *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 114–115.; *Mayr, J. K.*: Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs i. m. 274.

⁹⁰ A császári követség nyilatkozata, 1603. május 27. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 196r.–v.

⁹¹ A császári követség nyilatkozata, 1603. május 27. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 196v.–197v.

⁹² A császári követség nyilatkozata, 1603. május 27. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 198r.

⁹³ A császári követség nyilatkozata, 1603. május 27. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 199r.–v.

⁹⁴ A császári követség nyilatkozata, 1603. május 27. ÖStA HHStA MEA Fasc. 97. Fol. 200r.; *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 115.

Három nappal később — 1603. május 30-án — a rendek végül elfogadták a 86 *Römermonat* támogatás megadását az elkövetkező négy évre, az udvar által megszabott terminusoknak megfelelően.⁹⁵

A birodalmi gyűlés határozata a töröksegély ügyében

Az 1603. július 3-án kibocsátott birodalmi gyűlési határozat rögzítette és szentesítette a rendek és az uralkodó megegyezését. Az irat — hasonlóan az 1594. és az 1598. évi birodalmi határozatokhoz — először megindokolta a pozíció bevezetőjéből átemelt szövegrészekkel – immáron nem csupán a rendek, hanem az egész Német-római Birodalom előtt a gyűlés összehívásának az okait (a békekötési kísérlet kudarca, a török megbízhatatlansága).⁹⁶

A jóváhagyott töröksegély összege mellett, amelyből a birodalmi kerületek támogatását nem lehetett levonni, természetesen meghatározták a fizetési terminusokat is. Eszerint az 1603. évben Szent Jakab napját és Jézus Krisztus születése napját, a következő három esztendőben pedig a húsvétot megelőző harmadik hét vasárnapját, valamint Mária születése napját adták meg fizetési határidőnek.⁹⁷

Az udvar ismételten megkapta a birodalmi rendektől a felhatalmazást, hogy a befolyt összegeket saját tetszése szerint ossza el, azzal a kikötéssel, hogy ezt semmi egyéb, csak a zsoldba fogadott katonaság fizetésére fordíthatja. Bár az előző birodalmi gyűlés végzésének értelmében a tíz birodalmi kerület képviselőiből, valamint a két — a rendek által megbízott — ellenőrből (Philipp Ludwig von Neuburg palotagróf és Georg Ludwig von Leuchtenberg gróf) bizottság alakult, hogy a birodalmi fillérmester elszámolásait ellenőrizze.⁹⁸

A Német-római Birodalom elleni török támadás esetére az ennek elhárítására rendelt *Nachzug* hiányában a birodalmi gyűlés határozata arra intette a kerületeket és magukat a rendeket, hogy egy ilyen alkalommal megfelelő számú fegyverrel álljanak készen a német területek megvédésére.⁹⁹

Az alattvalóknak a matrikula alapján kiosztott adón túl egyéb formában is hozzá kellett járulniuk a háború költségeihez. A plébánosok és prédikátorok buzdítására ugyanis a templomok előtt kihelyezett ládákban könyöradományokat gyűjtöttek a háborúban megsebesültek, a betegek és az ispotályok jobb ellátására. Ezt az alamizsnát a városok és falvak előljáróinak össze kellett gyűjteniük és az előírt letéti helyre el kellett szállítaniuk.¹⁰⁰

⁹⁵ A birodalmi gyűlés válasza a császári követség nyilatkozatára, 1603. május 30. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 97. Fol. 202r.–204r.; *Heischmann, E.*: Anfänge des stehenden Heeres i. m. 115.; *Stieve, F.*: Politik Bayerns i. m. 640.; *Mayr, J. K.*: Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs i. m. 275.

⁹⁶ A birodalmi gyűlés határozata, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 99. Fol. 2.–6.

⁹⁷ A birodalmi gyűlés határozata, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 99. Fol. 10.–11.

⁹⁸ A birodalmi gyűlés határozata, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 99. Fol. 12.–13.; *Schulze, W.*: Reich und Türkengefahr i. m. 328.

⁹⁹ A birodalmi gyűlés határozata, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 99. Fol. 15.–16.

¹⁰⁰ 1603.: A birodalmi gyűlés határozata, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 99. Fol. 17.–18. A két korábbi birodalmi gyűlésen is szerepelt a határozatok között ilyen cikkely: 1594.: A birodalmi gyűlés határozata, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 7v.; 1598.: A birodalmi gyűlés határozata, 1598. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 94. Fol. 400r.–401r.; *Wölfinger Ildikó*: Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyar háborút illetően. *Documenta Historica* 15. Szeged, 1994. 10–11

A birodalmi gyűlésen — hasonlóan az 1594. és az 1598. évi birodalmi gyűlés határozataihoz — a rendek és az uralkodó megállapodtak az adó megfizetését halogatók büntetésével kapcsolatban is. Az udvar azokat a rendeket, akik Alsó- vagy Felső-Ausztriában is földterületeket bírtak, újra mentesíteni kívánta mindkét (birodalmi és tartományi) adó egyidejű megfizetése alól.¹⁰¹A tárgyalások azonban nem hoztak előrelépést a *Romzug* megreformálását, illetve kiegészítését illetően.¹⁰²

Összegzés

Az előterjesztésben az Oszmán Birodalommal kötendő előnyös béke lehetetlenségére, az Erdélyi Fejedelemség és a Havasalföldi Vajdaság birtoklására, valamint a Kanizsa elvesztésével súlyos veszélybe került belső-ausztriai tartományok és az egész Német-római Birodalom, valamint Itália megvédésére hivatkozó császári udvar az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésen is az adó megajánlásával kapcsolatban csak részsikereket ért el. Az öt évre 5000 lovas és 16 000 gyalogos kiállítására és eltartására kért összesen 260 hónapnyi segélynek időarányosan kevesebb, mint a felét — hozzávetőlegesen 41%-át — szavazták meg a rendek: négy évre 86 *Römermonat*ot. Ez a támogatás is azonban duplája volt a választófejedelmek és a városok kúriájának eredetileg — a propozícióra adott első válaszban szereplő — felajánlásának, a 40 hónapnyi *Romzug*nak 3 évre történő megszavazásának. A rendek pedig már ekkor jelezték, hogy az adó felhasználását a katonaság zsoldba fogadásánál az uralkodó tetszésére bízzák.

Az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlés töröksegéllyel kapcsolatos tárgyalásainak összefoglalása

	A császári oldal		A birodalmi rendek
Propozíció	<i>Gemeiner Pfennig</i> vagy 5 000 lovas és 16 000 gyalogos eltartása öt évre	Válasz a császári propozícióra	A választófejedelmek és a városok kollégiuma: 40 hónap 4 évre. A fejedelmek kúriája: 54 hónap 3 évre
A császári oldal válasza	100 hónapnyi 3 évre	A birodalmi rendek második válasza	A választófejedelmek és a városok kollégiuma: 80 hónap 4 évre. A fejedelmek kúriája: 90 hónap 4 évre
A császári oldal második válasza	90 vagy 86 hónap 4 évre vagy 80 hónap 3 évre	A birodalmi rendek harmadik válasza	86 hónap 4 évre

¹⁰¹ A birodalmi gyűlés határozata, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 99. Fol. 18.–24.

¹⁰² A birodalmi gyűlés határozata, 1603. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 99. Fol. 50–55.; *Schulze*, W: Reich und Türkengefahr i. m. 348.

A császári követség felvetését, miszerint a súlyos veszélyre és a *Romzug* elértektelenedésére való tekintettel a birodalmi támogatást a rendek *Gemeiner Pfennig*ben hagyják jóvá, a kúriák képviselői az 1594. és az 1598. évhez hasonlóan leszavazták. A fejedelmek kollégiumában az ezen adónem mellett kardoskodó ausztriai követek és egyházi klienseik érveivel szemben a többség azt hangoztatta, hogy a birtokok és az alattvalók összeírása és az egész rendszer működtetése túl nagy költséggel járna, s emellett a fejedelmek vagyona nyilvánosá válna. Egyes rendek arra hivatkoztak, hogy saját tartományuk rendjeivel szerződést kötöttek, miszerint a töröksegély alapjának a *Römermonat*ot kell tekinteni.¹⁰³

Azért, hogy a töröksegélyből a kerületek ne vonják le a már előzetesen nyújtott támogatásaik költségét, az udvar kénytelen volt beletörődni abba, hogy a *Nachzug* értékét nem határozták meg, hanem az egyes kerületekre, illetve rendekre bízták, hogy a birodalmat fenyegető török támadás esetére megfelelően felszerelt katonasággal álljanak készenlétben. Ez azonban véleményem szerint nem járt komoly presztízsveszteséggel az uralkodóra nézve.

Talán ennél súlyosabb kudarcnak tekinthető, hogy a matrikula megreformálását és kiegészítését nem sikerült az udvarnak elérnie, hiszen a régi érték visszaállításával (a 128 000 rajnai forint az akkori 60 000 rénes forint értékének kétszerese volt) a birodalmi töröksegély értéke megduplázódhatott volna. Ez 4 évre 5 000 000 forint helyett több mint 10 000 000 forint jelenthetett volna.

A protestáns rendek ellenzékben lévő részének azon kísérlete, hogy a töröksegély jóváhagyását ismét összekapcsolják sérelmeik (felekezeti kérdések, többségi elv érvénytelenítése a török elleni adó megszavazásánál, birodalmi forgalomban lévő érmék értékének ügye) orvoslásával, gyakorlatilag már a birodalmi gyűlés megkezdése előtt zátonyra futott. Mint bemutattam, a három kúria kálvinista és lutheránus tagjai az 1603 februári heidelbergi tanácskozáson hiába hangoztatták, illetve hozták nyilvánosságra ezen elvi elhatározásukat, hiszen legbefolyásosabb politikai vezetőjük, a pfalzi választófejedelem a követeinek adott instrukciójában kifejtette, hogy elkerülhetetlen a császár támogatása, és ezért 35 hónap mértékű segély megszavazásáig szabad kezét adott nekik a tárgyalásokon.¹⁰⁴ A protestáns rendek — hasonlóan az előző két birodalmi gyűléshez — ez alkalommal is elismerték a török veszély súlyosságát, és ha vonakodva is saját politikai érdekeiket kénytelen-kelletlen ennek rendelték alá. El kell azonban ismerni, hogy a választófejedelmek kollégiumában a Pfalz által vezetett „ellenzék” mindig a többség által jóváhagyni szándékozott segély mértéke alatti támogatás megszavazását pártolta, mint ahogy ez a rendek által az előterjesztésre adott első két válaszból is kiviláglik.

Az udvar ez alkalommal is eddigi törökellenes politikájának hű támogatóiban bízhatott: a választófejedelmek kollégiumában a mainzi érsekre és a szász választófejedelmi adminisztrátorra, a fejedelmek kúriájában pedig a salzburgi

¹⁰³ *Schulze, W.*: Reich und Türkengefahr i. m. 188.

¹⁰⁴ *Schulze, W.*: Reich und Türkengefahr i. m. 144.; *Stieve, F.*: Politik Bayerns i. m. 382.; *Albrecht, D.*: Maximilian I. i. m. 378.; *Kraus, A.*: i. m. 73–74.

érsekre és a bajor hercegre. A fejedelmek kollégiumának e két meghatározó rendje — úgy tűnik — félretette az eddig a birodalmi gyűléseken is jellemző rivalizálását, és egymással szoros összhangban dolgozott.¹⁰⁵

THE QUESTION OF ANTI-OTTOMAN AID AT THE IMPERIAL ASSEMBLY
OF REGENSBURG IN 1603

by Péter Zoltán Bagi
(Summary)

The decree proclaimed by the imperial assembly on 6 April 1598 represented a hardly-fought out compromise between the estates and the ruler in the matter of the anti-Ottoman aid. By the first year of the 17th century the schedule of the imperial aid of sixty Römermonate which had been voted at Regensburg in 1598 had expired, and the military events in Hungary and the rapid deterioration of its financial situation compelled the court to make a bid for a new supply of money. In the present study I aim to present the ways in which the imperial court tried at the imperial assembly at Regensburg in 1603 to obtain the financial aid needed for the equipment and maintenance of 5000 horsemen and 16000 infantry, altogether an aid for 160 months. Of course, I also examine the responses with which the estates countered the imperial propositions, as well as the decrees of the assembly.

¹⁰⁵ *Mayr, J. K.*: Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs i. m. 273–274.

Olga Khavanova

„KITÚNÓ TEHETSÉGGEL ELLÁTOTT, KÜLÖNBÖZŐ NYELVEKET TUDÓ, JOGOK TUDÁSÁVAL RENDELKEZŐ...”¹

*Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál
a felvilágosult abszolútizmus idejében²*

A modern osztrák historiográfia abban egyetért, hogy az osztrák bürokrácia kialakulása, hagyományai és ethoszának keletkezése Mária Terézia és II. József korszakára esik.³ Mit értettek a kortársak e fogalom alatt? A 18. század elején Johann Heinrich Zedler híres lexikonjában röviden azt írta, hogy a hivatalnok (*Beamte*) bármilyen alkalmazott, aki köztisztletnek örvend és ennek keretében bizonyos hatalommal van felruházva.⁴ Egy évszázaddal később Jacob és Wilhelm Grimm német nyelv szótárukban fejlesztették tovább ezt a feltevést: „Hivatalnok – az a személy, aki adminisztratív és jogi hatáskörrel van felruházva, köztisztletnek örvend, és állandó alkalmazásban áll; kiviteles esetekben magasabb állásokat is betöltenek (főköztisztviselők), szokás szerint pedig a tartományi vagy helyi adminisztrációban szolgálnak (néha speciális szervezetben, mint például bíróság vagy bányászat)”.⁵ A 19. század közepén a cseh kerületi biztos, Maximilian Obentraut, az „Alapvető, praktikus szempontból adott utasítások a fiatal kezdő hivatalnokok számára” című munkájában így magyarázta: „Hivatalnokok (állami hivatalnokok) – azok a személyek, akiknek alkalmazás útján, speciális kinevezési rendelet által azt a jogot és egyszerre azt a kötelezettséget adják, hogy intézzék a kormány ügyeit bizonyos fizetésért (évi fizetés, napidíj vagy más jutalom) cserébe”.⁶

¹ Idézet a bécsi Udvari Kamara véleményéből Rimanóczy Antalról. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban FHKA), Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban HFU), Fasz. r. Nr. 827. 1750. nov. 24., fol. 427r.

² A tanulmány megírását a *Fond zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung* (Ausztria) az M978–G08 „Hivatalnoki karrierék a Magyar Királyságban a felvilágosult abszolútizmus korában” című projekt keretén belül támogatta 2007–2009-ben. Ezúton köszönöm Baráth Madolnának és Blaskó Katalinnak jelen cikk lektorálását.

³ Adam Wandruszka: Ein vorbildlicher Rechtsstaat. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien 1975. II. x.

⁴ Johann Heinrich Zedler: Großes vollständiges Universallexikon aller Wissenschaften und Künste. Halle 1752. LXVII. 0161. L.: www.zedler-lexikon.de. 2013. április 29.

⁵ Jacob Grimm – Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch. Leipzig 1853. II. 128. L.: woerterbuchnetz.de/DWB/. 2013. április 29.

⁶ Maximilian Ritter von Obentraut: Grundsätzlicher Leitfaden für angehende junge Beamte in practischen Umrissen. Prag 1857. 103.

A francia szó „*bureaucracie*”, vagy inkább annak német változata, „*Bürokratie*” a 19. században terjedt el a Habsburg Monarchiában, illetve Németországban. A korabeli történészek elsősorban az iránt érdeklődtek, hogyan működtek együtt az uralkodók saját adminisztratív szerveikkel, a hangsúlyt pedig a politikai intézmények növekedő hatathatóságára és a társadalmak egyre jobb irányítottságára helyezték. Ebből a korszakból a mai történettudomány a normatív akták vaskos forráskiadványait örökölte meg, amelyek sokáig a történeti realitások rekonstrukciójára szolgáltak. A Max Weber-féle modell⁷ azon a felfogáson alapult, hogy a bürokrácia alá volt rendelve az uralkodó érdekeinek. Ennek a racionalitása az államfő parancsainak és a tisztviselők engedelmességének dichotómiájában nyilvánult meg. Az effajta megközelítésnek az volt a hátránya, hogy a hivatalnoki karokat kizárólag belülről vizsgálta, nem véve igénybe a külső faktorok, a társadalom hatását.

A múlt század végétől kezdve egyre erősödtek a kritikus hangok, amelyek tiltakoztak a Weber-féle elmélet használatát ellen a történeti tanulmányokban. Például az amerikai történész, James Van Horn Melton, aki a 18. századi porosz és osztrák iskolai reformokat összehasonlította, azt írta: „Aki csak azt kutatja, hogyan gyakorolta a hatalom a felhatalmazásait a hivatalos csatornákon keresztül, figyelmen kívül hagyja az informális, nem-hivatalos utakat, amelyek a régi rendi társadalmakban rendkívül elterjedtek voltak”.⁸ Egy évtizeddel később a német történész, Stephan Brakensiek a kisebb német államok területi adminisztratív apparátusairól szóló könyvében konstatálta, hogy a kritikátlanul felfogott perspektíva „felülről” arra ösztönzi a kutatót, hogy a kormányok tevékenységét a történeti környezettel létező összefüggések nélkül vizsgálja.⁹

Amikor a különféle kutatások középpontjába olyan problémák kerültek, mint a köztisztviselők társadalmi származása, több generáción keresztül gyakorolt oktatási stratégiák, a hivatalnokok alkalmaztatási és előléptetési kritériumai, különféle szinteken vagy más-más országokban működő hivatalnoki karok prozopográfiai összehasonlítása stb., kiderült, mennyire messze áll a hivatalnoki kar kollektív arcképe a Max Weber által felrajzolt ideál-tipikus elméletről. Mostanában német, osztrák és francia történészek kitérnek a „bürokrácia” szóhasználatát elől, hogy az olvasó ne tévedjen az „asztalt foglalo” újkori köztisztviselők „hatalmára” vonatkozóan, és inkább az *adminisztrációról* beszélnek. Ugyanakkor a kutatók egyetértenek abban, hogy a modern hivatalnoki kar keletkezése az újkori állam növekedő hadi és fiskális szükségleteivel, az

⁷ Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Grundriss der verstehenden Soziologie. Tübingen 1976.; Otto Hintze: *Der österreichische und preußische Beamtenstaat im 17. und 18. Jahrhundert*. In: *Uő. Gesammelte Werke, Abhandlungen*. Bd. 1. Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Göttingen 1967. 321–358.

⁸ James Van Horn Melton: *Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge 1988. xvii.

⁹ Stephan Brakensiek: *Fürstendiener – Staatsbeamte – Bürger: Amtsführung und Lebenswelt der Ortsbeamten in niederhessischen Kleinstädten (1750–1830)*. Göttingen 1999. 1.

alárendelt területek fölötti egyre keményebb felügyelettel és a társadalom fegyelmezésére¹⁰ irányuló egyre evidensebb kísérletekkel függ össze.¹¹

A 20. századi magyar történetírás kontextusában Fallenbüchl Zoltán külön említést érdemel. Széles körű szakmai ismeretei, több évtizeden keresztül gyűjtött és rendszeresített adatbázisai, valamint a komparatív és antropológiai megközelítések alkalmazása lehetővé tették olyan, a mai napig mércéül szolgáló tanulmányok megírását, amelyekben a Pozsonyi és Szepesi Magyar Kamara történetét, a királyi tanácsosok prozopografiáját, a magyar méltóságok archontológiáját, a Mária Terézia korabeli hivatalnokok kollektív portréját foglalta össze.¹²

A jelen tanulmány a korábbi kutatási eredményekre épülve egy bizonyos szempontból vizsgálja a Magyar Kamara és a neki alárendelt testületek személyzetét – az 1740-es és 1780-as évek közötti hivatalnoki pályafutások szempontjából. Ez szűk értelemben véve nem prozopográfia, mivel az adatok a különböző szintű és intézményi hovatartozású hivatalnokokról nagyon hiányosak. Sokkal inkább egyfajta kísérlet a kortársak kollektív elképzelésének rekonstruálására: mik voltak egy sikeres karrier összetevői, hogyan kellett egy állást, béremelést, pénzsegélyt vagy nyugdíjat megpályázni és a döntéshozókra lehetőleg legpozitívabb benyomást tenni, milyen argumentációs stratégiák voltak a legeredményesebbek. A tanulmány fő forrástípusai – kérelmek és ezeket kiegészítő magánlevelezés, úgymint folyamodványok, előterjesztések, jegyzőkönyvek, császári-királyi rendeletek.¹³ Natalie Zeman Davishez hasonlóan, ez a tanulmány a „fikciót az irattárban”¹⁴ vizsgálja, az átlagos hivatalnokoknak és hivatalnoki pályára törekvő pályázóknak adja meg a szót, akik ravaszul vagy őszintén mondták el saját és családi életpályájukat, elárulták céljaikat és kívánásaikat.

Az olasz tartományokon, vagy a bécsi udvaron kívül, ahol szívesen beszéltek olaszul, az olasz „*carriera*” szó nem volt elterjedt a 18. századi Habsburg Monarchiában. Eddig csak néhány esetre sikerült rábukkanni, főleg a diplomáciai levelezésben. Például Esterházy Miklós gróf szentpétervári nagykövet 1753-ban az orosz fővárosba való érkezése után írta az államkancellárnak,

¹⁰ A társadalmi fegyelmeztetésről l.: *Gerhard Oestreich*. Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze. Berlin 1969; *Uő*: Strukturprobleme der frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze. Berlin 1980. Vö: *Winfried Schulze*: Gerhard Oestreichs Begriff „Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit“. Zeitschrift für Historische Forschung. 14 1/4 (1987). 265–302.

¹¹ *Carlo Capra*: Beamte. In: Der Mensch der Aufklärung. Hrsg. Michel Vovelle. Frankfurt a. M. 1996. 247.

¹² *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. Levéltári Közlemények 38 (1968: 2) 193–236.; *Uő*. A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények. 41 (1970: 2) 259–336.; *Uő*. A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig. 1780–1848. Levéltári Közlemények 43 (1972: 2) 327–395.; *Uő*. A sóügy hivatalnoksága Magyarországon a XVIII. században. Levéltári Közlemények. 50 (1979: 2) 225–290.; *Uő*. Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Bp. 1984–1985. 283–334.; *Uő*. Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp. 1989.

¹³ Vö.: *Olga Khavanova*: A pályázatírás mestersége és hivatalnoki pályafutások a 18. századi Habsburg Monarchiában. In: Századok 142 (2008: 5) 1249–1266.

¹⁴ Vö.: *Natalie Zeman Davis*: Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in the Sixteenth-Century France. Stanford (Cf.) 1987.

Wenzel Anon Kaunitz grófnak: „Őexcellenciájának saját tapasztalatai is vannak, hogy mennyire költséges a *karrier* (itt és a továbbiakban kiemelés tőlem. – *O. Kh.*) kezdete”. Egy másik osztrák diplomata, a mainzi birodalmi követ, Anton Pergen azt válaszolta Kaunitzknak 1760-ban, aki a fiatal Gottfried van Swieten, a császárnő orvosa fiának, adottságai iránt érdeklődött: „Őexcellenciája az elmúlt hónap 28. napján méltóztatta megparancsolni, hogy teljes őszinteséggel számoljak be, hogy a véleményem szerint milyen *karrier* nyitja fel jobban a tehetségét, és milyen haszon származhat ebből a felséges szolgálatnak”.¹⁵ A 18. századi német nyelvben a karriert „haladás”, „előmenetel” („*Fortgang*”, „*Fortschritt*”) szavakkal jelölték, ami nemritkán a „siker” („*Erfolg*”) szinonimája volt. „Előre és fölfelé” konnotációja az emberek természetes vágyát tükrözte sorsuk, társadalmi és anyagi helyzetük jobbra fordulására, nem csak saját maguknak, hanem a következő generációknak is. Teljes joggal el lehet mondani, hogy a hivatalnoki karriernek fő jellemzője a mobilitás volt, néha egy emberi életen át, néha valamennyi generáción keresztül.

A társadalmi mobilitást hagyományosan az ipusztériális és poszt- ipusztériális társadalmakkal azonosítják. A mai világban ez többek között abban nyilvánul meg, hogy a polgárok milliói szabadon mozognak, lakó- és munkahelyüket változtatják, igyekeznek egy jobb végzettség révén jobban megfizetett állást és magasabb társadalmi tekintélyt szerezni. Az ipari forradalom előtti társadalmakat viszont hierarchikusnak, keményen strukturáltak, statikusnak tartják, ahol a társadalmi és kulturális különbségek szinte felülmúlhatatlanok. Mindazonáltal a régi rendi társadalmakban szintén létezett a társadalmi mobilitás bizonyos foka. Egyrészt szó lehet horizontális mobilitásról, amikor egyének ugyanannak a társadalmi rétegnek a keretében nemcsak városok, vagy országok, hanem hivatalok és foglalkozások között mozogtak. Másrészt létezik vertikális mobilitás, ami előléptetések és rangemelések formájában a szociális emelkedéshez nyitotta meg az utat.

Fallenbüchl Zoltán arra a következtetésre jutott, hogy a Magyar Kamarára csak a legkisebb mértékben volt jellemző a fluktuáció: ott „a stabilitás Mária Terézia egész uralma alatt csak nőtt”. Továbbá feltűnőnek tartotta a történész, hogy a Kamaránál a Helytartótanáccsal ellentétben kevesebb volt a leköszönés vagy önkényes távozás.¹⁶ Ezt a képet okvetlenül árnyalni kell, mivel egyrészt igaz, hogy ebben a hivatalban az állása jövedelméből élő, nemes vagy nem nemes származású, de mindenképpen „polgárabb” életmódú rétegről van szó, másrészt pedig, ebben a stabil környezetben különféle típusú pályafutási stratégiák egymás mellett valósultak meg, különböző generációk éltek együtt, ami apránként változtatta meg a Magyar Kamara arculatát. Mivel ez a központi adminisztratív szerv a legnagyobb számú személyzettel rendelkezett (a Magyar Kancelláriához vagy a Helytartótanácsához képest), és a legszorosabb kapcsolatban állt, sőt alá volt rendelve a bécsi Udvari Kamarának, ennél a dikasztérium-

¹⁵ ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Staatskanzlei Vorträge, Kt. 86, Jan. – Febr. 1760, 121r.

¹⁶ *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia magyar hivatalnokai i. m. 69–70.

nál dolgozó tisztviselőknek életpálya célkitűzései, tapasztalatai, vagy eredményei nem érdektelenek a rendi társadalom működése és fejlődése megértéséhez.

A régi rendszerben meglévő társadalmi mobilitást vizsgálva, éppen a hivatalnokok környezetében, módszertanilag hasznos lehet az amerikai szociológus, Ralph Turner „szponzorált” és „verseny” mobilitásról szóló elméletét alkalmazni. Az első, mint ideáltípus, a brit oktatási rendszerre jellemző, ahol konzolidált elitek és ágensei ellenőrzik az új tagok bejutását szűk körükbe, korán kiszemelik a tehetséges kandidátusokat, és zárt iskolákon és tekintélyes egyetemeken keresztül kísérik őket a társadalmi kulcspozíciókig. A „verseny” mobilitást, mint ideáltípust, az amerikai egyetemek képviselik következetesen, ahol valamennyi pályázó egymással versenyez az egyetemre jutásáért, és a nyertes, azaz az, aki az elit státuszt elnyeri, nem mindig a legfelkészültebb, hanem az, aki a saját alkalmasságát a legállhatatosabban mutatja be.¹⁷

A koraujkori társadalmakat kutató történészek mind a kétfajta mobilitás vonásait megtalálhatják az európai politikai kultúrákban és társadalmi rendszerekben.¹⁸ Például a patrónus-kliens viszony,¹⁹ a patronátus, mint társadalmi intézmény nem korlátozódott kizárólag a nepotizmusra vagy a korrupcióra, hanem — a szponzorált mobilitáson belül — a tehetségeseknek és ambíciózusoknak biztonságos utat kínált felfelé a ranglétrán. A magyar testőr, Kiss János a patrónusához, Károlyi Antal grófhhoz címzett levelében nagyon pontos és egyidejűleg szemléletes leírását adta annak, milyen volt a patronátus szociológiai, sőt antropológiai funkciója: „Még az mikor iskolákban az tisztességes tanuló-sokban foglalatostkodtam, olvastam volt, hogy akármely jól és keményen meglegyen az szekér vasazva, mégis sokkal tovább tart, és kényebben forognak kerekei, ha néha néha jól megkenetetnek tengellyei, eztet majd hasonlíthatom (ha jól meg vizsgálunk) az mostani világban azonn nemess ifiaknak sorsokot, az kik katonaságban szolgálván, mindennémű jó magok viseletekkel fel légynek ruházva, mivel mostani világban bár akarmint viselyők is magunkat, ha patrocíniumunk nintsenn, tehát igenn lassonn forog az szeretsénknek kereke”.²⁰

Az efféle kapcsolatok nemcsak a patrónusokhoz címzett kliensi levelekben mutatkoznak meg, hanem a kinevezésekre vagy rangemelésekre beadott kérelmekben is. A magyar főurak, akik egyszerre több fontos állást töltöttek be, a kezükben több hatalmi szálát tartottak és a távollétükben is hathatósan befolyásolták az ügyintézést. Pruszkai Antal bécsi ágens Nádasdy Ferenc gróf horvát bánhoz és egyidejűleg Fejér vármegye főispánjához és ezredtulajdonoshoz,

¹⁷ *Ralph H. Turner*: Sponsored and contested mobility. In: *American Sociological Review*. 25 (1960: 6). 856–857.

¹⁸ Vö.: *Anthony La Vopa*: Grace, Talent and Merit: Poor Students, Clerical Careers and Professional Ideology in Eighteenth-Century Germany. Cambridge 1988.

¹⁹ A patrónus-kliensi viszonyon diplomácia, oktatásrendszer, művészvilág, hivatalnoki szféra alapult. Az utolsó évtizedekben ez a jelenség új virágkorát élte, következőképpen a patronátus szerepe a köztisztviselői pályákban további vizsgálatot érdemelne. A legújabb irodalom összefoglalóját l.: *Pál Judit*: Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején. In: *Korall* 42 (2010) 179–205.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (továbbiakban: MNL OL), P 398, Károlyi család levéltára, Missiles, N. 39703, Kiss János Károlyi Antal grófhhoz, 1778. szept. 23.

(többek között Nádasdy Lipót magyar kancellár öccse is volt) küldött leveleiből az derül ki, mennyire bíztak jóakarátában a köznemesek és nem nemesek tucatai. 1771-ben az ágens a horvát helytartótanácsban várható előmenetelekről számolt be: „Ami az Őexcellenciája kegyes parancsaira vonatkozik, titkárrá előléptetett Miháلكovich úr megüresedett regisztratori helyére Holczmann Antalt felvenni, értesítettem az Ön véleményéről a Magyar Királyi Kancellária urait, amire az egyhangú válaszuk következett, hogy sem Miháلكovics úr, sem pedig Holczmann úr kinevezését nem hagyják jóvá az Őexcellenciája beleegyezése nélkül”.²¹

A patrónus-kliens viszonyát nem titkolták, hanem a sorok között hivatkoztak rá, mert a nemzeti oktatási rendszer és az országszerte elismert diplomák hiányában a patrónus neve volt a legjobb garanciája a pályázó megbízhatóságának. 1759-ben bizonyos Szlabigh András a megüresedett kamarai járulnoki állást pályázta meg, és azt közölte magáról, hogy a tanulás befejezése után hét évig volt Pálffy Miklós magyar kancellár fiának, Károlynak (aki felnőttkorban szinten magyar kancellár lesz) házi oktatója. Nem csoda, hogy a fiatalembert, három válogatottnál is legalkalmasabbnak vélt konkurense megkerülésével, felvették a Magyar Kamarába.²² Másfél évvel később az ambiciózus és mobilis járulnok már elhagyta Pozsonyt és a párkányi sóhivatalban lett ellenőr. Újabb másfél évvel később pedig Bécsbe került, ahol Ferdinánd főhercegnek tanította a magyar nyelvet. 1766-ben azonban visszatért Pozsonyba, ahol Mária Krisztina főhercegnő udvari állományába vették fel. Egy idő után fiskális felügyelő lett abban a városban, ahol a köztisztviselői pályája megkezdődött.²³

Ha a nemesség az örökölhető erények megtestesítője volt, a hivatalnoki dinasztiákban az apa érdemeit adták át a fiúknak (juttalomra méltó cselekményeket). Nem lehet tudni, hogy mikor született meg ez az ethosz. Nyilvánvaló, hogy III. Károly alatt ez már elterjedt felfogás volt mind a nemesség, mind a hivatalnokság körében. További kutatások feladata lesz annak megállapítása, hogy ez a modell mennyire alapult azon a hatalmi törekvésen,²⁴ hogy pragmatikus alapokat adjon a Habsburg ház iránti lojalitásnak. Itt konstatálhatjuk, hogy a 18. század során egyfajta megörökölhető/megörökítendő „merito”-krácia alakult ki, egy olyan rendszer, amelyben érdemeket lehetett „gyűjteni” és „örökül hagyni”, vagy ezeknek „örökébe lépni”. Így „saját apák fiai” a szponzorált mobilitásnak legtipikusabb alakjaivá lettek.

1729-ben Kelmer Ferenc, aki egy sóhivatali állást pályázott meg, kérte a Magyar Kamara elnökségét: „Önök arról gondoskodnak, hogy a kamarai álla-

²¹ MNL OL P 507, Nádasdy család nádasdladányi levéltára, B. X, Nádasdy Ferenc horvát bánhoz címzett levelek, 39. cs., Nr. 604, Pruszkai Antal levele Nádasdy Ferenchez, 1771. márc. 5.

²² ÖStA AVA FHKA HFU Fasz. r. Nr. 885, 1759. ápr. 3., 19v, 23r.

²³ MNL OL C 67, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztraturája, Departamentum litterario-politicum (a továbbiakban C 67) 81. d. 1777. Universitas Budensis, F. 7., Nr. 21.

²⁴ Vö.: *Elisabeth Garms-Cornides: Funktionäre und Karrieren im Italien Karls VI.* In: Hrsg. Brigitte Mazohl-Wallnig – Marco Meriggi: *Österreichisches Italien – Italienisches Österreich? Interkulturelle Gemeinsamkeiten und nationale Differenzen vom 18. Jahrhundert bis zum Ende des ersten Weltkrieges.* Wien 1999. 211.

sokra történő kinevezéséknél minden alkalommal figyelembe vegyék azokat, kiknek az apja és nagyapja érdemeket szerzett a császár szolgálatában”.²⁵ Húsz évvel később Konkely Károly a Magyar Kamara tanácsosa, amikor kérte, hogy fiát is ugyanott alkalmazzák, dicsérte ezt a rendszert: „Egyrészt, az apák érdemeit a fiakra át szokták ruházni, különösen azokra, akik a dicsőséges apa példájára igyekeznek kitűnni a felséges uralkodóház előtt; másrészt sehol sem a világon nem ismernek olyan kegyet, amit mi lelkesen tisztelünk az uralkodóházban”.²⁶ 1752-ben a jogász Blaskovics Mihály, aki harmincados akart lenni, bízott benne: „Az apa a fiában tovább él, és az Ő Felsege kegyelme, a dicsőséges elődjeihez hasonlóan, az apák érdemeit az érdemekkel még nem rendelkező fiakra terjeszti ki”.²⁷ Arról, hogy ez nem pusztán elvárás volt, tanúsítják a kamarai elnökség vótumai és előterjesztései. Így Korponay Gábor újhelyi harmincados esetében 1752-ben azt fejtették ki, hogy „nemcsak saját hűséges szolgálata, hanem a szülői érdemei is megelőlegezik a bizalmat arra, hogy a kérelmező a továbbiakban is hasznos lesz ebben a tisztségben”.²⁸ 1762-ben Meth Károly kamarai járulnokról hozták azt a döntést, hogy saját érdemei, valamint nagyapjának és apjának összesen hatvanéves szolgálata az utódaiban való jutalmazást követelik”.²⁹

A foglalkozás, a szakma megörökítése eléggé elterjedt gyakorlat volt a korai Európa-ban; történészek ismernek katona(tiszt)i, kereskedői, kézműves, hivatalnoki dinasztiákat. A hatóságok is teljes megértéssel tekintettek az apák erőfeszítéseire, hogy fiaik az ő foglalkozásukat folytassák: érdemes, de elszegényedett hivatalnokok gyerekeit korporatív szánalom hatására szakiskolákba, szakmai kompetenciákat adó tanintézményekbe vették fel speciális kvóták alapján, vagy lehetőség szerint szerény kezdőállásokat biztosítottak számukra a hivatalokban. Mindazonáltal az ilyen ösztöndíjak vagy állások száma mindig korlátozott volt, és az alacsony beosztású alkalmazottak néha egymással, néha pedig befolyásosabb előjárójukkal versenyeztek az utókor jobb sorsáért és általában gyakrabban voltak vesztesek, mint győztesek.

Prunner János György a Magyar Királyság határain túl született, először vám- és sóellenőr volt a távoli Gradiskában, utána adószedő lett a szerémségi Zemlyénben; az ottani só- és vámhivatalba került, ahonnan több éven keresztül próbálkozott a szlavóniai Eszékre jutni. Prunner sem a magyar hivatali elittel, sem a megyei nemességgel vagy befolyásos főurakkal nem volt kapcsolatban. A család nem tartozott a szegények közé, mivel a szükséges kauciót a hivatalnok minden további nélkül megfizette. De egy olyan eldugott zugban, ahol szolgált, nem volt könnyű egyetlen fiát, Antal Györgyöt iskoláztatni. A fiatalember 1765-től először az apja mellett fizetés nélkül gyakornokként szerzett tapasztalatot, utána Neuhold János kamarai tanácsos és Csakovics Ignaz kamarai prefektus mellett dolgozott. Egy évtized múlva idős apja keservesen írta, hogy

²⁵ ÖstA AVA FHKA HFU Fasz. r. Nr. 620, 1729. márc. 15., 238r.

²⁶ Uo., Fasz. r. Nr. 824, 1750. jún. 30., fol. 335r.

²⁷ Uo., Fasz. r. Nr. 837. 1752. okt. 18., fol. 224r.

²⁸ Uo., Fasz. r. Nr. 838. 1752. nov. 7., fol. 264r.

²⁹ Uo., Fasz. r. Nr. 926. 1762. okt. 2. fol. 113v.

Kutjevo kamarai birtok „bérbeadása után kenyér nélkül maradt [a fia] és a tányéromból kénytelen enni, ami nem csak énnekem, hanem a fiamnak is fájdalmas, mivel abban az állapotban van, hogy annak a királyságnak, ahol született, képtelen hasznára lenni”.³⁰

Az ifjabb Prunner többször is megpályázta a zombori kamarai adminisztrációban megüresedő állásokat, de elutasították. Először arra kérték, hogy jobbitson a kézírásán.³¹ Második alkalommal, 1775-ben már azt írta a fiatalember: „Annak idején nem tudtam semmit az új helyesírási szabályok bevezetéséről, de nekifogtam a betűk írásának és szavak használatának, úgyhogy az idő előrehaladtával állhatatossággal és szorgalmassággal elérem a tökéletességet”.³² Ez a kérelem szintén válasz nélkül maradt. Egy évvel később a Magyar Kamara alelnöke megjegyezte: „Ami a fiatal Prunnert illeti, miután hét évet dolgozott a kamarai birtokok igazgatásában, tudása és más kvalitásai az első alkalommal figyelembe lesznek véve”.³³

1775-ben kelt kérelmében az idősebb Prunner Mária Terézia rendeletére hivatkozott, amelyben mintha megparancsolták volna, hogy a Magyar Kamaránál előforduló üresedések esetében az elsőbbség jogát a kamrai tisztviselők fiai érdemlik, ha rendelkeznek a szükséges kvalitásokkal, és ezeket kell előnyben részesíteni a többiekkel szemben. Az apja a továbbiakban kifejtette: „Ha igaz az is, hogy a kamarai tisztviselőknél, aki harminc éve odaadással szolgáltak, joguk van, hogy különleges kegyelemért folyamodjanak, merem óhajtani, hogy az uralkodói rendelet rám és a fiamra vonatkozik”.³⁴ Sajnos eddig nem sikerült ennek vagy egy hasonló rendeletnek a nyomára találni.³⁵ Mindazonáltal a hivatalnoki dinasztiák kétségkívül a hatóságok támogatását élvezték. Egyrészt a bécsi udvarnak nyomós okai voltak ennek a gyakorlatnak bevezetésére, másrészt tartania kellett, ennek túlságosan széles elterjedésétől.

Az ifjabb generációknak a hivatalnoki elitbe való sikeres beilleszkedésére egy tipikus példa a versegi Kákonyi család, melynek őse 1526-ban a mohácsi csatában pusztult el. Kákonyi Ferenc több mint negyven évig a Magyar Kamaránál szolgált. 1715-ben járulnökként kezdte, 1718-ban átment a kamarai kancelláriába, 1725 és 1728 között a *Commissio Neoquisticá*-nál dolgozott, 1728-

³⁰ Uo., ÖStA AVA FHKA Ungarisches Camerale (továbbiakban UC), Fasz. r. Nr. 612, Subd. 3, Nr. 19, ex Sept. 1776, 114r.

³¹ Hasonlóképpen 1773-ban a Magyar Kancellária Markoviczky Pál fogalmazó fiáról — Ferencről — azt írta, hogy alkalmaztatásánál a jövődő előjárói vegyék figyelembe: „a kézírás alkalmasságát és az apai érdemeket, aki több éven keresztül teljes elégtételt kapva szolgált”. L.: MNL OL A 39, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária Regisztratúrája, Acta generalia, (a továbbiakban A 39). 5735/1773.

³² MNL Ol E 47, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Regisztratúrája, Cancellariae et registraturae necnon postae negotia, item honorifica et gremialia, necnon extraordinaria (a továbbiakban E 47), 18. cs., Nr. 141, ex Majo 1775.

³³ ÖStA AVA FHKA UC, Fasz. r. Nr. 612, Subd. 3, Nr. 19, ex Sept. 1776. 120r.

³⁴ MNL OL E 47, 18. cs., Nr. 141, ex Majo 1775.

³⁵ A Magyar Kamara tisztviselői rendtartási könyveket vezettek, amelyekben minden, a díkaszeriumra vonatkozó általános vagy partikuláris császári-királyi rendeletet iktattak. Ezek később precedensekként szolgáltak hasonló esetek elbírásánál. Ezek nem tartalmaztak semmilyen hasonló előírást. L.: ÖStA AVA FHKA UC, Hofresolutionsprotokolle Ungarn und Siebenbürgen, Bd. 107–111.

tól pedig egészen halálig (amely 1759-ban következett) kamarai regisztrátor volt, sőt 1753-ban címzetes tanácsos lett. Szögyéni Kata nevű feleségétől öt fia és két lánya született.³⁶ A nagyobbak — Ignác és Mátyás — az apja nyomában haladtak, egyik 1739-től, a másik 1755-től. Az osztrák örökösödési háború idejében Ignác három évig részt vett a nemesi felkelésben, de már 1744-ben visszatért a Kamarához. 1751-ben, két tapasztaltabb konkurensset mellőzve, nezsideri harmincados lett, ahol 1772-ig dolgozott. Testvére, Mátyás, hasonló kinevezést kapott 1762-ben, amikor Vágújhelyben egy harmincados helye üresedett meg. A szakmai félkészültségét következő módon jellemezte: „Véleményem szerint, eléggé kvalifikált vagyok ahhoz, hogy ennek a hivatalnak az élére álljak, ahol nemcsak hűségre és szorgalomra, hanem széles körű ismeretekre lesz szükség”.³⁷

A harmadik testvéréről csak annyit lehet tudni, hogy postamester volt. A negyedik testvér, Antal, fiatal korában katonatiszt lett, kadéttól főhadnagyig haladt a ranglétrán, a hétéves háború idejében porosz fogságba került, ami tönkretette az egészségét, az apai örökségből megörökölt részét orvosokra költötte el. 1768-ban a nyugdíjazott katonatiszt apja és fivérei mintájára a Magyar Kamaránál keresett alkalmazást. Az édesanya, mint megözvegyült családfő folyamadtott fia érdekében a kamarai hatósághoz, de eredménytelenül. Annak ellenére, hogy fia hat nyelvet beszélt, filozófiát és jogot tanult.³⁸ 1775-ben hasonlóképpen visszautasították az özvegyasszony új kérelmét, amikor legkisebbik fia, Ferenc elhelyezését kérte. A rezolúció szerint: a „kérelmező fia a német nyelvben és helyesírásban szükséges tudások hiánya miatt nem érdemli meg a Magyar Kamaránál való alkalmazást”.³⁹

Az idősebb Kákonyi Ferenc két nagyobbik fia sikeres pályája azzal magyarázható, hogy korai alkalmazásuk révén, az apai hírnévnek és ismeretiségeknek köszönhetően, ők jó időben illeszkedtek be a hivatalnoki körökbe. Az 1760-as évek végére, amikor elérkezett az idő saját gyerekeik iskoláztatására, a Magyar Királyságban már működött a szenci politikai-gazdasági kollégium, ahol 1769-ben Kákonyi Ignác tizenkét éves fia, Pál fizető diákként (azaz nem mint kamarai ösztöndíjas) tanult.⁴⁰ Az 1770-es évek végén a nagyszombati királyi és érseki konviktusban Kákonyi Mátyás gyerekei, Ferenc és Ignác tanultak.⁴¹ Minden valószínűség szerint ehhez a családhoz tartozott az a Kákonyi József is, aki 1782 és 1795 között a Magyar Királyi Kancelláriánál szolgált.

Egyetlenegy dolog, amit a bécsi udvar ellenzett, a hivatal „kisajátítása” és a tényleges „megöröklés kísérlete” volt. A központi hivatalokban bármelyik ál-

³⁶ Fallenbüchl szerint viszont hat fia és öt lány volt a tanácsosnak. L.: *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai i. m. 318. A szerző által összeállított tanácsosok listája több nélkülözhetetlen prozopográfiai adatot tartalmaz, azonban ez sem teljes. Így például Redl Ferenc József kapcsán csak egy fiáról ír, míg valójában legalább két fia és egy lány volt. Ennek a listának további kiegészítése a többi kérelem szisztematikus elemzése alapján lehetséges.

³⁷ ÖStA AVA FHKA HFU, Fasz. r. Nr. 921, 1762. Mai 6., 81r.

³⁸ ÖStA AVA FHKA UC, Fasz. r. Nr. 181/2, Subd. 1, Nr. 76, ex Apr. 1768. 529v.

³⁹ MNL OL E 47, 3. köt., 84. Session, 1775 dec. 15., Nr. 16.

⁴⁰ ÖStA AVA FHKA UC, Fasz. r. Nr. 787, Subd. 1, Nr. 113, ex Oct. 1769. 386r.

⁴¹ MNL OL C 67, 1779, Universitas Budensis, Fasc. 4, 170 cs., Nr. 48.

lás megüresedése előtt már egy hosszú sor alakult ki azokból az alacsonyabb beosztásúakból, akik magukat — koruk és érdemeik szempontjából (*ordo senii et beneficii*) — egy ilyen promócióra méltóknak tartották. A távolabb lévő só- és vámhivatalokban, vagy postákon az ügyes apáknak több esélyük volt utódjukat a saját fiukból kinevelni: először fizetés-nélküli adjunktusként alkalmazni, utána a szerzett tapasztalataira és ismereteire hivatkozva, megpályázni a hivatalnak a gyermekére való átruházását. Nemegyszer követelte a Magyar Kamara: „Nem szabad azt engedélyezni, hogy az apja és fia ugyanabban a hivatalban szolgáljon”. Például, amikor a győri harmincados hivatalban megüresedett az ellenőr helye, oda éppen emiatt az ok miatt nem vették fel az ottani harmincados Seyfrid Tamás fiát, János Ferdinándot. Ugyanakkor, élve az első adandó lehetőséggel, amikor Komáromban kerestek utódot a vén és beteg harmincados Schröpfernek, az ifjabb Seyfrid azért kapta meg a kinevezést, mert ezzel akarták kárpótolni azért a kényelmetlenségért, hogy nem engedélyezték neki a saját apja mellett szolgálni.⁴²

Volt egy súlyos érv, amiért az apák fiai megörökölhették a hivatalt: az állandó költségvetési hiány. Az adminisztratív feladatok komplikálódása, a funkciók növekedése a személyzet gyarapodását és ennek magasabb szakmai felkészültségét követelték meg. Ugyanakkor a fizetések (a dolgozóknak) és nyugdíjak (a nyugdíjazottaknak) egyszerre történő kifizetése megduplázta az egyes állásokra jutó költségeket.⁴³ A megüresed(end)ő helyek betöltése és a költségvetésből fizetendő összegek megtakarítása kettős feladatát azzal próbálták megoldani, hogy a nyugdíjazott öregeket visszahívták, hogy a nyugdíjukat ne kelljen nekik fizetni. Ez a kezdeményezés azonban csak részleges sikerrel járt, mivel ezek között az érdekes öregemberek között egyesek már megvakultak, mások agyvérzésben, testi gyengeségben, meszesedésben vagy köszvényben szenvedtek. Ha a hivatali pályára felkészült vagy alkalmas fiaik voltak, ezeket fizetés nélküli segédekként az apjuk mellett alkalmazhatták, és egy idő után, ha nem az apai állásokra nevezték ki őket, akkor más, fizetéssel járó állást javasoltak nekik.

A budai harmincados, Mikics János György annyira „megöregedett és leromlott, hogy már képtelen [lett] a feladatai elvégzésére”. A fia viszont a morvaországi Brünnben szolgált ellenőrként. A bécsi Udvari Kamara egyrészt figyelmeztette: „a Magyar Kamarának már egy királyi-császári rendelet útján tudomására hozták, hogy egyik vagy másik tisztviselő fia preferenciális kinevezése nem kívánatos és ellene mond a császári-királyi akaratnak”. Másrészt, a kamarai szabályzat szerint azoknak a tisztviselőknek, akik több mint 40 éve szolgáltak, járt az úgynevezett „jubiláció”, vagy a teljes fizetéssel egyenlő nyugdíj. Ugyanilyen összeget (400 Ft) kellett utódának, Siffkovics József ellenőrnek fizetni. Az előnyös megoldás (ezt a sémát több alkalommal is sikeresen használ-

⁴² ÖStA AVA FHKA HFU, Fasz. r. Nr. 862, 1756 márc. 8., 50r, 53r.

⁴³ Az osztrák felvilágosult abszolutizmus nyugdíj-kiadási szabályzatairól l.: *Bernd Wunder*: Die Institutionalisierung der Invaliden-, Alter- und Hinterbliebenenversorgung der Staatsbediensteten in Österreich (1748–1790). In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. XCII. (1984: 3–4).

ták) abból állt, hogy Mikics nem kapott nyugdíjat, a helyére Siffkovics jött, az ellenőri helyre pedig az ifjabb Mikics került, akit mentesítettek az egyébként szükséges ezer forintnyi kaució megfizetésétől és arra kötelezték, hogy 180 Ft évi fizetéséből tartsa el öreg apját.⁴⁴

Az állások privatizálása terén kivételesen aktívak voltak a postamesterek. Ők a Habsburg Monarchia több tartományában mindent megtettek, hogy senki más, csak a fiaik legyenek a hivatalos utódaik. Kenyeres István leírt egy olyan esetet 1580-ból, amikor az özvegy és a fia vette át a hivatalt, mindketten adományt is kaptak rá, azonban a postát árendába kellett adniuk más postamesternek, mivel „fontos posták élén alkalmas személyeknek kell állniuk, s nem pedig egy özvegynek és gyaníthatóan kiskorú fiának”.⁴⁵ Valóban, mivelhogy a postamesteri szakma magasabb költségekkel járt és vállalkozói vénát feltételezett, egyfajta kivétel lehetett (de ez is csak egy bizonyos fokig) más hivatalnoki kinevezésekhez képest. A 18. század is bőven szolgált hasonló esetekkel.

Karl Manner harminchárom évig szolgált postahivatalokban: „Először Grazban szolgálatba léptem... aztán 1744-ben Klagenfurtba helyeztek át, és mivel annak idején Karintiában nem volt semmi rendszeres postai összeköttetés, leveleket vagy másfajta postai küldeményeket futárokkal szállítottak, a postaállomások hiányában az utasok drága napokat veszítették útközben. Rajtam kívül senki másra nem bízta a postaállomások építését, postaszemélyzet alkalmazását, utak rendezését, amit én az alárendeltjeimmel Tiroltól Karintián és Felső Stájerországon keresztül Bruck-an-der-Murig végrehajtottam”.⁴⁶ Ezekre az érdemekre hivatkozva kérte a nyugdíjazása után a postahivatalt a fiára átruházni. Egy év múlva legalább két hasonló eset adódott a bánáti Temesváron⁴⁷ és az erdélyi Nagyszébenben.

A bécsi Udvari Kamara azonban az ilyen szándékokat rossz szemmel nézte. Elnöke, Leopold Kolowrat gróf egyik előterjesztésében joggal vélte: „Egy idő óta a postahivatali adminisztrátorok elkezdtek a saját állásukat tulajdonuknak tekinteni, amit az apjától a fiának lehet örökíteni, Őfelsége érdekeltsége abból áll, hogy a kinevezési jog Önön múljon, és ezzel adódjanak lehetőségek a kivételesen érdemes postai tisztviselők jutalmazására, akiknek nincs más útjuk, hogy előre lépjenek; ha megfosztjuk őket az egyetlen reményüktől, a buzgalmuk le-
hűl és a kedvük elmúlik”. Azaz a szponzorált mobilitásnak ott kellett véget vetni, ahol az a felséges szolgálatnak lényegében véve előnyös verseny mobilitást már zavarta. Mária Terézia pedig kedvenc taktikáját alkalmazva, mindig a kérelmező oldalára állt.⁴⁸ Így Manner esetében megparancsolta: „Ennek különleges kegyelemből jóváhagyom, hogy az apjától átvegye, akinek ebben az esetben nem jár semmi nyugdíj”.⁴⁹

⁴⁴ ÖStA AVA FHKA HFU, Fasz. r. Nr. 871, 1757. aug. 4., 49r-v, 52r.

⁴⁵ *Kenyeres István: A királyi posta a 16. században.* Paar Péter pozsonyi postamester számadásai alapján. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Mátyás (Studia Agriensia 20) Eger 1999. 112.

⁴⁶ ÖStA AVA FHKA, Österreichisches Camerale (a továbbiakban ÖC), Fasz. r. Nr. 368, Nr. 339, ex Febr. 1775, 64r-v.

⁴⁷ Uo. Fasz. r. Nr. 363. N. 140 ex Majo 1774. Fol. 222r.

⁴⁸ Vö.: ÖStA AVA FHKA ÖC, Hofresolutionsprotokolle, Bd. 205, 1774–1775. 269v.

⁴⁹ Uo., Fasz. r. Nr. 368, Nr. 339, ex Febr. 1775, 69r-v.

Ami látszólag verseny mobilitás volt, valóban sosem volt „tisztá” verseny. Szakmai ismeretek és tapasztalatok mellett az is kellett, hogy egy ranglétrán előremenő hivatalnok mögött álljanak a „jóakarói”. A fiatal polgár, Engelhardt József az 1740-es években Bécsben jogot tanult, utána több fővárosi jogásznál szerzett gyakorlati tapasztalatokat. Azután 1748 és 1756 között Nagy Istvánnak, a Magyar Kamara tanácsosának (aki egyidejűleg az Udvari Kamaránál a magyar ügyek főreferense volt) magántitkáráként dolgozott. Később, egészen 1773-ig, jegyzőként szolgált, amikor előléptették expeditori adjunktusnak. A kamarai vezetőség szorgalmasnak és megbízható szakértőnek tartotta, ezért 1785 és 1791 között párhuzamosan hasonló funkciókat kapott a Helytartótanácsnál. Minden valószínűséggel hetvenéves volt, amikor 1791-ben, az első kérelem után tizennyolc évvel a várva várt magyar nemességet adományozták neki.⁵⁰

Mária Terézia uralkodása alatt, a családi és személyes érdemek dichotómiai egysége keretében, a bécsi udvar az arany középutat kereste a hűség jutalmazása és a személyes érdemek ösztönzése között. Az eredmény részben kétértelmű volt. Egyrészt, az apák fiainak alkalmazása hathatós eszköz lett a társadalmi fegyelmezésre. Másrészt, ez a gyakorlat feláldozta a közjó célkitűzéseit az egyes családok partikuláris érdekeinek. Továbbá azzal, hogy a nyugdíjakat a gyerekek elhelyezésére cserélte, megtakarította a kincstári jövedelmeket, de ugyanakkor lassította a semleges, valóban meritokratikus elvek bevezetését, vagy a társadalombiztosítás elterjesztését.

Tanulságos lenne Anthony La Vopa szavaira hivatkozni, aki a könyvében azt vizsgálta, milyen szerepet játszott a papnevelő iskolákba jelentkező ösztöndíjasok szelektálásában a 19. századi német állam. Arra a következtetésre jutott, hogy ebben a korszakban nem eshetett szó arról a semlegességről, amelyet a modern társadalmakban deklaráltak. Az állam egyfajta „szerződést” kötött az egyházzal és ezzel a centralizált korporatizmus eszközévé vált, s ezzel együtt megengedte az egyházfőknek, hogy megerősítsék a soraiba való bejutás endogám elveit.⁵¹ Hasonló volt a helyzet a Habsburg Monarchiában a különböző szintű hivatalnoki testületekben is. Mindazonáltal a korporációba vezető „ajtó” nem volt szorosan becsukva, ezen keresztül, egymással és az apák fiaival versenyezve, a hivatalnoki karba váltakozó sikerrel, de bejuthattak mindenféle „idegenek” – nyugdíjazott katonák, magyar szolgálatba lépett külföldiek, kalandorok.

Minden korporatív kultúra lényegében véve feltételezi a „sajátunk”-nak az „idegenek”-kel szembeni preferálását. Külföldi származású, alattvalójú, nyelvű pályázók, vagy azok, akik a pályájuk közepén elhagyták korábbi foglalkozásukat, eleve előnytelen helyzetbe kerültek azokhoz képest (és ez nem csak a „stabil” Magyar Kamarára jellemző), akik fokozatosan haladtak előre a ranglétrán. 1760-ban, nincs kizárva, hogy maguknak a hivatalnokoknak a nyomására, Mária Terézia ráírta a döntését egy kamarai előterjesztésre: „Az üresedéseknél a

⁵⁰ MNL OL E 47, 14. cs., Nr. 511, ex Juni 1773; ÖStA AVA FHKA UC, Fasz. r. Nr. 612, Subd. 2, Nr. 50, ex Febr. 1776. 56r-v.; MNL OL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii, 55. köt. 762.

⁵¹ La Vopa, A.: *Grace, Merit and Talent* i. m. 37.

státusbeli alkalmazottaknak előjoguk van külső pályázókkal szemben.”⁵² Ezek szerint főúri titkárok, megyei tisztségviselők, bírák vagy katonatisztek eleve vesztésre álltak. Lakonikus vótumok ilyenkor így szóltak: „A kérelmező érdemei bizonytalanak”, vagy „A kérelmező nem rendelkezik érdemekkel a dikaszterium szemében”.

Volt azonban az idegeneknek egy bizonyos fajtája, akiket készséggel alkalmaztak a Magyar Kamaránál – mobilis, felkészült, ambiciózus külföldiek, olyanok, mint Neffczerek, Laffertek, Deschanok, Redlek,⁵³ Pfeffershovenek. Ezek rendszerint véletlenül kerültek Magyarországra, mert az örökös tartományokban nem volt a számukra megfelelő üres állás. A bécsi udvar célkitűzéseinek az felelt meg, hogy ilyen emberek ne legyenek összekötve a megyei nemességgel és dinasztiahűek maradjanak. Ezek a legtávolabbi országrészeket járták végig, háborúk vagy járványok idején a legveszélyesebb megbízásokat végezték. Számukra nem voltak leküzdhetetlen adminisztratív vagy politikai határok, a szemükben az Osztrák Ház birtokai már egységes térséget jelentettek. Amint Franz Lo Presti báró folyamodott 1761-ben: „Vegye tekintetbe az éveket, amelyeket bányászati tanácsosként szolgáltam, és küldjön engem az első megüresedett állás betöltésére, akár Tirolba, akár Erdélybe vagy Bohémiába”.⁵⁴

Fallenbüchl szerint, ez az újabb hivatalnokság — ellentétben a 17. század végével — általában mégis nagyobb hajlandóságot mutatott a megyékerezésre.⁵⁵ A második, harmadik generációban ezek már vidéki földesurak voltak, mint a Redlek, a nevüket települések viselik, mint a Johann Anton Deschan után elnevezett Dezsánfalva, unokáik a reformkorban magyar vármegyéket képviseltek az országgyűléseken, mint Laffert Antal báró 1844-ben. Egyeseknek kamarai állásuk a meggazdagodáshoz nyitott utat, mint például a Neffczér-testvéreknek. Johann Georg Pfeffersoven báró, a Magyar Kamara tanácsosa, hiába rendelkezett magyar indigenatussal, pályafutási stratégiája Bécs felé, nem pedig Pozsony felé irányult: fia, Johann Wilhelm feleségül vette Maria Jozefa Prandaut, az Udvari Kamara alelnökének lányát, a másik fia, Joseph a bécsi Theresianumban tanult. A húga, Katarina Török Józsefhez, a Szepesi Kamara jövődő elnökéhez ment feleségül, de később a Pfeffershoven család nem szerepelt a magyar genealógiákban. A hivatalnoki elhivatottság nem feltétlenül vezetett anyagi prosperitáshoz: Anton Cotmann, egy vesztfáliai német és egy csehországi német nő fia, negyed századig szolgált a Magyar Kamaránál, a kompetens és a fáradhatatlan hivatalnok mintaképe, felügyelte a királyság sৌgyeit, betelepített több elhagyott bánsági és dél-magyarországi falut. Gyermeke nem volt, a vagyona két tűzvészben elpusztult, a végrendeletében kérte, hogy minden fényűzés nélkül annak a településnek templomában, annak a kriptájában temessék el, ahol meg fog halni.⁵⁶

⁵² ÖStA AVA FHKA HFU, Fasz. r. Nr. 912, 1761. aug. 12. 226v.

⁵³ L.: *Olga Khavanova*: Aufstieg in die ungarische Elite: der Fall der Freiherren Redl von Rottenhausen und Rastina. In: *Auflösung historischer Konflikte im Donauraum*, Festschrift für Ferenc Glatz zum 70. Geburtstag. Hrsg. Arnold Suppan. Bp. 2011. 255–263.

⁵⁴ ÖStA AVA FHKA ÖC, Fasz. 1, Subd. 1, Nr. 148, ex Dez. 1763.

⁵⁵ *Fallenbüchl Z.*: A Szepesi Kamara tisztségviselői i. m. 210.

⁵⁶ ÖStA HHStA Obersthofmarschallamt, Testamente, Kt. 639, 1768/15, Cothmann Anton, 1768. aug. 14.

Fallenbüchl teljes joggal állítja azt is, hogy az uralkodói hatalom kívánatosnak látta az idegen földről érkezett/származó tisztviselő dinasztiaik meggyökeresítését.⁵⁷ Amikor 1761-ben az elhunyt Johann Anton Deschan fia megpályázott egy kamarai állást, ahol az apja a só ügy igazgatójaként szolgált, Mária Terézia a vótum margójára saját kézzel írta rá: „Kívánatos lenne, hogy minél több németet, aki elsajátította a magyar jogot és a politikai rendszert és rendelkezik a megfelelően szükséges tapasztalatokkal, vegyenek fel a Magyar Kamarába”.⁵⁸ Mindazonáltal a kereslet néha felülmúlta a kínálatot. Ugyanabban az évben, 1761-ben Gothard Vandernath báró, akinek apja felső-ausztriai származású királyi tanácsos, édesanyja pedig Zichy grófnő volt, megpályázta a Szepesi Kamaránál való alkalmazást. Mikor azonban a bécsi Udvari Kamara, a kérelmét támogatva, említést tett a császárnőnek a „Kívánatos lenne...” szavakkal kezdődő nemrég kiadott rendeletére, Mária Terézia üres állások hiányában egy homályos „Kérelmezőnek kicsit várnia kell” rezolúcióval reagált.⁵⁹

A nyugalmazott, néha szintén külföldi származású katonák alkották az „idegenek” másik csoportját. Integrációjuk egyik sikeres példjaként Podivin Kutschersfeldet lehet megemlíteni. Az apja Csehországban lévő kamarai birtokok adminisztrátora volt, aki felszólította a fiát, hogy „szabad művészeteket és különösen költségvetést és gazdaságtant” tanuljon.⁶⁰ A fiatalember vizont a katonai pályát választotta, részt vett az osztrák örökösödési háborúban, 1741-ben Prágában fogságba került, kiszabadulása után az Olaszországban beszállított Savoyai dragonyos regimenthez sorozták be. Kutschersfeld sok csatában vett részt, számos sebesülést szerzett, és többek között időről időre teljesítette a parancsnokság kisebb-nagyobb privát pénzügyi megbízásait. Egy súlyos sebesülés után, 1752-ben nyugdíjazták és a Szepesi Kamarai Adminisztrációnál kapott állást. Minden valószínűséggel az előjárók tudatában voltak annak, hogy a pályázó gazdag adminisztratív tapasztalatokkal rendelkezett. Minden bizonnyal tehetséges ügyintéző volt, mert az Udvari Kamara elnöke Rudolph Chotek gróf úgy minősítette, mint „aktív, fáradhatatlan és szorgalmas embert, aki járatos a magyar fiskális ügyekben, úgymint jogi és gazdasági dolgokban”. Így az óvári kamarai birtok jövedelmeiből csak 1761-ben 30 ezer forinttal gazdagította a királyi kincstárt.⁶¹ Tíz év múlva Kutschersfeldnek magyar nemesi címet adományoztak.⁶² Annak ellenére, hogy a Szent-István rend kiskeresztjét nem kapta meg,⁶³ Kutschersfeld kapitány hivatalnoki pályáját mintaértékűnek lehet nevezni.

⁵⁷ *Fallenbüchl Z.*: A Szepesi Kamara tisztviselői i. m. 210.

⁵⁸ ÖStA AVA FHKH HFU, Fasz. r. Nr. 913, 1761. szept. 30. 750r.

⁵⁹ Uo., 755r.

⁶⁰ Uo., Fasz. r. Nr. 839, 1753. febr. 3. 33r.

⁶¹ Uo., Fasz. r. Nr. 917, 1762. jan. 15., 443r-v.

⁶² MNL OL A 57, 46. köt., 184.

⁶³ A kérelmét l.: MNL OL P 1058, Kisebb testületi, egyesületi és intézményi fondok, Szent István Rend, Lajstromozott kérvények, 29. cs., 81 sz. Vö.: *Namenverzeichnis der Persönlichkeiten, die in den Jahren 1764–1914 mit dem Königlichen Ungarischen St. Stephan-Orden ausgezeichnet worden sind.* Herausgegeben anlässlich der 150 Jahreswende der Gründung dieses Ordens von der Ordenskanzlei. Bp. 1914.

Egy másik tipikus és sikeres példa Klohammer Mátyás pályafutása lehet. A polgári származású Klohammer Pozsony vármegyében született, az osztrák örökösödési háborúban először felkelőként harcolt, szállásmester volt, később Pálffy János gróf pártfogásával az állandó hadseregbe került. Bajorországban, Tirolban és Észak-Itáliában harcolt, súlyosan megsebesült és 14 év után már nem volt hajlandó a további katonai szolgálatra. Többször folyamodott egy kamarai állásért, és mindig a költségvetésben szerzett járatosságára hivatkozott.⁶⁴ 1756-ban szerény állást kapott a körmendi sóhivatalban; ugyanabban az évben magyar nemes is lett.⁶⁵ Amikor Klohammer Mátyás 1769-ben meghalt (már mint a nemsovai sóhivatal alkalmazottja), a nagyobbik fia, János minden valószínűség szerint 16 éves volt. A fiatalembert megözvegyült édesanyja kérésére a szenci politikai-gazdasági kollégiumba vették fel, sőt egy kamarai tisztviselők gyermekeinek és árváinak szánt ösztöndíjat is adtak neki.⁶⁶ Egyik testvére a piarista rendbe lépett be és később a váci Theresianumban tanított. János pedig olyan kiváló eredményeket ért el a földmérésben és a hidraulikában, hogy a Magyar Kamara kilenc hónapra elküldte Hollandiába az ottani tapasztalatok elsajátítására. Hazatérése után Klohammer János kamarai mérnök-ként szolgált Karintiában, Horvátországban és Dél-Magyarországon, szenvedélyes könyvgyűjtő lett, és egy gazdag szakmai könyvtárat hagyott maga után.⁶⁷

A nyugalmazott katonatisztek egy különálló csoportját alkották a magyar nemesi testőrök. Három-öt-hét év után állást kellett foglalniuk, hogy a továbbiakban katonatisztek vagy köztisztviselők akarnak-e lenni. A testőrség lényegében véve a szponzorált mobilitás útját nyitotta meg a vidéki nemesek előtt. Rendszeres személyes találkozások a császárnővel, a Habsburg Monarchia fővárosában, a bécsi udvarban való tartózkodás, oktatási programok, amelyekben a testőrök részesülhettek, mindez megkönnyítette, lerövidítette a jövődől civil kinevezésekhez vezető utat. A Hellebronth Kálmán által összegyűjtött életrajzi adatbázis, valamint a magyar és osztrák levéltárakban található adatok arra a következtetésre készítetnek, hogy a nyugdíjazott testőrök egyharmada aktívan alkalmaztatást keresett a Magyar Kamaránál, a vám- és sóhivataloknál, postáknál, a Magyar Kancelláriánál, a Helytartótanácsnál, bíróságoknál, városi adminisztrációknál.⁶⁸

Csergheő Mihály (Abaúj vármegyéből származott) és Babothy József (Nyitra vármegyében született) pályafutása jellemző párhuzamokat mutat. Az első 1761-ben, röviddel a Testőrség megállapítása után, egy megyei közigazga-

⁶⁴ Vö.: ÖStA AVA FHKA HFU, Fasz. r. Nr. 857, 1755. szept. 2. 24–26; Uo., Fasz. r. Nr. 864, 1756. május 4. 169–170.

⁶⁵ MNL OL A 57, 44. köt. 296–298.

⁶⁶ *Olga Khavanova*: Königliche Stipendien als Instrument der Sozialpolitik im Ungarn des 18. Jahrhunderts. In: *Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum im Spannungsfeld von Konfession, Landespatritismus und frühmodernen Nationsgedanken in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern 1500–1800*. Hrsg. Joahim Bahlcke – Thomas Winkelbauer. Wien 2011. 351–369.

⁶⁷ *Hegyi Ferenc*: Klohammer János XVIII–XIX. századi geometra-hidraulika könyvtára. Magyar Könyvszemle, 96 (1980: 1) 60–69.

⁶⁸ *Hellebronth Kálmán*: A magyar testőrök névkönyve, 1760–1918. Bp. 1940.

tási állásból Bécsbe került. A másik pedig, mielőtt 1767-ben testőr lett, kadétként szolgált a Széchenyi-ezredben. Mind a kettő a legjobban kihasználta az adódott lehetőséget. Erről az időszakról írta Csergheő: „Egyetlen egy órát sem vesztettem, hanem a közvetlen kötelezettségeimtől megszabadulva az időmet arra használtam, hogy tanuljam a természetjogot és a népek jogát, a kamarai tudományokat Sonnenfels professzor vezetése alatt és, ami nem jelentéktelen, komoly eredményeket értem el a német és olasz nyelv tanulásában; és mindezt azért, hogy minél nagyobb buzgalommal az Ö Felségének hasznos legyek”.⁶⁹ Babothy bécsi tartózkodása utolsó két éve alatt állandóan kérelmezte, hogy átmelessen valamelyik köztisztviselői állásba. 1773-ban írta: „Mivel az ifjúkoromtól fogva, magamat a szükséges tudományok és hét nyelv elsajátításának szenteltem, és ezek között a német és francia nyelvet a bécsi tartózkodásom során, a Testőrségnél lévén, tovább tökélesítettem, és [mivel] erőfeszítéseimnek gyümölcse az lett, hogy a jogtudományban szereztem ismereteket, sőt a gazdaságtan iránt buzgóan érdeklődtem, azaz teljes egészében fel vagyok készülve olyan állások betöltéséhez”.⁷⁰ Csergheő Mihály 1771-ben következő nyugdíjazása után hamar kapott egy altitkári állást a Magyar Kamaránál, ahol majd 1783-ig szolgált. Babothy József beadványait több alkalommal visszautasították, mielőtt 1775-ben ő egy fogalmazói állást kapott a Magyar Kamaránál, ahol szintén 1783-ig szolgált.

Kevésbé sikeres példák sokkal nagyobb számban fordultak elő. A Zala vármegyei születésű Dóczy József 1762-ben lépett a testőrségbe, Pozsonyban, Pármán, Milánóban szolgált, elkísérte II. József császárt a bajor örökösödési háborúba. Több alkalommal kérelmezte civil szolgálatra való áthelyezését, de eredménytelenül. A fiatalember azzal érvelt kérelmeiben, hogy „milánói szolgálatom idején nem csak minden precizitással teljesítettem a kötelezettségeimet, hanem tanultam tudományokat és nyelveket, hogy jobban felkészítsem magamat a [tisztviselői] pályára”.⁷¹ 1819-ban Dóczy már tábornok volt és nyugdíjba ment. A pajtása Györgyi Imre többször próbálkozott a Magyar Kamarába bejutni, de egyszer sem sikerült bizonyítania alkalmasságát. A kamarai vezetőség úgy vélte, hogy „a kérelmezőnek sem tudása, sem a kamarai tisztviselő kötelezettségeiről sincs elképzelése”.⁷²

Igazat adva a személyzeti politikának, azt el kell ismerni, hogy ha a nyugalmazott katonatisztek közül valaki a felvétel után nem tett tanúbizonyosságot a szükséges szakmai ismeretekről, a vezetőség kereste a módját, hogy megszabaduljon tőle. Például 1771-ben a volt testőr Rottensein Mihály az Eperjesi Kerületi Táblánál kapott egy szerény állást. Három év múlva, a járatlanságából adódóan belefáradva, a Magyar Királyi Kancellária meghozta a döntést: „Az elbocsátását elfogadni, a tisztségétől megszabadítani, a 11-évnnyi szolgálataért és más dicséretes tulajdonságaiért a királyi tanácsosi címmel jutalmazni”.⁷³

⁶⁹ ÖStA AVA FHKA UC, Fasz. r. Nr. 4, Konv. 2, Nr. 63, ex Aug. 1771., 61r.

⁷⁰ MNL OL E 47, 14. cs., Nr. 430, ex Nov. 1773.; ÖStA AVA FHKA UC, Fasz. r. Nr. 591, Subd. 1, Nr. 114, ex Jan. 1774. 255–256.

⁷¹ MNL OL E 47, 20. cs., Nr. 190, ex Martio 1776.

⁷² ÖStA AVA FHKA UC, Fasz. r. Nr. 592, Subd. 1, Nr. 1, ex Jun. 1776. 168r.

⁷³ Uo., Fasz. r. Nr. 148/3, Subd. 3, Nr. 88, ex Jun. 1771., 118.

A fent idézett és több más hasonló pálya esetében az a figyelemreméltó, hogy a nyugalmazott katonák új elemekkel színezték a királyság hivatalnoki közegét. Nemcsak etnikai tarkaságot vittek bele, hiszen nem voltak sem magyarok, sem hungaruszok, hanem személyes és szakmai tapasztalataikat is, amelyeket távoli kiküldetések során szereztek. A hivatalnoki elitbe való sikeres beilleszkedésük biztosítéka a könyvelésben való járatosság vagy a többnyelvűség volt. Radl Antal, a szakolcai harmincados fia, tíz évig Pálffy Lipót gyalogezredében szolgált, de egy komoly sebesülés után nyugdíjazták, és az édesapja (szintén nyugalmazott katona) mellett gyakornokként szolgált. A kérelmében azt említette, hogy a német anyanyelv mellett magyarul, „szlávul”, latinul és olaszul tud. Ugyan a Magyar Kamara csak a második helyre sorolta őt, az előterjesztésében azt hangsúlyozták, hogy a harmincad-szedésben mutatott buzgalmát, valamint saját és apja katonai érdemeit figyelembe véve, megérdemelne egy ilyen kinevezést.⁷⁴ Mária Terézia margóra írt rezolúciója így szól: „Amikor lehetőség adódik, olyan katonatiszteket és altiszteket kell alkalmazni, akik nyelveket tudnak”.⁷⁵

A Magyar Kamara hivatalnoki karán belül nemcsak „saját apák fiai” és az „idegenek” között, hanem az idősebb és fiatalabb generáció között is a vízválasztó a nyelvtudás, mindenekelőtt a szakmai német nyelv tudása volt. 1773. május 21-én a következőképpen rendelkezett a császárnő: „Felséges szolgálatom számára nagyon előnyös lesz, ha a magyar kamarai ügyeket német nyelven fogják vezetni [...] Ez nem érinti azt, hogy az országban működő hivatalokhoz intézett rendeleteket, ha szükséges, továbbra is latin nyelven adjuk ki; ám a hozzánk címzett feliratokat eszentül csakis németül terjesszék elő”.⁷⁶ Ennek értelmében felszólította a Magyar Királyi Kamara a városi hatóságokat, valamint a nekik alárendelt hivatalokat és személyeket, hogy mérjék fel saját német nyelvtudásukat, mégpedig azt, hogy képesek-e a német nyelvű ügyintézésre és a felelős szervekkel történő levelezésre.

Az eredmény nem volt megnyugtató: a 15 szabad királyi városból mindössze hatnak, név szerint Nagyszombatnak, Szent-Györgynek, Besztercebányának, Sopronnak, Kékkőnek és Győrnek a válasza tett tanúbizonytságot felkészültségről és hajlandóságról, kilenc város azonban, többek között Trencsén, Varasd és Esztergom, elutasító választ adott. Varasd jelentésében az szerepelt, hogy a városi alkalmazottak vagy latinul és horvátul, vagy kizárólag csak horvátul tudnak, és a városban élő németek is szívesebben kommunikálnak horvátul. Az esztergomi szenátorok emlékeztettek arra, hogy iratforgalmuk csak latin és magyar nyelven zajlik, és kértek egy létszám fölötti aljegyzőt, akinek a Helytartótanáctól kapott fizetése mellé hajlandók lettek volna évente még 100 forintot biztosítani. Tizennyolc harmincad-hivatalból mindössze nyolc — többek között Buda, Szeged és Zágráb — számolt be az ott dolgozó hivatalnokok szükséges nyelvismeretéről és a biztonság kedvéért levélmintákat kért. A soknyelvűségéről híres Szepességben hat kamarai adminisztrátor illetve prefektus

⁷⁴ ÖStA AVA FHKA HFU, Fasz. r. Nr. 912, 1761. aug. 12., 226v, 229r-v.

⁷⁵ Uo. 225v.

⁷⁶ Uo. UC, Hofresolutionsprotokolle Ungarn und Siebenbürgen, Bd. 110, 261.

közül egyik sem volt hajlandó németül vezetni az ügyeket. Az összesen 68 megkérdezettből 45 nem tartotta megfelelőnek saját szakmai kompetenciáját német nyelven.⁷⁷ Ez nem tette boldoggá a császárnőt. „Többé hallani sem akarok róla, mindenben kövessék a rendeletemet”,⁷⁸ – írta Mária Terézia császárnő az 1773. október 18-án kelt kamarai előterjesztés margójára.

Mária Terézia csakúgy, mint később a fia, II. József, nem kételkedett abban, hogy pragmatikus okok miatt a német nyelv válik majd a Habsburg Monarchia közigazgatásának nyelvévé, és a magyarok számára sem lesz más út, mint az, hogy ők is áttérjenek erre a közös közigazgatási nyelvre. A császárnő azonban hajlandó volt arra, hogy ezeket a reformokat fokozatosan vezessék be, és arra is, hogy figyelembe vegyék a Királyi Kamara érveit. Ennek a fokozatoságnak az előnyét, úgymint a fiatal, nyelvekben járatosabb generáció térhódítását tanulságosan illusztrálja az a kérdőív, amelyet 1788-ban 223 kamarai pénztári alkalmazott — irattárnokoktól gyakornokokig — töltött ki.⁷⁹ Mindenekelőtt meglepően fiatalnak bizonyult ez a testület: a hivatalnokok többsége 35 év alatti volt. Érdekes továbbá, hogy származási helyük nem csak Pozsony (a Kamara 1784 előtti székhelye) vagy Pest-Buda volt (ahova a Kamarát áthelyezték), hanem a közeli Bécs, Erdély, a másik anyaország, a szomszédos Cseh- és Morvaország, valamint a távoli Tiroli és Rajna-vidék. A nyelvtudásuk szintén meglepő.

Négy embernél hiányoztak a nyelvtudásra vonatkozó adatok, egy segédbeosztott csak németül beszélt, huszonheten (12%) csak németül és latinul tudtak. Harminckilenc beosztott a latinon, németen és magyaron kívül semmilyen más nyelvet nem tüntetett fel, további harminc beosztott e mellett a három nyelv mellett még szlovákul is beszélt. A másik póluson álltak a hat (heten), hét (hatan), illetve nyolc (egyetlen egy) nyelven beszélő poliglottok. A két pólus között különböző nyelvkombinációk találhatók: a nélkülözhetetlen latin és német, valamint a gyakori magyar mellett még az olasz, francia, angol, cseh, horvát, román, rác, sőt ógörög és héber nyelvekről tettek említést. Figyelemre méltó, hogy valamennyi nem-magyar ajkú, Ausztriából, Sziléziából vagy a Német Birodalomból származó hivatalnok elsajátította a magyar nyelvet. A kompetenciájuk nem volt minden nyelvben egyforma: sokan csak az egyik vagy a másik nyelven beszéltek, de írni nem tudtak rajta, más idegen nyelveket csak valamennyire értettek. Így például a Pestről származó Pospischill József „beszélt és írt németül és latinul, magyarul pedig csak szükség esetén”.

Minél idősebb volt a hivatalnok, annál „színesebbek” voltak a szakmai tapasztalatai, és gazdagabb a nyelvtudása. A 35 év fölöttiek között találunk volt katonatiszteket és ex-jezsuitákat, kalandorokat és menekülteket. Ezek ifjúkorukban hadművészetet és teológiát, jogot és mérnöki ismereteket tanultak.

⁷⁷ MNL OL E 47, 14. cs. Nr. 162, ex Dec. 1773.

⁷⁸ ÖStA AVA FHKA UC, Fasz. r. Nr. 591, Subd. 1, Nr. 139, ex Oct. 1773. 182v.

⁷⁹ MNL OL E 701, Magyar kincstári levéltárak, Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár, Magyar Kamara számvevősege, Gremialia (Szervezetre, működésre vonatkozó iratok), 3. k., Enthalt die von Einer Hochlöblichen Kaiserlichen Königlichen Hofrechenkammer herabgegebene acht Fragpunkte und wie sie durch ein jedes Glied der Ofner Landes-Zentral-Buchhalterey mit Inbegriff der in die Bezirke detaschirten sind beantwortet worden. Zusammengetragen den 15tens Decembri 1788.

Több országot beutaztak, sok nyelvet legalább értettek. A szakmájukhoz szükséges tudást csak utólag, a piaristák által vezetett kettős-könyvelés kurzuson, vagy a bécsi egyetemen Josef Sonnenfels által tartott előadásokon szerezték meg. A fiatal generáció pedig már a *Racio educationis* eredménye volt: korábban szakosodtak, a németet, csakúgy, mint más modern idegen nyelveket, a matematikát, vagy az államtant a gimnáziumi tantervek keretében sajátították el. Annak is köszönhetően, hogy pályájuk korábban indult, céltudatosabb karrierépítésre voltak beállítódva. Nem véletlen, hogy a fiatalabb járulnokok és gyakornokok zöme Pestről és Budáról származott: az ambíciózus ifjak igyekeztek a hozzájuk közelebb került központi hivatalban az elméleti tudást gyakorlati tapasztalatokkal kiegészíteni.

A 18. századi Magyar Kamara hivatalnoki karában egymás mellett éltek a dinasztiai és az egyre aktívabb „idegenek”. Az előbbiek megőrizték a korporatív ethosz kontinuitását, az utóbbiak pedig biztosították az adminisztratív rendszer nyitottságát a szakmai tudás, a tapasztalatok illetve az ambíciók előtt. A patronátus és a patrónus-kliensi viszony a felvételi procedúrák normalizáló törekvései ellenére a szakmailag alkalmas pályázók kiválasztásának hathatós eszköze maradt. Annak arányában, ahogy a felvilágosult abszolutizmus reform-napirendje megkövetelte a széleskörű ismereteket nyelvekben, statisztikában, könyvelésben, a felkészültséget bizonyító okmányok súlya egyre növekedett. A patronátus egyébként nem tűnt el, hanem kiegészült a képzettségre és az ismeretekre vonatkozó igazi meritokratikus követelményekkel. A horizontális mobilitás számos példája azt bizonyítja, hogy az egyes hivatalok, szakmák, országrészek és tartományok közötti „migrációk” eredményeképpen a Habsburg Monarchia körvonalai megerősödtek. A felvilágosult abszolutizmus reformszándékai a nyelvpolitika terén nem azt jelentették, hogy a németül nem tudó magyarországi köztisztviselők helyére a dinasztia hűséges szolgáit kívánta volna helyezni, hanem azt a sikeres törekvést, hogy a német nyelvtudás követelménye által a hivatalnoki kar szélesebb látókörű, jobb iskolázottsággal rendelkező és szakmailag jobban felkészült személyekkel gazdagodjon.

„GIFTED WITH EXCELLENT TALENTS, SPEAKING DIFFERENT LANGUAGES,
RENDERING LEGAL COMPETENCE...” BUREAUCRATIC CAREERS AT THE HUNGARIAN
CHAMBER IN THE AGE OF ENLIGHTENED ABSOLUTISM

by Olga Khavanova
(Summary)

The article considers career strategies of the employees and those applying for a position at the Hungarian Chamber in the second half of the eighteenth century against a broader background of admission principles and practices of the age. A theoretical framework for the analysis is provided by a study of the sociologist Ralph H. Turner, who has developed a model based on the dichotomy of „sponsored” and „contest” mobility. Both are ideal-typical constructions, and in reality these patterns were always mixed. The former correlates with the widely-spread practice within various strata of early-modern societies of inheriting occupations as an integral part of the omnipresent patron-client relations. To prefer “sons” to “outsiders” was a convenient way to suggest to society an attractive mechanism of collectable and inheritable merits (as a sort of symbolic capital) and thus encourage intergenerational loyalty. “Contest” mobility covers all sorts of outsiders and newcomers, be it foreigners making careers in the Kingdom of Hungary or people outside the bureaucratic milieu

(retired military officers or Hungarian guardsmen) trying to enter the royal service through an often unequal competition with the formally privileged insiders. The final part of the article deals with the language proficiency of the royal servants and the spread of the German language in the age of Maria Theresia as an indicator of latent changes, which would allow the bureaucratic corps to adjust to the reform agenda of the enlightened absolutism. By way of conclusion, while the “official dynasties” were maintaining the corporate ethos, the challenges coming from the outsiders kept the administrations open to knowledge, experience and ambition. Despite the authorities’ endeavours to normalise admission procedures from above, patronage did not disappear, but served as an efficient instrument of pre-selection of apt candidates.

Kádár Zsófia

JEZSUITA VEZETÉSŰ VALLÁSOS TÁRSULATOK MAGYARORSZÁGON A 17. SZÁZADBAN (1582–1671)

Problémafelvetés, a vizsgálat céljai

A 16–18. századi magyarországi vallásos társulatok (kongregációk) kutatása iránt az utóbbi évtizedekben megnőtt az érdeklődés. A téma gazdag nemzetközi szakirodalmából kiemelkedik Louis Châtellier 1987-ben megjelent monográfiája, amely ugyan „kihagyta” a Habsburg-monarchiát, így Magyarországot is, de európai viszonylatban alapvető állításokat fogalmazott meg.¹ A jezsuita kongregációkat úgy vizsgálta, mint a társadalom belső átformálását, megújítását célzó eszközöket, és hatásukat a Max Weber által vizsgált protestáns etika szerepéhez mérte. A témakör az utóbbi évtizedekben az egyik fontos interdiszciplináris kutatási területté vált. Az egyes társulatokat vagy egy-egy várost éppúgy vizsgálták a kutatók, mint nagyobb régiókat, az elemzés szempontjaihoz pedig az irodalom-, művészet-, lelkiség-, zene- és társadalomtörténet megközelítésmódjait egyaránt használták.²

Magyarországon az utóbbi évtizedekig jellemzően egy-egy településre vagy intézményre (gimnáziumra) összpontosító résztanulmányok, rendtörténeti munkák születtek.³ Újabban az irodalom- és lelkiségtörténeti kutatásoknak köszönhetően fontos eredményeket,⁴ és nagyobb elemzések részeként történt meg egy-egy kongregáció társadalomtörténeti vizsgálata is.⁵ Továbbra is akad-

¹ *Louis Châtellier: The Europe of the Devout.* Transl. by Jean Birrell. Cambridge 1991.²

² Egy város vizsgálatára pl. *Rupert Klieber: Bruderschaften und Liebesbünde nach Trient. Ihr Totendienst, Zuspruch und Stellenwert im kirchlichen und gesellschaftlichen Leben am Beispiel Salzburg 1600–1950.* Frankfurt am Main 1999. Egy régió vizsgálatára pl. *Zdeněk Orlita: Gemeinschaft der Frommen im Wandel. Marianische Kongregationen in Mähren zwischen dem Tridentinum und der Aufklärung.* In: *Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen.* Hg. István Fazekas et al. Wien 2013. 309–333. A régebbi szakirodalomból pl. *Georg Kolb: Mitteilungen über das Wirken der P. P. Jesuiten und der marianischen Kongregationen in Linz während des 17. und 18. Jahrhunderts. Mit dem Überblick der Xenia oder Jahresandenken der Kongregationen in Linz, vom Jahre 1678–1783.* Linz 1908.

³ Pl. *Robert Schwartz von Megyes: Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636–1773.* Veszprém 1935. Összefoglaló pl. *Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából.* I–III. Bp. 1912–1914.

⁴ Pl. *Knapp Éva: Pietás és literatúra. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban.* Bp. 2001., *Tüskés Gábor – Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők.* Bp. 2001., *Szelestei N. László: Rekatalizáció és barokk áhítat.* Bp. 2008.

⁵ Pl. *Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században.* Bp. 2005. 118–150. (Vallásos társulatok Gyöngyösön)

nak forrásfeltáró, egy-egy társulat intenzív elemzését célzó munkák.⁶ A Magyar Királyság egészére nézve azonban alig született összefoglaló tanulmány.⁷ A szakirodalom — beleértve a szomszédos országok kutatóinak alább áttekintett eredményeit is — teljességre törekvő feltárása, a barokk kori (jezsuita) kongregációs élet átfogó vizsgálata és a még lappangó források felkutatása és hasznosítása a jövő kutatási feladata.

A jezsuiták tevékenységének megítélése a magyar történeti kutatásban elég ellentmondásos, bár társadalmi és politikai súlyukat többnyire elismerik. A társulatok megismerése újabb szemponttal járulhat hozzá a Jézus Társasága és a Magyar Királyság társadalma kapcsolatának megértéséhez. Más barokk testvérületektől elkülönülő vizsgálatukat azoktól eltérő jellegük is indokolja. Peter Hersche szerint a jezsuiták Mária-kongregációit nem is lehet a testvérületek közé sorolni, mert hasonló lelki céljaik ellenére a tagok irányában támogatott követelmények nagyobbak voltak, mivel az egyéni életvitelt jobban szabályozták, a rendtagok lelkiismereti kontrollja a tagság felett szorosabb volt, a társulatok pedig főként rendi, társadalmi rétegek szerint tagolódtak, és népszerűségük is más társulatok alatt maradt.⁸

Tanulmányom célja, hogy magyarországi viszonylatban a jezsuita társulati élet első évszázadáról átfogó képet adjon, és a társadalomtörténeti szempont fontosságát is érzékeltesse. Arra törekszem, hogy az egyes jezsuita társulattípusok tevékenységét bemutassam, a korabeli hazai kongregációkat tételesen számba vegyem, és mindennek nemzetközi összefüggésrendszerét is érzékeltessem. Nem térek ki más szerzetesrendek vagy a világi papság által vezetett társulatokra (és a jezsuita kongregációkkal való összehasonlításukra), mivel ez szétfeszítené a dolgozat kereteit. A jezsuita társulatokat a korabeli barokk kongregációs életben igen jó forrásadottságaik miatt is érdemes külön kezelni, mivel a rendtagokról szóló, évente összeállított személyi katalógusok és az éves jelentések alapján még azoknak a társulatoknak a legfontosabb adatait is ismerhetjük, amelyeknek saját forrásai (tagkönyve, kongregációtörténete, számadáskönyve stb.) nem maradtak fenn.

A kongregációk Nyugat-Európában: előtörténet és minták

A kongregációk „szellemi forrásvidéke” egyrészt a Jézus Társaságához, az alapítók generációjához, másrészt a katolikus egyházon belüli, 15. század végi, 16. század eleji megújulási kísérletekhez is kötődött.⁹ Intézményesülésük ép-

⁶ Pl. Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században. 1–2. rész. Egyháztörténeti Szemle 10. (2009: 1. sz.) 3–31., 10. (2009: 3. sz.) 3–20.

⁷ Tüskés Gábor – Knapp Éva: Laikus vallásos társulatok, in: *Uők*: Népi vallásosság i. m. 267–297.

⁸ Peter Hersche: *Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter*. I. Freiburg–Basel–Wien 2006. 399. (A magyar nyelvű terminológia kevésbé kiforrott, mint a német, így nálunk a társulat, kongregáció és testvérület fogalmak jobban összemosódnak. A jezsuiták diák-, városi vagy Agonia Christi-sodalitásait magam társulatként vagy kongregációként nevezem meg.)

⁹ Chatellier, L.: *The Europe* i. m. 3–4.

pen a trienti zsinat befejezése után történt meg, amelynek számos rendelkezése (az oltáriszentség tisztelete, úrnapi körmenet, anyanyelvű prédikáció, a szentmise külsőségeinek megtartása, a szentek tiszteletének és a búcsúknak üdvös volta) a társulati tevékenységben is meghatározó szerepet játszottak.¹⁰ Ez és az időbeli párhuzamosság is azt sugallja, hogy a katolikus konfesszionalizációban kulcsszerepet játszó zsinat és a jezsuiták új „eszközei”, a társulatok valójában hasonló társadalmi kihívásokra adott nagyon hasonló válaszokként is értelmezhetők.

A jezsuita társulattípus nyugat-európai fejlődéstörténete a 16. század közepétől indult, amelyet a 17. században gyors felívelés, térbeli elterjedés és létszámnövekedés követett. A kezdetben egy-egy városban alakult egy-egy jezsuita kongregáció osztódással szaporodni kezdett, újabb és újabb társulatok váltak ki belőle és alakultak. A telítődés csúcspontja nyugaton a 17. század végére, 18. század elejére tehető, amelyet szétagulódás, eltömegesedés, valamint a közép- és felsőbb társadalmi rétegekről az alsóbb rétegek szintjére való „lecsúszás” követett. Ennek a folyamatnak az első szakasza egyben a magyarországi fejlődés előtörténete és mintaadója is.

A jezsuita rend tevékenysége az alapítását követően három nagyobb területre összpontosult: a tanításra, a lelkipásztorkodásra és a missziókra.¹¹ A kezdeti koldulórendi profil és missziós tervek azonban fokozatosan módosultak, egyre nagyobb hangsúlyt kapott az oktatás és az Európán belüli misszió, az „apostolkodás” is.¹² Ennek szellemében épült ki a jezsuita kollégiumhálózattal párhuzamosan a Mária-kongregációk hálózata.

E társulatok előzményei az Itáliában és a mediterrán térségben a 15–16. században életre hívott társulatok, amelyek közös vonása volt egyrészt a spirituális élet elmélyítése, másrészt valamiféle szociális tevékenység, az irgalmasság testi cselekedeteinek gyakorlása.¹³ A társulati forma a jezsuita renden belül is kezdetől fogva jelen volt,¹⁴ és végül 1564-ben intézményesült. Ekkor helyezkedett a Gyümölcsoltó Boldogasszony patronátusa alá és kapta első szabályzatát a római Collegium Romanumban a Jean Leunis páter által két évvel korábban szervezett kongregáció. A regula, amely az összes későbbi társulati szabályzat alapjává vált, meghatározta a kongregáció fő célját: a tagoknak (9–16

¹⁰ A trienti zsinat vonatkozó rendelkezéseit l. Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai. Ford. és összeáll. Fila Béla – Jug László. Kisterenye-Bp. 1997. 342–374. oldalakon 1643–1644, 1656, 1746–1747, 1757, 1820–1825, 1835. pontok.

¹¹ A Jézus Társasága első időszakáról és tevékenységéről l. pl. *John W. O'Malley*: Az első jezsuiták. Ford. Török Péter. Bp. 2006.

¹² A folyamatot a jezsuita kollégium intézménye szempontjából vizsgálja és ismerteti: *Ladislaus Lukács*: De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539–1608). Archivum Historicum Societatis Jesu 29. (1960) 189–245., 30. (1961) 3–89.

¹³ *Chatellier, L.*: The Europe i. m. 3–4.

¹⁴ A jezsuita alapító atyák közül többen vezettek különböző társulatokat, Pierre Favre (Fáber Szent Péter) és Diego Laínez Pármában, Jerónimo Nadal pedig Messinában. A 16. század közepére az Itália-szerzte működő társulatok mellett Katalóniában, Zaragozában, Valladolidban és Indiában is léteztek kongregációk, vö. *P. O'Sullivan*: Congregationes Marianas (=CC.MM.). In. *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*. I–IV. Red. Charles E. O'Neill, Joaquín M. Domínguez. Roma–Madrid 2001. (A továbbiakban *Diccionario*) 914–918.

éves diákok) a keresztény hitben és tanulmányaikban való előmenetelét, illetve eszközeiket: a heti gyónást, havi szentáldozást, napi misehallgatást, a szentolvasó és más officiumok imádkozását, a rendszeres elmélkedést és napi lelkiismeretvizsgálatot, a meghatározott időben tartott összejöveteleket, prédikációkat, illetve az irgalmasság cselekedeteit (szegényekről és betegekről való gondoskodást). A társulat lelki vezetője egy jezsuita atya volt, akit egy, az idősebb tagok közül választott világi prefektus és egy tizenkét segédből álló tanács segített.¹⁵

A római minta ösztönözte François Costert, hogy a douai kollégium rektoraként (1572–1574), majd Kölnbe helyezése után 1575-ben a Collegium Tricoronatumban is Mária-kongregációt alapítson.¹⁶ A dél-német térségben hasonló szerepet játszott Jakob Rem, aki 1574-ben Dillingenben, 1595-ben pedig Ingolstadtban szervezte meg a Mária-kongregációt.¹⁷ Osztrák területen Petrus Canisiusnak volt kulcsszerepe, aki több kollégium alapítása mellett számos Mária-társulatot is szervezett.¹⁸ A kongregációk felállítását — főként a német nyelvterületen — Everard Mercurian rendfőnök (1573–1580) is pártolta. Ő karolta fel a Costertől származó eszmét, hogy az újonnan felállított társulatok a Collegium Romanum-beli kongregáció filiáiként alakuljanak meg, amely akkora már a többi társulat modelljeként széles körben ismert volt.¹⁹

A kongregációk filializációja rövidesen olyan gyakorivá vált, hogy Claudio Aquaviva rendfőnök (1581–1615) a kérdést a legfelsőbb szinten kívánta szabályozni. Felismerte, hogy a katolikus egyház megújításában és a társadalom keresztény átalakításában a Mária-kongregációknak kulcsszerepük lehet, ezért a társulatok számára pápai privilégiumokat eszközölt ki. A XIII. Gergely pápa által 1584-ben kiadott *Omnipotentis Dei* kezdetű bulla a római kollégium társulatát Prima Primaria névvel illette, és biztosította, hogy az anyakongregációvá előlépő társulatnak adott kiváltságok (búcsúk) az általa bekebelezett kongregációk összességét megillessék. A jezsuita rendfőnöknek és helyettesének jogává tette, hogy a rend intézményeihez kötődő társulatok alapítását jóváhagyják. A generális hatáskörébe tartozott a kongregációk szabályzatainak megalkotása (jóváhagyása) és megváltoztatása is. Ezeket a kiváltságokat erősítette meg és bővítette V. Sixtus *Superna dispositione*, illetve *Romanum decet* (1587) kezdetű bulláiban. A jezsuita rendfőnöknek teljhatalmat adott, hogy a rendhez tartozó minden intézményben egy vagy akár több társulatot alapítson vagy azokat megszüntesse, illetve szabályzatukat megállapítsa. Aquaviva a bullákkal egyi-

¹⁵ O'Sullivan, P.: Congregationes i. m. 915., P. O'Sullivan: Prima Primaria. In: Diccionario, 3232.

¹⁶ A kölni társulat tagjainak írott *Liber sodalitatis* c. műve a kongregációs kézikönyvek egyik első példajaként iránymutató lett a későbbi társulatok számára is. J. Andriessen: Costerus (De Costere) Franciscus. In: Diccionario, 982., vö. O'Sullivan, P.: Congregationes i. m. 915., Anna Coreth: Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung. Jahrbuch für Mystische Theologie 11. (1965) 7–65., ebben 20–27., Chatellier, L.: The Europe i. m. 33.

¹⁷ F. Wulf: Rem, Jakob. In: Diccionario, 3330.

¹⁸ Vö. Rudolf Leeb: Die Anfänge der katholische Gegenbewegung. In: Geschichte des Christentums in Österreich von der Spätantike bis zur Gegenwart. Hg. Wolfram Herwig. Wien 2003. 242., Coreth, A.: Die ersten Sodalitäten i. m. 27–31.

¹⁹ O'Sullivan, P.: Congregationes i. m. 915.

dejúleg adta ki a Mária-kongregációk első általános szabályzatát, amelyet lényeges változtatás nélkül követtek egészen a rend feloszlásáig.²⁰

Az intézményesülést gyors fejlődés követte. A kezdeti időszakban a társulatok alapvetően városokban működtek és a kongregációkon belül a különböző társadalmi rétegek együtt voltak jelen. Az 1590-es évektől megfigyelhető rétegződés eredményeként egyre inkább leképezték az életkori, társadalmi, foglalkozási és nyelvi csoportokat.²¹ A társulatok elterjedtsége a 16. század végén még nem volt egyenletes egész Európában. A Rajna-vidéki és flandriai, valamint a dél-német területek felé az alapítók kitüntetett figyelemmel fordultak, de Franciaország vagy a Habsburg-tartományok térségében még nem alakult ki a kongregációk sűrű hálózata.²² Ez a 17. század első felében változott meg,²³ amikor az osztrák rendtartományban is a kongregációk gyors térbeli és létszámbeli növekedése figyelhető meg, amiből már a Magyar Királyságban újonnan alapított jezsuita kollégiumok is kivették a részüket.

A magyarországi társulatok szerveződéséhez a közvetlen mintát az osztrák provincia rendházaiban kereshetjük. Az 1563-ban Bécs központtal önállósult osztrák rendtartomány 1623-ig a cseh korona országait is magában foglalta. Így a magyarországi alapításokra a magyar rendtagok által leglátogatottabb bécsi és grazi kollégiumok mellett valószínűleg a morvaországi olmützi és brünni rendházak, illetve azok társulatai is hatottak.²⁴ A bécsi mintának Nagyszombat esetében lehetett kiemelt szerepe, hiszen tudjuk, hogy a bécsi Nagyboldogasszony-társulat „testvéri” (szövetséges) kapcsolatot ápolt prágai, grazi, augsburgi és olmützi kongregációk mellett a nagyszombati Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulattal is.²⁵ Az itáliaiak Caritas-társulata (1565), majd a jezsuita konviktus diákjai számára alapított Szent Barbara-sodalitas (1573) után 1579-ben alapított első bécsi Mária-kongregáció magyar kapcsolatai mindvégig szorosak maradtak, a Bécsben tanuló magyarok, egyházi és világi előkelők közül is sokan tagjai voltak, alapítóinak egyharmada is a magyarországiak közül került ki.²⁶ Az osztrák tartományon belül a rendházak alapításához hasonlóan időbeli csúszás volt a nyugatabbi és a magyarországi kongregációalapítások között is,

²⁰ *Chatellier, L.*: The Europe i. m. 9., *O'Sullivan, P.*: Congregationes i. m. 915–916., *Elder Mullan*: Die Marianische Kongregation dargestellt nach den Dokumenten. Wien 1913.⁴ 11–13., 26–29., 31–33. A bullák teljes szövegét l. uo. 231–253.

²¹ *Chatellier, L.*: The Europe i. m. 14–19. Kezdetben a jezsuita társulatoknak nők is tagjai voltak, Aquaviva 1587-es rendelkezésével azonban kiszorultak a társulatokból. *O'Sullivan, P.*: Congregationes i. m. 915. Kivételt csak a legmagasabb társadalmi csoport jelentett egészen XIV. Benedek pápa 1751. évi döntéséig, amely női társulatok alapítását is megengedte, vö. *Ludwig Koch*: Kongregationen (Marianische). In: Jesuitenlexikon. Hg. Ludwig Koch. Paderborn 1934. 1018–1024.

²² *Chatellier, L.*: The Europe i. m. 25–32.

²³ Uo. 50–51.

²⁴ A kérdés további vizsgálatokat kíván. A cseh-magyar jezsuita kapcsolatokról l. *Kovács Eszter*: Magyarországi jezsuiták és a cseh rendtartomány (Csehország, Morvaország, Szilézia) 1773-ig. (PhD-disszertáció). Piliscsaba 2009. A cseh-morva kongregációkról l. pl. *Orlita, Z.*: Gemeinschaft i. m.

²⁵ Vö. Saeculum Marianum Sodalitatis B. Mariae Virginis in Coelum Assumptae... Viennae 1678. 11–12.

²⁶ *Coreth, A.*: Die ersten Sodalitäten i. m. 12., 15., 37., Saeculum Marianum i. m. 7–9.

ami különösen a diák- és a városi társulatokra igaz, de a később elterjedt Agonia Christi-társulatokról ez már nem mondható el.²⁷

A térbeli és számbeli gyarapodás ugyanis a 17. század közepétől az osztrák provinciában is kiegészült egy új társulattípussal, a „Jó halál” vagy Agonia Christi-társulatokkal. Alapvető céljuk az volt, hogy tagjaik a halált a kegyelem állapotában várják, így a jezsuita apostolkodásnak a lelkek üdvösségét célzó törekvéséhez remekül illeszkedtek.²⁸ E társulattípus előzményei az 1600 körüli évekre nyúlnak vissza, amikor Velencében a jezsuiták nagybőjt péntekjein a hívek számára ötórás szentségimádásokat szerveztek, hogy Krisztus szenvedéséről és kínhaláláról elmélkedjenek. Ez a devóciós forma hamar elterjedt,²⁹ majd kiegészülve a szentségek rendszeres vételének (a havi gyónásnak és áldozásnak) más társulatokban is megszokott követelményével, 1648-ra intézményesült. Vincenzo Carafa rendfőnök (1645–1649) a római II Gesù-templomban ekkor állította fel az első „Buona Morte”-társulatot. A tagok havonta egy napot imádságban együtt töltöttek és meghallgatták előljárójuk prédikációját. A társulatokat a Mária-kongregációkhoz hasonló búcsúkkal látták el VII. Sándor pápa és utódai, majd XIII. Benedek *Redemptoris nostri* kezdetű bullájával (1729) lehetővé tette — szintén a Mária-kongregációk mintájára —, hogy a jezsuita rendfőnök a *Primariá*vá, főtársulattá kinevezett római domus professa-beli Jó halál-társulatba befogadjon, inkorporáljon más társulatokat. Amint látni fogjuk, ez a társulattípus a Mária-kongregációkra alapvető vonásaiban hasonlított (jezsuita rendi és világi vezetés, illetve támogatás, a szentségek rendszeres vétele és rendszeres gyűlések, évi főünnep megtartása), de a társadalom sokkal szélesebb rétegei számára volt nyitott, és fő különbségként már nők is tagjai lehettek. Figyelemre méltó, hogy Magyarországon a „Jó halál”, vagyis ahogy itt nevezték: „Agonia Christi” társulatalapítások az osztrák provincia más területeivel teljesen párhuzamosan jöttek létre. Természetesen a jezsuitákra jellemző alkalmazkodási stratégia a társulattípus magyarországi meghonosításakor is érvényesült, így a vegyes katolikus-protestáns lakosságú országban a Mária- (és a városi) társulatoknak bizonyos szempontból alternatívája lett.

A jezsuita kongregációk elterjedése Magyarországon a 17. században

A jezsuita rend tevékenysége a Magyar Királyságban a 16. századi kezdetek után³⁰ a 17. század elejétől vált folyamatosná. A Bocskai-mozgalmat lezáró

²⁷ A német nyelvterület és azon belül az osztrák rendtartomány társulatairól a vizsgált időszakra vonatkozóan jó áttekintés a társulattípusok részletes bemutatásával: *Bernhard Duhr*: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. I–III. Freiburg im Breisgau 1907–1921. I. 357–371., 478–481., 502–503., II/2. 81–122., III. 642–659.

²⁸ A társulattípusról l. *J. Wicki*: Buena Muerte. In: Diccionario, 566–567.

²⁹ E devóciós formát intézményesítette VIII. Kelemen pápa *Quacumque a Sede Apostolica* kezdetű brevéje (1604. dec. 7.), vö. *Wicki, J.*: Buena Muerte i. m. 566.

³⁰ Elsőként Oláh Miklós esztergomi érsek (1553–1568) telepítette le a jezsuitákat Nagyszombatban (1561–1567), de az intézmény csak rövid ideig működött. Nyugat-Magyarországon legközelebb Znióváralján és Vágsellyén telepedtek meg (1589), ahol 1605-ig, Bocskai István hadjáratáig működtek. Erdélybe Báthory István fejedelem (1571–1586) hívta be a rendet 1579-ben. Kolozsmonostori rendházuk mellett 1581-től Kolozsvárott iskolát és (1583-tól) szemináriumot működtettek, és létre-

bécsi béke (1606), majd az azt szentesítő 1608. évi országgyűlés kimondta,³¹ hogy a jezsuita rend nem birtokolhat javakat Magyarországon. Mégis éppen Bocskai István és Bethlen Gábor hadjáratai után öltött nagyobb mértéket a protestáns (fő)nemesség katolizációja, a rendek és az uralkodó közötti új kompromisszum, politikai realitás alapján.³² Mindez a törvényi korlátozás ellenére előrevetítette a jezsuita kollégiumhálózat viszonylag gyors kiépülését, ami egyben a kongregációk elterjedését is jelentette. Az alábbiakban ennek a folyamatnak a hullámaint követem nyomon.

*Jezsuita vezetésű társulatok a Magyar Királyságban, 1582–1671*³³

város	év	titulus	tagság, típus
Kolozsvár	1582	Mária	diák
	1641	Angyalok Királynéja születése	diák
Gyulafehérvár	1588	Mária	diák
Vágsellye	1602	Nagyboldogasszony	diák (vegyes)
Zágráb	1613	Gyümölcsoltó Boldogasszony	(nagyobb) diák
	1663	Nagyboldogasszony	ifjabb diák
	1623	Gyertyaszentelő Boldogasszony	városi
	1625	Szent Izidor	köznép
	1653	Agonia Christi	
Nagyszombat	1617	Sarlós Boldogasszony	(nagyobb) diák
	1636	Szeplőtelen fogantatás	ifjabb diák
	1651	Angyalok királynéja születése (Kisboldogasszony)	legifjabb diák
	1667	Gyertyaszentelő Boldogasszony	Collegium Generale növendékei
	1622	Szent Kereszt	városi, magyar
	1649	Gyümölcsoltó Boldogasszony	városi, német
	1660	Agonia Christi	szláv

hoztak egy gyulafehérvári és egy nagyváradai missziót is. Az 1588. évi megyesi országgyűlésen a protestáns rendek elérték a jezsuiták kitiltását a fejedelemségből. Bár a tilalmat 1595-ben feloldották, 1607-ben újból kitiltották őket.

³¹ 1608. k. e. VIII. tc., Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikkek. Szerk. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp. 1900. 15.

³² Erről l. *Péter Katalin*: Pázmány Péter és a protestánsok. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 181–199., ebben 181.

³³ A táblázatban az 1582–1671 között a Magyar Királyság területén alapított, jezsuita vezetésű társulatokat gyűjtöttem össze. A városokat a legkorábban alapított társulataik időrendjében sorolom fel. (A vastagabb tagoló vonalak az alább következő, római számokkal jelölt alapítási hullámokat jelölik.) Településenként előbb a diák-, majd a városi, végül az Agonia Christi-társulatok következnek, az egyes típusokon belül időrendben. Az alapítás événél mindig a legkorábbi ismert működési évet adom meg (akkor is, ha a rendfőnöki/pápai megerősítés későbbi). A tagok körét az ismert adatok alapján adom meg a lehető legpontosabban. A forrásokra alább, az egyes társulatok említésénél utalok.

város	év	titulus	tagság, típus
Pozsony	1632	Gyümölcsoltó Boldogasszony	diák
	1629	Nagyboldogasszony	városi, német és magyar tagozat
	1647	Agonia Christi	német, magyar és szláv tagozat
Győr	1631	Gyümölcsoltó Boldogasszony	diák
	1634	Patrona Hungariae (Nagyboldogasszony)	városi/úri, magyar
	1634	Maria de Victoria (Eketiltó Boldogasszony)	városi, német
	1654	Agonia Christi	magyar
	1654	Agonia Christi	német
Sopron	1640	Gyümölcsoltó Boldogasszony	diák
	1640	Krisztus Teste	városi, német és magyar
	1661	Agonia Christi	német és magyar
Homonna / Ungvár	1636	Gyümölcsoltó Boldogasszony	diák
	1669	Agonia Christi	
Gyöngyös	1644	Nagyboldogasszony	diák
	1670	Agonia Christi	
Varasd	1644	Gyümölcsoltó Boldogasszony	diák
	1662	Agonia Christi	
Kassa	1653	Szeplőtelen fogantatás	diák
	1669	Gyümölcsoltó Boldogasszony	ifjabb diák
	1665	Agonia Christi	
Szepeshely	1653	Nagyboldogasszony	diák
	1653	Agonia Christi	
Trencsén	1656	Szeplőtelen fogantatás	diák
Sárospatak	1666	Agonia Christi	

I.

Az első társulatalapítások a jezsuiták 1582–1588-as kolozsvári és gyulafehérvári működéséhez, illetve a vágsellyei kollégiumhoz (1602–1605) kötődtek. Kolozsvárott 1582-től már biztosan működött egy Mária-társulat a gimnáziumi diákság számára, amelynek elöljárója 1584-ben az itáliai Hieronymus Fanfonius volt, aki két évvel később pestisben meghalt.³⁴ A kongregáció élén utóda egy ellentmondásos személyiség, Emmanuel Vega lett. Az ő idejében,

³⁴ Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. I. (1551–1600). Coll. et ed. Ladislaus Lukács. (Monumenta Historica Societatis Iesu 117.) Romae 1978. (A továbbiakban Lukács I.) 427., 665. *Balázs Mihály*: Kolozsvár és Vágsellye. Adalék a Mária-kongregációk korai történetéhez. In: *Uő*: Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról. Bp. 2006. 133–137., ebben 134.

1587 októberében a Kolozsvárra összehívott országgyűlésre látogató Báthory Zsigmond fejedelem a jezsuita kollégium és a szeminárium mellett a kongregációt is meglátogatta.³⁵ A jezsuiták 1588-as kitiltásuk után valószínűleg Vega korábbi tevékenysége miatt nem kezdeményezték 1595. évi Erdélybe való vissza-településükkor a társulat felújítását.³⁶ Erre csak jóval később, 1641-ben került sor, amikortól Angyalok királynéja születése titulussal már folyamatosan fennállt a kongregáció.³⁷ Másrészt 1588-ból van adatunk a gyulafehérvári misszióban létrehozott Mária-titulusú diáktársulatról, amelyet Aquaviva rendfőnök felvett a római anyakongregációba.³⁸ Ennek működése még az első kolozsvári társulatnál is rövidebb lehetett, talán 2–3 évig létezhetett, szintén a kitiltásig. Az említett korai erdélyi kollégium- és társulatalapítások esetében feltételezhető — Bécs távolsága és Báthory István lengyel királysága miatt — a lengyel területek, illetve az onnan érkező rendtagok ösztönző hatása is.

Az erdélyi társulatokhoz hasonlóan rövid ideig, 1602-es megalapításától a jezsuiták 1605. évi elűzéséig működött Vágsellyén a Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulat, amelynek alapító tagjait is ismerjük. A névsorból kiderül, hogy az alapító Forgách Ferenc nyitrai püspök mellett a tagok a főpapok, a közép- és alsópapság képviselői, helyi előkelők, nemesek, illetve a jezsuita iskola diákjai közül kerültek ki.³⁹ 1604-ben Aquaviva rendfőnök és Alphonso Carrillo tartományfőnök már a társulatnak a római anyakongregációba való felvételéről levelezett,⁴⁰ 1605-ben pedig — a gimnáziumi rektor⁴¹ helyett — önálló jezsuita vezetője is volt a társulatnak Vragovics (Wragovitus) Péter hitszónok személyében.⁴²

II.

A második alapítási hullámba a zágrábi és a nagyszombati jezsuita kollégiumok, illetve ezek kongregációi tartoznak. Leghamarabb e két fontos jezsuita központban jöttek létre tartósan működő társulatok, az osztrák rendtartomány más városai, elsősorban Bécs mintájára. A zágrábi alapítás (1607) valamivel korábbi volt, de a 17. században egyre önállósuló, a magyarországi katolikus egyházon belül egyre inkább elkülönülő horvátországi fejlődést leképezve helyi, re-

³⁵ Balázs M.: Kolozsvár i. m. 134–135.

³⁶ Uo. 138.

³⁷ Varga Júlia: A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784). (Felsőoktatástörténeti kiadványok 6.) Bp. 2007. 11–12.

³⁸ Balázs M.: Kolozsvár i. m. 138.

³⁹ Uo. 139., a tagokra l. Jezsuita okmánytár. I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. Szerk. Balázs Mihály et al. Szeged 1995. 320–322. (Nr. 253.)

⁴⁰ Uo. 324. (Nr. 257.). 1604. jan. 10-én pedig új tagokat vettek fel: Velikai Gáspár körmendi plébánost és Keresztesi Máté nyitrai kanonokot, Balázs M.: Kolozsvár i. m. 139.

⁴¹ A fogalmak félreérthetősége miatt a jezsuita gimnáziumok rendi vezetőit a magyar kiejtés szerinti *rektor* formában használom. A jezsuita társulatok vezető tisztségeként a latin *rector* formát őrzőm meg. Minden más tisztség és fogalom (superior, praeses, magister, rhetorica stb.) esetén a latin írásmódot használom a szakirodalomban is gyakran eltérő magyar változatok helyett.

⁴² Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. II. (1601–1640). Coll. et ed. Ladislaus Lukács. (Monumenta Historica Societatis Iesu 125.) Romae 1982. (A továbbiakban Lukács II.) 51., vszl. ezelőtt is ő lehetett a praefectus, Balázs M.: Kolozsvár i. m. 140.

gionális jelentőségű maradt.⁴³ Ehhez képest a kissé később alapított nagyszombati rendház és kollégium (1615) országos vonzasköre és jelentősége — különösen az egyetemalapítás után (1635) — megkérdőjelezhetetlen volt.

Zágrábban Dobokay Sándor, a kollégiummá váló intézmény (1612) első rektora kezdeményezte a társulatalapítást, ami a következő évre valósult meg.⁴⁴ Ekkor kapta meg Aquaviva rendfőnök megerősítő oklevelét a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációja, amelynek az akkor ott tanuló 330 diákból 40-en lettek tagjai. A társulatba rövidesen felnőttek, az egyházi és a világi elit tagjai is felvételüket kérték, például Domitrovics Péter (Petar Domitrović) zágrábi püspök, a helyi kanonokok vagy gr. Homonnai Drugeth György.⁴⁵ A társulat ennek ellenére diákkongregációként működött, és csak 1663-ban vált ki belőle az „ifjabb diákok” külön társulata. Mivel ugyanis a kollégiumban 1662-ben magasabb szintű, bölcsészeti képzés indult, a megnövekedett diáklétszámot az egyetlen társulat már nem tudta volna ellátni. A gimnázium legfelsőbb osztálya (rhetorica) és a filozófia hallgatói számára a régi társulat maradt nyitott, míg a gimnázium 2–4. osztályos diákjai (grammatica, syntaxis, poetica) a Nagyboldogasszony titulusú „kisebb” kongregációban tömörültek.⁴⁶ A nagyobb diáktársulat létszáma 1649/50-ben 140, 1665-ben 138 volt. A szétválást az „ifjabb” kongregáció ismert taglétszámai is indokolják: 1665-ben 170, 1695-ben 177 volt a sodalisok száma.⁴⁷

Zágrábban a felnőttek számára jezsuita vezetésű városi kongregáció 1623-tól működött Muzio Vitelleschi rendfőnök (1615–1645) megerősítésével.⁴⁸ A jezsuitáktól függetlenül ekkor már létezett egy másik polgári társulat is a vá-

⁴³ A horvát egyház „különutas” fejlődéséről l. *Molnár Antal*: A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században. (METEM Könyvek 77.) Bp. 2012.

⁴⁴ Dobokay Sándorról l. *Molnár Antal*: Dobokay Sándor SJ önéletrajzi feljegyzései (1620). In: *Új: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp. 2009. 79–93. Zágrábi rektorként l. Lukács II. 145. (1613) és *Franjo Fancev*: Građa za povijest školskog i književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606–1772). Starine 37. (1934) 1–176., ebben 32. (1612, 1613).

⁴⁵ *Fancev, F.*: Građa i. m. 34., 38–40., *Miroslav Vanino*: Isusovci i hrvatski narod. I. Rad u XVI slojeću Zagrebački Kolegij. (Biblioteka Vrela i prinosi za povijest isusovačkog reda u hrvatskom narodu 1.) Zagreb 1969. 290–291.

⁴⁶ *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 309., vö. az új társulat önállósulására: *Ladislaus Lukács*: Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. III. (1641–1665). Romae 1990. (A továbbiakban Lukács III.) 800. (1664).

⁴⁷ *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 309–310.

⁴⁸ A jezsuita vezetésű városi társulatokra nem volt jellemző, hogy aktuálpolitikai esemény motiválja alapításukat. Zágrábban azonban erre látunk példát: az Erdődy Tamás (korábbi horvát bán) által kezdeményezett, a városi kormányzatban bevezetett reform (új városi statútum) ellen Frangepán Miklós horvát bán támogatásával és Grga Tepečić korábbi városbíró vezetésével felkelés tört ki, amelynek leverése után a felkelés vezetői az ellenséges oldal elleni merényletet hajtottak végre, egyiküket megölték. Az „összeesküvőket” letartóztatták és halálra ítélték. Az elítéltek közül ketten az akkor Zágrábban vizitáló osztrák provinciális, Rumer György segítségével menekültek meg. A jezsuiták hozzáállása segítette a polgári társulat alapítását, bár a kongregáció nem tett különbséget a felek között, a város belső békéjének helyreállítása volt a céljuk. (*Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 360–361.) A jezsuiták Erdődy Tamással is jó kapcsolatra törekedtek, temetésekor a zágrábi székesegyházban a kollégium castrum dolorist állított. (Vö. *Fancev, F.*: Građa i. m. 50.) A felkelésről l. még: *Franjo Buntak*: Povijest Zagreba. Zagreb 1996. 397–399. – A horvát szöveg fordításában Ternovác Bálint, a zágrábi helytörténeti szakirodalom feltárásában Varga Szabolcs segítségét köszönöm!

rosban Krisztus Teste titulussal.⁴⁹ A jezsuita Gyertyaszentelő Boldog-asszony-kongregáció a tituláris ünnepen (február 2.) kezdte meg működését, első jezsuita lelkipásztora Petar Ljubić, első világi előljárója pedig Josip Kail polgár, kereskedő (Iosephus Khaill civis et mercator) lett.⁵⁰ Taglétszáma a diákkongregációkéhoz hasonló volt, 1623-ban 80, 1642-ben 120, 1649-ben 140, 1665-ben 190 sodalisról tudunk.⁵¹ A városi Mária-kongregáció mellett a „köz-nép” számára 1625-től már működött a Szent Izidor-testvérület (fraternitas) is, de ez sokáig nem kapott rendfőnöki megerősítést.⁵² Jezsuita előljáróit a rendtartományi katalógus 1664-től tünteti fel.⁵³ A század végén a városi Mária-társulathoz csatlakozott, ezt 1672-ben hagyta jóvá oklevelében Giovanni Paolo Oliva rendfőnök (1664–1681).⁵⁴

Zágrábban a jezsuiták másik társulattípusát képviselő Agonia Christi-társulat Petretich Péter (Petar Petretić) zágrábi püspök kezdeményezésére és X. Ince pápa megerősítésével (1653. december) kezdte meg működését.⁵⁵ Taglétszáma 1658-ban 1200, 1665-ben 3680 fő volt, ami teljesen más léptékekben mozgott, mint a fent említett társulatok esetében. A széles társadalmi bázis mellett a „névleges” tagság lehet a magas létszám oka, amit a magas újonclétszámok is alátámasztanak: 1694-ben 250, 1695-ben 800, 1698-ban 214 új tagot vettek fel.⁵⁶

A nagyszombati kollégium országos jelentősége és mintaadó szerepe miatt is kiemelkedik.⁵⁷ 1615-ben alapította Forgách Ferenc érsek, kezdeményezését Pázmány Péter teljesítette ki.⁵⁸ Esztergomi érsekként Pázmány több épületet vett a jezsuiták számára, konviktusokat alapított, majd az egyetemalapítással Nagyszombatot valóban magyarországi „jezsuita fővárossá” emelte.⁵⁹ Az iskola differenciálódása és a diáklétszám növekedése idővel négy diáktársulat létrejöttét, a jezsuiták lelkipásztori tevékenységének kiterjedése pedig további három városi társulat megalapítását eredményezte.

⁴⁹ *Fancev, F.*: Grada i. m. 36.

⁵⁰ *Fancev, F.*: Grada i. m. 50., *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 361.

⁵¹ *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 365.

⁵² Uo. 371–372., *Fancev, F.*: Grada i. m. 51. A köznép számára alapított Szent Izidor-társulatokról a felső-német rendtartományból is vannak adatok, vö. *Duhr, B.*: Geschichte der Jesuiten i. m. II/2. 89.

⁵³ Lukács III. 845. és a következő évek adatai.

⁵⁴ *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 372.

⁵⁵ Uo. 390–393., felállításáról: *Litterae Annuae* (Wien), Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung (a továbbiakban LAW, az évszám megadásával), (1653), Cod. 12050. 23. – (Kutatástechnikai okokból az éves jelentéseknek részben a Rómában, részben a Bécsben őrzött példányait használtam, a Campus Hungary és a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum (CH/2) ösztöndíjak segítségével.)

⁵⁶ *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 396–397.

⁵⁷ A nagyszombati jezsuita kollégium történetének modern feldolgozása — a jó forrásadottságok ellenére — még várat magára.

⁵⁸ A jezsuiták kezdeti nagyszombati tevékenységére l. *Ipolyi Arnold*: A jezsuiták viszontagságai Magyarországon a XVII. század első negyedében. *Magyar Sion* 2. (1888) 400–415., ebben 401–411.

⁵⁹ Az egyetem történetére alapvető korabeli feldolgozás: *Franciscus Kazy*: Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu. Tyrnaviae 1737.

Az első diáktársulatot maga Pázmány érsek alapította 1617-ben, Sarlós Boldogasszony titulussal. A mintegy 600 tanulóból 70-et választottak ki, akik az alapításkor beléphettek a kongregációba. Az ünnepélyes tagfelvételnél jelenlévő egyházi, világi előkelők és városi tanácsstagok révén ennek a diákkongregációnak is kezdettől fogva szélesebb társadalmi beágyazottsága volt.⁶⁰ Az egyetemalapítás és az emiatt tovább növekedő diáklétszám 1636-ra újabb alapítást eredményezett. A „kisebb”, Szeplőtelen Fogantatás-kongregáció (melléktitulusa szerint Patrona Hungariae) a poetica, syntaxis és grammatica osztályában (a gimnázium 2–4. évfolyamán) tanulókat tömörítette, míg az eredeti „nagyobb” társulatot ezután a rhetorica osztályának és az egyetemi hallgatóknak tartották fenn. Ez az alapítás is Pázmány érsekhez kötődött.⁶¹ Az „ifjabb” társulattól 1651-ben vált ki a „legifjabb” diákok (adolescentuli) Angyalok királynéja születése-társulata, amely Rómából ez évben megerősítő bullát is kapott. A gimnázium grammatista és syntaxista osztályai (2–3. évfolyam) számára jött létre, miközben a „középső” társulatba a rhetorica és poetica diákjai, a „nagyobb” társulatba pedig az egyetemi tanulók tartoztak.⁶² A harmadik alapítás előzményeire utal, hogy már az 1648. évben is van nyoma a társulat önálló néven való elkülönülésének.⁶³

A nagyszombati társulatok között külön említendő az 1648-ban, Lippay György esztergomi érsek által alapított központi szeminárium, Collegium Generale növendékeinek önálló kongregációja. Ez a Gyertyaszentelő Boldogasszony-kongregáció 1667-ben már fennállt.⁶⁴ Vezetői — más jezsuita társulatokkal ellentétben — nem a jezsuita tanítók vagy lelkipásztorok, hanem az intézményben tanuló jezsuita növendékek, másod-, harmad- vagy negyedéves teológushallgatók voltak.⁶⁵ Nagyszámú ismert kiadványa egyértelművé teszi, hogy a Nyugat-Európában elterjedt papi társulat típusának korai és sajátos magyarországi példája, valójában „papnövendék”-társulatnak tekinthetjük.⁶⁶

A város három natiója számára Nagyszombatban három városi társulat jött létre. Az első 1622-ben alakult meg Szent Kereszt titulussal a magyarok számára.⁶⁷ Jezsuita rendi előjárói és ismert négy kiadványa is magyarnyelvűségét bizo-

⁶⁰ Litterae Annuae (Roma), Archivum Romanum Societatis Iesu (a továbbiakban LAR, az évszám megadásával), (1617) Austr. 133. 516., *Kazy, F.*: Historia i. m. 45., 201. (1617), vö. Lukács II. 221. (1619) – Talán a vágsellyei példához és Zágrábhhoz hasonlóan felnőtt, világi tagjai is voltak.

⁶¹ LAR (1636), Austr. 136. 555., *Kazy, F.*: Historia i. m. 201. (1636), vö. Lukács II. 463. (1637), a Patrona Hungariae titulusra I. Régi magyarországi nyomtatványok (a továbbiakban RMNy) III. 1636–1655. Szerk. Heltai János. Bp. 2000. Nr. 1744., *Mariale manuale Sodalitatis Im(m)aculatae Conceptionis B. M. V. Mariae, patronae Hungariae...* Posonii 1638.

⁶² LAW (1651), Cod. 12220. 381v., *Kazy, F.*: Historia i. m. 201–202. (1651), vö. Lukács III. 330. (1652).

⁶³ LAW (1648), Cod. 12220. 96r–97v.

⁶⁴ *Ladislav Lukács*: Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. IV. (1666–1683). Romae 1990. (A továbbiakban Lukács IV.) 72., a társulat felállítását év nélkül említi: *Kazy, F.*: Historia i. m. 202.

⁶⁵ Vö. Lukács IV. adataival a vonatkozó évekből.

⁶⁶ *Knapp É.*: Pietás i. m. 213–216. Az egyházi pályára készülők, szerzetesnövendékek számára önálló Mária-kongregációkat állítottak fel pl. Dillingen és Ingolstadt jezsuita kollégiumaiban is, vö. *Duhr, B.*: Geschichte der Jesuiten i. m. I. 502–503.

⁶⁷ *Kazy, F.*: Historia i. m. 202. (1622), Lukács II. 268. (1623) – Első jezsuita előjárója Káldi György magyar hitszónok volt.

nyítja.⁶⁸ A németek számára 1649-ben alakult önálló társulat Gyümölcsoltó Boldogasszony titulusal. A december 19-i alakuló gyűlésen 56 tag lépett be az új kongregációba.⁶⁹ Végül egy évtizeddel később, Lippay György esztergomi érsek alapításával Nagyszombatban is létrejött az Agonia Christi-társulat, kifejezetten a szláv (szlovák) natio tagjainak.⁷⁰ Rendi előjárói kivétel nélkül a szláv hitszónokok voltak.

III.

A harmadik alapítási hullám az 1620–1630-as években alapított három nyugat-magyarországi kollégium, Pozsony, Győr és Sopron, illetve a hányattott sorsú homonnai/ungvári kollégium társulatait jelenti. Míg az előbbi három város fontos regionális jezsuita (oktatási) központ lett és differenciált társulati életet tudhatott magáénak, a Homonnán alapított, majd Ungvárra a kollégiummal együtt átköltöztetett diáktársulat működése valójában csak az 1650-es évek második felétől vált folyamatossá. Így átmenetet jelent a negyedik alapítási hullám intézményeihez.

Pozsonyban, a Magyar Királyság fővárosában 1627-től kezdődött meg a jezsuita kollégiumban a tanítás.⁷¹ Itt először egy városi kongregáció szerveződött, amelynek az alapító Pázmány érsek mellett több főnemes és püspök, városi polgárok, a kollégium diákjai, sőt maga II. és III. Ferdinánd és feleségeik is tagjai lettek. Az 1629-től működő Nagyboldogasszony-társulat 1630-ban a rendfőnöki megerősítést is megkapta.⁷² Valószínűleg e társulat későbbi három kongregáció magját alkotta. Ezek egyike a csak szórványosan adathozható magyar vagy úri kongregáció, amely a városban székelő központi hivatalok tisztségviselőit tömörítette,⁷³ és amely hosszú távon nem vált teljesen külön a városi polgárok német társulatától, annak csak egy tagozatát képezte. A magyar társulat elkülönülésére utalhat egy 1631-ből ismert, a társulat titulusát pontosító adat: „Congregatio divae Virginis, Sancti Stephani regis patriae Patroni”.⁷⁴ Szintén az elkülönült működésére utal, hogy az 1637, 1643–1645. években önálló jezsuita előjárók vezették.⁷⁵ Ezzel szemben Nagyboldogasszony titulusal, 1631-től

⁶⁸ Vö. Lukács II–IV. adatai a vonatkozó éveknél és *Knapp É.*: Pietás i. m. 211.

⁶⁹ LAW (1649), Cod. 12220. 188r., *Kazy, F.*: Historia i. m. 202. (1649), vö. Lukács III. 272. (1650).

⁷⁰ *Kazy, F.*: Historia i. m. 202. (év nélkül), *Tüskés G. – Knapp É.*: Laikus vallásos társulatok i. m. 284. (1660), vö. Lukács III. 659. (1661). – Rendi előjárói kivétel nélkül a szláv hitszónokok voltak, vö. Lukács III–IV. adataival.

⁷¹ Az alapítástörténetről l. *Dénesi Tamás*: Missziótól a kollégiumig. (Jezsuiták Pozsonyban 1635-ig). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum. 10. (1998: 3–4. sz.) 87–115. A jezsuiták szempontjából is meghatározó volt Pozsony új „főváros” szerepe, ennek 16. századi kialakulásáról l. pl. *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században. Fons 20 (2013: 1. sz.) 3–76.

⁷² LAR (1630), Austr. 135. 680., *Schönvitzky Bertalan*: A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története. Pozsony 1896. 90–91.

⁷³ „[congregatio] nobilium Ungarorum ad Curiae Regiae negotia assidentium”, LAW (1642), Cod. 12219. 135v.

⁷⁴ LAR (1631), Austr. 136., 42.

⁷⁵ Lukács II. 469. (1637, Hölgy György, conversator ungaricus), Lukács III. 71. (1643, Paczoth Ferenc, concionator et confessarius hungaricus), 111. (1644, Eustachius Stannperger, concionator dominicalis), 136. (1644, Eustachius Stannperger, concionator dominicalis); legutóbbi évben azonban

kivétel nélkül a német hitszónokok vezetésével működött a városi (német) társulat.⁷⁶ Az 1645–1646. évi háború és járvány után, ami a jezsuita kollégium életében is komoly törést okozott,⁷⁷ a Nagyboldogasszony-társulatot leginkább a városi német polgárság és a magyar „urak” közös kongregációjaként említik.⁷⁸

A diáktársulat önállóvá válása 1632 novemberében, a tanév elején kezdődött.⁷⁹ A Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregáció első jezsuita elöljárója a következő tanévből ismert.⁸⁰ A társulat római anyakongregációba való inkorporálásáról Vitelleschi rendfőnök 1637. április 2-án adott ki oklevelet.⁸¹ Ebben az évben kezdték el vezetni a társulati albumot is.⁸² Az album adataiból tudjuk, hogy a kongregáció tagjai a gimnázium 2–4. évfolyamán tanulók közül kerültek ki, a diákok syntaxistaként vagy grammatistaként nyertek felvételt. A taglétszámokkal ellentétben a 17. századi újonclétszámokat az Albumból pontosan ismerjük. A vizsgált időszakban (1637–1670) az újoncok száma évente 14–185 között ingadozott, de ennél jobban jellemzi a társulat működését, hogy átlagosan 59 diákot vettek fel évente. A társulat összlétszámáról a vizsgált időszakból nincs adatom. 1684-ből az Album bejegyzéséből tudjuk, hogy a társulat a háború után megcsappant létszámmal, 80 fővel folytatta működését.⁸³ A 18. század elejéről ezt jóval meghaladó létszámok ismertek (1708: 142 fő, 1723: több mint 300 fő),⁸⁴ amelyek alapján feltételezhető, hogy az 1670 előtti években is előfordulhatott akár 100–150 fős taglétszám.

Pozsonyban 1647-ben Lippay György esztergomi érsek állította fel az Agonia Christi-társulatot. Az alapítás figyelemre méltó, mert megelőzte a jezsuita rendfőnököknek a társulati forma „intézményesülését” jelentő (fentebb említett) 1648. évi római alapítását és az osztrák rendtartományban legkorábbiaként ismert grazi (1650) alapítást is.⁸⁵ Lippay kérésére X. Ince pápa 1647. április 13-i bullájával kapta meg a kongregáció a megerősítést és a pápai búcsút. A társulat felállításáról a jezsuita rendfőnököt az érsek május 4-én informálta, egyúttal kérte, hogy a lelki vezetést a jezsuiták annak ellenére vállalják el, hogy a társulatnak nők is tagjai lehettek. Vincenzo Carafa válaszában megengedte a jezsuita vezetést azzal a feltétellel, hogy a nők csak a templomi igehirdetéseken lehettek jelen, a társulat vezetését kezdetben a városi Mária-társulat elöljárójá-

a német társulat önálló elöljáróját nem említi a rendi katalógus. – Az éves jelentés is ingadozik a társulatok számát illetően, 1637-ben három (magyar úri, német városi, latin diák) társulatot, 1639-ben azonban már csak kettőt (a városiak és a nemesek társulata, illetve a diákkongregáció) említ, de 1640-ben ismét három kongregációról ír, vö. LAW (1637, 1639, 1640), Cod. 12218. 244r., 355v., 448r.

⁷⁶ Vö. Lukács II–IV. adataival.

⁷⁷ Vö. LAW (1645, 1647), Cod. 12219. 361r–v., Cod. 12220. 50v.

⁷⁸ Pl. LAW (1648), Cod. 12220. 128v.

⁷⁹ LAR (1633), Austr. 136. 170.

⁸⁰ Martinus Kraft, a poetica magistere, Lukács II. 409. (1634).

⁸¹ Másolata: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Coll. Batthyány, Cat. IV. Tit. a. nr. 7.; *Schönvitzky B.*: A pozsonyi i. m. 89. szerint 1636-tól működött a társulat.

⁸² Album Sodalium Marianorum Congregationis Annunciatae Beatae Virginis Mariae in Collegio Societatis Iesu Posoniensi A. 1637–1745. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 3392. (A továbbiakban Album.)

⁸³ Album, 103r.

⁸⁴ Album, 129v., 145r.

⁸⁵ Vö. *Duhr, B.*: Geschichte der Jesuiten i. m. III. 655.

ra bízták. A kongregáció rövidesen saját oltárt is állított a templomban, amelyet Lippay 1647-ben Nagyboldogasszony ünnepén szentelt fel.⁸⁶ A társulat a magyar, német és szláv (szlovák) nyelvű felnőtt lakosok számára egyaránt nyitott volt, bár jezsuita vezetői eleinte jellemzően a szláv és magyar hitszónokok és gyóntatók közül kerültek ki.⁸⁷ Gyakorlati okai lehettek, hogy a társulaton belül először 1651-ben, majd 1663-tól folyamatosan adatható a szlávok elkülönülése önálló szláv hitszónok vezetésével.⁸⁸ Emellett 1666-tól fordul elő a németek és a magyarok fokozatos elkülönülése is,⁸⁹ először 1671-ben áll külön jezsuita vezető a két tagozat élén.⁹⁰

Győrben a jezsuiták 1627 ősztől tanítottak, intézményük 1629-től kollégiumként működött.⁹¹ A török hódoltság elleni egyik legfontosabb erődítményben, egyúttal püspöki székvárosban — Pozsonyhoz hasonlóan — regionális oktatási központot hoztak létre, amelynek vonzáskörzete a hódoltságra is kiterjedt. Itt először a diákok számára alakult meg 1631. március 25-én, a tituláris ünnepen a Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulat. A tanulók száma ebben az évben meghaladta a 400-at, közülük a rhetorica, poetica és syntaxis osztályai-ból 67-en léptek be a társulatba.⁹² A római anyakongregáció a győriek kérésére 1633-ban fogadta be a társulatot.⁹³ Működése az 1644–1645. évi válságos, háborúval és járvánnyal sújtott időszakot leszámítva folyamatos volt, jezsuita előjáróit 1635-től ismerjük.⁹⁴ Érdekes, hogy egyetlen évből, 1639-ből ismert a társulaton belül az „ifjabb” diákok elkülönülése, de ez valószínűleg Holovics Ádám páter személyes kezdeményezésével függött össze, akinek a társulatalapításban és -vezetésben nagy tapasztalata volt (erről később még szólok).⁹⁵ A diákkongregáció taglétszámáról csak 18. század eleji adataink vannak: 1709-ben 187, 1710-ben 205 tagja volt.⁹⁶

Győrben 1634-től működött a városi lakosság számára két „felnőtt” társulat is. A magyar „urak” kongregációja Nagyboldogasszony vagyis Magyarok Nagyasszonya (Beatae Virginis Mariae Patronae Hungariae in coelos assumptae) titulussal alakult meg 1634. február 24-én.⁹⁷ A 12 alapító tag fele katonai

⁸⁶ A társulatalapításról l. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 152, Coll. Poseniense, Reg., fasc. 13. nr. 4. fol. 86. és *Schönvitzky B.*: A pozsonyi i. m. 92.

⁸⁷ Vö. Lukács II–IV. adatai.

⁸⁸ Vö. Lukács III. 297. (1651), 740. (1663) és a következő évek adatai.

⁸⁹ Lukács IV. 20. (1666), 209. (1670).

⁹⁰ Lukács IV. 259.

⁹¹ A kollégium alapítástörténetéről l. *Kádár Zsófia*: A jezsuiták letelepedése és kollégiumalapítása Győrben (1626–1630). In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. Nemes Gábor, Vajk Ádám. Győr 2011. 209–234.

⁹² LAR (1631), Austr. 136. 42., *Acsay Ferenc*: A Győri Katolikus Főgimnázium története 1626–1900. Győr 1901. 152–153., a neveket fel is sorolja. Az éves jelentés az alapítás évében csak 40 tagot említ.

⁹³ *Acsay F.*: A Győri i. m. 153–154.

⁹⁴ Vö. Lukács II–IV. adataival. Az 1644–46. években a győri rendház állománya teljesen a járvány áldozata lett, 1644-ben 9, 1646-ban előző évre vonatkozóan 15 rendtag halálát említi az éves jelentés: LAW (1644, 1646), Cod. 12219. 296r., 403v.

⁹⁵ Lukács II. 506.

⁹⁶ *Acsay F.*: A Győri i. m. 158.

⁹⁷ *Historia et Acta Sodalitatis Dominorum Ungarorum sub Titulo B. V. Mariae Patronae Hungariae Erectae in Collegio Patrum Societatis Iesu Iaurini. Anno MDCXXXIV.* Magyar Tudomá-

vezető volt, például Zichy Pál győri főkapitány-helyettes vagy a püspöki kamarásként is ismert Jagachich Péter lovashadnagy, másik fele pedig városi patrícus, polgár, közöttük Káldi Miklós városi jegyző vagy Angrano Márton megyei esküdt.⁹⁸ A társulat taglétszámára egyes évek tisztújítási szavazatszámai alapján következtethetünk: 1638-ban 52 tagot, 1640-ben 124 tagot feltételezhetünk,⁹⁹ ez utóbbi magas létszám azonban 1644–1645 utánra bizonyára megcsappant. A másik városi társulat is 1634-ben alakult meg a németek számára, Győzedelmes Mária (Maria de Victoria) titulussal.¹⁰⁰ Névválasztása is jól tükrözi, hogy egy speciális csoportot, a győri erődben szolgáló, döntően németajkú katonaságot kívánta összefogni. Jelentőségét növelte, hogy e jórészt evangélikus vallású réteg áttérítése éppen ezekben az években kezdődött meg. A társulat előljárói rendszerint a német hitszónokok, illetve gyóntatók voltak.¹⁰¹ 1643-ból 200 fős taglétszámát ismerjük.¹⁰²

Az Agonia Christi-társulat Győrben viszonylag korán, 1654. február 22-én jött létre, Philipp Graf von Mansfeld győri főkapitány kezdeményezésére.¹⁰³ Taglétszáma az első tituláris ünnepre, 1654 nagypéntekére már elérte a 700-at.¹⁰⁴ Más városokban is megfigyelhető széles társadalmi bázisa mellett Győrben kezdettől fogva markánsan elkülönült egy német és egy magyar tagozata külön praefectusok vezetésével.¹⁰⁵ Jezsuita rendi vezetői azonban gyakran egybeestek az említett városi magyar és német Mária-kongregációk vezetőivel, ami csak az 1660-as években kezdett megváltozni, külön vezetők megjelenésével.¹⁰⁶ A német tagozat pápai megerősítő bullája 1661-ből ismert.¹⁰⁷

Sopron szabad királyi városban Draskovich György győri püspök 1636-ban telepítette le a jezsuita rendet az evangélikus városvezetés tiltakozása ellenére. Bár az alapítás jogilag csak 1650-ben zárult le, amikor kollégiumi rangra emelkedett az intézmény, a gimnázium már korábban kiépült, és a páterek ak-

nyos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Egyház és bölcsélet, 2rét 17. sz. (A továbbiakban Historia), 2. (A kéziratra Szabó András Péter hívta fel a figyelmemet, segítségét köszönöm! – A kézirat egyes részleteit e tanulmány elkészülésével egy időben megjelent tanulmányában felhasználja *Szelestei N. László*: A győri Magyarok Nagyasszonya Társulat a 17. században. In: *Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*. Szerk. Bogár Judit. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelki-ségtörténeti tanulmányok.) Piliscsaba 2013. 203–218.) Vö. LAR (1634), Austr. 136., 344.

⁹⁸ Historia, 2–3.

⁹⁹ Historia, 6–7.

¹⁰⁰ LAR (1634), Austr. 136. 344., *Acsay F.*: A Győri i. m. 151. 1638-tól adatozza a két városi társulatot. A titulus Magyarországon egyedi, de német nyelvterületen nem, pl. Ingolstadtban is volt ilyen nevű kongregáció, vö. *Duhr, B.*: *Geschichte der Jesuiten* i. m. II/2. 95.

¹⁰¹ Leszámítva az 1644–1648 közötti válságosabb időszakot. Vö. Lukács II–IV. adataival.

¹⁰² LAW (1643), Cod. 12219. 186v.

¹⁰³ LAW (1654), Cod. 12051. 30. 1656-tól adatozza: *Horváth József*: Végrendeleti adalékok a győri jezsuitáknál működő vallásos társulatok (kongregációk) történetéhez. In: *Csóka úrtól Gáspár atyáig. Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára*. Győr 2013. 97–126., ebben: 107.

¹⁰⁴ LAW (1654), Cod. 12051. 30.

¹⁰⁵ Lukács III. 382. (1654)

¹⁰⁶ Vö. Lukács III–IV. adataival.

¹⁰⁷ VII. Sándor pápa, vö. *Szuly Rita*: A győri Congregatio Agoniae Christi tevékenységének és társadalmi szerepének vizsgálata az 1743 és 1753 közötti időszakban. *Egyháztörténeti Szemle* 14. (2013: 4. sz.) 13–30., ebben: 14. A társulat alapítási évét ő sem ismeri.

tív lelkipásztori tevékenysége is kibontakozott.¹⁰⁸ A gimnáziumi diákság, illetve a városi polgárok számára egyaránt 1639-ben kezdeményezte Draskovich püspök társulatok alapítását.¹⁰⁹ De a városi társulat létrehozására a jezsuitáknak már korábban, 1636-ban ígéretet kellett tenniük, mivel a püspök a középkori Confraternitas Corporis Christi egyik házát juttatta nekik azzal a feltétellel, hogy a társulatot saját vezetésükkel újjászervezik.¹¹⁰ A kezdeményezés eredményes volt, 1640-ben már a római megerősítést is megkapta a Krisztus Teste (Venerabilis Eucharistia-) társulat.¹¹¹ Titulusának az evangélikus városban ellenreformációs jellege volt, amit térítő tevékenysége is alátámasztott. Működését 1640-ben 30 taggal kezdte meg.¹¹² Magas egyházi és világi méltóságokat is tagjai között tudott, így például III. Ferdinánd és első felesége, Mária Anna, valamint II. Ferdinánd özvegye, Eleonóra Gonzaga nevét is beírták albumukba.¹¹³ Jezsuita vezetői a német hitszónokok, illetve gyóntatók voltak.¹¹⁴

A diákok társulata 1640-től működött, szintén római (rendfőnöki) megerősítéssel, Gyümölcsoltó Boldogasszony titulussal.¹¹⁵ Kezdetben Heigl Ambrus német concionator vezette, majd rendszerint a rhetorica, ritkábban a poetica magisterei.¹¹⁶ Tagsága, tevékenysége kevésbé ismert, analógiák alapján valószínűsíthető, hogy a gimnázium 3–5. osztályos diákjai voltak a tagjai.

A soproni Agonia Christi-társulatot 1661-ben erősítette meg VII. Sándor pápa. A kezdetektől vezetett tagnévsor alapján tagjai között püspökök, az egyházi középréteg tagjai, szerzetesek, fő- és köznemesek, katonai vezetők, hivatalnokok, illetve városi polgárok, a köznép, férfiak és nők egyaránt képviselve voltak.¹¹⁷ Az első évben önálló praeserek vezették külön a német és a magyar tagozatot, ez azonban nem bizonyult hosszú távú megoldásnak.¹¹⁸ 1666-ig még előfordul külön német és magyar előjáró, de ezután egyetlen praeses vezette, aki a német ünnepi szónokkal esett egybe.¹¹⁹ A társulat német jellegét, áttétele-

¹⁰⁸ A kollégium alapításáról l. *Kádár Zsófia*: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superiorsága. *Soproni Szemle* 65. (2011: 4. sz.) 381–402., 66. (2012: 1. sz.) 54–70. A kollégium történetéről: *Schwartz, R.*: Die Geschichte i. m.

¹⁰⁹ Draskovich György győri püspök levele [Dobronoki György soproni superiorhoz] (1639. jan. 23., Győr), *Originales literae circa Collegium Soproniense 1639*. Soproni Evangélikus Levéltár, 177. I. 20., 345–346.

¹¹⁰ Vö. Draskovich György győri püspök levele Muzio Vitelleschi rendfőnökhöz (Bécs, 1636. máj. 2.), uo. 33., másolatban: *Historia Collegii Soproniensis*. Tom. 1. Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 14002. (A továbbiakban *Historia Collegii*) 34., vö. *Schwartz, R.*: Die Geschichte i. m. 14.

¹¹¹ *Historia Collegii*, 111., vö. LAW (1641), Cod. 12219. 81r.

¹¹² *Historia Collegii*, 111.

¹¹³ 18. századi, de korábbi adatokat is tartalmazó albuma (tagkönyve): *Album Congregationis SS. Corporis Christi Sopronii S. I.* 1698. Győri Egyházmegyei Könyvtár, Ms. I. 51.

¹¹⁴ Névsorukat 1643-tól ismerjük, vö. Lukács III–IV. adataival.

¹¹⁵ *Historia Collegii*, 111., vö. LAW (1640), Cod. 12218. 379v.

¹¹⁶ Vö. Lukács II. 529. (1640) és Lukács II–IV. vonatkozó adataival.

¹¹⁷ 18. századi, de korábbi adatokat is tartalmazó albuma (tagkönyve): *Album oder Nahmen-Buch einer hoch-löblichen Bruderschaft der Bitteren Todt-Angst Iesu Christi an dem Creutz ... aufgerichtet in der Kirchen deß H. Georgii Societatis Iesu zu Oedenburg*. Győri Egyházmegyei Könyvtár, Ms. I. 50.

¹¹⁸ Vö. Lukács III. 698.

¹¹⁹ Lukács IV. 21. és a következő évek adatai.

sen tehát a német polgárság dominanciáját bizonyítja 18. századból fennmaradt, de korábbi adatokat is tartalmazó albuma, amelyet már nem latin, hanem német nyelven vezettek.

A harmadik társulatalapítási hullám végére illesztendő a homonnai/ungvári társulat. A Gyümölcsoltó Boldogasszony titulusú diákkongregáció 1636-ban Homonnán kezdte meg a működését,¹²⁰ albumát is ekkor kezdték meg.¹²¹ 1639-ben azonban már a kollégiummal együtt Ungvárra költözött a társulat is.¹²² Folyamatos működése a kollégium helyzetének stabilizálódását követően az 1650-es évek közepétől valószínűsíthető. 1651-től, illetve 1655-től a retorica és poetica osztályokat tanító magisterek álltak praefectusként a társulat élén,¹²³ amelynek a tagjai nyilván elsősorban a gimnáziumi diákság soraiból kerültek ki. Létszáma minden bizonnyal szerényebb volt, mint az említett nyugat-magyarországi társulatoknak, egyetlen erre vonatkozó adatom is a feloszlatás-kori (1773) állapotot rögzíti, amikor összesen 76 tagja volt a kongregációnak.¹²⁴

A diákkongregáció mellett a vizsgált korszak legvégén, 1669-ben, X. Ince pápa bullájával alakult meg Ungváron az Agonia Christi-társulat, amely a kassai és a sárospataki társulatokkal mutat rokonságot.¹²⁵

IV.

A negyedik kongregációalapítási hullám már olyan városokat foglal magába, amelyekben csak az 1630–1640-es években telepedtek meg a jezsuiták, és bár mindenhol létrehoztak gimnáziumot, a vizsgált korszakban nem feltétlenül érték el a kollégiumi rangot. Földrajzi elhelyezkedésük már nem csak a Magyar Királyságnak a rendtartomány bécsi központjához közelebb eső területeire korlátozódik, hanem távolabbi regionális központokként az intézményhálózat kiterjedését mutatják. Közös bennük, hogy a diákkongregációk mellett „városi” társulatként csak Agonia Christi-társulatok létesültek, Kassa kivételével csak egy vagy két kongregáció jött létre településenként, és mind az 1640-es évek közepén vagy később alakultak meg. Eltérőek azonban a negyedik csoportban összefoglalt települések méretük, jellegük, helyzetük, de még a jezsuita intéz-

¹²⁰ *Tüskés G. – Knapp É.*: Laikus vallásos társulatok i. m. 283. szerint 1614–1619 működött Homonnán az első Gyümölcsoltó Boldogasszony (Angyali üdvözlet) társulat, amelyet Homonnai Drugeth János alapított. Ez nyilvánvaló tévedés. Ekkor Dobokay Sándor volt a házfőnök, aki Vágsellyén és Zágrábban is elindította a kongregációkat, tehát itt is megtehette volna, de ezt nem említik sem az évkönyvek, sem Dobokay önéletrajza (vö. *Molnár A.*: Dobokay Sándor i. m. és *Lukács László – Molnár Antal*: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: *Molnár A.*: Lehetetlen küldetés? i. m. 95–146.), ráadásul, amint említettem, Homonnai Drugeth György az elsők között kérte felvételét a Zágrábban frissen megalakult társulatba, nyilván ezt nem tette volna, ha Homonnán is lett volna kongregáció. A téves adat talán *Mohl Antal*: A Mária-Kongregációk története. Különös tekintettel hazánkra. [Győr 1898.] 100–103. félreértéséből ered.

¹²¹ *Blanár Ödön*: Az ungvári kir. katolikus főgimnázium háromszázados története 1613–1913. Ungvár 1913. 75., 2. jegyz.

¹²² Vö. *Lukács II.* 503.

¹²³ *Lukács III.* 309., 433.

¹²⁴ *Blanár Ö.*: Az ungvári i. m. 76.

¹²⁵ *Gyulai É.*: A jezsuiták i. m. I. 31. és *Lukács IV.* 376. (1674).

ményhálózatban elfoglalt helyük tekintetében is: a hódoltsági Gyöngyös mezőváros rezidenciája, a Trencsénben alapított rendház és noviciátus vagy a felső-magyarországi központ, szabad királyi város Kassa főiskolával is kibővített kollégiuma nagyon eltérő lehetőségeket jelentettek a páterek számára.

A Magyar Királyság török hódoltság alatti területe fontos terepet biztosított a misszió számára. Ez Pázmány Péternek a katolikus egyház hódoltsági joghatóságának megerősítését, illetve az ottani katolikus iskolák felállítását célzó törekvéseivel is egybeesett. A hódoltságban ebben az időben Pécssett jelentős jezsuita misszió működött, ahonnan Kecskemétre, majd Gyöngyösre érkeztek a páterek. Gyöngyösön 1634-től indítottak iskolát, amely rövidesen a legfontosabb hódoltsági jezsuita intézménnyé nőtte ki magát.¹²⁶ Ezt támasztja alá az is, hogy a hódoltságban egyedül itt alapítottak a jezsuiták társulatokat. Először a Nagyboldogasszony-társulatot állították fel Novák Márton házfőnök kezdeményezésére, római megerősítéssel 1644-ben. Már az első évben 200 tag lépett be, ami arra utal, hogy a diákok mellett a városi elit (a latinul tudók) is jelentős számban csatlakoztak; polgárok belépéséről pedig a későbbi évekből is van adat.¹²⁷ A társulat jezsuita vezetői jellemzően a rhetorica és poetica magisteri voltak.¹²⁸

Gyöngyösön a második jezsuita társulat a felnőtt lakosság számára 1670. szeptember 14-én alakult meg. Az Agonia Christi-társulat felállítását Ordódi János házfőnök kezdeményezte, az egeri püspök is jóváhagyta, és az alapítását pápai bulla is megerősítette.¹²⁹ Előjárói a házfőnökök voltak, tagsága pedig igen széles körből verbuválódott. Az ünnepélyes alapítást követően Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc mellett mintegy 8000-en iratkoztak be a társulat új, Bécsből hozatott albumába mindössze 8 nap leforgása alatt. Tagjai 15 mérföldes körzetből érkeztek, de a bázist leginkább Gyöngyös és Jászberény katolikus lakossága adta.¹³⁰

Varasdon a jezsuiták letelepedését 1628-ban a városi önkormányzat kezdeményezte, szándékukat pedig Sigmund Friedrich von Trauttmansdorff szlavón főkapitány és a zágrábi kollégium akkori rektora, Dobronoki György is támogatta.¹³¹ A rezidencia 1632-től működött Vitelleschi rendfőnök jóváhagyásával, az iskolai oktatás 1636/37-ben már bizonyosan elkezdődött.¹³² A diáklétszámok — a kezdetektől évi 2-300 fő — alapján is a drávántúli horvát-szlavón terület regionális oktatási központjaként tekinthetünk az intézményre, habár

¹²⁶ Az alapításról l. *Molnár A.*: Mezőváros i. m. 86–92.

¹²⁷ 1664-ben 22 polgár lett sodalis, vö. uo. 126.

¹²⁸ Vö. Lukács III–IV. adataival.

¹²⁹ *Molnár A.*: Mezőváros i. m. 127–128., vö. Lukács IV. 278. (1671)

¹³⁰ *Molnár A.*: Mezőváros i. m. 128.

¹³¹ *Miroslav Vanino*: Isusovci i hrvatski narod. II. Kolegiji dubrovački, riječki, varaždinski i požeški. (Biblioteka Vrela i prinosi za povijest isusovačkog reda u hrvatskom narodu 1.) Zagreb 1987. 325–326.

¹³² *Vanino, M.*: Isusovci i. m. II. 366. 1639-ben már három tanító öt tanulócsoportot (poetica, syntaxis, grammatica, principia, infima) oktatott, Lukács II. 501.

a kollégiumi rangot csak később nyerte el.¹³³ 1660-tól a gimnázium és a rendház mellett egy nemesi konviktus is működött.¹³⁴

A diákok Gyümölcslő Boldogasszony-társulata 1644-ben nyerte el a római megerősítést, működése a következő évtől ismert.¹³⁵ Világi vezetőiként és pártfogóikként a Draskovich család tagjai jelentősek voltak.¹³⁶ Jezsuita vezetői rendszerint a rhetorica magisterei voltak.¹³⁷ Működése más diáktársulatokhoz hasonló volt, tituláris ünnepük mellett másodünnepként Nagyboldogasszonyt tartották számon.¹³⁸ A felnőtt (elsősorban a horvát nyelvű) lakosság számára 1662 augusztusában állítottak fel Agonia Christi-társulatot. Az évi újonclétszám e társulatban is magas volt, 1689-ben 123, 1700-ban 200, a 18. század közepén pedig jellemzően évi 400 fő, ami többesre oszló létszámmal utal.¹³⁹ A városi (főként németajkú) polgárok számára önálló társulat csak a 18. században (1732) jött létre.¹⁴⁰

Kassa szabad királyi városa a korszakban Felső-Magyarország katonai és polgári központja, főkapitányság és a Szepesi Kamara székhelye, illetve a székvárosát elhagyni kényszerült egri püspökök egyik rezidenciavárosa volt. A jezsuiták már a 17. század eleje óta több kísérletet tettek a városban való megtelepedésre, de jelenlétük csak 1643-tól volt folyamatos.¹⁴¹ III. Ferdinánd, majd Kisdy Benedek egri püspök adományából létrehozták a gimnáziumot, amely 1657-ben kollégiumi rangot nyert.¹⁴² Kisdy püspök ebben az évben tett alapítványt egy jezsuita akadémia (főiskola) számára, két évvel később pedig szemináriumot létesített.¹⁴³ A jezsuiták 1682-ig a többségében protestáns lakosságú városban nagyrészt zavartalanul tevékenykedhettek. Működésük feltételei ezután részben a katolicizmus túlsúlyba kerülése, részben pedig az 1680-as évek állandó háborúi miatt gyökeresen megváltoztak. Tevékenységük 1711 után lehetett ismét folyamatos.

Az első jezsuita társulat Kassán is a diákok számára jött létre, 1653-ban Szeplőtelen Fogantatás titulussal.¹⁴⁴ Ennek élén a főiskola megalapításáig az iskola igazgatói vagy a rhetorica magisterei voltak, ettől kezdve kivétel nélkül a magasabb, akadémiai osztályok professzorai.¹⁴⁵ A vizsgált korszak végén, 1669-től adatolható egy másik, Gyümölcslő Boldogasszonyi titulussal rendelkező diáktársulat működése,¹⁴⁶ amelynek előjárói több évben is a rhetorica magisterei, illet-

¹³³ Vö. Lukács IV. 624. (1679)

¹³⁴ Vanino, M.: Isusovci i. m. II. 401.

¹³⁵ Uo. 428. 1651-től adatolja: Lukács III. 302.

¹³⁶ Pl. Vanino, M.: Isusovci i. m. II. 432.

¹³⁷ Vö. uo. 429. és Lukács III–IV. vonatkozó adatai.

¹³⁸ Vanino, M.: Isusovci i. m. II. 430.

¹³⁹ Vö. uo. 447–448. 1663-tól adatolja: Lukács III. 763.

¹⁴⁰ Vanino, M.: Isusovci i. m. II. 442.

¹⁴¹ A megtelepedésre l. Lukács III. 106. (1644)

¹⁴² Vö. Lukács III. 517. (1658)

¹⁴³ Knapp Éva: Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században. Századok 129. (1995: 4. sz.) 791–814., ebben 793.

¹⁴⁴ Knapp É.: Vallásos társulatok i. m. 794., Lukács III. 371. (1653)

¹⁴⁵ Vö. Lukács III–IV. adatai.

¹⁴⁶ Vö. Lukács IV. 142. (1669), titulására Lukács IV. 293. (1673).

ve az alsóbb iskola igazgatói voltak. Ezért bizonyos, hogy a korábban alapított Szeplőtelen Fogantatás-kongregáció a felsőbb, akadémiai évfolyamok társulata lett, miután kivált belőle az „ifjabbak” társulata a gimnáziumi tanulók számára.¹⁴⁷ A társulatok 17. századi létszámáról nincs adatom, a 18. századból pedig a két diákkongregáció 92–177, illetve 44–236 közötti létszámairól tudunk.¹⁴⁸

Kassán a városiak számára 1665. május 31-én alakult meg az Agonia Christi-társulat.¹⁴⁹ Tagsága bizonyára más városokhoz hasonlóan széles társadalmi rétegekből került ki. Vezetői a főiskolai professzorok, illetve a magyar (és szláv) hitszónokok voltak.¹⁵⁰

A Szepességben (Szepesváralján) 1622-től működött jezsuita missziós állomás.¹⁵¹ Gimnáziumukat 1647-ben indították, miután gr. Csáky István Szepeshelyre hívta a rendtagokat, birtokokat adományozott nekik és a káptalani iskolát rendelkezésükre bocsátotta.¹⁵² A rendház hamarosan rezidencia rangra emelkedett, 1650/51-re pedig az ötosztályos gimnázium minden évfolyama működött összesen négy tanítómester vezetésével.¹⁵³ A rendháznak a Szepességben központi fekvésű Lőcse városába való átköltözése 1671–1672-ben már az erőszakos ellenreformáció folyamatának volt köszönhető, az evangélikus lelkészeket is ekkor tiltották ki a szepesi szász városokból.¹⁵⁴ Gimnáziumuk a színevangélikus városban a katolikus ellenreformációs program első számú megvalósítója lett. Korábbi szepeshelyi tevékenységüknek is volt térítő célja, de ez még inkább a nemességre és a vidéki lakosságra terjedt ki. Gimnáziumukban 1653-ban már működött a Nagyboldogasszony-diákkongregáció. Megfelelő társadalmi bázis híján városi társulatot nem alapítottak, de 1653-ban már biztosan fennállt az Agonia Christi-társulatuk is.¹⁵⁵

Trencsénbe a közeli Szalkáról költöztek át a jezsuiták 1647–1648 folyamán.¹⁵⁶ Ezt a rendházukat eleve azzal a szándékkal hozták létre, hogy egy magyarországi noviciátust működtessenek benne. A gimnáziumi tanítást már 1649/50-ben megkezdték, a legfelső rhetorikai osztály 1656-tól állt fel; a rezidencia 1651-ben nyert kollégiumi rangot.¹⁵⁷ A noviciátust (domus probationis) 1655-ben indították.¹⁵⁸ A diákkongregáció felállítását valószínűleg már

¹⁴⁷ A Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációt nem ismeri: *Knapp É.*: Vallásos társulatok i. m. 794.

¹⁴⁸ Uo. 799.

¹⁴⁹ Uo. 794., vö. Lukács IV. 1. (1666)

¹⁵⁰ Vö. Lukács IV. adatai.

¹⁵¹ Lukács II. 269. (1623)

¹⁵² *Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. I. Bp. 1922. 254–255.

¹⁵³ Rezidencia: Lukács III. 251. (1649); teljes gimnázium: Lukács III. 310. (1651)

¹⁵⁴ Lőcsén a szláv templomot és a volt minorita kolostor épületét kapták meg, *Bruckner Gy.*: A reformáció i. m. 281–283.

¹⁵⁵ Lukács III. 357–358. (1653)

¹⁵⁶ Lukács III. 214., 243. (1648, 1649), *Vlahovics Emil*: A trencsényi kir. kath. főgymnasium története 1649–1895. In: A trencsényi kir. kath. főgymnasium értesítője az 1894–95. tanévről. Trencsén 1895. 3–160., ebben 9–10.

¹⁵⁷ A gimnázium kezdeteire, a kollégiumi rang elnyerésére: Lukács III. 273. (1650), 363. (1653), LAW (1652), Cod. 12049. 3–4., *Vlahovics E.*: A trencsényi i. m. 11–13.

¹⁵⁸ Lukács III. 459. (1656), *Vlahovics E.*: A trencsényi i. m. 13., vö. *Petruch Antal*: A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve. Bp. 1942. 5.

1651-től tervezték, de tényleges működése csak 1657-től ismert.¹⁵⁹ A Szeplőtelen Fogantatás titulusú kongregáció a római megerősítést 1656-ban kapta meg, de az első tagfelvételt csak 1657 februárjában, az első előjáró választást pedig 1657. december 2-án tartották.¹⁶⁰ Pár nappal később, az első tituláris ünnepen (december 8.) tette le a társulat első világi előjárója, gr. Illésházy György örökös főispán az esküt. A társulatot a gimnázium magisterei vezették; mivel közöttük a principisták és parvisták tanítója is előfordul, valószínűleg a legifjabb diákok számára is nyitott volt a társulat.¹⁶¹ A kongregáció működését (ahogy a gimnáziumét is) 1664–1666-ban a háború, 1679–1681 között egy pestisjárvány akadályozta. Létszáma az 1681-es újraindulás után több mint 80 diákból állt, de emellett — városi társulat nem lévén — a polgárok, a helybeli katonaság és a környékbeli falvak lakói is beléptek a kongregációba.¹⁶²

Sárospatakon 1663-ban telepedtek le a jezsuiták, majd 1672-ben kapták meg a városi református templomot. A protestáns iskolavárosban a „földesúri ellenreformációnak” – Báthori Zsófia kezdeményezésének köszönhetően a rendház megalapítását.¹⁶³ Tevékenységükben az ellenreformáció különösen hangsúlyos volt, ezért ez az alapítás jellegében is már eltér az előzőektől. Sajátos helyzetük a társulatalapításban is tükröződött, ugyanis itt nem Mária-kongregációt hoztak létre, hanem az akatolikus környezetben jobban elfogadható Agonia Christi-társulatot 1666-ban.¹⁶⁴ Az első tagok között volt maga Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc is. A társulat valószínűleg nem volt nagy létszámú és a helybeli katolikusokat fogta össze. Tudjuk, hogy friss áttérők és várkatonák is beléptek a tagok közé.¹⁶⁵

A kongregációk tevékenysége és társadalmi beágyazottsága

A vizsgált jezsuita társulatok alapvető vonása volt az egyetemesség. A jezsuita rend a világon mindenhol egységes oktatási rendszer alapján azonos struktúrájú iskolákat hozott létre, és egész működését áthatotta hierarchikus szerveződése és az egységesség ideája. Emellett azonban kezdettől fogva felismerték, hogy missziós, apostoli munkájuk a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás, adaptáció nélkül nem lehet sikeres. E két elv mentén alakították ki kolégiumaikat és azokban felállított társulataikat Magyarországon is. Az alábbiakban ezek tevékenységét, a külföldi mintáknak megfelelő és az azoktól eltérő működését foglalom össze és vizsgálom a társulatok szerepét a trienti egyházmodell magyarországi megvalósulásának kezdeti időszakában.

¹⁵⁹ Jezsuita előjárójáról az első adat: Lukács III. 496. (1657)

¹⁶⁰ *Vlahovics E.*: A trencsényi i. m. 126–127., *Krasznaynszky Károly*: A trencsényi „Mária Kongregáció” története. In: A trencsényi kir. kath. főgymnasium értesítője az 1905–1906. tanévről. Trencsény 1906. 3–16., ebben 5–6.

¹⁶¹ Pl. Lukács III. 701. (1662)

¹⁶² *Vlahovics E.*: A trencsényi i. m. 127., Agonia-társulat Trencsényben csak 1688-tól működött, vö. uo., 132.

¹⁶³ *Péter Katalin*: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: *Uő*: Papok és nemesek i. m. 186–199.

¹⁶⁴ Alapításáról és kezdeti működéséről l. *Gyulai É.*: A jezsuiták i. m.

¹⁶⁵ Uo. I. 13., 22., II. 9.

A külföldi, elsősorban az osztrák területekről, főképp Bécsből érkező minták ismeretében könnyen elképzelhetjük egy „átlagos” magyarországi jezsuita (Mária-)társulat működését is. Mivel ezek közül az első típus a diáktársulat volt, először erről (1.), majd a városi Mária- és egyéb titulusú társulatokról (2.), végül az Agonia Christi-társulatokról (3.) lesz szó.

1. A diákok Mária-kongregációi

A diákkongregációk alapítása rendszerint a jezsuita rezidencia vagy kollégium vezetőjének és a helyi egyházi (ritkábban világi) főúr kezdeményezésének volt köszönhető. A társulat a rendi előírásoknak megfelelően a római Prima Primaria-társulatba való felvételét kérte. Egyidejűleg ünnepélyes keretek között megtörtént az első tagfelvétel és tisztviselő választás. A világi vezető, a *rector* gyakran a pártfogó világi vagy egyházi főúr, főpap lett.¹⁶⁶ A társulatnak a *rector* inkább reprezentatív vezetője maradt, a tényleges irányítást gyakran a diák tagok közül választott *vicerektor* látta el. Ezért a rektorok hosszú ideig, akár évtizedekig is állhattak a társulat élén.¹⁶⁷ A jezsuita rendi előjárót, a lelki vezetőt az adott jezsuita kollégium vagy rezidencia rektora vagy superiora nevezte ki. A *praeses* vagy *praefectus* (ritkábban *director*, *praefectus spiritualis*) tisztségét rendszerint egy gimnáziumi tanár vagy az iskola igazgatója töltötte be, akinek személye általában gyakran változott, mivel a tisztség inkább a tanítói feladatkörhöz, nem pedig az egyes személyekhez kötődött. Nem feltétlenül kellett papnak lennie, lehetett pappá még fel nem szentelt tanító (magister) is. A jezsuita rend részéről a *praefectus*on kívül egyedül Nagyszombatban adatolható a társulatok számára kinevezett jezsuita gyóntatók léte.¹⁶⁸

A társulat saját tisztségviselőit általában a tituláris ünnephez kötődően, évente egyszer választotta. A tisztújítási alkalmakat Pozsonyból a diáktársulat albuma alapján jól ismerjük. Itt az 1650-es évek közepéig a választás rendszerint Gyertyaszentelő (február 23.) és Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.) ünnepei közé esett. Később a tisztújítás fokozatosan a tanévkezdés idejére (novemberre) tolódott, de a magisztrátus ünnepélyes megerősítése később is a társulat főünnepén történt.¹⁶⁹ A társulatok létszámától függött a választott tisztségviselők száma, amely a nagyobb kollégiumokban rendszerint 10 fölött

¹⁶⁶ Pl. Nagyszombatban 1617-ben Pázmány Péter érsek az első *rector*: *Kazy, F.*: Historia i. m. 45., 201., 1644-ben a két diáktársulatot az esztergomi érsek és a nyitrai püspök vezette: LAW (1644), Cod. 12219. 212v. Trencsénben az alapításkor, 1657-ben gr. Illésházy György, Trencsén és Liptó vármegye örökös főispánja a rektor: *Vlahovics E.*: A trencsényi i. m. 127. Zágrábban 1619-ben Petar Zelnicaja örkanonok, 1624-ben pedig Petar Domitrović zágrábi püspök a rektor, és később is előfordulnak zágrábi kanonokok a diáktársulat élén: *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 291., 295.

¹⁶⁷ Pl. Trencsénben gr. Illésházy György haláláig, 32 éven át (1657–1689) volt rektor, utódai a társulat élén mind Illésházyak voltak, *Vlahovics E.*: A trencsényi i. m. 127–128.

¹⁶⁸ Vlsz. a legnagyobb diáktársulatot látták el a nagy taglétszám miatt, 1649-ben és utána bizonyos években, vö. pl. Lukács III. 242. (1649), 271. (1650), 360. (1653), 423. (1655).

¹⁶⁹ Vö. a vonatkozó évek adatai, pl. Album, 77r–78r. (1669)

volt, és akár a 30-40 főt is elérhette.¹⁷⁰ A legjellemzőbb választott tisztségek a rector mellett két *assistens*, *secretarius* (titkár), *thesaurarius* (pénztáros), továbbá a *consultorok* (tanácsosok).¹⁷¹ A tisztújítás fényes külsőségek, egyházi és világi előkelők, a helyi elit jelenlétében történt, olykor a tituláris ünnep más látványosságaival, akár színelőadással is egybekötve.¹⁷²

A társulatok tagjai a jezsuita gimnáziumok, felsőbb (főiskolai) osztályok, illetve egyetemek diákjai közül kerültek ki. Magyarországon a 17. században vannak arra utaló jelek, hogy elsősorban a nemes ifjakat, a nem nemesek közül pedig a legbuzgóbbakat válogatták ki, illetve azokat, akik nyitottak voltak az egyházi hivatásra. A gimnáziumok legalsóbb osztályai számára rendszerint zárt volt a kongregáció, ezekből még nem kerülhettek be vagy legfeljebb újoncok lehettek, a derékhatat az ötosztályos gimnáziumokban a 2–4. évfolyamok alkották. A diák tagok mellett tudunk külsős (*externi*), felnőtt pártfogó tagokról is. Azokban a városokban pedig, ahol külön városi társulat nem működött, a felnőtt lakosság áhítati igényeit is a diáktársulat elégítette ki.¹⁷³ Kivételesen jó forrásadottságok esetében egy-egy társulat területi „vonzáskörzete” is feltárható.¹⁷⁴

A fentebb említett szórványos létszámadatok alapján a társulatok kezdetben csupán a diákok 12–16%-át tömörítették.¹⁷⁵ Ez az arány ugyan a 17. század folyamán nőtt, de — elitjellegüket megtartva — nem váltak a század végére sem olyan tömeges intézményekké, amelyek a tanulók többségét fogták volna össze. A nagyobb kollégiumokban a század közepén már 150 fő körüli létszámokat feltételezhetünk, míg a kisebb intézményekben a diáklétszámnak megfelelően a társulati tagok száma bizonyára 100 alatt maradt.

Az újoncok létszámáról is csak kivételesen jó forrásadottságok esetén tudunk. Pozsonyban számuk eleinte évi 20–50 fő volt, majd egy intenzívebb fellendülés után (1662: 185 újonc) az 1660-as évek végére ismét 30 körülire esett vissza. Az 1670–1680-as évek nagyon ingadozó újonclétszámait a háborús viszonyokkal (Thököly-mozgalom, visszafoglaló háborúk) magyarázhatók.¹⁷⁶ Az újoncokat több hónapos-egy éves próbaidő után vették fel a társulatba, oktatásukra és irányításukra a társulaton belül gyakran külön tisztségviselők voltak

¹⁷⁰ A pozsonyi névsorok fokozatos differenciálódást tükröznek. 1637-ben 14 tisztségviselő 7 féle 1647-ben már 43 tisztségviselő 14 féle tisztséget vállalt, Album, 6r–8r., 18v–20v. 1650 után évi 13-18-féle tisztséget 25-40 tag töltött be.

¹⁷¹ Pl. Zágráb, *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 302. Pozsonyban (az Album alapján) egyes években feltűnő további tisztségviselők: instructor tyronum, sacristanus, rhetor, monitor, visitator infirmorum, procurator, praefectus oratorii, ianitor, lector, praefectus cathalogi, bibliothecarius, facigerus, caeremoniarum dispensator, curator sacrae supellectilis, praefectus musicae.

¹⁷² Pl. Zágráb (1618), uo. I. 290.

¹⁷³ Pl. Gyöngyösön, vö. *Molnár A.*: Mezőváros i. m. 126.

¹⁷⁴ A pozsonyi diákkongregációba 1640–1680 között pl. Nagyszombatból (30 fő), Győrből (19 fő), Zágrárból (11 fő), Bécsből (6 fő), Sopronból (5 fő) és Trencsénből (5 fő) kérték az átvételüket a gimnáziumba érkező felsőbb éves diákok, vö. Album.

¹⁷⁵ Zágráb: 330-ból 40-en, Nagyszombat: 600-ból 70-en, Győr: több mint 400-ból 67-en lettek tagok az alapításkor. A 16. század végi kölni (30%) és fuldai (27,5%) kollégiumokból nem sokkal nagyobb, Münsterből még kisebb (4,7%) arányok ismereteseek. Az „elitcsapat”-jelleg („Elitetruppe”) pedig tudatosan törekedtek megőrizni, vö. *Duhr, B.*: Geschichte der Jesuiten i. m. I. 369–370.

¹⁷⁶ Album, 49r–53r. (1662) és 81v. skk.

kijelölve. A felvétel előtt (élet)gyónást végeztek, majd ünnepélyes esküt, fogadalmat és hitvallást tettek a kongregáció oltára előtt, a rector befogadta őket a társulatba és beírták nevüket a társulati albumba.¹⁷⁷

A társulati tagok heti gyűléseiken találkoztak, ahol praesesük prédikációját, tanítását hallgatták meg és közösen imádkoztak. A kongregáció alapvető célja volt a tagok szentségi életének, a rendszeres gyónásnak, áldozásnak és erénygyakorlatoknak a serkentése.¹⁷⁸ Az ún. „bona opera” a társulatokról készített beszámolók elmaradhatatlan része volt, amely példaadó céllal a tagok vezekléseiről, irgalmas cselekedeteiről számolt be. A magyarországi beszámolók igazolják, hogy az Európa-szerte ismert gyakorlatok itt is népszerűek voltak, ezért csak néhány példát említek. Pozsonyban egyesek vas ciliciumot (vezeklőövet) viseltek, a csábító beszélgetésektől és duhaj könyvektől tartózkodtak, ehelyett lelki dolgokról beszélgettek, másokat a szentségek vételére buzdítottak;¹⁷⁹ mások litániáztak, zsolozsmáztak, rózsafüzér imádkozása közben söprögették körbe a köztéri Mária-szobrot, nyilvánosan vallották meg bűneiket vagy Krisztus szenvedésére emlékezve éretlen gyümölcsbe haraptak.¹⁸⁰ Nagyszombatban egyesek Mária tiszteletére hordtak ciliciumot, kenyéren és vízben böjtöltek és kegyes meditációkba merültek.¹⁸¹ Győrben is gyakran böjtöltek, megalázták magukat, az alsóbb évekkel verették magukat vagy akár naponta többször is elmondták a rózsafüzért.¹⁸² Az erénygyakorlatoknak szintén közismert célja volt az ifjak nemi vágyainak leküzdése. Ennek érdekében ciliciumot hordtak, végtagjaikon tüskékkel kivert vaspántokat viseltek, ostorozták magukat, hegyes kavicsokon jártak mezítláb vagy azokat cipőjükben hordták, csalánnal ostorozták magukat, hóba vagy szúrós csipkebokorba feküdtek.¹⁸³

A túlhajtott aszkézis mellett, amely ellen a 17. század végétől már maguk a jezsuita előljárók is felléptek,¹⁸⁴ a társulati tagok a jezsuiták apostoli munkájába: a térítő és tanító tevékenységbe is bekapcsolódtak. A gyermekek és tudatlanok keresztény alapismeretekre és imádságokra való tanítása mellett¹⁸⁵ a tagok erényessége, példája vagy a személyes beszélgetés hatására többen katolizáltak.¹⁸⁶ Az ingadozók megerősítésében is segítségére voltak a jezsuitáknak, a szentségi élet serkentésére pedig szentségimádásokat is tartottak.¹⁸⁷ Részt vál-

¹⁷⁷ Pl. Album, 72r–73r. (1667/68)

¹⁷⁸ Nagyszombatban és Pozsonyban egyes tagok hetente gyóntak, LAW (1648), Cod. 12220. 97r, 129r.

¹⁷⁹ LAW (1650), Cod. 12220. 322v.

¹⁸⁰ Pl. LAW (1648), Cod. 12220. 129v., Album, 80v–81v. (1669)

¹⁸¹ LAW (1645, 1648), Cod. 12219. 394r., Cod. 12220. 96v.

¹⁸² *Acsay F.*: A Győri i. m. 160., továbbá pl. LAW (1640), Cod. 12218. 450v.

¹⁸³ Pl. Pozsonyban, LAW (1648), Cod. 12220. 129r–v., Gyöngyösön, *Molnár A.*: Mezőváros i. m. 127. (1667, 1677)

¹⁸⁴ Pl. *Molnár A.*: Mezőváros i. m. 127., *Acsay F.*: A Győri i. m. 160–161.

¹⁸⁵ Pl. Zágráb (1687), *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 292.; Nagyszombat, LAW (1650), Cod. 12220. 331r.

¹⁸⁶ Pozsonyban a tagok kegyességét látva hárman katolizáltak, LAW (1649), Cod. 12220. 228r. Győről is több példa ismert, pl. lutheránusok, kálvinisták áttérítése és egy prostituált nő megtérítése, LAW (1642), Cod. 12219. 136r–v., Sopronban az ingadozókat megerősítették, másokat eretnek könyvek olvasásáról vagy birtoklásáról lebeszéltek, LAW (1644), Cod. 12219. 292v.

¹⁸⁷ Pl. Nagyszombatban, LAW (1648), Cod. 12220. 96v.

laltak a betegek és szegények gondozásában, a szűkölködőknek alamizsnát adtak vagy koldultak számukra.¹⁸⁸

A társulatok életében kiemelt helyet kapott az elhunyt tagokért való ima. Gyakran tartottak officiumokat, rekviemeket, énekes miséket a halottaikért.¹⁸⁹ A tagok halálának időpontját a tagkönyvbe rendszerint bevezették, a tehetősebb társulatok évente halotti katalógusokat nyomtattattak ki elhunyt tagjaik névsorával, amelyet a sodalisoknak szétosztottak, hogy az elhunytakért név szerint is tudjanak imádkozni.¹⁹⁰ Nagyszombatban a haldoklók patrónusait, az őrzőangyalt, Szent Józsefet és Szent Borbálát különösen is tisztelték; a tituláris ünnep nyolcadán pedig szokás volt misét mondatni és körmenetet tartani a halott tagokért, amelyen a társulat két díszzászlóját, labarumát vitték: az egyiket a társulat élő, a másikat pedig elhunyt tagjaira emlékezve. Ugyanekkor nyilvánosan kihelyezték az albumot és a halotti katalógusokat, és az az évi halottaknak megfelelő számú gyertyát égettek.¹⁹¹ A sodalisok rendszeresen részt vettek az elhunyt tagok temetésén és előkelő egyházi és világi pártfogóiknak is megadták a végtisztességet. A szegényebbek temetési költségeit a társulat fedezte.¹⁹²

A társulatok legfontosabb ünnepei évente a tituláris ünnepeik voltak. Rendszerint a tagfelvétel és a tisztújítás is ezekhez az ünnepekhez kötődött. Mindig a legfényesebb külsőségekkel ünnepelték, egyházi és világi pártfogóikat meghívták és megvendégelték, egyúttal a városi nyilvánosság előtt is a legnagyobb reprezentációval jelentek meg. A pozsonyi Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulat tagjai közös gyónással készültek az ünnepre, amely az újonc-felvételt is magában foglalta.¹⁹³ Díszmenetben a kollégiumbeli oratóriumukból labarumukkal és fákllyakkal a Szent Márton-templomban található oltárukhoz vonultak. A szertartások fényét trombitán és dobon játszó zenészek muzsikája emelte. Az ünnepi misére a pozsonyi káptalan tagjait és a világi főméltóságokat, elsősorban a pozsonyi kamarai tisztviselőket is meghívták, a főcelebráns gyakran maga az esztergomi érsek volt.¹⁹⁴ Az ünnepi misét a mariánus oratóriumban közös ebéd, majd Mária-dicséret követte. Az ebédre a meghívott méltóságok is hivatalosak voltak.¹⁹⁵ Általában ezután tartották meg az évi rendes tiszt-

¹⁸⁸ Pl. Zágráb (1633), *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 291., Nagyszombat és Pozsony, LAW (1648), Cod. 12220. 97r., 129r.

¹⁸⁹ Pozsonyban havonta két közös officiumot tartottak, egyet a társulat élő, egyet elhunyt tagjaiért.

¹⁹⁰ Gyakran a társulat tituláris ünnepére szóló meghívóval együtt, vö. *Knapp É.*: Pietás i. m. 154., *Viskolcz Noémi*: 17. századi ismeretlen hazai kisnyomatványok a Magyar Országos Levéltárból. Magyar Könyvszemle 123. (2007: 2. sz.) 185–199., *Kádár Zsófia*: Két ismeretlen társulati kisnyomatvány a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárából. Pótlás az RMNy-hez. Magyar Könyvszemle 129. (2013: 3. sz.) 372–380.

¹⁹¹ LAW (1650), Cod. 12220. 331v.

¹⁹² Vö. pl. Pozsony (1689), Album, 114v. Az 1640-es évekből arra is van adat, hogy az elhunyt tag (Hermann Andreas) adósságait a társulat fizette ki, Album, 10r.

¹⁹³ Pl. Nagyszombatban Szeplőtelen Fogantatás ünnepének előestéjén a grófok és bárók seprűvel kitakarították a templomot, LAW (1650), Cod. 12220. 332r.

¹⁹⁴ 1675: Szelepcsényi György érsek is jelen volt, 1677: az érsek távollétében a kongregáció rektora, Szenczy István pozsonyi dékánkanonok celebrált, Album, 88v, 93r.

¹⁹⁵ 1688: a kanonokok és a kamarai tanácsosok is részt vettek az ünnepi lakomán, Album, 109r.

újítást. A tituláris ünnepnek része lehetett, hogy a tagok megújították ígéretüket, önmaguk felajánlását, vagy hogy kisebb ajándékokat — például rózsafüzért — vagy halotti katalógusokat osztottak.¹⁹⁶ Olykor önostorozó körmenetet tartottak az ünnepi készület részeként.¹⁹⁷ A tituláris ünnepek mellett a többi Mária-ünnepet is fényesen megünnepelték. Az azonos vagy a szomszédos városokban működő társulatok egymás ünnepein is részt vehettek. A pozsonyi városi társulat tituláris ünnepén, Nagyboldogasszonykor 1643-ban Nagyszombatból zárandoklatot szerveztek Pozsonyba.¹⁹⁸

A kongregációk tevékenysége nagybőjtben különösen intenzív volt. A készülődés már a hamvazószerda előtti három napon, karneválkor megkezdődött, amikor szokás volt negyvenórás szentségimádásokat szervezni.¹⁹⁹ Nagybőjtben az egyéni vezeklés, bőjtölés, önmegtagadás mellett közösen végeztek keresztúti ájtatosságot, a Szent Kereszt-officiumot imádkozták, magán- és nyilvános önostorozásokon vettek részt.²⁰⁰ A nagybőjti készület csúcspontja a rendszerint látványosan megszervezett, a város utcáin hosszsan menetelő önostorozó és keresztördő körmenet volt, amelyet leginkább nagypénteken tartottak.²⁰¹ A menetben körbevitték Krisztus szenvedésének szimbólumait, és esetleg élőképeket, jeleneteket is előadtak.²⁰² A nagyheti szertartások részeként nagycsütörtökön gyakran a diák- vagy városi kongregáció tagjai mosták meg 12 szegény lábát és megvendégelték őket.²⁰³ Szokásos volt a szentsír meglátogatása is,²⁰⁴

¹⁹⁶ Pl. Zágráb (1641, 1643), *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 296. Nagyszombat, LAW (1650), Cod. 12220. 331v.

¹⁹⁷ Pl. Nagyszombatban, LAW (1648), Cod. 12220. 96r. Pozsonyban, LAW (1650), Cod. 12220. 322v.

¹⁹⁸ A Mária-tiszteletet tovább serkentette, hogy egy özvegyasszony elkészíttette és a nagyszombati templom egyik kápolnájában elhelyezte a pozsonyi Mária-szobor másolatát, amelyet oly sokan látogattak meg, hogy vásár- és ünnepnapokon abban a kápolnában a papoknak alig jutott ösvény az oltárhoz vagy a gyóntatószékhez a sok térdeplő ember között. LAW (1643), Cod. 12220. 26v.

¹⁹⁹ Pl. Győrben, LAW (1648), Cod. 12220. 112v., Pozsonyban, Nagyszombatban, ahol a püspökök, kanonokok, a városi magisztrátus tagjai és nemesek is nagy számban megjelentek, és az első és az utolsó órában az esztergomi érsek is, LAW (1643), Cod. 12219. 393r.

²⁰⁰ Pl. Pozsonyban nagybőjt hétfőin és péntekjein Szent Kereszt-officiumot mondtak, LAW (1647), Cod. 12220. 50v., szerdánként keresztutat jártak, Album, 142v. (1719). Varasdon a tagok nagybőjtben tartózkodtak a bortól, szegényeknek osztottak ételt, betegeket gondoztak (1645), *Vanino, M.*: Isusovci i. m. II. 436.

²⁰¹ Zágrábban 1624–1735 szinte minden évben említik, uo. I. 291., 296–297. Nagyszombatban is rendszeresek, a templomba visszatérő menetet gyakran az áldást osztó érsek fogadta, LAW (1643, 1644, 1646, 1648, 1650), Cod. 12219. 191v., 212v., 393r., Cod. 12220. 96r., 331v. Pozsonyban az 1670-es évektől ismerjük a leírásokat, a tagok a körmeneten egyenruhában vettek részt, 1689-ben a jelentkezők nagy száma miatt a kongregáció az Agonia Christi-társulattól kapott kölcsön ruhákat és más kellékeket, Album, 114r.

²⁰² Pozsonyban a nagypénteki flagelláns körmenet részeként hét alkalmi színpadon adtak elő jeleneteket latinul, népnyelvi magyarázatokkal, LAW (1643), Cod. 12219. 181r. A zágrábi, szimbólumokkal felvonuló látványos körmenetekről 17. század közepi és végi adatokkal l. *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 295., 298. Győrben is szimbólumokkal vonultak fel, pl. LAW (1641), Cod. 12219. 69v.

²⁰³ Pozsonyban nemes diákok végezték a lábmosást, LAW (1642, 1643, 1644, 1646), Cod. 12219. 135v., 181r., 238r., 415r.

²⁰⁴ Nagyszombatban a szentsírt látogató sodalisok vezeklésül cipőjükbe kavicsokat tettek, LAW (1648), Cod. 12220. 97r. Pozsonyban a kálváriahegyen felállított szentsírhoz vonult ki a társulat, a rózsafüzért imádkozó menetet hat fáklyavivő kísérte, Album, 138r. (1708).

majd húsvét ünnepén a feltámadási körmenetben természetesen a társulatok is részt vettek.

A körmenetek között kiemelt szerepe volt az úrnapi körmenetnek. A trienti zsinaton is külön rendelkezés született az oltáriszentségnek e különleges módon való tiszteletéről. Magyarországon sok helyen a középkori szokás megújításának ellenreformációs, demonstratív szerepe volt. A körmenetet rendszerint zene vagy énekszó kísérte, egyes városokban akár előadott jelenetek is részei lehettek vagy drámaelőadással is zárulhatott.²⁰⁵ Nagyszombatban az esztergomi érsek részvétele emelte a körmenet fényét, Győrben pedig a főtéren felállított négy körmeneti oltárt az egyes kongregációk készítették el.²⁰⁶

A városi körmenetek rendszerint több társulat és olykor több szerzetesrend részvételével zajlottak. Ezért már a 17. században is előfordultak rangsorviták a körmenetek rendjéről. 1689-ben az úrnapi körmenet kapcsán a pozsonyi diáktársulat albuma egy néhány évvel korábbi esetet említ, amikor a ferencesek saját kordás társulatukat a menetben a diákok Mária-kongregációja és a jezsuita városi társulat közé szerették volna elhelyezni.²⁰⁷ Hasonló vita 1637-ből Győrből is ismert, ahol a jezsuita diáktársulat szintén a ferencesek társulatával került összetűzésbe.²⁰⁸

A diákkongregációk életében a jezsuita szentek és más szentek tisztelete is helyet kapott. A fentebb már említett példákon kívül Szent Ignác tiszteletére ünnepélyes miséket tartottak, akár a társulati labarumot is kihelyezték.²⁰⁹ 18. század eleji adatok szólnak a Xavéri Szent Ferenc tiszteletére tartott kilencnapos ájtatosságokról (*devotio Xaveriana*).²¹⁰ Emellett Nagyszombatból például Szent István király ünnepe előtti böjtölésről, Pozsonyból pedig Szent József, Szent Borbála és Szent Anna kultuszáról tudunk.²¹¹

A körmenetek mellett a diáktársulatok számára a jezsuiták rendszeresen szerveztek zarándoklatokat. Ezek főleg egy-egy közeli Mária-kegyhelyre való évi egy vagy több alkalommal, látványos és szervezett módon való kigyaloglást, majd

²⁰⁵ A körmenethez kötődő drámaelőadásokra pl. Nagyszombat LAW (1643), Cod. 12219. 393v., Pozsony LAR (1631), Austr. 136. 42., Győr LAW (1641), Cod. 12219. 69v., Sopron LAW (1640, 1641, 1647), Cod. 12218. 379v., Cod. 12219. 81r., Cod. 12220. 59v.

²⁰⁶ Nagyszombatban úrnapi utáni vasárnapon az érsek a kanonokokkal és más főpapokkal együtt misézett és körmenetet tartottak négy állomással, amelyeken az érsek áldást osztott, végül Kosztka Szent Szaniszló történetét vitték színre a diákok, LAW (1647), Cod. 12220. 24v–25r. Győrben is állomásonként adtak elő jeleneteket, pl. LAW (1646), Cod. 12219. 404r. A győri úrnapi körmenetekről l. továbbá *Bárdos Kornél*: Győr zenéje a 17–18. században. Bp. 1980. 163–164. és *Székhely Zoltán*: A barokk Győr, mint szakrális táj. Arrabona 42. (2004: 1. sz.) 63–82., ebben: 74., *Acsay F.*: A Győri i. m. 162.

²⁰⁷ Ezt a jezsuiták elutasították, a pozsonyi prépost és a kanonokok is kiálltak mellettük. A ferencesek végül nem vettek részt a körmenetben. Album, 114v.

²⁰⁸ *Acsay F.*: A Győri i. m. 151.

²⁰⁹ Pozsonyban Szent Ignác ünnepén a jezsuitáknál ünnepelt az esztergomi érsek, máskor a labarumot és égő gyertyákat helyezték ki a szentáldozásra, LAW (1647, 1650), Cod. 12220., 25r., 322v. Nagyszombatban Szent Ignác ünnepének nyolcadát is megülték, LAW (1648), Cod. 12220. 97r.

²¹⁰ Pl. Pozsonyban, Album, 125v., 132r. (1707, 1709).

²¹¹ Nagyszombat: LAW (1650), Cod. 12220. 331v. Pozsony: Szent József és Szent Borbála, pl. Album, 127r. (1707), Szent Anna kultusza, pl. Album, 132r. (1709).

a helyszínen szentmisét, prédikációt magában foglaló lelki élményt jelentettek. A zárandoklatok olykor egy-egy vagy több társulat tagjai számára szerveződtek, vagy nyitottak voltak a kívülállók számára is. A pálos kegyhelyekkel, rendházakkal való kapcsolat ismert Zágrábban, ahonnan évente a közeli Remetére, illetve Pozsonyban, ahonnan Máriavölgybe (Thal) gyalogoltak ki.²¹² Pozsonyban több évben feljegyezték a pozsonyhidegkúti (Kaltenbrunn, Dúbravka) Rózsafüzér Királynője-kegykápolnához szervezett zárandoklatokat is.²¹³ Sopronból a közeli pálos kolostorba, Bánfálvára gyalogoltak ki rendszeresen a jezsuita diákok, Győrből a jezsuiták saját birtokára, Lébénybe, a középkori volt bencés apátságba zárandokoltak.²¹⁴ Fentebb már említettük, hogy Nagyszombatból akár Pozsonyba is elzárandokoltak. A zárandoklatokra a később alapított rendházakból is említhetnénk példákat; Szepeshelyről például Kluknóra, a Szent Anna-kápolnához zárandokoltak díszes menetben.²¹⁵

Önálló tanulmányok foglalkozhatnának a külföldi példákból is jól ismert havi szentképosztás (*sanctorum menstruorum distributio*), illetve az ajándékkönyvek (*xenia*) osztásának gyakorlatával. A 17. századi magyarországi diáktársulatok esetében ezek a szokások — főképp az ajándékkönyvosztás — elsősorban a tehetősebb és nagyobb, tehát a második és harmadik alapítási hullámba sorolt kongregációknál mutathatók ki. Az egyes hónapokra kiválasztott és a diákok elé példaként állított szentek képeinek osztását Nagyszombatban 1648-ban a háború elmúltával újra bevezették.²¹⁶ Pozsonyban a szokás szintén a 17. század közepétől feltételezhető.²¹⁷ A társulat diák és pártfogó külsős (*externi*) tagjainak szintén a tehetősebb kongregációk tudtak újévi ajándékként kegyes olvasmányokról gondoskodni.²¹⁸ A pozsonyi Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulat ajándékkönyvosztási gyakorlatának részletes elemzése során 1677–1734 között 62 xeniumosztási alkalmat, ezen belül 34 különböző műnek 47 kiadását azonosítottam.²¹⁹ A jezsuiták egyértelműen törekedtek arra, hogy a diákoknak akár korcsoportonkénti bontásban, emellett a társulat pártfogó tagjainak, a helyi elitnek, kanonokoknak vagy akár a Pozsonyba érkező országgyűlési követeknek is korszerű és színvonalas áhitati irodalmat biztosítsanak. Gyakran a legújabbban megjelent kegyességi műveket is megszerezték, amelyeket viszonylag nagy arányban jelentettek meg saját költségükön – a diákok számára akár a 100-at meghaladó példányszámban. A xeniumosztás alapját az előkelőbb diákoktól és a pártfogó uraktól

²¹² Zágráb: *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 294. Pozsony, főként Kisboldogasszony (szept. 8.) ünnepe: LAW (1641, 1647, 1649, 1650), Cod. 12219. 65v., Cod. 12220. 50v., 228r., 322v.

²¹³ Pl. Album, 97v., 108r. (1678, 1687)

²¹⁴ Sopron: *Schwartz, R.*: Die Geschichte i. m. 79. Győr: LAW (1649), Cod. 12220. 202v. és *Bárdos K.*: Győr i. m. 171–172. (A zárandoklat az apátság patrónusa, Szent Jakab napján volt.)

²¹⁵ *Bruckner Gy.*: A reformáció i. m. 256. (1665)

²¹⁶ LAW (1648, 1650), Cod. 12220. 97r., 331r. – A szokásról legújabbban, győri példák említésével: *Szelestei N. L.*: A győri i. m., 209–211.

²¹⁷ Bár csak később tudom adatolni: a képeket Bécsből hozták, Album, 132v., (1710), Nagyszombatban nyomtatott egyszerűbb lapokat és bécsi szentképeket is osztottak, Album, 141v. (1721).

²¹⁸ A kiadványtípusról l. *Knapp É.*: Pietás i. m. 146–153.

²¹⁹ *Kádár Zsófia*: A pozsonyi jezsuita kollégium Mária-társulatának könyvkiadása és könyvterjesztése. Egyháztörténeti Szemle 14. (2013: 1. sz.) 5–45., ebben 11.

kapott anyagi támogatás jelentette, 1734-ben ez a szokás éppen veszteséges volta miatt szűnt meg. Xeniumok osztásáról természetesen más városokból, Zágrárból, Nagyszombatból, Győrből és Varasdról is vannak adatok.²²⁰ Részben a xeniumosztás gyakorlatának abbamaradása kapcsán került Pozsonyban előtérbe a társulati könyvtár szerepe a 18. század második harmadától. Az egyes kongregációk önálló könyvtárainak léte azonban már a kezdetektől feltételezhető, céljuk a tagok kegyes olvasmányokkal való ellátása volt.²²¹

A társulatok működését tárgyi környezetük is meghatározta. A kongregációknak rendszerint a jezsuita kollégiumok épületében és a templomokban külön helyiségük, oratóriumuk és kápolnájuk, oltáruk volt.²²² Saját eszközeiket, könyveiket, dokumentumaikat (megerősítő bulla, album, historia congregationis, számadáskönyvek, halotti katalógusok) külön szekrényekben őrizték.²²³ Legfontosabb jelképüknek Magyarországon is a társulati díszzászló, labarum számított. A tehetősebb társulatoknak két labarumuk volt: rendszerint egy (bíbor) az ünnepélyes, egy sötét pedig a gyászos alkalmakra.²²⁴ A pozsonyi diáktársulat számára tett adományokat a 17. század végéről elég jól ismerjük: 1669-ben egy közepes méretű Mária-képpel, egy ön szenteltvíztartóval és két gyertyatartóval gyarapodtak; 1678-ban kaptak többek között hat vörös székot, egy színes szövetet, hat nagyobb fehér és több kisebb gyertyát, két gyertyatartót, két szentképet, egy vízórát (*clepsydra*) és lelki könyveket, négy ötödéves diák adományaiból pedig új asztalt készíttettek; 1682-ben 42 gyertyát, hat fáklyát és egy katalógust is kaptak. 1684-ben a tisztségét ekkor letévő rector adományozott 6 gyertyát és 30 forintot.²²⁵ Érdekes (a városi társulatoknál említendő soproni példához hasonló eset), hogy 1669-ben a varasdi diáktársulat a nagybójtai önostorozó és kereszthordozó körmenetekhez Zrínyi Miklós horvát bán özvegyétől, Maria Sophia Löbltől vezeklóruhákat és ostorokat kapott adományul.²²⁶ A társulatok vagyona a jezsuita kollégiumokétól elkülönült, önálló pénztáruk

²²⁰ Pl. Zágráb: *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 304. (1666), Nagyszombat: LAW (1643, 1653, 1654), Cod. 12219. 191v–192r., Cod. 12050. 22., Cod. 12051. 32., Győr, 18. század elejéről: *Acsay F.*: A Győri i. m. 159–160. Varasd: *Vanino, M.*: Isusovci i. m. II. 432. (1659/60, 1674), Draskovich Gáspár, illetve Iván adományaiból.

²²¹ Pl. Pozsony: a diáktársulat könyvtára 22 kötetel gyarapodott, LAW (1650), Cod. 12220. 322v.

²²² Pl. Pozsonyban a mariánus oratóriumban írták a „historia congregationis”-t, Album, 108v. (1678). Varasdon az oratóriumban 1672-ben új, márvánnyal borított, aranyozott oltárt állítottak fel, *Vanino, M.*: Isusovci i. m. II. 429.

²²³ A tárgyanagról, vagyonról, helyiségekről részletes képet nyújt a nagyszombati kongregációkról a felosztatáskor felvett leltár: *Muszka Erzsébet*: A nagyszombati jezsuita kollégium leltára, 1773. In: *Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon*: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Bp. 1997. 5–112., ebben 60–63.

²²⁴ Pl. Nagyszombat: a Szeplőtelen Fogantatás-társulat egy arany virágokkal kivarrt sötét szövetet kapott labarum számára, LAW (1648), Cod. 12220. 97r. Labarumokra további adatok: Zágráb: *Vanino, M.*: Isusovci i. m. I. 307., Győr: *Acsay F.*: A Győri i. m. 158–159., Trencsén: *Vlahovics E.*: A trencsényi i. m. 129.

²²⁵ Album, 79v–80r., 97v–98r., 102r., 103v.

²²⁶ *Vanino, M.*: Isusovci i. m. II. 433., az adományozó személyének azonosításához l. *Pálffy Géza*: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átívelő kapcsolatai. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*. Szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor. Bp. 2007. 39–65., ebben: 56.

volt, amely elsősorban önkéntes adományokból, esetleg végrendeleti hagyományozásokból gyarapodott.²²⁷

Végül a diáktársulatok speciális, a papi és szerzetesi hivatások felébresztésében játszott szerepét kell említeni. A szórványos adatokból ugyanis nyilvánvaló, hogy a 17. századi égető paphiány enyhítésében a jezsuita gimnáziumok és az azokban működő társulatok az alkalmas személyek kiválasztásával és hivatástudat ébresztésével fontos szerepet játszottak. Érdekes, hogy a jezsuiták diákjai legnagyobb számban nem a Jézus Társaságába léptek be, a jezsuita gimnáziumok tehát nem váltak kizárólag a rend saját utánpótlását biztosító iskolákká. Az 1640-es évekből rendelkezésre álló legkorábbi adatok szerint Nagyszombatban a ferences, a jezsuita és a pálos rendbe, Pozsonyban a ferences és a jezsuita rendbe, Győrben a ferences, a jezsuita, a bencés és a ciszterci rendbe, továbbá mindenhol emellett világi papi pályára is léptek a jezsuita diákok közül évente néhányan, jellemzően egy-két tucattyian. Sopronból hasonló számú egyházi hivatásról tudunk, de sajnos a szerzetesrendek szerinti megoszlást nem ismerjük.²²⁸ Érdeemes megemlíteni a győri jezsuiták szerepét a bencés rend magyarországi „újjaalapításában”: 1639-ben 12 diákjukat küldték el bencés szerzetesnek, és ezzel gyakorlatilag a pannonhalmi monostor szerzetesközösségének újjaélesztését biztosították.²²⁹

2. Városi (Mária-)társulatok

A jezsuita diáktársulatoknak — amint láttuk — kezdettől fogva voltak felnőtt tagjai is. Az elitnek és annak a középrétegnek, amelyből a gimnáziumi tanulók is kikerültek, igénye volt a diáktársulatokhoz hasonló, de a felnőttek számára szervezett társulati tevékenységre. Magyarországon jellemzően a diáktársulatok után kevéssel alakultak meg a Mária- vagy más titulusú városi kongregációk, amelyeknek az említett rétegek és egyre növekvő arányban az egykori jezsuita diákok lettek tagjai. A diáktársulatokhoz hasonlóan a jezsuita rendfőnök megerősítő oklevelével működtek.²³⁰ E társulatok tevékenysége alapvetően a diáktársulatokéhoz hasonlított, bár működésük a felnőtt társadalom életritmusához alkalmazkodott.

²²⁷ Pl. Zágráb: a diáktársulatnak önkéntes adományokból 600 forintja volt, *Vanino, M.*: *Isusovci i. m. I.* 306. (1644).

²²⁸ Nagyszombat: LAW (1643, 1643, 1646, 1648, 1650), Cod. 12219. 191v., 213r., 394r., Cod. 12220. 96v., 331r. Pozsony: LAW (1639, 1641), Cod. 12218. 355v., Cod. 12219. 68r. Győr: LAW (1639, 1641, 1647, 1648, 1649), Cod. 12218. 359v., Cod. 12219. 71r., Cod. 12220. 39r., 113r., 204r. Sopron: LAW (1642, 1643), Cod. 12219. 142r., 184v.

²²⁹ Vö. LAW (1639), Cod. 12218. 359v. (A jelenségre Fazekas István hívta fel a figyelmemet, segítségét köszönöm!) A Szent Márton-hegyi (pannonhalmi) bencés apátság 1637–1638. évi újjászervezéséről l. *Molnár Szulpicz*: A pannonhalmi főapátság története. Negyedik korszak. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-rend föloszlása és föléledése 1535–1708. (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története IV.) Bp. 1906. 38–39. (A győri jezsuitáktól érkező novíciusok említése nélkül.)

²³⁰ Vö. pl. Győr, *Historia*, 7r–v.

Az alapító tagok létszáma — amint a fenti példák mutatták — általában nem volt magas, Győrben 12-en, Sopronban 30-an, Nagyszombatban 56-an voltak. Ők választották meg a kongregáció titulusát és az első tisztviselőket, gyakran fényes külsőségek között. A társulat világi vezetője, a *rector* mellett a diákkongregációk mintájára két *assistens* és hat *consultor* választása lehetett jellemző.²³¹ A diáktársulatokhoz hasonló törekvésük volt országos előkelőségeket is soraikban tudni, például a pozsonyi és a soproni társulat — amint láttuk — az uralkodói család tagjait. Taglétszámuk — az említett, szórványos adatok szerint — valószínűleg nem haladta meg (sokkal) a 200 főt, sőt, általában inkább ez alatt lehetett. Rectoraik rendszerint a társulat legelőkelőbb helyi tagjaiból kerültek ki; a győri Nagyboldogasszony-társulat első rectora Zichy Pál győri főkapitány-helyettes, a pestis után újraalapított pozsonyi Nagyboldogasszony-kongregáció rectora pedig Lippay Gáspár kamaraelnök volt.²³² A jezsuita rendi előljárót (*praeses* vagy *praefectus*) illetően minden városban sokkal fontosabb volt a személyi állandóság, mint a diáktársulatoknál, e tisztséget pedig szinte kizárólag csak felszentelt papok viselték. A gimnáziumi diáksággal ellentétben ugyanis e városi társulatok tagsága nem cserélődött olyan gyorsan, így a személyes kapcsolatoknak is sokkal fontosabb szerepük volt. A zágrábi társulat élén (bár két megszakítással) hét évig állt a kanonokból jezsuitává vált Nikola Krajačević (Sartorius), aki bizonyára remekül ismerte a helyi viszonyokat,²³³ a soproni társulatot pedig szintén az alapításától hét éven át vezette Heigl Ambrus, aki 1646-ban a pestisnek esett áldozatul.²³⁴

A városi társulatok tagsága gyakran egy-egy jól meghatározható társadalmi csoporttal esett egybe. Pozsonyban a városi társulat magyar tagozata elsősorban a Magyar Kamara tisztségviselőit, a győri magyar „urak kongregációja” a helyi katolikus városi és katonai elitet, a német társulat pedig a német katonaságot és annak vezetőit tömörítette.²³⁵ A városi kongregációknak tehát fontos szerepe volt a helyi katolikus elit összefogásában. Érdekes ezeknek a társulatok olykor programszerű titulusválasztása: talán több városban is feltételezhető a magyar Nagyboldogasszony-társulatok „Patrona Hungariae” megkülönböztető titulusa, amelyre Nagyszombatról és Győrből is vannak adataink.²³⁶ (A fentebb említett nagyszombati „ifjabb” (középső) diáktársulat „Patrona Hungariae” melléktitulusa is érdekes; ez alapján további vizsgálatot kíván ennek a titulusválasztásnak az esetleges további előfordulása más diáktársulatoknál is, és nem kizárólag a Nagyboldogasszony titulus mellett.) Győrben a német társulat említett „Maria de Victoria” titulusa is ilyen programadó név.²³⁷

²³¹ Vö. pl. Győr, Historia, 7r–8v. (1636)

²³² Historia, 7r. (1634), LAW (1647), Cod. 12220. 50v.

²³³ 1625–1628, 1630, 1633–1634, Lukács II. 289., 301., 313., 339., 396., 414.

²³⁴ LAW (1646), Cod. 12219. 423v.

²³⁵ Vö. Győr, LAR (1635), Austr. 136. 386.

²³⁶ Vö. Pozsony (Congregatio Divae Virginis S. Stephani regis patriae Patroni), Lukács II. 354. (1631) és LAW (1647), Cod. 12220. 50v. Győr (Sodalitas dominorum ungarorum sub titulo Beatae Virginis Mariae Patronae Ungariae), Historia, 6r., a titulusválasztás részletes indoklásával.

²³⁷ Vö. Győr, LAR (1634), Austr. 136. 344.

A társulatok működése, tevékenysége is a diákkongregációk mintáját követte. A havi gyónás és áldozás mellett rendszeres összejöveteleket tartottak.²³⁸ Szociális tevékenységük is ismert, Pozsonyban például a nemesebb tagok közül kerestek pártfogókat utcagyerekek számára.²³⁹ Valószínűleg a felnőtt tagok is kivették a részüket az akatolikusok térítéséből.²⁴⁰ Sőt, akár még az elhunytak iránti tiszteletük is a térítés eszközévé válhatott; Sopronban oly nagy pompával temették el halottaikat, hogy ez még a lutheránusok figyelmét, tiszteletét is felkeltette.²⁴¹ Győrből — kivételes módon — a katekisták körmenetéről is tudunk, amelyet 1639-ben szerveztek meg először az egész erődváros „nagy tetszésére”. Ugyanebben az évben történt meg három török fogoly megkeresztelése látványos külsőségek közepette; egyikük keresztapja maga a győri főkapitány, Maximilian von Liechtenstein herceg lett.²⁴²

A legfontosabb ünnep a tituláris ünnep volt, amelyet a városi társulatok is mindig nagy pompával ünnepeltek. A győri német kongregáció minden Mária-ünnepet megült, de Eketiltó Boldogasszonyt (Conceptio Mariae, december 8.) tekintette főünnepének.²⁴³ A Mária-ünnepek mellett különösen érdekes a középkori előzményekkel is rendelkező soproni Krisztus Teste-társulat, amelynek főünnepa a más társulatokban is látványosan ünnepelt úrnapija volt. Sopronban ráadásul az oltáriszentséget középpontba állító ünneplésnek — amint már volt róla szó — ellenreformációs, protestánsellenes éle is volt. Minden évben látványos körmenetet szerveztek a belváros utcáin, a főter érintésével. A körmenet részeként magyar és német nyelvű jeleneteket is előadtak a gimnázium diákjai.²⁴⁴ Az evangélikus tanács 1643-ban attól tartva, hogy a jelvényekkel vonuló látványos körmenet tumultust eredményezhet a protestánsok ellenérzései miatt, igyekeztek a jezsuitákat lebeszélni az ünneplésnek erről a módjáról. Ez azonban eredménytelen volt – a páterek az összegyűlt nagy tömeg érdeklődését látva nem mondtak le a reprezentatív eseményről.²⁴⁵ Az úrnapi körmenetet más városokban is nagy pompával tartották meg, amint arra a diákkongregációk kapcsán már utaltam.²⁴⁶ Szintén tartottak körmeneteket a tituláris ünneptől eltérő Mária-ünnepeken, például Nagyboldogasszonykor is.²⁴⁷

²³⁸ A havi gyónásra, áldozásra pl. Győr, LAR (1635), Austr. 136. 386., Sopron, LAW (1649), Cod. 12220. 260v. A gyűlésekre pl. Sopron LAW (1648), Cod. 12220. 147r., Győr LAW (1638, 1639), Cod. 12218. 313v., 390r. Győrben a magyar társulat reggelenként, a székesegyházban tartott gyűléseit Draskovich György győri püspök egy időre — a kanonokoknak és talán az irigykedő német társulat tagjainak panaszára — felfüggesztette, mivel azok egyidőben voltak a templomban tartott reggeli exhortációkkal. Mivel a délutáni gyűlésekre a tagok jó része katonai szolgálata miatt nem tudott elmenni, 1646-ban a püspöktől kérték a reggeli gyűlések újbóli engedélyezését, amit ekkor ó jóvá is hagyott, vö. Historia, 10v.

²³⁹ LAW (1646), Cod. 12219. 415v.

²⁴⁰ Pl. Pozsonyban, LAR (1630), Austr. 135. 680., Győrben, LAW (1641), Cod. 12219. 69v.

²⁴¹ LAW (1642), Cod. 12219. 142r.

²⁴² LAW (1639), Cod. 12218. 356r., 359r.

²⁴³ LAW (1647), Cod. 12220. 40r. vö. *Bárdos K.*: Győr i. m. 147.

²⁴⁴ Vö. pl. LAW (1642, 1644, 1645), Cod. 12219. 142r., 292r., 371r., LAW (1647, 1648, 1649, 1650), Cod. 12220. 59v., 147r., 260v., 347r.

²⁴⁵ LAW (1642), Cod. 12219. 142r.

²⁴⁶ Győrben a két városi társulat részvételét külön is említik: LAW (1637, 1647), Cod. 12218. 245v., Cod. 12220. 40r.

²⁴⁷ Pl. Sopronban, LAW (1645), Cod. 12219. 371r–v.

Olykor rendkívüli események, például a háború és a járványok pusztítása után is körmenetben adtak hálát a hívek a kongregációk részvételével. Az 1645–1646. évi, I. Rákóczi György hadjáratát követő pestis Győrben a rendház teljes pusztulását eredményezte. A városból a járvány túlélői közül 1646-ban sokan Lébénybe zárandokoltak az újonnan Győrbe érkezett rendtagokkal.²⁴⁸ A pestis elmúlását Pozsonyban 1645 végén háromszori körmenettel ünnepelték és a halottak emlékére *castrum doloris*t állítottak. 1647-ben szintén a járvány elmúlása miatti hálából Máriavölgybe zárandokoltak az esztergomi érsek részvételével.²⁴⁹

A nagybőjtre a városi kongregációk a diáktársulatokhoz hasonló buzgóssággal készültek, és ahogy azt a körmeneteknél is láthattuk, gyakran több kongregáció együtt vett részt az ájtatosságokon. A negyvenórás szentségimádások tartására,²⁵⁰ zoltáreklésre, a nagycsütörtöki lábmosásra,²⁵¹ képekkel (*symbola*) vonuló önostorozó és kereszthordozó körmenetekre számos példát említhetnénk.²⁵²

A zárandoklatok a városi társulatok körében, sőt, szélesebb körben is nagy népszerűségnek örvendtek. Pozsonyból Máriavölgybe (Thal) a diákok mellett a városi társulat tagjai is elzarándokoltak, a Nagyboldogasszony-kongregáció például Szent István király ünnepén (augusztus 20.).²⁵³ Győrből a már említett jezsuita birtokra, a lébényi Szent Jakab-apátságához szerveztek nagy tömegek részvételével zárandoklatokat (július 24–25-én).²⁵⁴ Érdekes a lébényi kegyhely népszerűsége a győri német kongregáció körében, különösen a sebesült katonák kérték Szent Jakab közbenjárását, tettek fogadalmakat. 1649-ben Zichy István győri magyar főkapitány-helyettes éppen egy ilyen fogadalmi oltár elkészíttetésén fáradozott.²⁵⁵ A kegyhelyet kivételes helyzetekben is felkeresték: 1640-ben az áradások pusztítása ellen kérték az apostol közbenjárását.²⁵⁶ A győri városi társulatok emellett Bácsára is évente elzarándokoltak Szent Vid napján (június 15.).²⁵⁷

A városi társulatoknak a nyomtatott könyvek kiadását pártoló tevékenysége a diáktársulatokénál kisebb és más jellegű volt. A gyakorlati szempontok voltak elsődlegesek: a tagság tájékoztatása a társulat eredetéről, legfontosabb szabályairól, imádságairól. Ennek megfelelően áhitati művek helyett a kézi-

²⁴⁸ LAW (1646), Cod. 12219. 403v.

²⁴⁹ LAW (1647), Cod. 12220. 50v.

²⁵⁰ Pl. Győr, LAR (1634), Austr. 136. 344., LAW (1648), Cod. 12220. 112v.

²⁵¹ Pl. Pozsony, LAW (1648), Cod. 12220. 128v.

²⁵² Pl. Pozsonyban nagybőjti zenés zoltározás és nagypénteki flagelláns körmenet: LAR (1630, 1631), Austr. 135. 680., Austr. 136. 42. – Önostorozó körmenetek Krisztus szenvedésének szimbólumaival Győrben: LAW (1639), Cod. 12218. 359r. és Sopronban: LAW (1643, 1644, 1648, 1650), Cod. 12219. 185r., 292r., Cod. 12220. 147r., 347r.

²⁵³ 1631-ben, *Schönvitzky B.*: A pozsonyi i. m. 90–91., továbbá: LAW (1648, 1650), Cod. 12220. 128v., 322v., 324r.

²⁵⁴ 1639-ben állítólag 5000-en vettek részt, német, magyar és horvát nyelvű buzditó beszédek is tartottak, és 14 gyóntató pap látta el a zárandokokat, LAW (1639), Cod. 12218. 359r–v. Pár évvel később is 10 gyóntatóra volt szükség, LAW (1647), Cod. 12220. 40r. A zárandoklatokon a magyar és német kongregációk is részt vettek. L. még *Bárdos K.*: Győr i. m. 172–173.

²⁵⁵ LAW (1649), Cod. 12220. 202v.

²⁵⁶ LAW (1640), Cod. 12218. 450v.

²⁵⁷ 1660-ban már bevett szokásként fordul elő, vö. *Bárdos K.*: Győr i. m. 169.

könyvek, manuálék voltak jellemzőek, és a latin helyett inkább az anyanyelvi — magyar, német, szláv — kiadványok.²⁵⁸ Sopronban 1642-ben például a Krisztus Teste-társulat két kézikönyvet adott ki, amelyek közül a magyar nyelvű²⁵⁹ Megyeri Zsigmond rector, a német nyelvű²⁶⁰ pedig II. Ferdinánd özvegye, Eleonóra királyné támogatásával jelent meg.²⁶¹

Anyagi erejüket, lehetőségeiket tekintve azonban a városi társulatok alighanem megelőzték a diákkongregációkat. Ezek a társulatok is önálló pénztárral rendelkeztek, amelyet a tagok önkéntes adományai gyarapítottak. Nagyszombatban a Szent Kereszt-társulat a háborús 1645. évben is 100 forinttal gyarapodott, a németek társulata pedig 1652-ben használati eszközöket kapott 170 forint értékben.²⁶² A szintén tehetős pozsonyi német társulatnak 1650-ben 359 forint bevétele volt, 1646-ban saját tőkéjéből 100 forintot kölcsönzött a jezsuita kollégiumnak, amelyet 1665-ben örök adományul az intézménynél hagyott.²⁶³ Győrben a német társulat 1637-ben egy 300 forint értékű ezüst Mária-szoborral gazdagodott és további 35 forintot kapott használati eszközökre, 1639-ben 50 forintot kapott, 1646-ban a kollégium külvárosi telkén házat építtetett a páterek számára, 1650-ben pedig 130 forinttal és még 60 forint értékben fáklyákkal és gyertyákkal gyarapodott.²⁶⁴ Ugyanitt a magyar társulat eszközei 1639-ben 150 forint értékben gyarapodtak.²⁶⁵ Sopronban a német társulat támogatói közül 1650-ben kiemelkedett Nádasdy Ferenc gróf felesége, Esterházy Anna Julianna, aki flagelláns (egyen)ruhákra 70 rőf anyagot adományozott.²⁶⁶

A társulatoknak saját eszközeik mellett saját oratóriumuk és oltárjuk is volt. A pozsonyi társulat oratóriumának elegáns feldíszítéséről 1648-ban a rector Lippay Gáspár kamaraelnök gondoskodott.²⁶⁷ Győrben a jezsuita templomban a német társulat saját Mária-oltárt állíttatott 1642-ben, – a szintén e templomban található, magyar szenteket és a Patrona Hungariae-t ábrázoló oltárnak a magyar urak kongregációjával való esetleges kapcsolata további vizsgálatokat kíván.²⁶⁸

²⁵⁸ Vö. *Knapp É.*: Pietás i. m. 190–239. (katalógus) és a társulati kézikönyvekről: uo., 156–168.

²⁵⁹ *Knapp É.*: Pietás i. m. 233. (Sopron, Jezsuita kollégium II. 1., Manuale Sodalitatis S. S. Corporis Christi in Collegio S. J. Sopronii, Viennae 1642, RMK III. 1585.)

²⁶⁰ A kiadványt egyelőre nem tudom azonosítani. (RMK III. és *Knapp É.*: Pietás i. m. nem ismeri.)

²⁶¹ LAW (1642), Cod. 12219. 142r.

²⁶² LAW (1645, 1652), Cod. 12219. 323v., Cod. 12220. 406r.

²⁶³ LAW (1650), Cod. 12220. 324r., *Schönwitzky B.*: A pozsonyi i. m. 92.

²⁶⁴ LAW (1637, 1639, 1646, 1650), Cod. 12218. 245v., 360r., Cod. 12219., 404r., Cod. 12220., 308r.

²⁶⁵ LAW (1639), Cod. 12218. 390r.

²⁶⁶ LAW (1650), Cod. 12220. 347r.

²⁶⁷ LAW (1648), Cod. 12220. 128v.

²⁶⁸ A győri jezsuita (ma bencés) templom barokk oltárainak ikonográfiájáról: *Galavics Géza*: A barokk művészet kezdetei Győrben. *Ars Hungarica* 1. (1973) 97–125., ebben: 101., 104.

3. Agonia Christi-társulatok

A társadalom legszélesebb rétegeit a jezsuiták az Agonia Christi-társulatok révén érték el. A társulattípus magyarországi elterjedését a szakirodalom eddig nem vizsgálta. Pedig pusztán kronologikus felsorolásuk is sugallja alapvető sajátosságait és az előző két társulattípustól eltérő jellegüket. Amint fentebb is láthattuk, 1647-ben Pozsonyban, 1653-ra Szepeshelyen, 1653-ban Zágrábban, 1654-ben Győrben, 1660-ban Nagyszombatban, 1661-ben Sopronban, 1662-ben Varasdon, 1665-ben Kassán, 1666-ban Sárospatakon, 1669-ben Ungváron, 1670-ben pedig Gyöngyösön alakult ilyen társulat. A felsorolt városok részben a nagyobb jezsuita központok, amelyekben az Agonia-társulat alapításakor már a diákkongregáció mellett másik városi társulat is működött (Pozsony, Zágráb, Győr, Nagyszombat, Sopron), a többségük azonban olyan kisebb és a rendtartomány központjától távolabb eső település, ahol (másik) városi társulat nem létezett – Sárospatakon pedig még diákkongregáció sem volt. Emellett szembevetendő az utóbbi településcsoport földrajzi elhelyezkedése is: jellemzően Magyarország felekezetileg vegyesebb vagy protestáns többségű területeire esnek.²⁶⁹

A területi elhelyezkedés mellett a létszámokról és a társulatok tagságáról rendelkezésünkre álló adatok is a városi kongregációktól eltérő működésre utalnak. A pozsonyi, győri és soproni társulatokban (legalább időszakosan) kimutatható a nyelvi-nemzetiségi tagolódás: a német, magyar (és szláv) hívek elkülönülése. Nagyszombatban feltételezhető, hogy az Agonia-társulat elsősorban a szláv (szlovák) natio társulata volt. Zágrábot kivéve a többi településen a városi kongregációkkal is rendelkező városokhoz képest sokkal kisebb létszámú (katolikus) városi elittel és helyi nemességgel számolhatunk. Ezekben a településeken tehát a jezsuitáknak a katolicizmus megerősítését és ellenreformációs célokat egyaránt szolgáló Agonia-társulatai eleve szélesebb társadalmi rétegekre kellett, hogy építsenek – és ezt a feltételezést a létszámadatok is megerősítik. A zágrábi társulat létszáma 1658-ban 1200, 1665-ben 3680 volt.²⁷⁰ A győri társulatba az alapítást követő hetekben 700-an iratkoztak be.²⁷¹ Kassáról létszámadatokat nem ismerünk, csak 18. századi újonclétszámokat – ez szinte mindig meghaladta az évi 100 főt, de gyakran 200-300 is lehetett,²⁷² ami akár 1000-2000 fős összlétszámra is utalhat. A gyöngyösi társulatba az alapítás utáni napokban összesen 8000-en nyertek felvételt.²⁷³ Varasdon az újonclétszámok alapján — legalábbis a 18. század elejétől — több ezer fős taglétszámot feltételezhetünk.²⁷⁴ Tehát a helyi polgárság, városi és környékbeli nemesség mellett az Agonia-társulatok — amint már említettem — a köznép nagy tömegeit is vonzották, a diák- és más városi társulatokkal ellentétben nők is tagjai lehettek.

²⁶⁹ Lásd a térképmellékletet!

²⁷⁰ Vanino, M.: Isusovci i. m. I. 396–397.

²⁷¹ 1654. febr. 22. és ápr. 3. (nagypéntek) között, LAW (1654), Cod. 12051. 30.

²⁷² Knapp Ę.: Vallásos társulatok i. m. 800., 2. grafikon.

²⁷³ Molnár A.: Mezőváros i. m. 128.

²⁷⁴ Vanino, M.: Isusovci i. m. II. 447–448.

Az Agonia-társulatok tevékenysége mégis alapvető vonásaiban a másik két jezsuita társulattípust követte. A jezsuita előjáró (*praeses*) jellemzően egy hitszónoki és/vagy gyóntatói feladatokkal megbízott pap volt, akit a rendi előjárók több éven át a társulat élén hagytak. A társulatok anyanyelvűsége miatt a vezetők nyelvtudása döntő volt: csak a célcsoport nyelvén tudó páter vezethette az adott társulatot vagy tagozatot.

A társulatba való belépés a diák- és városi társulatokhoz képest egyszerűbb volt. A jelölt a társulat előjárójától kérte felvételét, aki előtt egy „ajánlást” mondott el, majd beírták nevét a társulati albumba. A felvettek gyónás és áldozás után lettek teljes jogú taggá. A tagfelvételt főképp a társulat saját (tituláris) ünnepein tartották.²⁷⁵

Az Agonia-társulatok életében a nagybőjti időszak kapott — még más jezsuita kongregációknál is inkább — kiemelkedő szerepet. A nagyszombati sodalitas más Agonia-társulatokhoz hasonlóan főünnepét nagybőjt ötödik (Iudica me) vasárnapján ünnepelte, és évente további három vasárnapon gyűlt össze, hogy tagjai énekes misén, körmeneten és szentbeszéden vegyenek részt.²⁷⁶ A nagypénteki flagelláns körmeneteken az Agonia-társulatok tagjai különös lelkesedéssel, nagy létszámban voltak jelen. Erre a célra akár külön egyenruhákat szerezhettek be, és más társulatokhoz hasonlóan jelképekkel vonultak fel.²⁷⁷

A társulatok rendes tevékenységéről szabályzataik rendelkeztek. Különös hangsúlyt kapott a haldokló és elhunyt tagokért való ima; a tagok kötelessége volt, hogy a haldoklókhöz a szentségek kiszolgáltatására papot hívjanak, halottaikat pedig méltón eltemessék.²⁷⁸ A napi egyéni ima mellett a közös imádságok, a közös szentmisék, a havonta egyszeri közös áldozás — amellyel a tagok teljes búcsút nyerhettek — rendszeres kötelezettséget jelentett.²⁷⁹ Más kongregációkhoz hasonlóan a tagok a szegények és betegek gondozásában, az ellenségeskedők kibékítésében és a térítésben is részt vehettek — tevékenyen vagy ilyen célú imádságok révén.²⁸⁰

Az Agonia-társulatok saját kiadványai, nyomtatványai főleg népnyelvű kézikönyvek, imádságos könyvek voltak. Ezek összefoglalták a társulat szabályait és búcsúit, emellett főleg imádságokat (officiumokat, litániákat) tartalmaztak, és — a Mária-társulatok kézikönyveitől eltérően — csak kevés elbeszélő szöveganyagot.²⁸¹ A társulatoknak más kongregációtípusokhoz hasonlóan

²⁷⁵ Vö. Gyulai É.: A jezsuiták i. m. I. 20–22.

²⁷⁶ Uo. I. 26–27. A sárospataki Agonia-társulat főünnepéje is Iudica me-vasárnap volt, másodünnepéje pedig nagybőjt második vasárnapja, uo. II. 4. Zágrábban és Varasdon is ekkor volt a társulatok főünnepéje, Vanino, M.: Isusovci i. m. II. 447.

²⁷⁷ Pl. Sárospatakon 1667-ben 40 ilyen öltözetük volt, Gyulai É.: A jezsuiták i. m. I. 15.

²⁷⁸ Uo. I. 24–25.

²⁷⁹ Uo. I. 25–27.

²⁸⁰ Vö. uo. I. 30.

²⁸¹ Uo. I. 19., Knapp É.: Pietás i. m. 160–161. – A társulati kézikönyv tipikus példája a Pozsonyban 1647-ben Lippay György érsek előszavával kiadott magyar nyelvű könyvecske: Maria halalra váltaknak es megholtaknak annya új gyölekezetinek rend-tartasa Posomban, Sz(ent) Márton egy-házában helyeztetett Bóldog Asszonyunk képe-előtt, mely a' purgatorium-béli lelkek meg-szabadulásokért... tiszteltetik. Kezdetett felseges III. Ferdinand chászár, magyar és cheh-oroszági király kegyelmes jóvallásából. Alkottatott... Lippai György esztergami ersek és ma-

saját albumuk (tagkönyvük), eszközeik és saját oltáruk,²⁸² továbbá saját (körmeneti) zászlójuk is lehetett.²⁸³ A tagok a legelöllebbektől az alacsonyabb rangúakig tárgyi és pénzbeli adományokat is tehettek a kongregációk számára.²⁸⁴

Az Agonia-társulatok forrásokban szűkölködő korai időszakából igazi különlegesség a jezsuita éves jelentésekben fennmaradt leírás a győri társulat alapításáról és tevékenységéről. Ez nemcsak azért figyelemre méltó, mert a vonatkozó szakirodalom jórészt még az alapítás évét sem ismeri,²⁸⁵ hanem mert a társulati életről teljes képet nyújt. A győri jezsuiták Agonia-társulata 1654-ben nagybőjt első vasárnapján (február 22.) alakult meg. Patrónusa Philipp Graf von Mansfeld győri főkapitány volt, aki egymaga 800 forintot, egy arannyal átszőtt, ibolyaszínű antependiumot és nyomtatott kézikönyveket adományozott az új társulatnak, és a tagokért mondott pénteki szentmiséken és litániákon is példás lelkiismeretességgel vett részt. A társulat első tituláris ünnepét Iudica me-vasárnapon (március 22.) tartotta. Előző nap egy két mérföldre levő mezővárosból, valószínűleg Lébényből körmenet érkezett a püspöki székhelyre, amelyet a három jezsuita társulat — a diák-, a magyar és a német kongregáció — együttesen fogadott zászlókkal és labarumaikkal. A hatalmas tömeg alig fért el a jezsuiták egyébként tágas győri templomában, ahol a gyónók és a szentmisén részt vevők is soha nem látott számban voltak jelen. Vasárnapra az új társulat tagsága már elérte a 700 főt. A tagok a nagypénteki flagelláns körmeneten is kivételes buzgalommal vettek részt: 12 képet (*symbola*) vittek körbe, amelyek Krisztus passiójának jeleneteit ábrázoló, rózsával díszített, szív alakú képek voltak. A sodalisok már az alapítás után részt vállaltak a jezsuiták „apostoli” munkájában is a temetéseken való részvételükkel, a börtönök és kórházak látogatásával.²⁸⁶

Összegzés és kitekintés: egy modell adaptációja és a siker okai

A jezsuita vezetésű társulatok elterjedése térben, időben és a társadalom egyes rétegeiben fokozatosan ment végbe, de 1670-re Magyarország legtávolabbi

gyar-oroszági primas-által, mind ő felsége uduari sok tekintetes és nagyságos urak, s-mind más fejedelmi méltosag-béliek s-nemzetes személyek áitatos ohaitasokra. Posomban 1647 [typ. Societatis Jesu] Aksamitek Zacharias. RMNy III. i. m. Nr. 2188.

²⁸² A sárospataki Agonia-társulat albumának említése: *Gyulai É.*: A jezsuiták i. m. I. 14. E társulat oltárára és liturgikus eszközeire: *uo.*, II. 4. – Pozsonyban az Agonia-társulat saját oltárt emeltetett, amelyet 1674. aug. 15-én szenteltek fel, *Schönvitzky B.*: A pozsonyi i. m. 91–92.

²⁸³ A sárospataki Agonia-társulat 1682-ben varratott magának kék körmeneti zászlót, *Gyulai É.*: A jezsuiták i. m. II. 4.

²⁸⁴ Pl. a sárospataki társulatnak Báthory Zsófia 1666-ban egy ezüst függő örökméceszt adományozott, *uo.* I. 14. – A pozsonyi kongregáció 1662-től 2000 ft-nyi tőkét kamatoztatott, *Schönvitzky B.*: A pozsonyi i. m. 93.

²⁸⁵ Vö. *Horváth J.*: Végrendeleti adalékok i. m. 107., legújabban *Szuly R.*: A győri Congregatio i. m. 14.

²⁸⁶ LAW (1654), Cod. 12051. 30.

területeire, sőt, a hódoltságba is eljutott. Elsőként diáktársulatok alakultak a jezsuita gimnáziumok mellett, amelyekben eleinte a városi felnőtt lakosság is részt vehetett. Számukra rövidesen önálló kongregációk jöttek létre valamilyen Mária-titulussal, esetleg más (akár középkori előzményre visszanyúló) patrocíniummal. Ezeknek a társulatoknak főleg a társadalom felsőbb rétegei és a buzgóbb középréteg lettek tagjai, és fontos szerepük volt a helyi elit összefogásában. Szélesebb rétegek számára nyílt meg a társulati életben való részvétel lehetősége az 1650-es évektől Magyarországon is elterjedt Agonia Christi-társulatok révén, amelynek már nők is tagjai lehettek, a derékhatad pedig egyre inkább a köznép alkotta. Jelentőségük főleg a felekezeti kevert és a protestáns többségű régiókban volt nagy, ahol az ellenreformációs program sikeres eszközeivé váltak.

A társulatok egyetemes kereteinek kitöltésében, a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodásban az egyes kongregációkat megszervező pátereknek is kulcs-szerepük volt. E személyeket és szervezőmunkájukat mindeddig alig vizsgálta a kutatás. A korai időszakban ilyen meghatározó „társulatalapító” volt a már említett Dobokay Sándor, a jezsuiták első magyarországi generációjának kiemelkedő egyénisége. Még kolozsvári tanulmányai alatt ismerte meg a társulati formát, hiszen lelki vezetője a kongregáció akkori előjárója, a már említett Hieronymus Fanfonius volt.²⁸⁷ 1602-ben Dobokay rektorsága alatt alakult meg Vágsellyén a Mária-társulat, majd a zágrábi kollégiumban is ő kezdeményezte a kongregációalapítást. Mint láthattuk, Homonnán — a szükséges társadalmi és anyagi feltételek híján — már nem kezdeményezett társulatalapítást.

A társulati forma kiemelkedő terjesztője volt a Draskovich György későbbi győri püspök fiatalkori gyóntatójaként ismert Holovics Ádám is.²⁸⁸ Brünni, prágai, grazi és bécsi tanulmányai után bizonyára már ezeknek a jezsuita intézményeknek a társulati életébe is bekapcsolódott. Magyarországon először Nagyszombatban a frissen alapított Sarlós Boldogasszony-diáktársulat rektoraként tűnt fel 1619-ben.²⁸⁹ 1621–1622-ben — a nagyszombati rendház menekülése idején — Zágrábban a diákkongregáció rectora és a tanulók hitszónoka.²⁹⁰ 1623-ban, majd 1627–1631 között ismét Nagyszombatban vezette a diáktársulatot.²⁹¹ 1632-ben és 1634-ben a városiak Szent Kereszt-társulata élén találjuk, a köztes évben gyóntatóként működött.²⁹² Ezután Győrben vezette a szintén azelőtt alapított diáktársulatot egy évig.²⁹³ Kezdeményező szerepét jól illusztrálja, hogy ugyanitt 1639-ben egy olyan, az ifjabb diákok számára alapított társulat élén találjuk, amelynek működéséről csak ebben az egy évben tudunk.²⁹⁴ Az ekkor már 60 éves páttert ezután visszahelyezték Nagyszombatba, ahol hasonlóképpen az ifjabb diákok társulatának élére került.²⁹⁵ Itt azonban

²⁸⁷ Molnár A.: Dobokay Sándor i. m. 78–79., 82.

²⁸⁸ Életútjáról: Lukács II. 624.

²⁸⁹ Lukács II. 221.

²⁹⁰ Lukács II. 241. (1621), 255. (1622).

²⁹¹ Lukács II. 268. (1623), 299. (1627), 311. (1628), 323. (1629), 337. (1630), 352. (1631).

²⁹² Lukács II. 370. (1632), 388. (1633, gyóntatóként), 407. (1634).

²⁹³ Lukács II. 452. (1635)

²⁹⁴ Lukács II. 506., P. Adamus Holovitus, regens convictus nobilium, praeses minoris congr. B. Virginis.

²⁹⁵ Lukács II. 526. (1640)

már csak egy évet szolgált, mert nemsokára, 1645-ben elhunyt. Így életében éppen ebben a társulatalapítás szempontjából még kiforratlan, kezdeti időszakban összesen öt diák- és egy városi társulatot vezetett mindösszesen mintegy másfél évtizeden át, gyóntatói tevékenységét nem is számolva.

A társulatalapítások sikeréhez a rendtagok elhivatottsága mellett az egyházi és világi elit pártfogása is szükséges volt. A jezsuitákat azonban Magyarországon még a katolikus egyház képviselői sem fogadták mindenhol tárt karokkal, az evangélikus vezetésű vagy többségű városi közösségekről nem is beszélve. A jezsuiták így a társulatokat eszközként használhatták nem csak a térítésre, hanem a helyi egyházi és világi elit „megszelídítésére” is, például a társulatokban nekik felajánlott vezető tisztségek, reprezentatív szerep révén. Győrben sikeresen keresték a katonai vezetők rokonszenvét és támogatását. Hamar megtalálhatták a helyüket egy-egy társulat patrónusaként akár a frissen áttért arisztokraták — így gr. Nádasdy Ferenc — is, akik társulati kiadványok mecénásaként, jótevőkként jelentek meg, „cserébe” pedig akár valamilyen cím, tiszttség megszerzése vagy előléptetés alkalmával és ugyanígy a temetésükön is jelen voltak a kongregációk.

A jezsuita társulatokra irányuló kutatások akkor fognak igazán a „helyükre kerülni”, amikor a korabeli társulati tevékenység teljes spektrumára rálátásunk lesz. Az egyes szerzetesrendek vagy akár a világi papság képviselői által alapított és fenntartott barokk társulatok egymás mellett élésére már több munka felhívta a figyelmet – tanulmányomban csak jelzésértékűen utaltam a jezsuita és a ferences társulatok közötti vitákra.²⁹⁶ E mellett a jezsuita kongregációk kontextusában is fontosnak tartom megemlíteni a Molnár Antal Gyöngyösről szóló esettanulmányban tárgyalt jelenséget: a késő középkori vallásos társulatok, céhek, valamint az „új típusú” társulati élet egymás mellett élését. Molnár a vallási feladatköröket is ellátó céhektől, illetve az elsősorban vallási célú késő középkori társulatoktól a ferencesek és a jezsuiták barokk társulataiig egy fejlődési ívet vázolt fel.²⁹⁷ Míg az előbbieket erősen helyi kötődésűek és a lokális lakosság egy-egy helyhez (oltárhoz, kápolnához) kötődő vallásgyakorlatát voltak hivatva erősíteni, az utóbbiak — amint azt a jezsuita példa szemléletesen mutatja — egyetemes jellegűek, egy-egy nagyobb régió, nagytáj területét fedték le, és azt az európai vallási életbe kívánták bekapcsolni.

A régi és az új társulatok kapcsolatáról egyelőre csak szórványos ismereteink vannak. A további kutatások szükségességét hangsúlyozva a középkori vallásos konfraternitásokban bővelkedő Sopronból említek egyetlen példát. Szórványos adataim a tanulmányban többször előforduló Krisztus Teste-társulatra vonatkoznak. Ez egyháziak számára, „papi céh”-ként alakult, 1422-ben említik először. A Szent Mihály-templomban saját oltára volt, 1510-ben a város engedélyezte számára a Fövényverem (Sandgrueb) utcában céhház építését.²⁹⁸ A katolikus megújulás kezdetén, jóval a jezsuita rend letelepülése előtt, 1625-ben

²⁹⁶ A barokk társulatok egymás mellett éléséről, működéséről pl. *Knapp É.*: Vallásos társulatok i. m.

²⁹⁷ Vö. *Molnár A.*: Mezőváros i. m. 135–136.

²⁹⁸ *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron 1939. 290.

Káldy Mihály soproni plébános (1623–1638) elérte, hogy a céhház és az ahhoz tartozó szőlők ismét katolikus használatba kerüljenek, egyidejűleg a társulatot újjászervezte egyháziak és laikusok részvételével.²⁹⁹ Ezt a házat és javadalmat — amint említettem — Draskovich György püspök 1636-ban egy jezsuita kollégium alapítására kívánta felhasználni. Az ekkor újra működő konfraternitás vezetője és tagjai a feltétellel engedték át a társulat javait és birtokait, hogy a jezsuiták tartsák fenn és működtessék azt régi nevével, minden világi és egyházi tagját megtartva, rektora az egyik jezsuita pap legyen, és ha elhagynák a várost, a jog és a javak a tagokra szálljanak vissza.³⁰⁰ Az evangélikus városvezetés, — amely a gazdag soproni oltárjavadalmakat és beneficiumaikat kegyúri joga alapján saját érdekében használta fel és adományozta³⁰¹ —, eredménytelenül tiltakozott a társulati javak jezsuitáknak adományozása ellen. A társulat korábbi (16. századi) története ismeretének híján is érdekes a középkori társulat felújítása, majd jezsuita „használatba vétele”. A soproni példa még azt is megengedi, hogy a középkori előzmények és a jezsuita társulattípusok közötti — akár többféle — kapcsolatot is feltételezzünk. A Krisztus Teste-társulat ugyanis az elemzett társulattípusok közül a városi társulatok közé sorolható, és a Molnár Antal által „régí típusú”-ként említett társulatok egyik fontos funkciójának (legalább egyes elemeit) átvette: a helyi, városi katolikus egyházi és világi elit és lakosság összefogásával. A kérdés további kutatásokra szorul.

Az eddigi eredményekből is látszik azonban, hogy a jezsuitáknak a társadalom átformálását célzó törekvései, amelyekhez társulataikat is eredményesen használták fel, valójában a 18. századra értek be. Az általam vizsgált időszak csak előzménye annak a fejlődésnek, amely az 1671 utáni katolikus terjeszkedés és templomfoglalások, majd a törököket a Magyar Királyság területéről kiűző nagy háború után, az ország középső részének „birtokba vételével” következett be. Magyarországon csak a 18. században érhetett el csúcspontját és teljeshedhetett ki a barokk társulati élet a maga sokszínűségében és gazdagságában. Ebből a jezsuita kongregációk is jelentős részt vállaltak: 1773-ban, a rend feloszlásakor Magyarországon éppen 100 társulatuk volt, ami az osztrák rendtartomány összes, 214 kongregációjának csaknem a felét tette ki.³⁰² A tőlünk nyugatabbra a század végére már hanyatló, átalakuló barokk kegyesség intézményrendszerét Magyarországon, főképp annak „távolabbi” vidékein a virág-

²⁹⁹ Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron 1939. 156.

³⁰⁰ Nyéki Vörös Mátyás és Chémy János ünnepélyesen átengedik a Krisztus Teste-konfraternitás javait a jezsuiták részére (1636. szept. 29.), közli Póda Endre: A soproni kath. „parochia” és a „soproni kath. hitközség” története. Sopron 1892. 92–93. Vö. Szabady Béla: Draskovich György győri püspök élete és kora (1599–1650), in: A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik kat. gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről. Közl. Sziklai Jenő. Sopron 1936. 15–115., ebben 66.

³⁰¹ Vö. Dominkovits Péter: Javadalmak – javadalmak – patrónusok. (Adatok és szempontok Sopron szabad királyi város egyháztörténetének, várospolitikájának a kutatásához, a 17. század első feléből), in: In labore fructus i. m., 77–102.

³⁰² Ladislaus Szilas: Die Österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773. Eine historische-statistische Untersuchung. Archivum Historicum Societatis Jesu 47. (1987) 97–158., 297–349., ebben: 332.

korában érte a jezsuita rend eltörlése, majd II. Józsefnek a társulatokat feloszlató rendeletei (1781–1788).³⁰³

A siker kulcsa nálunk is hasonló lehetett, mint Nyugat-Európa távolabbi részein: a korszerű ájtatossági formák, amelyek a személyes vallásélmény és a közösségi áhítat igényét egyaránt kielégítették, a társadalmi, nyelvi csoportok és korosztályok szerinti tagolódás, így az egyes rétegeknek megfelelő tevékenység és reprezentációs eszközök, végső soron az egyetemes érvényű modell sikeres helyi adaptációja. Amint láthattuk, a külföldi rendtagok által „importált” korai mintákat a magyar jezsuiták alkalmazni tudták a hazai körülményekre, és ebben a munkában egyre inkább segítségükre voltak a magyarországi egyházi és világi elit tagjai is.

³⁰³ Vö. *Tüskés G. – Knapp É.*: Laikus vallásos társulatok i. m. 292–294.

RELIGIOUS CONGREGATIONS UNDER JESUIT LEADERSHIP IN HUNGARY
IN THE 17th CENTURY (1582–1671)

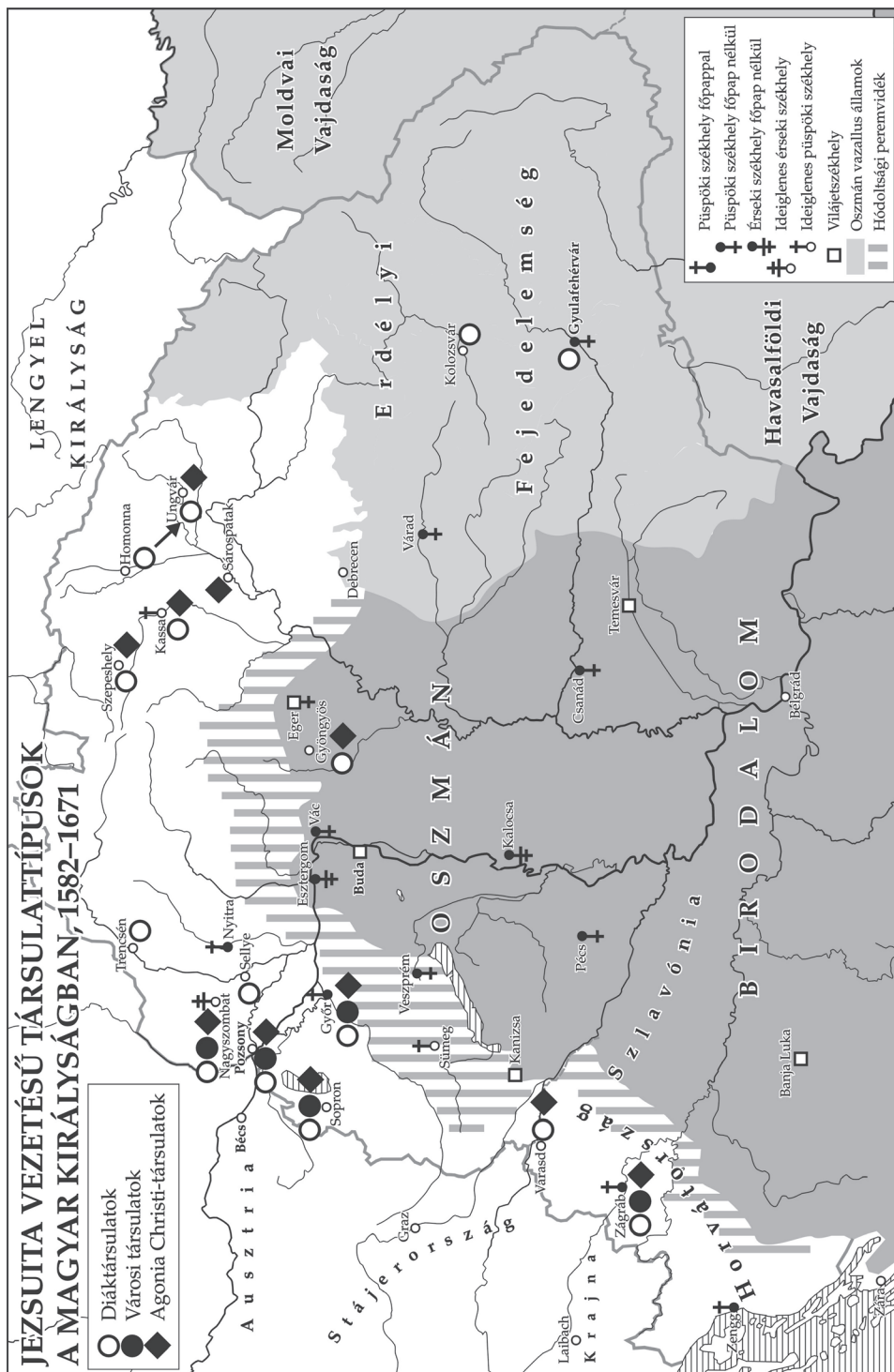
by *Zsófia Kádár*
(Summary)

The early modern religious societies under the leadership of the Society of Jesus can be ranged into several types. Due to the reforming efforts within the Roman Catholic Church, upon the instigation of the Jesuit founding fathers and in the wake of the decrees of the Council of Trident, by 1564 the Society of Mary had become institutionalised within the Order. The congregation established for the students of the present Collegium Romanum in Rome aimed at promoting its members in both matters of faith and of education. By the late 16th century this religious institution had spread throughout France, Southern Germany and Austria as well. Through a process of differentiation, congregations for adults were also formed alongside those for students. These student and urban congregations were all linked to the Roman congregation as a maternal institution. From the middle of the 17th century a new type of society appeared within the Jesuit order, namely that of the so-called Agonia Christi. These congregations, which mainly focussed on the passion of Christ and good death, were especially popular in the lower regions of society. In the Kingdom of Hungary they appeared simultaneously with the Roman foundation, and they always numbered far more members than other congregations, sometimes amounting to several thousand.

In Hungary the student and urban congregations were organised a little later than in the Austrian provinces, and adapted to the local circumstances. Their spread was closely connected to the establishment of the Jesuit network of colleges. Within the process four consecutive waves can be distinguished: I. The earliest student congregations were founded in the late 16th century at Kolozsvár (Cluj), Gyulafehérvár (Alba Iulia) and Vágsellye (Sal'a). II. In those places which later became the key Jesuit centres in the Kingdom of Hungary, namely Zagreb and Nagyszombat (Trnava), the first student congregations followed shortly the establishment of the colleges, and were themselves followed by the organisation of several urban and Agonia Christi congregations. In Zagreb altogether five congregations were formed, and at Nagyszombat seven. III. In the colleges established in the 1620s and 1630s at Pozsony (Bratislava), Győr and Sopron likewise the whole spectrum of congregational life emerged. In the college of Homonna the congregations could only function continuously after their transfer to Ungvár (Uhorod). IV. And finally, the Jesuit form of congregation reached the more distant regions of the Kingdom of Hungary and also the territory under Ottoman occupation, where it was predominantly in smaller colleges and permanent missionary stations that student congregations and Agonia Christi societies were established. The latter were easier to get accepted in an area with a population of mixed confessional structure and of a protestant majority.

Alongside regular (weekly, monthly and annual) gatherings and festivities, a common element in the activities of these congregations was intense prayer worship and the frequent taking of the sacraments by the members. The student and urban congregations were integrated into the religious and social life of their host town through spectacular processions and publications of their own (monthly saints, prayer books). Excessive ascetics (e.g. public flagellation) and the veneration of the Blessed Mary and of the saints was another important feature of these societies. The student congregations also played an important role in maintaining interest in clerical careers, and the urban groupings in providing the cohesion for the local elites. In the Agonia congregations additional emphasis was put on the vernacular preaching of the members, as well as on the care for the sick, the poor and the dying, the burial of the dead and praying for them. Lent was celebrated with especial fervour, and their titular feast was also held then.

Some among the fathers (such as Sándor Dobokay, Ádám Holovics) played a key role in the spread of the congregational form in Hungary. The gradual recovery of the catholic Church increased social support for the congregations as well. Thus, the upper and middle layers both of the Hungarian Church and of Catholic lay society played an equally important role in the successful local adaptation of the universal Jesuit model. Yet the period under consideration here was but the precursor of the unfolding and flourishing of Baroque congregational life in Hungary in the 18th century.



Szijártó M. István

HIVATALI KARRIEREK A 18. SZÁZADI VÁRMEGYÉKBEN

Bár a 18. századi magyarországi vármegyék hivatalviselőivel kapcsolatban a kutatás távlati célja a teljes társadalomtörténeti körkép megalkotása, ez jelenleg még nem érhető el egyfelől az érintettek magas száma, másfelől a forrásadottságok miatt. Elvégezhetőnek mindössze a hivatali pályafutásokra korlátozódó kutatás tűnik az elérhető megyei szintű archontológiai feldolgozásokra támaszkodva, amely azonban megvilágítja a vizsgálandó sokaság struktúráldását. Ennek eredményeire építve a kutatás későbbi fázisában már rétegzett mintavételre lesz lehetőség: a történeti mélyfúrásokkal már egyes világos arcélű társadalmi csoportokat lehet jellemezni társadalom- és kultúrtörténeti szempontból.

A soron következő vizsgálat ennél fogva nem azért nem próbálja átfogni a 18. századi Magyarország vármegyéiben tisztségeket viselők vallási, iskolázottsági, műveltségi jellemzőit, az őket összefűző társadalmi kapcsolatokat, mert ez az adott közlemény keretei között nem tárgyalható a szükséges részletességgel, de nem is csupán azért, mert ezen kérdésekről jelenlegi ismereteink sajnálatos módon csak töredékesek.¹ Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy mind-

¹ Jelen munka nem tarthatja feladatának, hogy átfogó képet adjon a 18. századi vármegyék igazgatástörténeti irodalmáról. A teljes körű szakirodalmi körkép felvázolása helyett csak megemlítenék néhány munkát: *Béli Gábor*: A vármegyei önkormányzat újjáéledése Baranyában a török kiűzése után (1693–1703). *Baranya Megyei Helytörténetírás* 20–21. (1987–1988) 21–50.; *Grünwald Béla*: A régi Magyarország, 1711–1825. Bp. 1888.; *Hajdu Lajos*: II. József igazgatási reformtörekvései és ezek végrehajtása Tolna vármegyében. *Tanulmányok Tolna megye Történetéből* 5. (1974) 183–276.; *Holub József*: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1730-ig. *Tanulmányok Tolna megye Történetéből* 5. (1974) 5–124.; *Horváth Árpád*: Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedeiben (1703–1740). *Tanulmányok Tolna megye Történetéből* 5. (1974) 125–182.; *Hudi József*: A Veszprém megyei politikai elit a 18–19. században. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján 1987. 99–109.; *Kanyar József*: Somogy megye közgyűlése a hódoltság idején és a felszabadító háborúk utáni első évtizedekben (1658–1718). *Somogy megye Múltjából. Levéltári évkönyv* 17. (1986) 87–110.; *Mocsáry Lajos*: A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára. Bp. 1889.; *Ódor Imre*: A „politikai elit” a 18. századi Baranyában. *Baranya. Történeti Közlemények* 9–10. (1996–1997) 95–115.; *Uő*: Hierarchia és presztízs. Nemesi elit a 18–19. századi Baranyában. *Mediawave Fesztivál 2007: Családok, családfák, generáció. Tudományos konferencia*. <http://www.mediawavefestival.hu/index.php?modul=menupontok&kod=5176> – 2013.05.04-i letöltés.; *Turbuly Éva*: Zala megye fontosabb közigazgatási feladatai a XVIII. század első évtizedeiben. I. rész. *Zalai Gyűjtemény* 21. *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1984–1985. Zalaegerszeg* 1985. II. rész. *Zalai Gyűjtemény* 22. *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1986. Zalaegerszeg* 1986.; *Vörös Károly*: A feudális megye bürokráciája. *História* 10 (1988: 1. sz.) 14–16.

ezek feltárásához az első logikus lépés nem a némileg esetleges módon rendelkezésünkre álló adatok összegereblyézése és összegzése, hanem a vizsgálandó sokaság egészének a maga strukturáltságában való feltérképezése. Mivel erre a rendelkezésre álló adatok jellege folytán a legkézenfekvőbb eljárás a hivatali pályafutásokból történő következtetés, az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

Kiindulópontként a 18. századi Somogy vármegyei hivatali karrierek levéltári adatokon nyugvó vizsgálata kínálkozik, amely mintegy modellet ad összegzésünkhöz. Majd azt nézzük meg, mely részvizsgálatait lehet ennek az analízisnek azon megyék tekintetében elvégezni, amelyeknek publikált archontológiájuk van (Zala, Heves, Ung, Békés).² Ezt követően a hivatalviselésre vonatkozó adatok integrációjára támaszkodva bizonyos következtetések levonására és egyes hipotézisek felállítására kerülhet sor, amelyek reményeink szerint majd útmutatóként szolgálhatnak a kérdésben végzendő kutatások számára. Végül megkísérelhetjük bizonyos kapcsolatok feltárását a megyei szint és az országos szintű igazgatási és bírói hivatalok személyi állománya között.

Somogy hivatalviselőinek elitje a 18. században

A vizsgálat kiindulópontjaként az a Somogy vármegye szolgál, ahol magam is levéltári kutatásokat végeztem a 18. századi vármegyei hivatalok viselőivel kapcsolatban. A vizsgálat másutt részletesen kifejtett kiindulópontját, eljárásait és eredményeit³ az alábbiakban csak tézisszerűen foglalom össze.

A 18. századi Somogy vármegyei tisztújítások alapján felállítottam egy 1496 adatból álló adatbázist,⁴ de nem archontológiai szempontok figyelembevételével: nemcsak az került be az adatbázisba, hogy kit választottak meg egy adott hivatalra, hanem mindazok, akiket jelöltek erre a tisztségre. A jelölést ugyanis a presztízs szempontjából jobb fokmérőnek tartom a tényleges megválasztásnál.⁵ Kigyűjtöttem továbbá a tisztújítások valamennyi név szerint említett résztvevőjét, és a restaurációk adatait kiegészítettem jelentékeny számú vegyes adattal. Ugyanakkor a vizsgálatba nem vontam be a vármegyei hivatalviselők alsó csoportját: az esküdteket és hadbiztosokat, mert az elvégzett elemzést a valódi hatalommal rendelkező vármegyei tisztségviselőkre kívántam korlátozni, és a határt az önálló bírói hatósággal bíró szolgabíráknál húztam meg.⁶

² Nagy szerencse, hogy ezen megyék a 18. századi Magyarország több tájtípusát képviselik mintánkban: mind a volt hódoltság, mind a volt királyi magyarországi területek megjelennek, nyugati, déli és északkeleti vármegyék egyaránt. Az erdélyi és horvát-szlavon-dalmát vármegyék a közigazgatás szétválasztottsága miatt jelen vállalkozás keretében más kollégák által kerültek feldolgozásra. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a vármegyei hivatalviselés tekintetében a felföldi megyék sajátos és mielőbb pótlendő hiátust jelentenek.

³ *Szijártó M. István: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében.* In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Szerk. Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 445–466.

⁴ Ez az 1496 adat hozzáférhető a Diéta munkacsoport által összeállított adatbázis részeként ennek honlapján: <http://szijarto.web.elte.hu/dieta-index.html>

⁵ Lásd *Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika, Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről.* Bp. 2006. 121–127.

⁶ A szolgabírák ítélőszékéről lásd: Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Szerk. Csizmadia Andor. Bp. 1985. 86. (Csizmadia Andor jegyzete)

Annak érdekében azonban, hogy jobban fény derüljön a valódi célcsoportnak tekintett tisztségviselők mozgására, hogy lássuk, honnan léptek (esetleg) előre a valódi hatalommal járó pozíciókba, bevontam a vizsgálatba az (első) alispánok, másodalispánok (helyettes alispánok) és (fő)szolgabírák mellé egyfelől a központi apparátus egyes hivatalviselőit, így a (*generalis*) *perceptort*, (fő)jegyzőt, (fő)ügyészt, majd az aljegyzőt, illetve alügyészt, másfelől pedig az alszolgabírakat is.⁷ Ezen hivatalok hierarchiáját a legjobban a fizetési jegyzékek tükrözik. (Lásd az 1. táblázatot.)

A somogyi vizsgálatból a következő tanulságokat lehetett levonni: (1) Azok a vármegyei tisztségviselők, akik beváltak, megmaradhattak hivatalukban. A restaurációkon több a megerősítés, mint az elmozdítás, kivéve a *generalis perceptor* és a főügyész hivatalát. Különösen markánsan érvényesült ez a tendencia a főszolgabírák körében (átlagosan kétharmadukat erősítették meg hivatalában) és alszolgabíráknál (háromnegyedük kapott megerősítést a tisztújításon). Mivel az alispáni tisztséget illetően nagyobb volt a versengés, az alispánoknak csak a felét erősítették meg hivatalában. (2) A 18. századi Somogy vármegyében egyértelműen érvényesült a „káderhiány” jelensége, ezért a vármegye közönsége ráfanyalodott a gyengébb jelöltek kinevezésére, megválasztására is. Ezt akár az előbb említett nagyszámú megerősítés mögött is feltételezhetjük, de egyértelmű jele ezen jelenségnek az elsőre, sőt másodikra meg nem felelt jelelöltek későbbi megválasztása, illetve kinevezése. (3) Ha viszont azt nézzük, hogy ki miként hagyta el hivatalát, azt tapasztaljuk, hogy a megbukottak között a leggyakrabban ismét csak a főszolgabírák és az alszolgabírák szerepelnek. Az előbbieket közel felére, az utóbbiak kétharmadára igaz, hogy úgy fejezték be pályafutásukat ebben a hivatalban, hogy bár jelölték őket még egy további ciklusra, mégsem választották meg őket. (Talán úgy fogalmazhatnánk, hogy az ezen pozíciókat betöltő nemesek tovább is hivatalban maradtak volna, mint ahogy ezt a konkurencia és a vármegyei közönség kívánta.) Mivel a főszolgabírák javarészt már a sikeres alszolgabírákból kerültek ki, ezért lehetett körükben viszonylag mérsékeltabb a „bukási arány.” (4) A hivatali apparátus vizsgált körén kívülről jött emberek aránya az első és másodalispáni, valamint főjegyzői hivatalba kerültek közt mindössze egyharmad körül volt, a *generalis perceptorok*, főügyészek és főszolgabírák csoportjában pedig 50 százalék körül. Ezzel szemben az új belépők aránya az összes hivatalviselő többségét adta a vizsgált alsó pozíciókban: az aljegyző, alügyész és az alszolgabíró esetében. Vagyis a Somogy vármegyei hivatali elit körébe általában ezen három utóbbi hivatal jelentette a

⁷ Sokáig csak egy adószedő, más néven pénztárnok, azaz *perceptor* van a vármegyéknél, később tűnnek csak fel a járási adószedők vagy járási pénztárnokok (*particularis perceptorok*), amikor a főadószedőt vagy főpénztárnokot már *generalis perceptor* néven kezdik emlegetni. Hasonló a helyzet a szolgabírákkal, fő- és alszolgabírákkal, jegyzőkkel, fő- és aljegyzőkkel, ügyészekkel, fő- és alügyészekkel is. Az (első) alispán mellé egy idő után másodalispánt (*substitutus vicecomes*) választottak, míg alkalmi helyettesítésével már korábban is megbíztak esetről esetre helyettes alispánokat (*surrogatus vicecomes*). (Itt kell megjegyezni, hogy a jelen vizsgálat kiindulópontjául szolgáló somogyi kutatás első, idézett publikációjában a *perceptor* fordításaként tévesen „számvevő” szerepel, aki pedig valójában latinul *exactor* névre hallgat.)

belépési kapukat.⁸ (Lásd a 2. táblázatot.) (5) A magasabb presztízsű *bene possessionatus* családok sarjai viszont csak a főszolgabírói pozíciónál kezdték meg a hivatalviselést, miközben ez a hivatal már elérhetetlen volt a szerényebb körülmények közül érkezők többsége számára. Ugyanakkor arra is világos példákat láthattunk, hogy ezt a gátat egy kisebbség, feltételezhetően a valódi tehetség át tudta törni. (6) A még az előző körbe tartozóknál is előkelőbbek pedig egyáltalán nem törekedtek a megyei hivatalviselésre, legfeljebb az első alispáni pozícióért álltak sorompóba. Ezen családokból többen jutottak be viszont országos hivatalokba, miként itt végződtek a legfényesebb megyei karrierek is. Az összes 18. századi Somogy megyei első alispán 30 százaléka került később országos hivatalba.⁹ (7) Végül bizonyos mozzanatokban tetten érhetők a professzionalizáció jelei: a főjegyzők és főszolgabírák közel vagy nagyjából 40 százaléka volt megelőzőleg aljegyző vagy alszolgabíró. Vagyis a szaktudás, ha nem is domináns, de szignifikáns jellemzője lehetett a hivatali érvényesülésnek a 18. századi vármegyében.

A somogyi eredményeket hipotézisként kezelve a következő lépcsőben a Zala, Heves, Ung és Békés vármegye 18. századi hivataltörténetére elérhető archontológiai adatok kerülnek elemzésre, hogy kiderüljön: mely vizsgálatok végezhetőek el az említett megyék esetében, és a somogyi eredmények mennyire általánosíthatók. Végül lehetőség nyílik arra, hogy immár szélesebb bázison kíséreljünk meg egy bizonyos összegző értékelést.¹⁰

Archontológiai adatgyűjtések a 18. századi vármegyékről

2000-ben jelent meg Zala megye archontológiája, amely 1138-tól 2000-ig tartalmazza a megye tisztviselőinek nevét és hivatalviselésük idejét.¹¹ A 18. századi rész 1750-ig Turbuly Éva, majd innen Kapiller Imre munkája. A névsorokban megtalálhatjuk az országgyűlési követeket, a főispánokat, a főispán-helyetteseket (kormányzókat vagy adminisztrátorokat), az alispánokat (1735-ig), illetve első (1735-től) és másodalispánokat (1747-től) valamint a helyettesítő alispánokat (*vicegerens*, a 18. század elején már csak négy alkalommal, valamennyit ismeretlen hosszúságú időre). Ezután következnek az archontológiában a jegyzők (1747-ig), illetve a főjegyzők (1747-től) és az első (1747-től) valamint másodaljegyzők (1773-tól), az adószedők (1747-ig) és főadószedők (1747-től), a számvevők pedig 1773-tól. 1797-től segédszámvevő is szerepel a listákon. A 18.

⁸ Nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a vizsgálat a még alacsonyabb hivatali pozíciókra nem terjedt ki: az esküdtek és a hadbiztosok köréből nyilvánvalóan sokan léptek elő alszolgabírónak, alügyésznek, alszámvevőnek – vagyis sok esetben ezek helyett minden bizonnyal az előbb említett hivatalok szolgáltak valódi belépési pontként, de ezt nem vizsgáltam. Ennek a hibának a mérésére a négy megyei archontológia alábbi vizsgálata során majd kísérletet teszek.

⁹ Az eredeti vizsgálatban a három országos hivatalra jutott első alispánt ahhoz a hathoz viszonyítottam, akinek valamit tudtam későbbi sorsáról, így az arány magasabb volt. De helyesebb az alispánok teljes számához viszonyítani, így itt ezt teszem.

¹⁰ A későbbiekben forrásmegjelölés nélkül idézett zalai, ungi, békési és hevesi adatok ezen (alább bemutatott) adattárakból származnak.

¹¹ Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 2000.

század első két évtizedében még találkozunk egy szolgabíróval és két alszolgabíróval, akik nem konkrét járásban viselték tisztüket, de a járási főszolgabírók megbízatása általában már a 18. század előtt kezdetét vette (tapolcai járás, szántói járás, kapornaki járás, egerszegi járás, muraközi járás, illetve 1777-től: lövői járás.)¹² A főszolgabírák munkáját alszolgabírák segítették a szántói, kapornaki, muraközi járásban már a 17. század végétől, az egerszegi járásban 1707-től, a tapolcai járásban 1709-től, a lövőiben 1777-től.¹³ Az 1717 után szereplő két ügyészt 1747-től váltotta a főügyész és az első alügyész párosa, hozzájuk járult még 1796-tól a másodalügyész.¹⁴ Az archontológia közlése mellett a Zala Megyei Levéltár munkatársai által összeállított kötet komoly tanulmányokban tárja fel a megye igazgatását a középkortól napjainkig. Turbuly Éva tanulmánya foglalkozik a 18. századnak az 1750-ig terjedő periódusával, Kapiller Imre tárgyalja az 1790-ig tartó négy évtizedet, a század végét pedig Molnár Andrásnak a döntően a 19. század első felével foglalkozó tanulmánya fedi le. A kötetet záró névtárban a tisztviselők megyei hivatalviselési adatai kerülnek egymás mellé. Mivel a zalai archontológia közel felét közigazgatás-történeti tanulmányok alkotják, illetve tekintve, hogy ebben a kötetben nem találhatóunk életrajzi adattárat, a Zala megyei tisztviselőkkel foglalkozó kötet összességében elsősorban igazgatástörténeti jellegű.

A kollektív zalai vállalkozással szemben egyszemélyes munka Békés vármegye 2009-ben megjelent archontológiája az 1715-től 1848-ig terjedő időszakról.¹⁵ Héjja Julianna Erika nemcsak egyedül vállalkozott a hivatali névsorok összeállítására, de kötete bevezetésében ezen túlmenően kismonográfiai terjedelmű prozopográfiai elemzést is ad. Könyve a magyarországi archontológiai és prozopográfiai kutatások áttekintése, majd saját prozopográfiai vizsgálata eredményeinek összegzése után előbb alapos hivataltörténeti áttekintéssel szolgál különös tekintettel Békés vármegye viszonyaira, majd a tisztviselők (valamint a szegődményesek és a szolgaszemélyzet) névsorát adja, és ezt követi a kötet nagyobbik részét kitevő gazdag prozopográfiai adattár a névsorokban szereplő összes személy adataival. Ez utóbbi a levéltári források mellett igen komoly családtörténeti, helytörténeti és egyéb szakirodalmat dolgoz fel. Az archontológiában természetesen szerepelnek a főispánok, valamint az alispánok: az első és 1717-től a másod- (*substitutus*) és a 18. században két esetben a helyettes (*surrogatus*) alispánok. A 18. századot tekintve a jegyzők (1761-től főjegyzők) mellett 1716 és 1718, 1724 és 1748 között helyettes és 1732-ben, majd 1761-től aljegyzőket találunk.¹⁶ Az ügyészek (1795-től fő- és alügyészek), adó-

¹² A szentgróti járásban csak a 16–17. században volt néhány főszolgabíró.

¹³ A 17. században voltak külön somogyi alszolgabírók is, amikor Somogy megye igazgatása egyesítve volt Zaláéval.

¹⁴ Az itt felsoroltakon kívül a kötet még több hivatal 18. századi viselőjének nevét és szolgálati idejét tartalmazza: levéltárnokok, aladószedők, esküdtek, illetve végül a megyei főorvosok és főmérnökök.

¹⁵ *Héjja Julianna Erika: Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848.* Gyula 2009.

¹⁶ 1790–1792-ben egy másodaljegyző is szerepel, majd 1797-től ez a hivatal a levéltárnokával került összevonásra.

szedők (1790-től fő- és aladószedők)¹⁷ után következnek a szolgabírák (1748-tól a békési és a csabai járásért felelős főszolgabírák) és az alszolgabírók (a két említett járásba csak 1790-től beosztva). Az összeállításban megtalálhatjuk az országgyűlési követek és a táblabírák névsorát is.¹⁸

A békési kötetre hasonlít egy kollektív vállalkozás, a Heves Megyei Levéltár által 2011-ben kiadott, Bán Péter szerkesztette archontológia, amely egy rövid (de nem a tárgyalt időszakra vonatkozó, hanem a középkori és kora újkori előzményeket tárgyaló) igazgatástörténeti bevezető után az 1681/1687-től 2000-ig terjedő időszakot fedi le, a terjedelem fele részében azonban tisztviselői életpályavázlatokat közöl.¹⁹ A 18. századi névsorokban szerepelnek az országgyűlési követek, a főispánok (illetve kerületi főispánok és adminisztrátorok), alispánok és másodalispánok, a (fő)jegyzők és aljegyzők (1773-tól első és másodaljegyzők), a (fő)adószedők-pénztárnokok,²⁰ a (fő)ügyészek és 1761-től alügyészek, a tiszai járás szolgabírái, illetve 1750-től fő- és alszolgabírái, a gyöngyösi és tarnai járás szolgabírái, illetve 1761-től fő- és alszolgabírái, a mátrai járás szolgabírái, illetve 1776-tól fő- és 1761-től alszolgabírái (1775-től a tiszai és a gyöngyösi járásban másodalszolgabíró is működött).²¹ A prozopográfiai adattárban nemcsak a vezető tisztviselők adatai kerültek feldolgozásra, hanem — ha nem is teljes körű a feltárás — széles merítés érvényesült: a 18. századot illetően lényegében a kerületi és vármegyei főispánok, adminisztrátorok, alispánok, főjegyzők, főszolgabírák hivatali pályafutását és életét tárgyaló összegzések olvashatók.

2000-ben adták ki Gálócsy Zoltánnak Ung vármegye archontológiáját a kezdetektől 1867-ig tartalmazó, eredetileg 1908–1909-ben megjelent cikksorozatának anyagát.²² Az archontológia a főispánokra nézve életrajzi vázlattal is szolgál. A 18. századot illetően az archontológia még az alispánok és alispánhelyettesek, másodalispánok, fő- és aljegyzők, fő- és alszolgabírák, illetve a helyettes és esetenként a tiszteletbeli szolgabírák, a táblabírák, esküdtek és a „pénztárnokok” (házi és hadi pénztárnokok²³, fő-, al- és járási pénztárno-

¹⁷ Az 1720-as években három helyettes adószedő is szerepel.

¹⁸ Ezeken túl az archontológia 18. századi része tartalmazza a különböző esküdtek és *commissariusok*, illetve kancellisták, napszámos írnokok, gyakornokok, a diétai követek mellé rendelt írnokok nevét is. Héjja Julianna Erika közli még a főorvosok és seborvosok (1771-től, illetve 1782-től két járási seborvos), bábák és mérnökök, selyem- és lótenyésztési felügyelők, járási csendbiztosok, különféle börtönőrök, őrmesterek és őrmesterhelyettesek, ajtónállók és katonák, *persecutorok* és egyéb hajdúk valamint további segédszemélyzet adatait.

¹⁹ Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000. Szerk. Bán Péter. Eger 2011.

²⁰ 1761 és 1766 között volt külön hadi- és külön házipénztári *perceptor*, 1790-től *viceperceptor* is. Egyébiránt Heves és Külső-Szolnok vármegyében az 1824-től vezetett magyar nyelvű közgyűlési jegyzőkönyvekben 1841-től váltotta a *generalis perceptor* megfelelőjeként a „főpénztárnok” a „főadószedő”-t.

²¹ Ezen túlmenően az archontológiai összeállítás tartalmazza az esküdtek, hadbiztosok, levéltárnokok, számvevők, járási adószedők, orvosok, seborvosok, bábák, mérnökök, felügyelők és különféle biztosok és inspektorok hivatalviselési adatait is.

²² *Gálócsy Zoltán: Ung vármegye főispánjai és tisztviselői a legrégebb kortól 1867-ig.* Szerk. Csató György. Bp. – Beregszász 2000.

²³ Heves és Külső-Szolnok vármegye hivataltörténetében is van példa a *perceptor* tisztségének időleges kettéválasztására hadipénztári és házipénztári adószedőre (*perceptor cassae bellicae*,

kok), az ügyészek (1776-tól fő- és alügyészek), valamint töredékesen a számvevők²⁴ és 1790-től a levéltárnokok nevét tartalmazza, feltehetően a tisztújítások adatai alapján (de pontos forrásmegjelöléssel nem szolgálva). A fenti három kötetrel szemben Ung esetében tehát pusztán egy névsorunk van a vármegye 18. századi hivatalviselőiről.²⁵

Összevethető adatok, párhuzamba állítható vizsgálatok

Egyértelmű, hogy a somogyi vizsgálat azon eleme, hogy ott nemcsak a 18. századi hivatalokat ténylegesen betöltőket vizsgáltam meg, hanem a tisztújítások minden jelöltjét is, jóval szélesebb körű adatfelvételt valósított meg, mint a — persze eltérő célú — archontológiai vizsgálatok.²⁶ Azokból egy hivatalviselőnek az éppen betöltött állásában való megerősítése sem olvasható mindig ki. (Hiszen csak azt tudjuk, hogy betöltötte-e továbbra is az adott hivatalt, vagy nem, az már nem derül ki, hogy az utóbbi esetben egyáltalán jelölték-e rá a tisztújításkor.) Ennél fogva bizonyos somogyi eredmények zalai, békési, hevesi és ungi kontrollvizsgálatára nem kerülhet sor. Ugyanakkor a Heves és Békés megyei kötetben elérhető prozopográfiai adatok nagy segítséget adnak az eredmények értelmezéséhez.

Hogy milyen eredményeket lehet egyáltalán megcélózni, azt a somogyi következtetések rendjében tekinthetjük át: (1) a tisztújításokon történt megerősítések és elmozdítások aránya a négy archontológia alapján nem vizsgálható;

perceptor cassae domesticae). Mivel mind ezt megelőzően, mind ezután az a Szentgyörgyi János volt a vármegye egyetlen *perceptora* (1761 előtt), illetve *perceptora* (1766-tól), aki a közbeeső időszakban a hadipénztári adószedő volt, egyértelmű, hogy ez volt a fontosabb a két tisztségből, ennek betöltője a rangban előbbre való megyei tisztviselő. Ezért Hotta György házipénztári *perceptor*t nem veszem tekintetbe a *generalis perceptorok* számba vételekor.

²⁴ 1754–1766, 1770–1781, 1782–1784, 1785–1786, 1790–1792, 1793–1797, 1798–1804.

²⁵ Itt jegyezném meg, hogy Farkas Gábor publikálta ugyan Fejér megye történeti archontológiáját három közleményben 2000-ben és 2001-ben, de sajnálatos módon — bár rövid életrajzot is ad a főispánokról, alispánokról és az országgyűlési követekről, illetve a 18. századi jegyzők, táblabírák és az esküdtek névsora is megvan — ez az adatközlés távol van attól, hogy a hivatali karrierek tekintve olyan vizsgálatokat lehessen a Fejér megyei anyagon végezni, mint az előbb említett vármegyék esetében. (Farkas Gábor: A nemesi Fejér vármegye alispánjai, 1692–1848: archontológiai összeállítás. Turul 73. (2000) 118–124.; *Uő*: Fejér vármegyei történeti archontológia. Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve 29. (2000) 137–157.; *Uő*: Fejér vármegyei történeti archontológia II. Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve 30. (2001) 77–99. Ódor Imre baranyai archontológiája viszont alkalmas lett volna arra, hogy a jelen vizsgálatba ezt a megyét is bevonjuk, de erről a forrásközlésről sajnálatos módon csak ezen tanulmány szövegének véglegesítésekor szereztem tudomást. (Ódor I.: Politikai elit i. m. 110–114.) Ez azt is jelenti, hogy konklúzióinkat később a baranyai adatok elemzésével is lehet majd tesztelni: meg lehet erősíteni vagy kritika alá lehet vonni. Lásd továbbá Kántor Klára egyelőre befejezetlen sorozatát: *Kántor Klára*: Esztergom vármegye tisztviselőinek névsora. In: *Uő*: Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 1. kötet: 1638–1702. Esztergom 1999. 29–31.; *Kántor Klára*: Esztergom vármegye tisztviselőinek névsora. In: *Uő*: Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 2. kötet: 1710–1723. Esztergom 2003. 18–19. Végül jó eséllyel vannak még archontológiai adatközlések, amelyek nem kerültek a kezembe.

²⁶ Csak Héjja Julianna Erika prozopográfiai adattárában van néha utalás az egyes életrajzok részeként tisztújítási jelölésekre.

(2–3) a „káderhiány” jelenségéről és a továbbszolgálatra jelölt, de végül meg nem választott („megbukott”) hivatalviselők tekintetében szintén nem lehet semmit sem mondani a jelölések ismerete nélkül; (4) a hivatali apparátus „belépési pontjait” meg lehet vizsgálni akár – a somogyi vizsgálatához hasonló módon az alsó hivatalok nélkül, akár az esküdtek és esetleg a hadbiztosok bevonásával, finomítva az eredeti modellt; (5) a főszolgabírói hivatal, mint a magasabb presztízsű családok sarjai számára szolgáló „kapu,” illetve az alacsonyabb státuszúak többsége számára jelentkező „plafon” (amelyet azonban a valódi tehetőség át tudott törni), remélhetőleg vizsgálható vármegyéinkben; (6) noha azt az érintett megyék nemesi társadalmának alaposabb ismerete nélkül nem látjuk, hogy vajon a legelőkelőbb családok csak az első alispáni hivatalért folyó versenybe jelentkeztek-e be, de az már vizsgálható, hogy mennyiben futottak ki a legfényesebb megyei karrierok országos hivatalviselésre; végül (7) a professzionizáció — a korábban említett alapon történő — vizsgálata is lehetségesnek tűnik.

Ezen összehasonlítható vizsgálatok céljából az ismertetett archontológiák releváns hivatalviselési adataiból egy 1095 adatot tartalmazó adatbázist építettem.²⁷ Mindeközben a 18. századot lehetőség szerint az 1700 és 1800 közötti időszaként, azaz a lehető legtágabb értelemben vettem, de az adatok már Somogy esetében szórványosak voltak 1715 előtt, amikor a vármegye önállóságát törvény mondta ki, és Békésben is csak az 1715. esztendővel indulnak.

A fent (4) számmal jelzett kérdésben, hogy tudniillik mely hivatalok jelentették a vármegyei hivatalviselés kapuit, ha a somogyi vizsgálatot végezzük el a zalai, békési, ungi és hevesi anyagon, mindenhol azt tapasztalhatjuk, hogy miként Somogyban is, az alügyész, aljegyző és alszolgabíró hivatala ilyen volt: ezeket döntő többségükben hivatali előzmény nélkül pályázó jelöltekkel töltötték be. Ezekkel ellentétben az első és másodalispáni hivatal e négy vármegyében szintűgy tipikusan nem első tisztség volt a vármegyei karrierekben, mint Somogyban, továbbá a *generalis perceptor* és a főjegyző hivatalának átmeneti volta is megerősítést nyert a vizsgálatban. Különbséget jelent viszont (sőt, tekintve a somogyi vizsgálatához képest jóval nagyobb elemszámot, helyesebb korrekcióról beszélni ebben a tekintetben), hogy a főjegyzői hivatal nem az alispánihoz hasonlóan látszik, hanem első, belépő pozíciónak. Végül a somogyi vizsgálatban átmeneti jellegű kategóriában tartozónak minősített hivatalokból a főügyész és a főszolgabíró tisztségéről kiderült, hogy ezek szintén inkább belépő pozíciók a vármegyei karrierben, mert viselőik többségének ez az első megbízatása. Az 50 százalékos körüli értéknél meghatározott átmeneti kategóriában már csak a *generalis perceptorok* maradt, akik nagyjából fele viselt korábban más vármegyei hivatalt. (Lásd a 3–7. táblázatot: a négy megye adatai egyenként és összesítve, vö. a 2. táblázattal, Somogy adataival az első vizsgálatból.) A főügyész tisztsége véleményem szerint a kisebb presztízs miatt (vö. 1. táblázat) inkább olyan „kapu” a vármegyei hivatalba, mint az alügyészsé, aljegyzősé és az

²⁷ A korábban említett somogyi adatokhoz hasonlóan ez az 1095 adat is hozzáférhető a *Diaeta* munkacsoport által összeállított adatbázis részeként ennek honlapján: <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html>. A teljes adatbázis jelenleg 20820 adatot tartalmaz.

alszolgabíróé, a főszolgabíró azonban másik eset: ahogyan a finomabb somogyi vizsgálat arra utalt, a vármegyei nemességnek volt egy olyan rétege, melynek ez a hivatal mintegy dukált. (És rögvest látni fogjuk, hogy mégsem biztosan többségükben új emberek töltötték be ezt a tisztséget.)

Mint említettem, az esküdteket és a hadbiztosokat kizártam az eredeti somogyi vizsgálatból. Amennyiben — kihasználva a publikált vármegyei archontológiai kötetek adta lehetőségeket — az első vizsgálatához képest szélesebbre tárjuk a kutatás szemhatárát, és az eddig vizsgált hivatalokhoz képest egy „egyéb” kategóriát is felvesszünk, meglátjuk, mennyiben módosulnak következtetéseink. (Lásd a 8. táblázatot.) Várható módon az alszolgabírák esetében kerül elő a legtöbb korábban viselt hivatal, hisz sokan esküdtek voltak ezt megelőzően. Figyelemre méltó, hogy a másik érdemi differencia a főszolgabíráknál adódik: ahelyett, hogy tipikusan első hivatalnak látnánk (ahogy az imént mondtuk), a főszolgabírói tisztségek nagy sokasága két egyenlő részre bomlik: a főszolgabírák egyik fele más hivatalból került ebbe a pozícióba, míg másik fele először ezt a vármegyei hivatalt viselte. Ezzel lényegében visszatértünk a korábban (5) számmal jelölt somogyi hipotézishez a főszolgabírákat illetően. Az igazán lényeges azonban az, hogy megerősítést nyert az a feltevés, miszerint bizonyos családok presztízse megengedte, hogy tagjai már ezt a fontos hivatalt töltsék be elsőként pályafutásuk során. Ők, úgy tűnik, a főszolgabírák mintegy felét tették ki.²⁸

A tisztújítások jelöléseinek adatain túlmenően még szükség volna Zala, Heves és Külső-Szolnok, Békés és Ung helyi társadalmi viszonyainak behatóbb ismeretére is annak megállapításához, hogy azon hipotézis, mely szerint a legelőkelőbb családok sarjai csak az első alispáni pozícióért voltak hajlandók sorompóba állni (6), helytálló-e. Ebben a tekintetben pusztán az a tény, hogy az első alispánok mintegy 40 százaléka viselt korábban más hivatalt a 18. századi vármegyékből, megengedi, sőt talán valószínűsíti is állításunkat. Hogy ők továbbléptek-e országos hivatalokra, és vajon a legszebb vármegyei pályafutások is ide konkludáltak, hamarosan külön megvizsgáljuk, csak előbb felvázoljuk, mint ahogy az a somogyi vizsgálatban is megtörtént (9. táblázat), a vármegyei hivatali pályafutások mátrixát: mely tisztviselők milyen hivatalra léptek előre, illetve egy-egy hivatalt honnan érkezők töltötték be. (Lásd a 10–14. táblázatot.) Itt már feltüntetjük az országos hivatalokat is: az ismert és elérhető kamarai, kúriai, helytartótanácsi és kancelláriai (tehát mind közigazgatási, mind bírói) hivatalokat.²⁹

²⁸ A vizsgált négy vármegyéből rendelkezésre álló források jellege, konkrétan a jelölésekre vonatkozó adatok hiánya nem teszi lehetővé a korábban (5) számmal jelzett hipotézis második felének verifikálását, hogy tudniillik másfelől voltak olyan hivatalviselő családok, melyek presztízse nem tette számukra lehetővé a főszolgabírói hivatal betöltését, kivéve az átütő tehetségek esetét. Példának okáért lehet, hogy a Tabódy család presztízscsökkenése áll a mögött a tény mögött, hogy Tabódy Pál nem kevesebb mint húsz évig volt Ung egyik alszolgabírája, mégsem léphetett ennél feljebb a ranglétrán, jóllehet korábban családja a megyének nemcsak két főszolgabíráját, hanem két alispánt is adott. De ebben a kérdésben nem lehet megalapozott véleményt nyilvánítani jelen vizsgálat alapján.

²⁹ Erre lásd a *Diaeta* munkacsoport által összeállított adatbázist: <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html>. (Sajnos a Magyar Királyi Udvari Kancelláriát illetően egyelőre csak szórványos adatok állnak rendelkezésünkre.)

Megjegyezhetjük, hogy a hivatali karrierек nem mind egyenes vonalúak, főleg a század elején van példa olyan „ugrálásra”, amikor folytonos hivatali előrelépés helyett egy magasabból egy alacsonyabb hivatalba kerül a hivatalviselő.³⁰ Erre Ungban azonban később is van példa: csicseri Orosz István alispánból 1782-ben lett főjegyző. Ha nem tévedek (például azonos nevű személyek pályájának összemosisásával), akkor itt sok esetben még mindig nem hivatali karrier értelmében vett pályafutásokról van szó, hanem eseti megbízatásokról, ami a szakszerűsödés és a professzionalizáció visszamaradottsága jelének tűnik Ung vármegyében, miként a gyakori többes megbízatások is: példának okáért Petrovay Antal jó ideig egyszerre volt Ung pénztárnoka és aljegyzője. Thurzó András főjegyzőből lett aljegyző 1747-ben, majd tíz évre rá ismét főjegyző, Nagy János főszolgabíróból alszolgabíró 1769-ben, majd 13 esztendő múltán, amikor emellett az idő nagy részében a számvevő hivatalát is ellátta, ismét főszolgabíró – ilyen vargabetűk később (és másutt) nem nagyon fordultak elő a vármegyei karrierекben.

Érdekes tanulság — immár mind a négy vármegyére kiterjedő hatállyal — hogy ügyészeknek lenni zsákutcát jelentett: 21 az ismert alügyészek száma, közülük minden harmadik főügyész lehetett ugyan, de rajtuk kívül csak ketten tudtak más hivatalra lépni. Akikből pedig főügyész lett, azok sem tudtak már ennél tovább kapaszkodni a ranglétrán: mindössze 4,5 eset van arra, hogy egy főügyész bármiféle hivatalra előre lépett volna ebben a négy vármegyében a 18. században, pedig összesen 43 tiszti (fő)ügyészt ismerünk.³¹

Vannak megyei specifikumok. Példának okáért a vizsgált vármegyékben összesen 13 alkalommal fordult elő, hogy egy aljegyzőt választottak meg főszolgabírónak, de ezen esetek zöme, nyolc Heves és Külső-Szolnok vármegyében történt, ahol ez az előléptetés az aljegyzők előrelépésének nagyobbik részét jelentette. Tehát aljegyzőből szolgabírói hivatalra lépni kifejezetten hevesi pályáivet jelentett. Zalában nagyon sok volt az alszolgabíró: a vármegye nagy létszámú nemességének tudható be az a körülmény, hogy míg a másik három megyében kevesebb volt az al-, mint a főszolgabíró, azaz sokáig egy alszolgabírót sem választottak a (fő)szolgabíró mellé, addig Zalában kétszer annyi volt belőlük.

A négy archontológia bizonyos tekintetben a somogyi vizsgálat kontrollját is lehetővé teszi. Mivel ott az esküdtekre egyáltalán nem fordítottam figyelmet, az alszolgabírák esetében úgy tűnt, hogy hivatali előzmény nélkül kapták ezt a tisztséget. Zalában viszont akkor, ha az archontológia adatait teljes körűen kikukázunk, tehát az esküdtekre is tekintettel vagyunk, kettőről 30-ra nő azon alszolgabírák száma, akiknek korábban már volt valamilyen hivataluk, és nem hivatali előzmény nélkül léptek szolgálatba: arányuk 2 százalékról 28 százalék-

³⁰ Ungban Berczik Miklós 1715-től helyettes szolgabíróként szerepel, pedig azt megelőzően szolgabíró volt. Ezt azonban nem tüntettem fel a hivatali karrierекet összefoglaló táblázatban olyan módon, hogy ő (fő)szolgabíróból vissza lett minősítve alszolgabírónak, mert 1715 előtt ez utóbbi megnevezés nem volt használatban. Inkább úgy tekintem, hogy ekkortól a szolgabírák közül őt alszolgabírónak hívták.

³¹ A „fél” esetről lásd a 11. táblázathoz fűzött lábjegyzeteket.

ra emelkedik. (Hevesben 4 százalékról 30 százalékra, Békés vármegyénél pedig az láthatjuk, hogy mind a nyolc alszolgabíró viselt ezt megelőzően valamely hivatalt. A csak a magasabb tisztségekre összpontosító vizsgálatban ez a tény szinte teljesen elveszett, és közülük hét alszolgabíró került át abba a kategóriába, ahol a „korábban ismert hivatal nélküliek” szerepelnek.)³² Azonban a teljes körű vizsgálat szerint is marad a tény, hogy Zala 78 alszolgabírója megelőzőleg más vármegyei hivatalt nem viselt, vagyis a somogyi vizsgálat módszerével az esetek mindössze nagyjából negyed részében tévedünk, a nagy többségnek ténylegesen az alszolgabíróság volt az első hivatala a vármegyénél.³³ Az összehasonlíthatóság miatt viszont a négy vármegye adatait a somogyi vizsgálat struktúrájában is kiszámoltam (ami egyébiránt az ungi adatokban alig eredményezett változást), és ez a számítás áll a korábban megfogalmazott következtetéseink mögött.

Előrelépés megyeiről országos hivatalokra

A (6) számú hipotézis részét alkotta az is, hogy a legelőkelőbb családok egyes sarjai csak az első alispáni hivatalért álltak sorompóba, majd ennek betöltése után országos hivatalba léptek előre – miként a legkiválóbb megyei hivatalviselők is ide kerültek pályafutásuk végén.³⁴ Ennek ellenőrzésére is kísérletet tehetünk a négy vármegye hivatalviselőinek adatai alapján. Megjegyzem, hogy nemcsak az ungi (eredetileg 1908–1909-ből származó) archontológia és a zalai nem tartalmaz utalásokat a vármegyei hivatalviselők későbbi karrierjére, de Héjja Julianna Erikának a teljes Békés vármegyei apparátusra kiterjedő prozopográfiai adattárában sincs utalás 18. századi országos pozíció betöltésére (továbbra sem tekintve a főispánokat és az adminisztrátorokat). Jellemző, hogy Békés megye vármegyei tisztviselői közül senki sem tudott országos hivatalra emelkedni, jóllehet ez más megyékben nem volt rendkívüli. Legfeljebb más megyébe kerülhetett el egy-egy békési hivatalnok, hogy ott fontos pozíciót töltsön be, mint a jakobinus Laczkovics János apja, Imre, aki jegyző volt Békésben (1744–1746), majd Pest-Pilis-Solt vármegyében lett előbb jegyző, majd szolgabíró, végül alispán (1757–1784). A fontos személyek (sokszor arisztokraták) békési táblabírói kinevezése nem olyan kapocs, amely miatt az illetőket békési hiva-

³² A hevesi aljegyzők esetében is jelentős a változás: a már korábban is hivatalt viseltek aránya 7 százalékról 32 százalékra emelkedik a szélesebb adatfelvétellel.

³³ Érdekes módon egy magasabb tisztséget tekintve, a hevesi főszolgabírák esetében is jelentősen módosulnak az adatok: az „egyéb” rovat (tehát a vizsgálat a korábbihoz képest plusz adatainak) figyelembe vételével a hivatali előzmények nélkül a főszolgabírói pozícióba emelkedettek száma 35-ről 11-re esik, 72-ről 22 százalékra. A többi megyében azonban ez másképp volt – a lényegét a főszolgabírói hivatal imént tárgyalt kétarcúságában látom. Egyes vármegyékben az előkelőbb *bene possessionatus* családoknak szélesebb út nyílt arra, hogy presztízsük érvényesítésével rögtön erre aspiráljanak, míg másutt, például Hevesben lokális tényezők ezt beszűkítették.

³⁴ Az egyöntetűség kedvéért az országos hivatalokra való előrelépést a somogyi vizsgálatához igazodva vettem figyelembe, így nem vettem tekintetbe például Csőke Istvánnak, Heves és Külső-Szolnok szolgabírájának a Rákóczi-szabadságharc idején a Fejedelmi Ítéletábrán betöltött esküdti pozícióját (*assessor tabulae judicariae ducalis*). Erre a pozícióra delegálták a szintén hevesi Országh Pál megbízott vagy helyettes alispánt is, de ő nem vett ténylegesen részt a bíróság munkájában, és Csőke az ő helyére került.

talviselőnek kellene tartanunk, mint ahogy a későbbi személynek Száraz György sem lett a megye bécsi ágenseként a megyei tisztikar része. Azt mondhatnánk, a volt hódoltság e kis jelentőségű, alacsony létszámú nemességgel bíró vármegyéből nem lehetett feltörni, országos hivatalra jutni, ha nem azt tapasztaltuk volna, hogy Ung vármegyéből sem.

Heves és Külső-Szolnok vármegye 18. századi apparátusából már többen feljutottak országos hivatalra, de még mindig nem sokan: az adattárban mindössze három ilyen pályafutásra van utalás: Gosztonyi István másodalispánból 56 évesen helytartótanácsos lett, mely hivatalt még 19 éven át, 1751–1770-ig töltötte be.³⁵ 1729-ben (Almásy Jánost váltva), 1741-ben és 1751-ben is Heves diétai követe volt, sőt már 1722–23-ban is ott volt az országgyűlésen egy távollévő követeként.³⁶ Látjuk, hogy helytartótanácsosi kinevezése közvetlenül az 1751. évi országgyűléssel esik egybe.

A vármegyei archontológia szerint Orczy István Heves és Külső-Szolnok alispánja (1710–15)³⁷ és táblabírája volt (1715-től), azután a Királyi Tábla bírása lett (1724–1730), majd ugyanitt alországbírói méltóságra is emelkedett (1730–1732). Érdemei elismerésül előbb német-római szent birodalmi bárói (1731), majd magyar bárói (1736) rangemelésben is részesült. Egy 1730. évi tiszti címtáras kalendárium még érseki ülnökként tünteti fel, majd 1731-ben a soron következő kötet már alországbírónak mondja,³⁸ ami megerősíti az alországbírói kinevezés datálását az 1730. évre. Ezt megelőzően Orczy már 1728–1729-ben is érseki ülnökként volt jelen az országgyűlésen.³⁹ Országos (bírói) hivatalra emelkedésében feltételezhetően szerepe volt egy korábbi országgyűlésnek: Orczy István 1722–1723-ban távollévő követeként volt Pozsonyban, özvegy gróf Pálffy Jánosné gróf Esterházy Eleonórárt képviselve, és az adó és só ügyében kiküldött vegyes (alsó- és felsőtáblai tagokból álló) bizottság munkájában is részt vett.⁴⁰ Országos hivatalviselése a diéta utáni évben indult. Orczy Istvánnak nem is ez volt az első országgyűlése: már 1712-től 1715-ig Heves megye követeként jelent meg az országgyűlésen.

³⁵ Vö. *Ember Győző*: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940. 202.

³⁶ Ez utóbbira: Országgyűlési Könyvtár, Gyurikovits-gyűjtemény 700.486/1: Acta diaetalia pro die vigesima mensii junii anni millesimi septingentesimi vigesimi secundi per sacratissimam romanorum imperatoriam ac Germaniae, Hispaniorum, Hungariae ac Bohemiaeque regiam maiestatem Carolum VI in liberam ac regiam civitatem Poseniensem indictae diaetae per nobilem Paulum Prileczky in subinsertis regalibus titulatae dominae principissae ad hanc diaetam ablegatum, inter status et ordines in tabula absentium locum et sessionem habentem, conscripta I. kötet (a továbbiakban OGYK GY 700.486/1) 40–41.

³⁷ A vármegye monográfia még 1710–1716-ot írt: *Nagy Béni*: Heves vármegye története a honfoglalástól 1815-ig. In: Heves vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1909. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0010/22.html>, 2013. május 1-i letöltés.

³⁸ *Sebők Richárd*: Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2012. 15–50. 41., 43.

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban MNL OL), N 52, Regnicolaris levéltár, Archivum Regni, Diaeta anni 1728–1729. (a továbbiakban N 52), Lad. S, Fasc. AAA, Nr. 82.

⁴⁰ OGYK GY 700.486/1. 42., 136–139.

Sághy Mihály hevesi alispán (1756–1766), majd táblabíró (1766–) pedig a Kúriára került, majd hosszú szolgálata jutalmául 1790-ben bárói rangra emeltek. 1767–1782-ig helytartói ítélőmester volt a Királyi Táblán, majd innen lépett elő a Hétszemélyes Táblára nemesi ülnöknek (1782–1785).⁴¹ Országos hivatalra jutásában minden bizonnyal szerepet játszott diétai szerepvállalása: 1751-ben még jegyzőként volt Heves követe a diétán, majd 1764–1765-ben vármegyéjét képviselte, amikor a Bécsbe küldött üdvözlő deputációban is részt vett.⁴² Nem sokkal később került a Királyi Tábla bírái közé.

A hevesi archontológia nem tesz említést egy⁴³ országos hivatalra emelkedett személyről: az 1711-ben danzigi bujdosásban elhunyt kuruc Vay Ádám⁴⁴ fia, Ádám Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyéék másodalispánja lett 1731–1735 között. 1737–1748 között azután a tiszti címtáras kalendáriumok Sebők Richárd által feldolgozott adatai szerint a Királyi Tábla királyi ülnöke volt.⁴⁵ Egyébiránt Vay Ádám pályájában is felbukkan a már ismert mozzanat: 1728–1729-ben vármegyéjének követe volt a diétán: ennek szerepe fontos lehetett (ebben nem azonnali, hanem későbbi) országos hivatalra emelkedésében.⁴⁶ 1728. szeptember 6-án miután az adóemelés ügyében Bécsben tárgyaló küldöttség Savoyai Jenőtől visszatért, fejenkénti szavazást tartottak. Ennek alkalmával a többségi álláspontnak azt tekintették, amelyiket a vármegyéék többsége képviselt (szemben a többiek többségével). Vay Ádám viszont ekkor a vármegyéék kisebbségének kormánypárti álláspontját hangoztatta.⁴⁷

⁴¹ *Sebők R.*: Hivatali i. m. 39., 41. Az 1785. év nem Sághy kúriai működésének végpontja, csak Sebők Richárd feldolgozásának utolsó éve. Bár a vármegyei archontológia Sághy országos hivatalviselésével kapcsolatban csak vázlatosak, mégis hihető az, hogy 1787-ben még a Hétszemélyes Táblán működött.

⁴² Ez utóbbira: OGYK GY 700.455: Acta comitorum inlyti regni Hungariae et partium eidem adnexarum pro dominica sanctissimae et individuae trinitatis in diem 17am mensis junii 1764 incidente in civitatem Poseniensem indictorum benignae quippe directoria propositionisque suae maiestatis sacratissimae ac alia clementissima mandata et decreta cum suis accessoris 8.

⁴³ Kérdéses egy további eset, a szeleci és boconádi Szelezky családból származó Márton identitása, aki Heves és Külső-Szolnok megye ügyészének hivatalát viselte az általunk vizsgált időszak határán, 1699–1700-ban. Szelezky II. Márton a Királyi Táblánál előbb alországbíró, majd 1727. évi báróságra emelése után főrendi ülnök lett (1730–1747-ig, l. *Sebők R.*: Hivatali 40.; alországbíróságára 1722-ben és 1728-ban: MNL OL N52, Lad. S, Fasc. AAA, Nr. 82. és OGYK GY 700.486/1 36.). Róla Nagy Iván úgy tudja, hogy katonaként kezdte pályáját, és csak a Rákóczi-szabadságharcot követő időszakban vállalt vármegyei hivatalt: Pest-Pilis-Solt megye alispánja lett 1717-ben. (*Nagy I.*: Magyarország CD-ROM i. m. 43175. rekord) Ezért feltételezhetően az említett hevesi ügyész Szelezky Márton nem ő volt, hanem inkább apja, I. Márton – aki azonban nem került országos hivatalra.

⁴⁴ *Nagy Iván*: Magyarország családai CD-ROM i. m. 50511. rekord.

⁴⁵ *Sebők R.*: Hivatali pályafutások i. m. 43.

⁴⁶ Itt érdemes felidézni Vámos András megállapítását, hogy azon vármegyei követnek, ki korábban távollévő követeként is jelen volt a diétán, majdnem tízszeres volt az esélye arra, hogy később országos állást nyerjen el. Vay Ádám ebben a tekintetben a kisebbséghez tartozik: ő egyszer sem volt távollévő követe az országgyűlésen: *Vámos András*: A távollévők követei a 18. századi országgyűléseken. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2012. 51–75. 63.)

⁴⁷ OGYK GY 700.484: Diarium occasione generalis regni Hungariae diaetae in anno 1728 et 1729 continuative celebratae privato labore ac solerti industria confectum 133–134.

Ami végül Zala országos hivatalra jutott tisztviselőit illeti, Nagy György jegyző (1727–1737) feltehetően azonos azzal a Nagy Györggyel, aki 1738-tól 1749-ig bíraskodott a Királyi Táblán előbb helytartói ítélőmesterként (1738–1741), majd alországbíróként (1742–1749).⁴⁸ Mivel ő vett részt Zala egyik következőként az 1741. évi diétán,⁴⁹ volt rá lehetősége, hogy felhívja magára a figyelmet, ezért is valószínűsítem a két személy azonos voltát. Ebben az esetben biztosan nem köthető az országos karrier kezdete a diétai szerepléshez, de a Kúrián belüli előrelépés talán igen.

Niczky György, aki már somogyi hivatalviselése okán jelen vizsgálat homlokterébe került,⁵⁰ zalai alispán is volt (1719–1735). 1714-ben viszont még Baranya követeként vett részt a diétán⁵¹, 1719-ben Somogyot képviselte a *concursum*,⁵² 1716–1732-ig Somogyban volt főjegyző⁵³ (zalai alispánságával jó-részt párhuzamosan – illusztrálva, hogy a török időkben egyesített vármegyék szétválasztása az 1715-ben meghozott *articulussal* ugyan jogilag egy csapásra megvalósult, de a gyakorlatban ez sokáig elhúzódott). 1728–1729-ben Zalát képviselte az országgyűlésen.⁵⁴ Bár az 1728. július 24-i név szerinti szavazás alkalmával nem az adóemelést támogatta, azaz lényegében ellenzéki álláspontra helyezkedett,⁵⁵ minden bizonnyal felhívta magára a figyelmet (a III. Károlyhoz intézett válaszfelirat és a sérelmek kidolgozására kiküldött bizottságnak, illetve az adóügy tárgyalásakor a főrendek kezdeményezésére kiküldött vegyes bizottságnak is a tagja volt⁵⁶). Hamarosan a Királyi Táblán találkozunk vele, 1737-ben a tisztí címtáras kalendárium helytartói ítélőmesterségét rögzíti. Ezt követően bizonyos értelemben a Királyi Táblán maradt, de már szavazat nélküli tagként, átkerülve a Magyar Királyi Udvari Kamara állományába, ugyanis királyi jogügyigazgató lett (1738–1747), majd innen visszakerült a Kúriára, de már a Hétszemélyes Táblára nemesi ülnökként (1748–1765), és itt fejezte be hosszú, majd fél évszázados hivatali pályafutását.⁵⁷

⁴⁸ *Sebők R.*: Hivatali pályafutások i. m. 41.

⁴⁹ *Gabriel Kolinovics*: Nova Ungariae periodus, anno primo gyneaco-cratiae Austriae inchoata, sive comitiorum generalium quibus defuncto Carolo VI Austriacorum Caesarum, ultimo ejus primogenita filia Maria Theresia in Reginam Hungariae Posonii anno 1714 inaugurabatur, ipsas quaternorum Regni Statuum et ordinum de nomine adnotatorum sententias, et suffragia in gravioribus negotiis sub consensu viritum lata, cum aliis omnibus circumstantiis oculari, et aurita praesentibus ubilibet fide libris novem resensens absolutissima narratio. Edidit Martinus Georgius Kovachich. Buda, 1790. 661.

⁵⁰ *Szijaártó*: Hivatalviselő elit i. m. 453–454.

⁵¹ OGYK GY 700.504., Acta publica comitiorum a die octava septembris 1714 usque diem 15 junii 1715 celebratorum, vigilintissima industria et sumptibus Georgii Gyurikovits collecta 6.

⁵² Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár IV.1.b (Somogy vármegye nemesi közgyűlése és albizottsága iratai, köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek) P 1717–1722 3. kötet 336/341. (új/régi oldalszám)

⁵³ *Szijaártó*: Nemesi társadalom i. m. 122.

⁵⁴ Nagy Iván szerint 1715-ben és 1722-ben is Zalát képviselte a diétán (*Nagy I.*: Magyarország családai CD-ROM i. m. 29519. rekord) Magam ennek nem találtam nyomát a diéta forrásaiban.

⁵⁵ OGYK GY 700.484 81–84.

⁵⁶ OGYK GY 700.484 10–13., illetve OGYK GY 700.482: Acta diaetae 1728/9 anni..., diarium diaetae 1751..., acta concursuum regnicolarum anni 1734..., anni 1735..., anni 1736..., anni 1737... collecta per Georgium Gyurikovits Posonii 90.

⁵⁷ *Sebők R.*: Hivatali pályafutások i. m. 29., 39., 42.

Sigray József 1712–1716 között zalai jegyző volt, 1716–1717-ben pedig alispán. Nagy Iván úgy tudja, hogy Sigray József 1724-ben kapott báróságot, és 1730-ban kancelláriai tanácsos volt.⁵⁸ Már korábban is betöltötte ezt a hivatalt, hiszen 1722. július 30-án kancelláriai tanácsosként írt alá egy leiratot III. Károly és a kancellár társaságában.⁵⁹ 1731 és 1740 között pedig már bárói ranggal a Helytartótanács főúri tanácsosa volt.⁶⁰ Sigray esetére sem érvényes az az egyszerű séma, hogy a vármegyei hivatal a diétai szereplésen keresztül vezetett országos hivatalhoz. Zala vármegyei tisztségei betöltése előtt már jelen volt a század első diétáján 1708-ban, 1709-ben és 1712-ben.⁶¹ 1709. augusztus elsején Vas megye követségét viselve, de ugyanakkor a Királyi Tábla ülnökeként vitába keveredett Barlok István királyi ülnökkel, majd az alnádorral. Amikor ugyanis a személynök szavazásra tette fel a kérdést, hogy a felkelők ellen törvényt hozzanak-e, mégpedig úgy, hogy ezek gyermekei is elveszítsék-e örökségüket, Sigray azt mondja: „Soha negységod uрам nem volt, s annak nem is ismérőm, szabad voxom vagyón énekem is, valamint nagyságodnak.” Erre a személynök fejenkénti szavazást kért, amelyet tehát lényegében Sigray kényszerített ki ebben az ügyben.⁶² Az országgyűlés végén kiküldött bizottságok között helyet kapott a jogügyi, a vallási és még négy bizottságban.⁶³ (Testvére, János kamarai tanácsos, alnádor, majd altárnokmester volt,⁶⁴ és biztosan támogatta József hivatali előmenetelét.)

Ami a korábban (6) számúként említett hipotézis második felét illeti, miszerint a legelőkelőbb családokból kikerülő alispánok, akik megelőzően más vármegyei hivatalt nem viseltek, később jórészt országos hivatalra kerültek, igaz lehet Orczy Istvánra és Vay Ádámra (akik hevesi első, illetve másodalispánságuk előtt nem viseltek más hivatalt), de biztosan nem igaz Gosztonyi Istvánra és Sághy Mihályra Hevesből valamint Sigray Józsefre Zalából (akik első alispánságukat megelőzően főjegyzők és másodalispánok is voltak). Továbbá jöllehet, a feltételezés igaznak látszik Niczky György zalai alispánra, de róla láttuk, hogy más vármegyékben viselt egyéb hivatalokat is, végül pedig szintén nem igaz a zalai főjegyző Nagy Györgyre. Összességében tehát mindössze azt

⁵⁸ Nagy I.: Magyarország családai CD-ROM i. m. 39580. rekord.

⁵⁹ OGYK GY 700.486/1 159.

⁶⁰ Ember Gy.: A m. kir. Helytartótanács 199.

⁶¹ OGYK GY 700.504 4., Lányi Pál gömöri alispán naplója az 1712. évi pozsonyi országgyűlésről. Közli: Thury Etele. Első közlemény. Történelmi Tár 4 (1903) [új folyam] 398–400., OGYK GY 700.497: Acta publica comitiorum annis 1708, 1709, 1710 Posonii celebratorum vigilantissima industria et sumtibus Georgii Gyurikovits collecta 363–364., OGYK GY 700.498: Acta diaetae inlyti regni Hungariae... Diarium diaetae Posiniensis, anno 1708 pro die 29. mensis februarii... conscriptum et connotatum per me Adamum Mecséry inlytorum Pest, Pilis, et Sold [!] comitatum ablegatum et Strigoniensis vice comitem 55., Zsilinszky Mihály: Az 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1888. máj. 7-ki ülésén.) Bp. 1888. 58–60. és Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. IV. kötet: 1687–1712. Bp. 1897. 316–317.

⁶² OGYK GY 700.498 527–529.

⁶³ 1715: 24., 30., 39., 43., 72. tc.

⁶⁴ Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Szerk. Bónis György. Bp. 1974. 9., MNL OL N52, Lad. S, Fasc. AAA, Nr. 82., Veres Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526–1849. Budapest, 1968. 104.

állapíthatjuk meg, hogy a vármegyeiről országos hivatalra jutók között a nagy presztízsű, a megyei hivatalviselést azonnal az alispáni pozíció megpályázásánál megkezdő vezető családok sarjai kisebbségben voltak.

Somogyban azt láttuk, hogy a tíz első alispánból három jutott országos hivatalba pályafutásának végén. A négy vármegyére kiterjedő kontrollvizsgálat ezt az előrelépést kiemelkedően magas, egyáltalán nem jellemző aránynak mutatja, amelyből hiba lenne általánosítani: csak két zalai és két hevesi első alispánról lehet ugyanezt elmondani, de egyetlen ungi vagy békési kollégájukról sem. Az országos hivatalra való előrelépés aránya így a somogyi felét sem éri el még Heves és Külső-Szolnok esetében sem, átlagosan pedig a négy vármegye első alispánjai körében a nyolc százaléknál is kevesebb.

Érdemes azonban rámutatni egy másik, sokkal lényegesebbnek tűnő összefüggésre: az országos tisztségre jutás tekintetében háromszor közvetlenül szerepet játszott a diétai megjelenés, ez két esetben talán érvényesült (bár ha igen, akkor megkétszerezte), és mindössze két esetben tűnik úgy, hogy feltehetően nem játszott szerepet a diétai jelenlét abban, hogy egy vármegyei tisztviselőből országos hivatalviselő lett – jöllehet a vármegyei hivatalból az országos hivatalviselésre irányuló pályafutásnak akkor is részét képezte.

A professzionalizáció nyomai és a hivatalviselő köznemesség rétegzettségé

Végül következzenek az a feltételezés, miszerint a professzionalizáció jelei érzékelhetőek a 18. századi vármegyékben (7). A Somogy megyei vizsgálatban nagyjából 40 százalék körül volt azon főjegyzők és főszolgabírák aránya, akik megelőzően aljegyzők vagy alszolgabírák voltak.⁶⁵ Ezt a jelenséget professzionalizációs típusú hivatali előrelépésként értelmeztem. Zalában viszont még ehhez közelítő értéket is csak egy esetben, a főszolgabíránál találtam, akik közel 35 százaléka volt korábban alszolgabíró. Éppen ez az adat nagyon alacsony, 10 százalék körüli Hevesben, ahol viszont a főjegyzők mintegy harmada aljegyző volt korábban. Ung vármegyében a két „professzionalizációs mutató” közül az egyik 30 százalék alatt van, a másik viszont csak feleakkora. Végül Békés esetében a főszolgabírák harmada rekrutálódott az alszolgabírák köréből, a másik arányszám ennél alacsonyabb. A négy vármegye összesített eredményeit kiszámítva ezek a jelentős különbségek viszont kiegyenlítődnek, és azt láthatjuk, hogy az „aljegyzőből jegyző” és „alszolgabíróból főszolgabíró” előrelépési arányok (21 és 22 százalék) elmaradnak a Somogyban tapasztalt 40 százalék körü-

⁶⁵ A Békés vármegyei adatok vizsgálata alkalmával ébredtem rá arra, hogy a helyettesítőket (*surrogatus*) inkább ki kellene zárni a vizsgálatból. Ugyanis például Takács Imre szolgabírót 1746. április 13-án elődje lemondása miatt a főispán ideiglenes jelleggel helyettes jegyzőnek nevezte ki, mely hivatalra június 22-én véglegesen ki is nevezték. Ha a helyettes jegyzőket az aljegyzőkkel venném egy kategóriába, akkor azt hinném (tévesen), hogy egy beosztott lépett 1746. június 22-én főnöke helyébe, és a professzionalizáció jeleként értékelném mindezt, noha erről szó sem volt. Ezért ebben az érvelésben nem hivatkozom (mint még a somogyi vizsgálatban tettem) a másod- és helyettes alispánokból lett első alispánokra. Ami pedig a *particularis parceptorok* és az alügyészek *generalis perceptor*ra, illetve főügyésszé előrelépését illeti, ezt ezen (előbb említett) tisztségek relatíve kései 18. századi bevezetése miatt nem vontam be a vizsgálatba.

li mértéktől. Vagyis ebben a tekintetben a somogyi értékek messze átlag feletti-ek, és a somogyi vizsgálatból e tekintetben levont következtetés, mely szerint a szaktudás szignifikáns módon érvényesülést a vármegyei igazgatásban, túlzottan optimistának tűnik.⁶⁶

A somogyi eredményeket a Zala, Heves és Külső-Szolnok, Ung és Békés vármegye hivatalviselése jellemzőinek feltárása révén részint verifikáló, részint korrigáló vizsgálatunk végeredményeként azt szögezhetjük le, hogy a vármegyei hivatalviselésbe egyáltalán bekapcsolódó nemesi rétegeket három részre lehet bontani: az alsó csoporthoz tartozók a főszolgabírói hivatalig tipikusan nem jutottak már el, kivéve a legtehetségesebb képviselőiket, akik ezt a plafont át tudták törni. Ezen csoport tagjai adták a vármegyei hivatalviselők zömét. Amint azt Hudi József kutatásaiból tudjuk, körükben a birtoktalan nemesség jelentős súllyal lehetett képviselve.⁶⁷ A következő csoporthoz azon magasabb presztízsű (Somogyban egyértelműen a *bene possessionati* előkelőbb családjaiból érkező) köznemesek tartoztak, akik csak a valódi hatalmat birtokló főszolgabíró hivatalának szintjén kapcsolódtak be a hivatalviselésbe. Végül vannak azok a megyei elithez tartozó köznemesek, akik csak az első alispán hivataláért mérették meg magukat a tisztújításon: ez alá nem ereszkedtek. Fontos tanulság végül az, hogy a vármegyei hivatalviselők utóbbi két csoportjából lehetőség volt országos hivatalra is emelkedni, méghozzá a központi kormányzások és bíróságok 18. századi fejlődésének arányában idővel bővülő mértékben. Ebben, úgy tűnik, a legkiválóbb ugródeszkának a diétai szereplés kínálkozott, amikor a helyi elitek képviselői megmutathatták magukat a bécsi udvar képviselőinek és a magyar főméltóságoknak.

Erdemes a későbbiekben ezt a strukturáltságot is figyelembe venni a vármegyei nemesség vizsgálatánál. Egy-egy karrier nem csupán esetleges példa lehet, hanem jó forrásadottságú életrajzok a vármegyei közegből az országos hivatalok szintjére jutó *bene possessionatus* nemeseket fogják reprezentálni, esetleg a rendi főméltóságok szintjéig jutó, családjukat az arisztokráciába emelők alcsoportját vagy éppen a vármegyei szolgálat alsóbb szintjein megrekedő köznemesek csoportját, illetve a megyei apparátusban tehetségük révén mégis érvényesülő és a legmagasabb vármegyei hivatalokba emelkedő kisnemeseiket.

⁶⁶ A későbbiekben, különösen akkor, ha a vizsgálatba sikerül újabb megyék adatait bevonni, azért érdemes lenne a „professzionizációs mutatóknál” azt is meg nézni, hogy mikoriak, akár egy vagy két évtizedenként megvizsgálni őket. Feltehetően a század második felében érzékelhetően erősödő tendenciát lehet majd észlelni.

⁶⁷ Hudi József: Curialista nemések Veszprém vármegye tisztikarában. A Nógrád Megyei Múzeumok rendezésében Szécsényben 1990. november 23–24-én megtartott *A köznemesség és értelmiség a XVIII. században* című konferencián elhangzott előadás.

1. táblázat

A vizsgált megyei tisztségviselők évi fizetése (forintban)

	első alispán	másodalispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	(fő)ügyész	alügyész	alszolgabíró
Zala 1750 ¹	600	300	400	450	150	200	150		40
Zala 1758 ²	600	300	400	600	200	200	150		50
Ung 1769 ³	600	300	400	450	150	150–300	120	100	75
Somogy 1770–1771 ⁴	600		450	350	200	200	100		100
Zala 1774 ⁵	700	400	500	500	300	150–250	300	150	150
Zala 1780 ⁶	800	400	600	600	400	200–300	200	150	200
Békés 1794 ⁷	600		450	450	300	225	300		150

2. táblázat

A vizsgált megyei hivatalokba történő belépés (Somogy vármegye)

	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	fő-ügyész	al-ügyész	alszolgabíró
hivatali előzmény nélkül	3 ⁸	4	4	6	18	13	6	9	55
előlépés más hivatalból	7	4	7	6	14	6	6	2	11

3. táblázat

A vizsgált megyei hivatalokba történő belépés (Zala vármegye)

	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	fő-ügyész	al-ügyész	alszolgabíró
hivatali előzmény nélkül	10	5	8	7	38	7	1	14	106
előlépés más hivatalból	9	10	6	6	23	3	5	0	2

¹ Zala megye archontológiája i. m. 57.² Uo. 57.³ Gálócsy Z.: Ung vármegye i. m. 92–93. hasáb.⁴ MNL SML IV.1 b P 1770 23. 1935–1936.⁵ Zala megye archontológiája i. m. 57.⁶ Uo. 57.⁷ Héjja J. E.: Békés i. m. 92.⁸ A korábban publikált adatok Sankó Miklóssal kiegészítve.

4. táblázat

A vizsgált megyei hivatalokba történő belépés (Heves és Külső-Szolnok vármegye)

	első al-ispán	másod- (vagy helyettes) al-ispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	fő-ügyész	al-ügyész	alszolgabíró
hivatali előzmény nélkül	2	6	7	7	35	21	10	3	22
előlépés más hivatalból	11	11	3	9	14	1	6	0	1

5. táblázat

A vizsgált megyei hivatalokba történő belépés (Ung vármegye)

	első al-ispán	másod- (vagy helyettes) al-ispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	fő-ügyész	al-ügyész	alszolgabíró
hivatali előzmény nélkül	6	3	9	10	54	18	12	3	32
előlépés más hivatalból	7	12	9	7	13	1	1	0	3

6. táblázat

A vizsgált megyei hivatalokba történő belépés (Békés vármegye)

	első al-ispán	másod- (vagy helyettes) al-ispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	fő-ügyész	al-ügyész	alszolgabíró
hivatali előzmény nélkül	3	2	10	6	11	8	8	1	7
előlépés más hivatalból	5	6	4	4	7	0	0	0	1

7. táblázat

A vizsgált megyei hivatalokba történő belépés (Zala, Heves és Külső-Szolnok, Ung és Békés vármegye együtt)

	első al-ispán	másod- (vagy helyettes) al-ispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	fő-ügyész	al-ügyész	alszolgabíró
hivatali előzmény nélkül	21	16	34	30	138	54	31	21	167
előlépés más hivatalból	32	39	22	26	57	5	12	0	7

8. táblázat

A vizsgált megyei hivatalokba történő belépés (Zala, Heves és Külső-Szolnok, Békés és Ung vármegye együtt; egy „egyéb” kategória figyelembe vételével a felsorolt hivatalokon kívül)

	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	fő- ügyész	al- ügyész	alszol- gabíró
hivatali előzmény nélkül	21	14	30	26	103	46	31	21	98
előlépés más hivatalból	32	41	26	30	92	13	12	0	76

9. táblázat

A vizsgált vármegyei tisztségviselők hivatali előlépése (Somogy vármegye)

Kiből mi lett?	országos hivatalok	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolga- bíró	aljegyző	főügyész	alügyész	alszolga- bíró
első alispán	3									
másod- (vagy helyettes) alispán		4								
főjegyző	1	1	2		1		1			
generalis perceptor		1				1				
főszolgabíró		1	2	2	3					
aljegyző			1	4	1	1				1
főügyész							1			
alügyész								4		1
alszolgabíró				1	1	10				
egyéb									1	10
ismert hivatal nélkül		3	3	4	6	12	15	5	7	47
összesen	4	10	8	11	12	24	17	9	8	59

10. táblázat

A vizsgált megyei tisztségviselők hivatali előlépése (Zala vármegye)

Kiből mi lett?	országos hivatalok	első alispán	másod-(vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	főügyész	alügyész	alszolgabíró
első alispán	2		1							
másod-(vagy helyettes) alispán		3		1						
főjegyző	1	3	1							
generalis perceptor		1	3			1				
főszolgabíró		2	3	2	2		2			1
aljegyző			1	2		1				
főügyész				1						
alügyész			1		1			5		
alszolgabíró					3	21	1			1
ismert hivatal nélkül (az egyéb kategória is itt)		10	5	8	7	38	7	1	14	106
összesen	3	19	15	14	13	61	10	6	14	108

11. táblázat

A vizsgált megyei tisztségviselők hivatali előlépése (Heves és Külső-Szolnok vármegye)

Kiből mi lett?	országos hivatalok	első alispán	másod-(vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	főügyész	alügyész	alszolgabíró
első alispán	2									
másod-(vagy helyettes) alispán	2	10						1		
főjegyző		1	3					1		
generalis perceptor			2 ⁹			1				
főszolgabíró			4,5 ¹⁰		6			1		

⁹ Csőke János ügyész, Dévay András szolgabíró is volt, őket 50–50%-kal vettem tekintetbe.¹⁰ Dévay András perceptor is volt, őt 50%-kal vettem tekintetbe.

Kiből mi lett?	országos hivatalok	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	főügyész	alügyész	alszolgabíró
aljegyző			1	3	2	8				1
főügyész			0,5 ¹¹		1					
alügyész								2		
alszolgabíró						5	1	1		
ismert hivatal nélkül (az egyéb kategória is itt)		2	6	7	7	35	21	10	3	22
összesen	4	13	17	10	16	49	22	16	3	23

12. táblázat

A vizsgált megyei tisztségviselők hivatali előlépése (Ung vármegye)

Kiből mi lett?	országos hivatalok	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	főügyész	alügyész	alszolgabíró
első alispán			1	2						
másod- (vagy helyettes) alispán		4			1					
főjegyző		2	4		2		1			
generalis perceptor			1	1						
főszolgabíró		1	5	1	3			1		2
aljegyző				5	1	3				1
főügyész			1							
alügyész										
alszolgabíró						10				
ismert hivatal nélkül (az egyéb kategória is itt)		6	3	9	10	54	18	12	3	32
összesen		13	15	18	17	67	19	13	3	35

¹¹ Csőke János perceptor is volt, őt 50%-kal vettem tekintetbe.

13. táblázat

A vizsgált megyei tisztségviselők hivatali előlépése (Békés vármegye)

Kiből mi lett?	országos hivatalok	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	főügyész	alügyész	alszolgabíró
első alispán										
másod- (vagy helyettes) alispán		2								
főjegyző		2	5							
generalis perceptor			1							
főszolgabíró		1		2	3					
aljegyző				2		1				1
főügyész					1					
alügyész										
alszolgabíró						6				
ismert hivatal nélkül (az egyéb kategória is itt)		3	2	10	6	11	8	8	1	7
összesen		8	8	14	10	18	8	8	1	8

14. táblázat

A vizsgált megyei tisztségviselők hivatali előlépése (Zala, Heves és Külső-Szolnok, Ung és Békés megye együtt)

Kiből mi lett?	országos hivatalok	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	generalis perceptor	főszolgabíró	aljegyző	főügyész	alügyész	alszolgabíró
első alispán	4		2	2						
másod- (vagy helyettes) alispán	2	19		1	1			1		
főjegyző	1	8	13		2		1	1		
generalis perceptor		1	7	1		2				

Kiből mi lett?	országos hivatalok	első alispán	másod- (vagy helyettes) alispán	főjegyző	<i>generalis perceptor</i>	főszolga- bíró	aljegyző	főügyész	alügyész	alszolga- bíró
főszolgabíró		4	12,5	5	14		2	2		3
aljegyző			2	12	3	13				3
főügyész			1,5	1	2					
alügyész			1		1			7		
alszolgabíró					3	42	2	1		1
ismert hivatal nélkül (az egyéb kategória is itt)		21	16	34	30	138	54	31	21	167
összesen	7	53	55	56	56	195	59	43	21	174

OFFICIAL CAREERS IN THE HUNGARIAN COUNTIES IN THE 18TH CENTURY

by István M. Szijártó
(Summary)

An extensive research into archival material in Somogy county has made it possible to formulate certain hypotheses about the careers of county officials in the 18th century. By checking the results against the published archontological lists of Zala, Heves and Borsod counties, the conclusion obtained that alongside the offices of deputy noble magistrate (*alszolgabíró*), deputy county prosecutor and deputy notary those of the county notary and county prosecutor also provided access to the county administration, and the same applied to the office of chief noble magistrate (*főszolgabíró*), but only with regard to the scions of more prestigious families. For, whereas for the majority of nobles who locked into office-holding on the county level even the post of chief noble magistrate remained out of reach, the members of the *bene possessionati* group joined officeholding at the very level of the post of chief noble magistrate, the first to yield effective authority. And finally, the scions of families with the highest prestige started their career by assuming the office of deputy ispán (*alispán*). These two latter groups offered access, frequently through appearance at the diets, to offices of national importance, although real opportunities varied greatly in the individual counties.

Buza János

AZ „ÁRFORRADALOM” NYOMÁBAN

Bármennyire közhelynek is tűnik, előre kell bocsátani, hogy a történetírás évezredes, illetve egyes részterületeinek évszázados útját is a tájékozódást segítő — esetenként sziklaszilárdnak tűnő — jelzőkövek szegélyezik. Így a pénzgazdálkodás szintjére jutott emberiség életét megkeserítő drágaságon belül, ritkábban a drágulási hullámok sorában megkülönböztetett helyet foglal el az a 16–17. századi — kétségtelenül hosszan tartó, természetesen nem egyenletes mozgású — áremelkedési folyamat, amelyik *árforradalom* néven kapott helyet a historiográfiában. Az *árforradalom* fogalma, illetve története a szűkebb szakirodalomból idővel belekerült a tudományos igényeket kielégítő, egyszersmind felsőoktatási tananyagként ugyancsak használatos gazdaság- és társadalomtörténeti¹ kézikönyvekbe; Magyarországon pedig az újabb akadémiai² kézikönyvekbe, illetve a középiskolai tankönyvekbe³ is.

Az *árforradalom* összetett jelenségének kortársi értelmezői közül elsőként szinte kötelező jelleggel *Jean Bodin* (1530 [?]-1596) nevét említi a szakiro-

¹ *F. P. Braudel – F. Spooner: Price in Europe from 1450 to 1750. The Cambridge Economic History of Europe, Vol. 4. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Edited by E. E. Rich and C. H. Wilson. Cambridge 1967. 374–486. *F. C. Spooner: The Economy of Europe 1559–1609. The New Cambridge Modern History. Vol. III. The Counter-Reformation and Price Revolution.* Edited by R. B. Wernham. Cambridge 1968. 14–43. Carlo M. Cipolla (ed.) *The Fontana Economic History of Europe, London 1974.*, ill. Carlo M. Cipolla und Knut Borchardt: *Europäische Wirtschaftsgeschichte. Sechzehntes und siebzehntes Jahrhundert.* Stuttgart – New York, 1979; ezen belül *Aldo de Maddalena, Domenico Sella*, illetve *Kristof Glamann* által írott részek, 171, 227, 273–274. Megjegyzendő, hogy az ármozgásokkal — okaikkal és következményeikkel — a kötet itt nem említett szerzői ugyancsak foglalkoztak, ha az *árforradalom* szót nem is írták le. *Hermann Kellenbenz: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1350–1650.* in: *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.* Hrsg. Hermann Kellenbenz. in: *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, hrsg. von Hermann Kellenbenz. Bd. 3, Stuttgart, 1986. Az árakról, illetve az árforradalomról összefoglalóan 351–355. Az árforradalomra minden szerkezeti egység — birodalmi, illetve országos rész — szerzője kitért, tehát valójában S. 351–355 et passim. *P. H. H. Vries: A „hosszú XVI. század.”* in: H. A. Diederiks et al. *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet.* Budapest, 1995. 111–116.

² *Katona András: Kora újkor (1492–1789)*, in: *Világtörténet.* Főszerk.: Salamon Konrád. Budapest, 2006. 573, illetve *Pálffy Géza: Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711)*, in: *Magyarország története.* Főszerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2007. 437–439.

³ Néhány — értékelés és rangsor nélküli — példa a megnövekedett kínálatból: *Száray Miklós*, illetve *Walter Mária* 10. évfolyamok számára írt és számos kiadást megért tankönyvei, valamint egy szerzői munkaközösség — *Herber Attila, Martos Ida, Moss László, Tisza László* — által jegyzett tananyag: „Történelem 4. 1500-tól 1789-ig.”

dalom. A jeles francia jogtudós vitairatában a drágulás⁴ okait keresve jutott arra a következtetésre, hogy elsősorban a tengerentúlról behozott nagy mennyiségű nemesfém⁵ idézte elő az árak tartós emelkedését.

A fogalom, az *árforradalom* — 'Preisrevolution' — atyjának pedig többnyire Georg Wiebe (1867–1915) német gazdaságtörténészt⁶ nevezte ki a szakirodalom, ha a szakkifejezés eredete, keletkezési ideje említést nyert. Wiebe, az 1895-ben csupán 28 éves⁷ szerző, kétségtelenül kiemelkedő értekezéssel⁸ írta be a nevével a történettudományba. Gyakran említett művének kortörténeti-historiográfiai bevezetőjéből⁹ azonban félreérthetetlenül kiviláglik, hogy akkor, amikor Wiebe színre¹⁰ lépett, az *árforradalom* fogalma már nem számított újdonságnak a német, illetve a német nyelvű közgazdasági irodalomban.

Ismereteink jelen szintjén bőséges nyoma van annak, hogy Wilhelm Roscher (1817–1894) — a nemzetgazdaságtan német történeti iskolájának megalapítója¹¹

⁴ La response de *Maistre Jean Bodin* advocat en la cour aux paradoxes de Monsieur de Malestroit, touchant l'encherissement de toutes choses, & le moyen d'y remedier. Paris, 1568. Kritikai kiadása: La vie chère au XVI^e siècle. La response de Jean Bodin à M. de Malestroit, 1568. Nouvelle édition publiée avec une introduction et des notes par H. Hauser. Paris, 1932.

⁵ „Die Erste unnd fast einzige [Ursache], welche niemand vor diesem berührt hat, ist der Überfluß unnd die Menge deß Golds unnd Silbers, dessen heut zu Tage in diesem Königreich mehr ist, alß in 400. Jahren gewesen.” Az idézet Bodin munkájának csaknem feledésbe merült német nyelvű kiadásából származik: Discurs Deß Berümbten Politici Johannis Bodini, ... Von den Ursachen der Thewrung, ... Hamburg, 1625. S. 11. (A *Herzog August Bibliothek* – Wolfenbüttel 2 példányát is őrzi, használatukért ez alkalommal is köszönetet mondok.) E német nyelvű régi nyomtatványra korábban is hivatkoztam, vö. *Buza János*: Jean Bodin a drágaság okairól és a magyar aranyforintról, in: Jubileumi tanulmánykötet Nagy Aladár professzor 70. születésnapjára. Szerk.: Dr. Kocziszky György – Bihari Ágnes. Miskolc, 2011. 54–72. Bodin priotitása már jó ideje nem áll, Noël de Fail 1548-ban, Martin de Aspilueta Navaró 1559-ben írt az amerikai nemesfémek behozatalának árfelhajtó szerepéről. *Hermann Kellenbenz*: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1350–1650. in: Handbuch ... mint fentebb ... 1986. 37.

⁶ „Preisrevolution. Der Begriff Preisrevolution wurde 1895 von Georg Wiebe für eine Inflation geprägt, die in ganz Europa während des 16. Jhs. zu beobachten war.” Von Aktie bis Zoll. Ein historisches Lexikon des Geldes. Hrsgg. von Michael North. München, 1995. 313., illetve a PRICE REVOLUTION szócikk irodalomjegyzékében Wiebe neve és művének címe után olvasható: „First to speak of a Price Revolution, and to establish its international dimensions.” in: The Oxford Encyclopedia of Economic History. Ed.: Joel Mokyr. Oxford University Press 2003. Volume 4. p. 256.; továbbá interneten: „Der Begriff Preisrevolution ... Geprägt wurde der Begriff von dem Wirtschaftshistoriker Georg Wiebe in seinem 1895 erschienen Werk *Zur Geschichte der Preisrevolution* ... usw. <http://de.wikipedia.org/wiki/preisrevolution>, Letöltés ideje: 10. 07. 2013.

⁷ „Geboren am 27. Januar 1867 zu Mohrunen in Ostpreußen, wurde ich, Georg Wiebe, Sohn des Kaufmanns Leonhard Wiebe und seiner Gattin Marie, geb. Düchmann, im evangelischen Glauben mennonitischer Konfession erzogen.” *Georg Wiebe*: Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Abhandlung zur Erlangung der Doktorwürde der hohen Philosophischen Fakultät Leipzig vorgelegt von *Georg Wiebe*. Leipzig, 1894. [7–57. oldala azonos a következő évben megjelent monográfia 3–53. oldalával; továbbiakban *Wiebe*: Doktorwürde]

⁸ *Dr. Georg Wiebe*: Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts. (Staats- und sozialwissenschaftliche Beiträge, herausgegeben von A. v. Miaskowski, 2. Band, 2 Heft.) IX und 419 SS. 8^o. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1895.

⁹ „Geschichte und gegenwärtiger Stand der Forschung.” *Wiebe*: i. m. 183–194.

¹⁰ Tehát 1894-ben! *Wiebe*: Doktorwürde, mint fentebb.

¹¹ *Kautz Gyula*: Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdaságtudományban. Budapest, 1896. 8–17.

és kiemelkedő elméleti közgazdásza¹² — lehetett az *árforradalom* fogalmának legkorábbi és — alpművének számos kiadását tekintve — a legeredményesebb terjesztője.

Roscher kézikönyvnek szánt, és azzá is vált alpművének első kiadásában¹³ már 1854-ben többször is helyet kapott az *árforradalom*, az — az idővel széles körben elterjedt — fogalom, amelyik Roscher művében (némi leegyszerűsítéssel) eleinte a drágulás megfelelőjeként értelmezhető. Kizárólagossá azonban nem tette Roscher az *árforradalom* fogalmát, mert az *áremelkedés*, az *árváltozás*, az *árak folyamatosan fokozódó drágulása*, a *termékarak emelkedése* ugyancsak előfordul kézikönyvében. Fokozott figyelmet érdemel viszont az, hogy Roscher jelzett szóként is írt az *árforradalomról*, sőt a „*valóságos árforradalom*” esetében éppen a kora újkori *árforradalom*¹⁴ vált kiemeltté. Nem lehet megfedkezni arról sem, hogy Roscher az ókorban¹⁵ több *árforradalmat* tételezett fel, művének magyar fordításába így kerültek bele az „*ókori árforradalmakról*” szóló sorok. Időnként természettudományos képzettársításokkal is élt, egy-egy alkalommal a „*nagy árrengés*” okairól, illetve az „*árforradalom teljes örvényéről*” írt, amelyik a mediterrán térséget követően Angliában¹⁶ csak a 16. század közepe után vette kezdetét.

Mivel a kortársak többsége az áremelkedések okát a kibányászott ércék, majd a kinyert nemesfémek mennyiségének növekedésében, következképpen értéküknek a csökkenésében látta, Roscher logikai úton a *fordított árforradalom* lehetőségét is felvetette. Véleménye szerint a nemesfémek értékének növekedése az árforradalom irányának¹⁷ megváltozásához vezetne, amelyik a gazdaságra nézve még kedvezőtlenebb következményekkel járna; bár az utóbbiakat — miként arra utalásokat tett — az állami beavatkozás eszközeivel mérsékelni lehetne.

A valóságos árforradalmat, illetve a nagy árrengést követően Roscher a *nagy árforradalom* fogalmát akkor vezette be, amikor formailag tanulmányt,

¹² Roscher munkásságának jelentősége fokozatosan elhalványult a 20. század folyamán. Az agyonhallgatás okairól l. *Erich W. Streissler*: Wilhelm Roscher als führender Wirtschaftstheoretiker. [Kommentar zur Faksimile-Ausgabe von] *Wilhelm Roscher*: Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkt (1861). Vademecum zu einem Klassiker der historischen Schule. Wirtschaft und Finanzen, Düsseldorf, 1994. 41–52.

¹³ *Wilhelm Roscher*: System der Volkswirtschaft. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. Stuttgart und Tübingen, 1854. *Roscher* műve magyarul: *Roscher Vilmos* (sic!) „A nemzetgazdaságtan rendszere” címen *Dr. Kiss János* szakszerű fordításában jelent meg először. Pest, 1872. [Angol nyelvű változatára l.: Principles of Political Economy by *William Roscher*. From the Thirteenth /1877/ German Edition. Translated by John J. Lalor, A.M. New York, 1878. – The Project of Gutenberg EBook /January 4, 2009. Ebook #27698/.]

¹⁴ „Wir begegnen im Anfange der neueren Zeit einer förmlichen *Preisrevolution*.” *Roscher*: System ... 243.

¹⁵ *Roscher*: System ... 238, illetve *Roscher*: A nemzetgazdaságtan ... 254.

¹⁶ „... große Erschütterung ...”, illetve „... Strudel der Preisrevolution ...” *Roscher*: System ... 243.

¹⁷ Eine starke *Wertheurung der edlen Metalle* müßte natürlich eine Preisrevolution in umgekehrter Richtung, wie die eben geschilderte, hervorbringen, die aber für die Volkswirtschaft noch viel schädlicher wäre. ... Andererseits läßt sich diese umgekehrte Preisrevolution viel eher durch Staatsmaßregeln mildern; wie z.B. durch Steuernachlässe, Ausgabe von Papiergeld etc.” *Roscher*: i. m. 256.

terjedelmét tekintve azonban inkább kismonográfiát¹⁸ írt az angol közgazdaságtan történetéről. Szigetországi szakmai elődeinek munkássága szinte csodálattal töltötte el, nyoma sincs azonban annak, hogy az árforradalom fogalmát az angol szakirodalomból vette volna át. Számos példát hozott viszont arra, hogy miben látták a kortársak a drágaság okait; velük szemben megismételte, hogy Bodin ismerte fel helyesen a *nagy árrendezés* valódi kiváltóját, s a két alkalommal is említett *nagy árforradalom* kapcsán újfent arra az álláspontra helyezkedett, hogy az árak emelkedése nem egyidejűleg¹⁹ következett be az egyes országokban.

Az angol közgazdasági irodalom tanulmányozása után bevezetett *nagy árforradalom* átvétele és terjedése hamarosan bekövetkezett. Roscher — nemzetközi szinten is rangos tudóssá²⁰ vált — magyar tanítványa, *Kautz Gyula* (1829–1909) 1858–1860-ban, Bécsben kiadott kiemelkedően színvonalas és „ropant tényismeretű”²¹ elmélet-történeti munkájának szövegében — nyilván nem véletlenül — Bodin kapcsán²² és egyik jegyzetében²³ szintén élt a „*nagy árforradalom*” jelzős²⁴ szerkezettel.

Ugyancsak 1860-ban — az akkor doktoráló — *Gustav Schmoller* (1838–1917) könyvméretű értekezésében — éppen a tudósok véleménykülönbségei miatt — nem tartotta²⁵ feladatának a „*nagy árforradalom*” valódi okainak vizsgálatát, az azonban erősen foglalkoztatta, hogy a reformáció korának

¹⁸ *Wilhelm Roscher*: Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre, nebst Nachträgen. Abhandlungen der Philologisch-historischen Classe der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 2 (1855) [Leipzig, 1857.] S. 1–146.

¹⁹ „... über die Ursachen der Preisrevolution ...”, illetve „... den wahren Grund der grossen Preiserschütterung ...”, valamint „... dass die grosse Preisrevolution verschieden Länder zu sehr verschiedener Zeit ergriffen hat.” – és végül „Als nun später die grosse Preisrevolution ...” Az idézett részek sorrendjében: *Roscher*: i. m. 21., 14., 18.

²⁰ *Kautz Gyula* (Győr, 1829 – Budapest, 1909) szakmai tevékenységének méltatására l. *Földes Béla*: *Kautz Gyula emlékezete* [Emlékbeszéd a MTA nagygyűlésén, 1911. ápr. 30.] *Budapesti Szemle*, 146 (1911) 321–372., továbbá *Mátyás Antal*: A magyar közgazdaságtan oktatásának felzárkózása a nemzetközi színvonalhoz *Kautz Gyula* és *Földes Béla* munkássága nyomán. in: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Szerk.: *Buza János*. Budapest, 2001. 303–317., illetve újabban és minden korábbinál gazdagabb dokumentációval *Bekker Zsuzsa*: *Kautz Gyula, az eszmetörténet-író – hazai és külföldi recepció*. in: *Kautz Gyula: A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*. Budapest, 2004. 583–606.

²¹ *Kautz* „Nem elégedett meg az egyes közgazdasági elméletek bemutatásával, hanem roppant tényismeretére támaszkodva nyomon követte kialakulásuk menetét, sőt foglalkozott létrejöttük társadalmi feltételeivel is.” *Szabad György*: *Az abszolutizmus kora 1849–1867*. in: *Magyarország története 1849–1918*. Hanák Péter, Erényi Tibor (Szabad György közreműködésével) Budapest, 1972. 79.

²² *Dr. Julius Kautz*: Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomie und ihrer Literatur. Wien, 1860. 270.

²³ uo. 277.

²⁴ *Kautz* magyarra fordított munkájának szövegében a jelző nélküli *árforradalom*, a jegyzetben viszont az eredetivel egyező *nagy árforradalom* szerepel; ez az eltérés mit sem von le a fordítói gárda — *Bródy András*, *Frenkel Gergely*, *Hild Márta*, *Horváth László* — teljesítményének kiválóságából. *Kautz Gy.*: *A nemzetgazdaságtan* i. m. 210, 214.

²⁵ „Die wahren Ursachen der grossen Preisrevolution näher zu kommen, gehört nicht in unsere Aufgabe; wie wenig man sie nicht erkannte, erhellt schon daraus, das bis in die neuere Zeit die Gelehrten darüber verschiedener Ansicht waren.” *Gustav Schmoller*: *Zur Geschichte der national-ökonomischen Ansichten in Deutschland während der Reformations-Periode*. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft (Tübingen) 16 (1860) 461–716, az idézet helye: 511.

embere miként érzékelte és értelmezte a „nagy árforradalom” közepette²⁶ az árak változását.

Röviddel Schmoller után *Ervin Nasse* (1829–1890) — bonni professzor — 1863-ban megjelent tanulmányának a címében is szerepeltette az *árforradalmat*, s színvonalas írásának első mondata a „nagy árforradalom” jelzős szerkezettel²⁷ kezdődött. Az ő szóhasználatában sem vált azonban kizárólagossá az árforradalom, többször említette az *áremelkedést*, de az *általános áremelkedés*, a *drágaság* és az *általános árforradalom* is helyet kapott²⁸ benne.

Az árforradalom jelzőinek köre idővel tovább bővült, a filológus *Konrad Haebler* (1857–1946) szerint az amerikai nemesfém-áradat Spanyolországban már a 16. század első felében *teljes körű árforradalmat*²⁹ idézett elő. „S bár az egyes termékek árának emelkedése nem volt azonos mértékű, a rendi gyűlés aktáiban már 1550 előtt ismétlődően *félelmetes árforradalomról* esett³⁰ szó.” Nagy a valószínűsége annak, hogy az áttekintett forrásokban nem az árforradalom, hanem a *Haebler* által korábban említett³¹ *gyors áremelkedés*, illetve az *„áruk folyamatosan fokozódó drágulása”* kapott³² helyet; szűkebb témánk szempontjából azonban nem a vélhető helyesbítés, hanem az a kiemelendő, hogy az *árforradalom* jelzős változatai a közgazdaságból átkerültek a történeti szakirodalomba, s erre — mint az idézett példából kitűnik — *Wiebe* monográfiájának megjelenése *előtt* került sor.

Mielőtt arra a következtetésre jutnánk, hogy az árforradalom fogalma általánossá vált volna a német nyelvű közgazdaság-történeti irodalomban, amelyből azután a történészek is merítettek, feltétlenül meg kell említeni, hogy nem mindegyik neves közgazdász történetét az *árforradalom* szakkifejezés mellett.

Roscher kor- és pályatársa, *Johann Helferich* (1817–1892) habilitációs értekezése nyomán nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az *árforradalom*, illetve az árak szinte forradalmi emelkedéséről szóló nézet már az 1840-es évek-

²⁶ *Schmoller*: i. m. 505.

²⁷ „Die große Preisrevolution, welche im westlichen Europa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Folge der Entdeckung und Ausbeutung des amerikanischen Silberreichthums eintrat, ...” *Ervin Nasse*: Ueber eine volkswirtschaftliche Schrift aus der Zeit der Preisrevolution in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft (Tübingen) 19 (1863) 369–391.

²⁸ „Preiserhöhung; ... allgemeine Preissteigerung; ... allgemeine Preisrevolution, bzw. Theuerung.” *Nasse*: i. m. 375, 378–379, 381, 385 et passim.

²⁹ „... sicher ist aber, dass in Spanien die amerikanischen Zuflüsse ... eine vollständige Preisrevolution hervorriefen.” *Konrad Haebler*: Die wirtschaftliche Blüte Spaniens im 16. Jahrhundert und ihr Verfall. (Historische Untersuchungen, Heft 9. Hrsg. von J. Jastrow) Berlin, 1888. 160.

³⁰ Néhány termék 1519–1594 közötti árváltozása nyomán írta: „Wenn auch nicht in gleicher Weise durch Ziffern, wird doch die ungeheure Preisrevolution schon vor 1550 in den Cortes-Akten wiederholt zur Sprache gebracht.” *Haebler*: i. m. 161–162.

³¹ „Die rapide Preissteigerung, ...” *Haebler*: i. m. 15. Megjegyzendő, hogy az *árforradalom* többszöri említése ellenére *Haebler* nem vette fel a *’Preisrevolution’* szóösszetételt könyvének tárgymutatójába.

³² „... immer steigende Warentheuerung ...” *Ranke* nyomán írta *Roscher*: System ... 245; illetve a „... folyvást növekedő »áru drágaság« ...” *Kiss János* fordítása, in: *Roscher*: A nemzetgazdaságtan ... 260.

ben felbukkanhatott. *Helferich* a nemesfémek értékének hullámzásáról írott és 1843-ban kiadott művében³³ gyakran említette a nagy árváltozásokat, példákat hozott a drágaságra és az árak emelkedésére, de kételyt támasztóan fogalmazott a tekintetben, hogy az amerikai pénzbehozatal a 16. század elején forradalmat idézett volna elő³⁴ az árak körében.

Másfél évtizeddel később *Helferich* — immár göttingeni professzorként — tette közzé az 1456–1628 közötti württembergi gabona- és borárakat. *Roscher* révén ekkor már mind az *árforradalom*, mind a '*nagy árforradalom*' fogalma ismertté vált, *Helferich* azonban sem a tanulmányának címében, sem a szövegében³⁵ *nem élt az árforradalom* használatának lehetőségével, noha többször is hangsúlyozta a pénz értékének csökkenését, illetve a nemesfémek értékvesztését. Az angol és a francia ártörténeti kutatások eredményei, illetve az általa fellett és közzétett ártörténeti feljegyzések nyomán olyan alapvető kérdéseket fogalmazott meg, amelyek az árforradalommal kapcsolatos későbbi kutatások során is elengedhetetlenül fontosaknak bizonyultak. Valóban emelkedett az arany ára a középkorban, illetve a középkor végén? A 16. század folyamán mikortól figyelhető meg a pénzértékek csökkenése? Meddig tartott e csökkenés? Bizonyíthatóan milyen mértékű volt e csökkenés?³⁶ Terjedelmi okokból végkövetkeztetésének csupán kis részlete álljon itt: „A nemesfémek értékének 16. századi csökkenése csekélyebb volt annál, amennyit általában feltételeznek. Kevesebb a 150% felettinél. Ennek valamivel több, mint kétharmada az 1560–1600 közötti, a maradék pedig az 1510–1560 közötti szakaszra esik.”³⁷ A nemesfémek értékének a vélnél szerényebb csökkenéséből értelemszerűen mérsékeltébb áremelkedésre lehet következtetni, s ez utóbbi egyik oka lehetett annak, hogy *Helferich* nem vette át az árforradalom fogalmát.

Schmoller, mint fentebb láttuk, a „nagy árforradalom” kapcsán már 1860-ban — nevesítés nélkül — utalt a fogalom használata és értelmezése körüli véleménykülönbségekre, s egy évtizeddel később egyértelműen *Helferich* álláspontját tette magáévá. Az ártörténeti szempontból hasznosítható forráskiadványok, valamint az összefoglaló művek és a rendkívül gazdag helytörténeti irodalom áttekintése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a pénzérték-csökkenés³⁸ terén *Helferich* eredménye a mérvadó. Nem az pénzértékek csökkenését és az árak emelkedé-

³³ *Dr. J[ohan] Helferich: Von den periodischen Schwankungen im Werth der edelen Metalle von der Entdeckung Amerikas bis zum Jahre 1830. Eine historisch-ökonomische Monographie. Nürnberg, 1843. [Reprint 2010.]*

³⁴ „Hierzu kommt aber ein weiteres Bedenken gegen die Behauptung, daß die amerikanische Geldeinfuhr damals die „Revolution in den Preisen hervorgerufen habe.” *Helferich: i. m. 67.* – Kiemelés tőlem B. J.

³⁵ *[Johan] Helferich: Württembergische Getreide- und Weinpreise von 1456–1628, ein Beitrag zur Geschichte der Geldentwertung nach der Entdeckung von Amerika. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft (Tübingen) 14 (1858) 471–502.*

³⁶ *Helferich: Württembergische ... 489.*

³⁷ „Die im sechzehnten Jahrhundert eingetretene Entwertung der Edelmetalle ist geringer, als man sie gewöhnlich annimmt. Sie beträgt wenig über 150%. Davon kommt etwas mehr als zwei Drittel auf die Periode von 1560–1600 und das Übrige auf die Periode von 1510–1560.” uo. 502.

³⁸ *Gustav Schmoller: Die historische Entwicklung des Fleischkonsums, sowie der Vieh- und Fleischpreise in Deutschland. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 27 (1871) 318–319.*

sét vont a kétségbe, hanem — aranyértéken számítva — a 16. századi pénzértékek csökkenésének a mértékét³⁹ tartotta szerényebbnek. Terjedelmes és rendkívül gazdagon dokumentált tanulmányába már nem került bele az árforradalom, viszont többször említette a pénzértékek módosulását, illetve az árváltozások kapcsán áremelkedésekről és az áruk drágulásáról⁴⁰ írt. A 16. század végéhez érve a magas húsárak tényét nem vont kétségbe, annyira nem, hogy az áremelkedésnek tudta be a húsfogyasztás⁴¹ csökkenését. A tengerentúlról beáramló nemesfém, főként az ezüst árfelhajtó szerepében sem kételkedett, de a demográfiai tényezőnek, a népesség számbeli növekedésének⁴² nagyobb jelentőséget tulajdonított.

Az árforradalom és a rá vonatkoztatott jelzők kapcsán vissza kell térni *Roscher* munkásságához, pontosabban nagy jelentőségű közgazdaság-elmélet-történeti⁴³ munkájára kell fordítani a figyelmet. A humanizmus korával kezdődő kötetben a gyakran említett árforradalom időköre a 16. századra korlátozódott; amelyen belül esetenként kiemelt fogalomként⁴⁴ jelent meg az árforradalom. *Georgius Agricola* metallurgiai tudását hosszan tárgyalta és nagyra értékelte, de bírálatként jegyezte meg, hogy a nemesfémeknek a „*nagy világtörténelmi árforradalomban*” betöltött szerepéről⁴⁵ szinte sejtelve sem lehetett. Az *árforradalom* fogalmát már nemcsak a tengerentúlról behozott nemesfémek, hanem a bankügy révén is összekapcsolta Bodin⁴⁶ nevével. Bár a neves francia előd kritikátlan dicséretével⁴⁷ nem vádolható, kétségtelen, hogy az árforradalom kapcsán felvonultatott 16. századi kiemelkedő, illetve rangos személyiségek — mint láttuk Agricola, illetve Luther, Sebastian Frank, Melchior von Ossa⁴⁸ — nézeteinek értékelése során *Roscher* számára az úttörőnek tekintett Bodin álláspontja volt a mérce.

³⁹ „... dann dürfen wir nicht von einer so grossen Geldwertsänderung im 16. Jahrhundert sprechen.” uo. 320.

⁴⁰ „...Geldwertsänderung, ... Geldwertsveränderung, ... Preissteigerung, ... Waarenvertheuerung ...” uo. 320., 328., 336–337., et passim.

⁴¹ uo. 362.

⁴² uo. 328.

⁴³ *Wilhelm Roscher: Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*. München, 1874. [Továbbiakban: *Roscher: Geschichte*]

⁴⁴ *Roscher: i. m.* 94, 143.

⁴⁵ „Sehr ausführlich erörtert Agricola woran der *Werth der Metalle* abhänge. ... Höchst merkwürdig ist es, wie Agricola diese Sätze mit Beispielen vom Zinn- und Eisenmarkte seiner Nachbarländer belegt, aber keine Ahnung zu haben scheint, daß ähnliche Gründe die große welt-historische Preisrevolution der edlen Metalle im 16. Jahrhundert ...” *Roscher: i. m.* 51–52.

⁴⁶ „Außerdem hat Bodnius noch zwei große Verdienste. Er ist der Früheste, welcher die *Preisrevolution* des 16. Jahrhunderts auf ihren Hauptgrund, das vermehrte Angebot der edlen Metalle im Verbindung mit dem gesteigerten Bankwesen, zurückzuführen wußte.” *Roscher: i. m.* 143.

⁴⁷ „Nicht ohne Irrthümer, so daß er z. B. dem Luxusgebrauche von Gold und Silber den Einfluß zuschreibt, die Waarentheuerung zu steigern. Im Ganzen jedoch hat er in dieser Cardinalfrage der Volkswirtschaftslehre nicht allein Bahn gebrochen, sondern zugleich eine Menge secundärer Ursachen der Preisrevolution viel besser gewürdigt, als man es selbst im 18. Jahrhundert zu thun pflegte.” *Roscher: uo.*

⁴⁸ *Roscher: i. m.* 52., 61., 94–95., 120., 139., 143. et passim.

Roscher nagyszabású elmélettörténeti monográfiája, illetve korábban az angol közgazdaságtan történetéről⁴⁹ írt könyvméretű tanulmánya, még inkább azonban alpművének számos kiadása⁵⁰ meghatározó szerepet töltött be az *árforradalom* fogalmának terjedésében. Mint láttuk, az *árforradalom* — mint szakkifejezés — a közgazdasági szakirodalomból átkerült egyes történeti szakmunkákba is, majd — aligha véletlenül — a köznyelvben ugyancsak polgárjogot nyert. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a „Brockhaus” lexikon 1886-ban már helyet adott az *árforradalom*⁵¹ szócikknek, amelynek egyharmada — a kora újkort érintő része — ide kívánczozik: „*Árforradalomnak* nevezik az általános árszínvonal jelentős és tartós emelkedését, kiváltképpen a 16. században bekövetkezett általános áremelkedést. Ez utóbbit a kortárs író, Jean Bodin, az amerikai nemesfémek jelentős beáramlásával magyarázta. Kétségtelen az utóbbi számottevő hatása, de az *árforradalom* a korabeli világgazdaság fejlődésével is összefüggött.”

Időben tovább haladva említendő, hogy az 1893-ban kiadott „államtudományi” — mai szóhasználat szerint inkább közgazdasági — kézikönyv az ártörténeti kutatások múltjának is teret szentelt, ezen belül, a 16. századi árviszonyok ismertetése után esett szó a párizsi búzaárakról, mint a franciaországi *árforradalom* jellemző⁵² jegyeinek hordozóiról.

Az *árforradalom*, mint szakkifejezés, tehát tankönyvben, tanulmányok sorában, lexikonban és szaktudományos kézikönyvben ismert volt akkor, amikor 1894-ben Georg Wiebe doktori értekezésének, majd egy évvel később impozáns monográfiájának címében megjelent.

Az előzmények láttán joggal merül fel az a kérdés, lett-e visszhangja Wiebe művének, s ha igen, milyen fogadtatásra talált az első olyan szakkönyv, amelyeknek középpontjában a terjedő, de csak részben elfogadott *árforradalom*, a tartós áremelkedések álltak.

Az átnézett folyóiratokból a viszonylag gyorsan megalkotott és igen elismerő méltatások képe rajzolódik ki. Nem kizárt, hogy *Kazimierz Rakowski* volt az első, aki vélhetően a fogalom iránti fenntartásból „*ügynevezett árforradalom*”-ról írt, amelynek súlypontját — Wiebe nyomán — nem az árak emelkedé-

⁴⁹ Nem az *árforradalom*, hanem a tágabb értelemben vett közgazdaság-tudomány története szempontjából idézhető autentikus vélemény: „... Roscher tantörténeti főműve ... a lehető leglelkiismeretesebb kutatás eredményeként jött létre, és hosszú időre meghatározta az elmélettörténet-írás standardját ... Ugyanez igaz a szerző »Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre« c. művére is.” *Bekker*: in: *Kautz*: A nemzetgazdaságtan ... 597.

⁵⁰ A „System ...” első kötetének 20. kiadásához még *Roscher* írt rövid előszót 1892 áprilisában. *Roscher*: A nemzetgazdaság ... c. többször említett műve magyarul — Kiss János fordításában — háromszor jelent meg: 1872-ben, 1895-ben és 1912-ben.

⁵¹ „**Preisrevolution** nennt man eine bedeutende, rasch von staten gehende und dauernde Veränderung des allgemeinen Niveaus der Preise, speziell im 16. Jahrhundert eingetretende allgemeine Preissteigerung. Dieselbe wurde schon von dem zeitgenössischen Schriftsteller Jean Bodin für eine Folge des starken Zuflusses von Edelmetall aus Amerika erklärt. Ohne Zweifel hat diese letztere Tatsache wesentlich mit eingewirkt, jedoch steht die Preisrevolution auch mit der ganzen damaligen Weltwirtschaft in Zusammenhang.” Brockhaus Conversations-Lexikon, Leipzig, 1886. 13. Auflage, Bd. 13. S. 259.

⁵² [Wilhelm] Lexis: Uebersicht der Preisgeschichte, in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Hrsg. von J. Conrad – W. Lexis – L. Elster – Edg. Loening. Jena, 1893. Bd. 5. S. 256–257.

sében, hanem a korábbi árarányok igen jelentős átalakulásában, illetve a termékek munkabérek rovására történt eltolódásában⁵³ látta. Wiebe monográfiáját olyan — maradandó értékű — műnek minősítette, amelyik az árforradalom okait a világkereskedelem fellendülésével, a népesség számbeli növekedésével, végül a nemesfém-behozatal ismert következményeivel magyarázta.

A patinás *Historische Zeitschrift* a gazdaságtörténeti művek recenziói között biztosított helyet Wiebe monográfiája ismertetésének. *Karl Rathgen* a historiográfiai visszapillantást⁵⁴ követően kiemelte, Helferich 1843-ban megjelent — fentebb érintett — műve óta nem volt példa arra, hogy német nyelven behatóbban vizsgálták volna a 16. és a 17. század árainak változását. Számos árstatisztikai munkára támaszkodva Wiebe tette meg ezt, sőt nagy szorgalommal maga is gyűjtött 1467–1560 közötti adatokat Münster püspökségének számadáskönyveiből. Formai szempontból bírálta ugyan Wiebe bevezetőjét, de a tartalmi elemek, a gyűjtött és a szakirodalomból átvett táblázatos anyag, s annak használata alapján minden dicséretet megérdemlőnek tartotta a monográfiát.

Áttekintésünk jelen szintjén egyértelmű, hogy Wiebe monográfiájának legrangosabb ismertetője *Gustav Schmoller*⁵⁵ volt. Recenziója önkritikus valómással kezdődött, ugyanis arra mutatott rá, hogy a német nemzetgazdaságtan történeti iskolája meglehetősen távol tartotta magát a tulajdonképpeni ártörténet⁵⁶ művelésétől, bár Helferich jelentős könyvet írt a nemesfémek értékének változásairól, s Soetbeer, majd Lexis bizonyult e munkásság folytatójának, illetve továbbfejlesztőjének. Természetesen egyes országrészeket tekintve születek ártörténeti feldolgozások, de az angol és a francia ártörténeti kutatások eredményeivel nem értek fel. A német gazdaságtörténészek többsége inkább az intézmények történetével foglalkozott, így az ártörténeti kutatás elhanyagolttá vált. Schmoller éppen azért méltatta örömmel Wiebe könyvét, mert úgy látta, hogy a német ártörténetírás Wiebe előtanulmányai, színvonalas kritikái megközelítése és anyaggyűjtése, illetve feldolgozása révén vált egyenrangúvá az angol és a francia elődök eredményeivel. Schmoller szerint Wiebe monográfiája három — elemző-kritikai, illetve leíró, végül az ok-okozati tényezőket feltáró — részből áll. Az ok-okozati tényezők sorában a világkereskedelem, a kereskedelem szervezetének, a népesség számának, a gabonakereskedelem, a mezőgazdasági technika és a termelés, a nemesfémek előállításának és a forgalmazásának változásai, stb. kaptak helyet. Schmoller hű maradt negyed századdal korábbi önmagához, fogalmazványában nem említette meg az árforradalmat, recenzió-

⁵³ „Das Schwergewicht der sogen. Preisrevolution liegt bekanntlich nicht in den Preiserhöhungen überhaupt, sondern in einer weitgehenden Preisumwälzung, in einer Verschiebung des bis dahin geltenden gegenseitigen Verhältnisses der Waarenpreise unter sich und in ihrer Gesamtheit gegenüber den Arbeitslöhnen.” *Kazimiers Rakowski* (Berlin): *Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 1896. 472–477. [Mind a jelen recenzió, mind az alábbiakban hivatkozott ismertetések közül *Wiebe* nevét, s művének címét, vö. jelen írás 8. jegyzetével. *Wiebe* könyvének terjedelme 419 oldal, *Rakowski* recenziójába sajtóhibával került a 719]

⁵⁴ *Karl Rathgen* ismertetésére l. *Historische Zeitschrift* N.F. 42 (1897) 116–118.

⁵⁵ *G. Sch.* (betűjel, minden bizonnyal = *Gustav Schmoller*) ismertetésére l. *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*. 20 (1897) 309–311.

⁵⁶ „Die historische Schule der deutschen Nationalökonomie hat sich bisher von der eigentlichen Preisgeschichte ziemlich fern gehalten.” uo. 309.

ját azonban olyan — Wiebe művéből vett — idézetekkel zárta, amelyekben a nemesfémek kitermelésének jelentős növekedése és az árforradalom, mint szakkifejezés, ugyancsak helyet kapott.

Az árforradalomról szóló Wiebe monográfia legterjedelmesebb ismertetése *Wilhelm Naudé* tollából⁵⁷ származik. Értékelő historiográfiai visszapillantásával egyidejűleg számos olyan bel- és külföldi ártörténeti kiadványra hívta fel a figyelmet, amelyeket Wiebe is hasznosíthatott volna. Naudé az európai gabonakereskedelem⁵⁸ kiváló kutatója volt, de pénztörténeti tájékozottsága ugyancsak rendkívülinek bizonyult. Több ponton bírálta, alapjában véve azonban igen kedvezően ítélte meg Wiebe munkáját, münsteri anyaggyűjtését szakmai nyereségnek tekintette; noha a megőrzött számadások forrásértéke elmaradt a piaci árjegyzéseké mögött. Naudé szerint Wiebe könyve feltétlenül elismerésre méltó, fényes bizonyítéka a szerző tudományos felkészültségének és módszertani iskolázottságának. Számos történésszel és közgazdással ellentétben, akik a korábbi kutatások nyomán közölt számadatok átvételével merész következtetéseket vontak le, Wiebe mértéktartó álláspontra helyezkedett, s a tudomány iránti alázattal remélte, hogy az árforradalom történetének feltárásához néhány maradandó elemmel járult hozzá. Naudé zárszava szakmaszeretettel megfogalmazott óhaj: az árforradalom története és okainak elemzése után Wiebe bárcsak azt tenné vizsgálat tárgyává, hogy az árforradalom milyen hatást gyakorolt Európa népeinek életére. Úgy tűnik, sem a biztató értékelés, sem a későbbi bíráló észrevételek⁵⁹ nem hatottak Georg Wiebe további tevékenységére; Dr. Wiebe a Bochumi Kereskedelmi Kamara jogtanácsosa lett, megírta az intézmény⁶⁰ fél évszázados fennállásának történetét; majd hadba vonult, és 1915 tavaszán elesett⁶¹ az I. világháborúban.

Mint láttuk, Georg Wiebe árforradalomról szóló monográfiája a megjelenést követően osztatlan sikert aratott, az ismertetések íróinak mérlegén az elismerések súlya jócskán meghaladta a bíráló észrevételekét. Közös vonása az ismertetéseknek az is, hogy egyiknek a szerzője sem tüntette ki Wiebét az árforradalom — mint fogalom — felfedezőjének, vagy ha úgy tetszik a bevezetőjének járó babérkoszorúval.

Az árforradalom fogalma Pallasz Athéné módjára aligha pattanhatott ki Georg Wiebe fejéből, miként az is hiba lenne, ha csupán Wilhelm Roscher

⁵⁷ *Wilhelm Naudé* ismertetésére I. Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik. Dritte Folge 13(1897) 769–775.

⁵⁸ Több kötetes művének első része: *Wilhelm Naudé*: Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert: als Einleitung in die Preußische Getreidehandelspolitik. Berlin, 1896. (Acta Borussica).

⁵⁹ A pénzürtékek számítása kapcsán merült fel a bírálat: *Andreas Walter*: Geldwert in der Geschichte. Berlin, 1912. 9. (Klny. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Bd 10 /1912./).

⁶⁰ Georg Wiebe: Die Handelskammer zu Bochum von 1856 bis 1906. Bochum, 1906. (Katalog der Deutschen Nationalbibliothek; [www.http://d-nb.info/gnd/1894423145](http://d-nb.info/gnd/1894423145); Letöltés ideje: 2013. XII. 04.

⁶¹ „Das erste unserer Opfer war Dr. Georg Wiebe. Syndikus der Handelskammer Bochum, der als Hauptmann der Landwehr und Ritter des Eisernen Kreuzes und anderer Tapferkeitsorden am 30. Mai 1915 in Rußland tödlich verwundet wurde.” <http://www.berliner-mennonitengemeinde.de/docs/teil1.doc> Letöltés ideje: 2013. XII. 06.

’nemzetgazdasági alaptanához’, illetve a ’Preisrevolution’ szót tudatosan kerülő Johann Helferich — gyakran és joggal emlegetett — alapművéhez csatolnánk az árforradalmat. Minden jel arra mutat, hogy az árforradalom a nemzetgazdaságtan német történeti iskolájához⁶² köthető, amelynek tagjai nemcsak az elődök⁶³ munkásságára építettek, hanem az angol, a francia és az olasz közgazdasági irodalom eredményeit is hasznosítva alkották meg tan-, illetve szakönyveiket. Történeti képzettségük, klasszikus műveltségük átlagon felülnek bizonyult, Helferich és Roscher egy időben Ranke szemináriumain vett részt. Ranke az elsők között — csúcsteljesítménynek tartott művében⁶⁴ — merített Alexander von Humboldt latin-amerikai kutatásainak eredményeiből, amelyek Mexikó és Potosi⁶⁵ térségének ezüstjére irányították a figyelmet, s a korábbiaknál élesebben világították meg az Újvilágból származó nemesfémek jelentőségét. Alexander von Humboldt egyik későbbi írásában visszatért a nemesfémek közgazdasági⁶⁶ szerepére, tanulmányából kiténik, hogy igencsak tisztában volt az árváltozásokra⁶⁷ gyakorolt hatásukkal, kiváltképpen a 16. századi szerepükkel; számos hivatkozás bizonyítja, hogy ez utóbbi munkája ösztönzőleg hatott Helferich és Roscher műveire.

Roscher nagy tisztelői⁶⁸ — August von Miaskowski és Karl Lamprecht — fordították⁶⁹ Georg Wiebe figyelmét az árforradalom tanulmányozására. A professzori ösztönzések sikereseknek bizonyultak, egy emberöltő múltán a szaktudomány mértékadó kézikönyve is megerősítette, hogy Wiebe átfogó, rendszeres tudományos munkával a 16–17. századi „nagy árforradalom” első monográfus-

⁶² Günther Schmölders: Historische Schule, in: Otmar Issing: Geschichte der Nationalökonomie. München, 1984. 111. et passim. A történeti iskolával foglalkozó, szerteágazó és eltérő mélységű szakirodalomban az sem példátlan, hogy Roscher alapművének ártörténeti alfejezete is említést nyert, Yukihiko Ikeda: A lecture notebook of Wilhelm Roscher with special reference to his published works. In: The German Historical School. Edited by Yuichi Shionoya. Routledge, London and New York 2001. 42. Más tekintetben l. Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle XLIX (2002) 838–857, ezen belül 843–850.

⁶³ A nemesfémek legnagyobb árváltozását hozó 16. századra — az ’árforradalom’ szóhasználat nélkül — l. Karl Heinrich Rau: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre (Lehrbuch der politischen Oekonomie, Bd. I.) Heidelberg, 1841⁽⁴⁾ 180–181. [A mű első kiadása 1826-ban jelent meg.]

⁶⁴ „Déli Európa” fejedelmei és népei, mert erről van szó, nézetünk szerint Ranke művei közt a legfelső polcot foglalja el.” ... „Soha senki jobban ki nem fejezte, meg nem magyarázta a két államalkotás hosszas virulásának, majd hanyatlásának okait.” Marczali Henrik: Ranke Leopold. Budapesti Szemle 85 (1896) 229. sz. 54–55.

⁶⁵ „Herr Alexander von Humboldt hat zuvörderst die eigentlichen Rechnungen von Potosi an das Licht gebracht, ...” Leopold Ranke: *Fürsten und Völker von Süd-Europa im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert. Berlin, 1837⁽²⁾. 352., 357., et passim. (Ranke A. von Humboldt Párizsban, 1811-ben megjelent munkájára hivatkozott.) [Ranke műve bővített kiadásban, kifejezőbb címen jelent meg: Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert. Leipzig, 1877⁽⁴⁾.]

⁶⁶ Alexander von Humboldt: Ueber die Schwankungen der Goldproduktion mit Rücksicht auf staatswirtschaftliche Probleme. Deutsche Vierteljahrs-Schrift 1838. IV. Heft, 1–40.

⁶⁷ uo. 15–17.

⁶⁸ A. v. Miaskowski: Wilhelm Roscher (1817–1894). Deutsche Rundschau LXXXIV (1895) 214–238. [nekrológ].

⁶⁹ „Man kann es freudig willkommen heißen, daß nunmehr ein Schüler Miaskowski’s und Lamprecht’s, G. Wiebe, sich die für unsere Wissenschaft äußerst wünschenswerte Aufgabe gestellt hat, ...” Naudé: i. m. 770.

sává⁷⁰ vált. Természetesen az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a kézikönyv ártörténeti részének irodalomjegyzékéből az elődök neve⁷¹ sem maradt ki. Az a téves vélemény, hogy az árforradalom fogalmával Georg Wiebe ajándékozta, vagy — az ellenfelekre és a kételkedőkre gondolva — fertőzte meg a történettudományt, később s nem a német nyelvű szakirodalom nyomán alakulhatott ki.

Az árforradalom mint gazdaságtörténeti szakkifejezés, ha még nem lett volna ismert, a fordítások révén fokozatosan elterjedt, s teret kapott a gazdaságtörténeti irodalomban; a Georg Brodnitz által elindított⁷² és szerkesztett kézikönyv-sorozat szerzői már többnyire megemlégették. Ártörténeti munkák, tanulmányok, vitairatok (főként az Annales körében), a műfaji meghatározottságból következően adatgazdag monográfiák sora látott napvilágot; a Rockefeller Alapítvány támogatása újabb lökést adott a kutatásoknak, amelyekről, s az 1960-as évek első feléig terjedő folytatásról nélkülözhetetlenül fontos hazai áttekintés⁷³ jelent meg. A 20. század második felében a 16–17. századot felölelő munkákból már nem hiányozhatott az árforradalom. Georg Wiebe árforradalomról írt monográfiája esetenként dekorációs jellegű szakirodalmi adalékká vált, nem biztos, hogy fellapozták, de hivatkoztak rá; természetesen ellenpéldákat is lehet említeni, Hamilton klasszikus művétől⁷⁴ Abel világhírű munkáján⁷⁵ át a közelmúlt egyik ártörténeti kötetéig⁷⁶ bizonyítható, hogy hasznosították, illetve a valóságnak megfelelően⁷⁷ értékelik.

Ami a fogalom tartalmát illeti, a jelenlegi szaklexikonok⁷⁸ *árforradalom* szócikkei⁷⁹ megkönnyítik a tájékozódást, s igen gazdag — zömmel — angol

⁷⁰ „Preisrevolution und Geldentwertung im 16. und 17. Jahrhundert. Die große Preisrevolution der 16. und 17. Jahrh. ist durch die Arbeit von Georg Wiebe zum ersten male einer umfassenden systematischen wissenschaftlichen Behandlung unterzogen worden.” *Theodor Sommerlad* szócikke in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Hrsgg. von Dr. Ludwig Elster (Prof. a. U. Jena), Dr. Adolf Weber (Prof. a. U. München), Dr. Friedrich Wieser (Prof. a. U. Wien). Jena, 1925⁽⁴⁾. Bd 6. S. 1046.

⁷¹ W. Roscher, J. Helfereich, G. Schmoller és E. Nasse, illetve az árforradalomhoz kapcsolható műveik címe. uo.

⁷² *Georg Brodnitz*: Englische Wirtschaftsgeschichte. Jena, 1918. (Handbuch der Wirtschaftsgeschichte).

⁷³ *Zimányi Vera*: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet 4 (1964) 54–67.

⁷⁴ *Earl J. Hamilton*: American Treasure and The Price Revolution in Spain 1501–1650. Harvard University Press, 1934.

⁷⁵ *Wilhelm Abel*: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. Hamburg und Berlin, 1978⁽³⁾.

⁷⁶ *Rainer Metz*: Geld, Währung und Preisentwicklung. Der Niederrheinraum im Europäischen Vergleich 1350–1800. Schriftenreihe des Instituts für bankhistorische Forschung e. V. Bd. 14. Frankfurt a. M. 1990.

⁷⁷ „The first modern, systematic study of the price revolution was written by Georg Wiebe: Zur Geschichte der Preisrevolution des 16. und 17. Jahrhunderts (Leipzig: Duncker & Humblot, 1895).” *Martha White Paas*: The Kipper und Wipper Inflation 1619–23. An Economic History with Contemporary German Broadsheets. New Haven and London, 2013. 1.

⁷⁸ *John Munro*: Price Revolution, in: The New Palgrave Dictionary of Economics, Second Edition. Edited by Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume. New York, 2008. Vol. 6. p. 631–634.

⁷⁹ *N. J. Mayhew*: Price Revolution, in: The Oxford Encyclopedia ... mint fentebb, p. 253–256.

nyelvű szakirodalmat vonultatnak fel; az interneten pedig kifejezetten bőséges tantárgyi kínálat⁸⁰ érhető el.

Magyarországi kitekintés

Wilhelm Roscher fentiekben többször idézett munkájának hazai fordítása nyomán 1872-től bizonyíthatóan ismert a magyar nyelvben is az árforradalom fogalma, Kiss János a főnév jelzős szerkezetű változatait ugyancsak biztos kézzel fordította. Kautz Gyula — mint fentebb láttuk — német nyelvű elmélet-történeti művében már 1860-ban átvette a 'Preisrevolution' szakkifejezést, idővel pedig magyarul is élt vele kevésbé ismert munkájában. Kortársaihoz hasonlóan Kautzot is foglalkoztatta „... a nemes érczek értékváltozása s a pénzértékrendszer megállapításának kérdése...”⁸¹ Roscher nyomán nemcsak az „ókori árforradalmakat” említette, hanem kellő súllyal tért rá a 16. századira is: Latin-Amerika bányáinak „... kiaknázása által oly nagy tömegét az aranyknak és ezüstnek hozták napfényre, hogy ... az egész polgárosult világot átkaroló valóságos” érték- és árforradalom⁸² következett be, mely az összes közgazdasági és forgalmi életet alapjaiban megingatta.” Kautz a 19. század közgazdasági és a rokontudományok irodalmának⁸³ ismeretében, illetve a bontakozó hazai közgazdasági⁸⁴ és statisztikai, illetve gazdaságtörténeti⁸⁵ irodalom nyomán tételezte fel azt, hogy a terjedő árforradalom Magyarországon gazdaságában⁸⁶ ugyancsak éreztette hatását.

⁸⁰ „Economics 301Y1 ... The Era of the European 'Price Revolution', ca. 1520–1640: Inflation and Economic Growth. The Hamilton Thesis on 'Profit Inflation'. Prof. John H. Munro, Department of Economics, University of Toronto, Updated: 28 December 2011. <http://economics.utoronto.ca/munro5/> Letöltés ideje: 2013. 12. 12.

⁸¹ Kautz Gyula: A nemes érczek az emberiség történetében. Akadémiai értekezés. Budapest, 1877. 1.

⁸² Uo. 19. – Kautz értekezésében *valóságos* helyett 'formaszerű' *árforradalom* olvasható. Mivel a 'förmliche Preisrevolution' Roscher művének magyar fordításában is a *valóságos* jelző szerepel, illetve az angol fordításában „real Price Revolution”-ként olvasható, indokoltnak tartottam a módosítást; kiemelés nincs az eredetiben.

⁸³ Az angol, a francia és a német közgazdasági irodalom mellett Humboldt fentebb említett, 1811-ben megjelent „epochális dolgozatát” is többször említette. uo. 19. Jelen esetben a „dolgozat” szó erősen megtévesztő, ui. az „État des mines de la Nouvelle-Espagne” nem tanulmány, hanem könyvrészlet: *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle-Espagne* par. Al. de Humboldt. Tome troisième. Paris, 1811. [ezen belül a IV. könyv XI. fejezete: 192–419.]

⁸⁴ Kautz „Kőrösi – Weisz: Adalékok az árak történetéhez 84–91. l.” utalással hivatkozott Weisz Béla: Adalékok Magyarország árstatisztikájához 1200-tól egész 1800-ig. Függetlenül az „Adalékok az árak történetéhez” írta Kőrösi József. Pestvárosi statisztikai évkönyv 1(1873). [Különnyomat is készült belőle. A szintén Roscher tanítvány Weisz később Földes Béla néven publikált és lett neves közgazdász professzor; számos ártörténeti munka szerzőjeként is ismert.]

⁸⁵ A „Horváth: Ipartörténete 148. l.” Kautz utalására l: Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840.

⁸⁶ „Sőt, hogy hazánk sem maradt érintetlenül, bizonyítják e korabeli országgyűléseink erre célzó nyilatkozatai (például az 1545-kinek a bányászatra vonatkozó fölterjesztésében egyenesen kiemeltetik, hogy mindennek az ára fölment az országban), a XVII. század elejére nézve több rendbeli egykorú krónikaszerű följegyzések, melyekben a javak elviselhetetlen súlyú áremelkedéséről tétetik említés; nemkülönben iparunk és kereskedelmünk történetének ez időbeli számos mozzanatai, melyek határozott pénzértékrosszabbodást jeleznek.” uo. 42.

Az ártörténet kutatását nemcsak a közgazdászok, hanem a gazdaságtörténészek is fontosnak tartották, például Salamon Ferenc szinte költői kérdést feltevé a pénztörténettel együtt hangsúlyozta az ártörténet feltárásának szükségességét: „Az oly mindennapi localis kérdések, minők egy-egy városban a piaci árak, s a legfontosabb nemzetgazdasági kérdések eldöntése, lehetetlen a pénzérték ismerete nélkül. S lehet-e szó addig alapos hazai történetről, míg nemzeti gazdaságunk története nem képezi annak igen kiváló fejezeteit.”⁸⁷

Mivel a nemzetgazdasági szempontok szerény szerepet kaptak a hazai történetírásban, nem meglepő, hogy az árforradalom nem talált visszhangra sem Roscher, sem Kautz írásai nyomán. Wiebe monográfiájának a híre⁸⁸ pedig vélhetően nem jutott el a szerzőhöz és a szerkesztőkhöz akkor, amikor Acsády Ignác megírta az „Ártörténet” szócikket az igen hasznos közgazdasági ismeretár⁸⁹ számára. Az árforradalom közgazdasági indíttatású fogalma a 19. században még a hazai nemzetgazdaságtan sajátja maradt, s e ponton némi ironiával Kautz Gyulától átvehető, hogy az „... *elveket és tantételeket* formulázó ...” tudományagnak nem sikerült „... a gazdaságtörténet eseményeit és kapcsolatait földgöngyvizűségük köréből az *eszmesség* tisztább atmosphaerájába...”⁹⁰ emelni.

Az árforradalom szócikk a „Révai Nagy Lexikona” 1911-ben megjelent kötetében helyet kapott ugyan, de nem a 16. századi áremelkedések kapcsán, hanem feltehetően az ún. drágaság⁹¹ okán, amelyik az 1910-es években⁹² — már az I. világháború előtt! — foglalkoztatta a közgazdászokat. A körükben zajló pénzelméleti vitákra visszatekintve — a nagy világegést követően — „... a nemesfémek szaporodása által előidézett árforradalmak magyarázata” is⁹³ felmerült.

Hajnal István — akinek „...irodalmi tevékenysége ... forradalmi jelenség historiográfiánkban”⁹⁴ — vélhetően az 1920-as évek végén és az 1930-as évek

⁸⁷ *Salamon Ferenc*: Budapest története. Budapest, 1885. III. 88. Korábban is idéztem: *Buza János*: Historiográfiai vázlat 1867–1945 közötti ár- és bértörténetírásunkról. Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. 26 (1977) 199.

⁸⁸ Rendszeresen megjelent közgazdasági szaklapunk a kiadás évében hírt adott Wiebe művéről, de a „Szakmunkák és forrásművek” rovatban a könyv terjedelmét nem közölték. *Közgazdasági Szemle* 19 (1895) 764. Wiebe monográfiájának eredeti példánya a Budapesti Corvinus Egyetem Könyvtárában ma is a kutatók rendelkezésére áll, a szerzeményezés ideje azonban nem állapítható meg. A kötet a Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának átvételével került az egyetemi gyűjteménybe.

⁸⁹ *Közgazdasági Lexikon*: Közgazdasági ismeretek téra három kötetben. Szerk.: Halász Sándor - Mandelló Gyula. Budapest, 1898. I. 265.

⁹⁰ A gazdaságtörténet *földgöngy-izűsége* előtt az eredetiben „... *s ha szabad képletileg magamat kifejeznem ...*” tagmondat áll! *Kautz*: Roscher ... i. m. 21.

⁹¹ „Árforradalom akkor áll be, ha valamely cikk piaci ára a nagy forgalomban beállott és előre nem látott nagy zavarok következtében v. pedig az üzérkedésnek túlhajtása következtében hirtelen nagy emelkedést vagy esést mutat. L. Válság.”

⁹² *Hild Márta*: Heller Farkas és Navratil Ákos a pénz- és hitelélet vitatott kérdéseiről. in: *Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században*. Szerkesztette Rab Virág. Pécs, 2009. 115–134.

⁹³ *Heller Farkas*: A pénzelmélet fejlődése. *Közgazdasági Szemle* XLV (1921) 219. Újabb kiadására l. *Heller Farkas*: *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan? A bevezető tanulmányt írta és a szöveget válogatta Madarász Aladár*. Budapest, 2006. 95–113. [Az árforradalom fogalmának eredetére nem történt utalás. – B. J.]

⁹⁴ *Berlász Jenő*: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása. in: *Berlász Jenő*: *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság (Válogatott tanulmányok)* Szerk.: Buza János – Meyer Dietmar. Budapest, 2010. 256.

elején fellendülő, s egyre gazdagabbá váló ártörténeti szakirodalom ismeretében alkotta meg árforradalom jelentésű, egyedülálló szóösszetételét „árrevolúció” formájában. Lábjegyzetek hiányában csupán feltételezhető az, hogy Ranke nyomán haladt, de már Hamilton monográfiájának hatása sem zárható ki: „A pénz sokasodásának kísérőjelensége az ún. árrevolúció, különösen a gabonaárak emelkedése az 1510-es évektől, a termelőmunka értékelése felmorzsolja a nemesfémek régebben szinte csodás presztizsét. A bányák fokozott mértékben s új technikával teremtik elő a szükséges fémmennyiséget, majd az amerikai ezüstművek is öntik Európába. A spanyol forgalomgazdaság, megfelelő munkaszervezet híján, nem tudja termékenyen felhasználni az amerikai ezüstmennyiséget, szinte csak átfolyt az az országon s idegen áruk formájában érkezett vissza; az északibb társadalmak azonban mohón itták be szervezetükbe.”⁹⁵

Az árforradalomról szóló első magyarországi értekezés Wittman Tibor⁹⁶ munkája. Szerzője az árforradalom és az ártörténet vizsgálatát eszköznek tekintette abból a célból, hogy a kapitalizmus születésének idején „... főleg Európa nyugati és keleti fejlődési egységeinek kapcsolatait ...” állítsa előtérbe. Mint írta: „Ezek megközelítésére is kizárólag egy felszíninek tekinthető talajon, a pénztörténet, közelebbről az »árforradalom« kérdéseinek keretében teszünk kísérletet.”⁹⁷ A nem sokkal később írt bibliográfiai áttekintés szerint Wittman könyve ártörténeti szempontból „elvi fejtegetés”,⁹⁸ amelyik — tegyük hozzá — megírása idejének ideológiai⁹⁹ elvárásait ugyancsak¹⁰⁰ tükrözte. Az árforradalom fogalmának keletkezését nem kötötte évszámhoz, de szintén a 19. század végére tette, miközben az 1920-as évek egyre gyarapodó ártörténeti irodalmának széleskörű ismeretében igencsak lebecsülte¹⁰¹ a megelőző kutatási eredményeket.

⁹⁵ *Hajnal István*: Az újkor története. Egyetemes történet négy kötetben. Szerk.: Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kerényi Károly. Budapest, 1936. 132. (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Budapest, 1988.)

⁹⁶ *Wittman Tibor*: Az »árforradalom« és a világgpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566–1618). Budapest, 1957.

⁹⁷ uo. 5.

⁹⁸ *Zimányi Vera*: Bibliográfiai áttekintés i. m. 67.

⁹⁹ „Első feladatunknak azt tartjuk, hogy ismertessük a nagyobb tradíciókra visszatekintő nyugat-európai ártörténeti kutatások egyes fontosabb eredményeit, összekötve a marxi pénzülmélet idevágó megállapításainak alkalmazásával.” *Wittman*: uo. 5.

¹⁰⁰ Wittman könyve keletkezésének háttérére és legfrissebb értékelésére l. *Anderle Ádám*: Wittman Tibor a magyar történetírásban. *Aetas* 28 (2013) 1. sz. 138–139.

¹⁰¹ „Amikor a múlt század alapvető ártörténeti kutatásai, Soetbeer, Lexis, Avenel, Wiebe és mások művei a XVI–XVII. századi »árforradalom« felfedezésének mámorában egyes történeti következtetések levonását kockáztatták meg, alig jutottak túl az áruk és bérek viszonyának konstatálásán. A polgári történettudomány a XX. században jutott el bizonyos strukturális összefüggések felismeréséhez.” Wittman: i. m. 16. – [Megjegyzést kíván, hogy sem *Adolf Soetbeer*, sem *Wilhelm Lexis* — a matematikusból lett közgazdász professzor — nem folytatott ártörténeti anyaggyűjtést, de az Újvilágból származó nemesfém — főként az ezüst — árfelhajtó szerepét nem vitatták. Sőt, *Lexis* az árforradalom kapcsán félreérthetetlenül utalt arra, hogy a 16. században sem a termelési, sem a közlekedési eszközök nem fejlődtek annyira, mint amennyire megnövekedett a nemesfémek mennyisége. *Wilhelm Lexis*: Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Berlin und Leipzig. 1910. 102., 129., 242., in: Die Kultur der Gegenwart ihre Entwicklung und ihre Ziele. Hrsg. von Paul Hinneberg. Teil II. Bd. X.]

Az „árforradalom” fogalmának közismertebbé válását segítette elő Mak-kai László egyetemes történeti áttekintése, mely szerint a világkereskedelem révén az árak emelkedése a 16. század végére Oroszországot és az Oszmán Birodalmat¹⁰² is elérte. Az árforradalom hazai elemzésének lehetőségére is kitért N. Kiss István, közleményében az ártörténeti irodalom és a hazai levéltári források alapos ismeretében vetett fel fontos módszertani¹⁰³ kérdéseket.

Mint látható, az ártörténeti kutatások iránti igény az 1960-as években merült fel fokozottabban, ekkor került sor az ártörténeti irodalom külföldi bibliográfiák nyomán¹⁰⁴ történő áttekintésére. Közben az árváltozások múltjára is figyelmet fordító régebbi közgazdasági irodalom emlékei elhalványultak, s az árforradalom fogalmának bevezetése — külföldi hatásra — Georg Wiebe nevéhez¹⁰⁵ kapcsolódott. Mivel a közgazdasági elmélet-történeti irodalomban a második világháború után Kautz Gyula „... munkásságát hosszú ideig hatékony homályba borította a hallgatás,¹⁰⁶...” a tanítvány művei nyomán sem irányulhatott Roscher munkáira és a bennük rejlő árforradalom fogalmára a figyelem.

Az angol közgazdasági irodalom képviselői jelentős teret kaptak Zimányi Vera későbbi¹⁰⁷ munkájában, a nemzetgazdaságtan német történeti iskolájáról azonban nem esett szó, így továbbra is a 19. század végéhez és Wiebe nevéhez kötődött az árforradalom¹⁰⁸ fogalma. A nemzetközi kitekintés, a 20. századi — különösen a II. világháború utáni — szakirodalom köre számottevően bővült, természetesen a magyarországi ársorok ismeretében¹⁰⁹ árnyaltabbá vált az összkép, amelyek az árforradalom apályával¹¹⁰ vált teljesebbé.

A rövidre fogott magyarországi kitekintés nyomán joggal várhatja el az olvasó az árforradalmat illetően a szerző állásfoglalását. A pro és kontra vélemények jelentős részének ismeretében megtettem ezt több kiadást megért társ-

¹⁰² *Makkai László*: Középkor. In: A kultúra világa. Az emberiség története. Budapest, 1963. 318–320.

¹⁰³ „Az árforradalom magyarországi hatásának kérdését, jelenlegi ismereteink mellett, csak mint a megoldásra váró feladatok egyikét lehet felvetnünk.” *N. Kiss István*: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550–1650 között. *Történelmi Szemle* 6 (1963) 152.

¹⁰⁴ *Zimányi*: i. m. 54–67.

¹⁰⁵ „Wiebe munkája klasszikussá vált és hosszú évtizedekre rányomta bélyegét az ár- és bértörténeti kutatásokra. A 16–17. század folyamán lejátszódott »árforradalom« okait vizsgálva is lényegében az általa már felvetett magyarázatokat és szempontokat variálták.” u.o. 55.

¹⁰⁶ *Bekker*: in: *Kautz*: A nemzetgazdaságtan ... 584.

¹⁰⁷ *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976. 11–13.

¹⁰⁸ *Zimányi V.*: uo. 13. Magam is így vélekedtem 2004 előtt: *János Buza*: Geldwertverhältnisse bei der monetären Integration und Desintegration im Geldverkehr Ungarns während der Türkenzeit. in: *Bayern – Ungarn Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“* in Passau 15. bis 18. Oktober 2000. Hrsg. von Herbert W. Wurster – Manfred Treml und Richard Loibl. Passau, 2001. 137.

¹⁰⁹ *Zimányi Vera* már 1972-ben megjelent tanulmányában építhetett a sajtó alatt lévő felvidéki* és soproni** ársorokra: **Štefan Kazimír*: Adalék a XVI. és a XVII. századi árak és bérek fejlődéséhez. *Történelmi Szemle* XIX (1976) 167–210., vö. ***Dányi Dezső – Zimányi Vera*: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. A »Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban« c. tanulmányt *Huszár Lajos* készítette. Budapest, 1989. *Zimányi Vera*: A magyarországi ármozgások helye az európai árfejlődésben. *Történelmi Szemle* XV (1972) 378–412.

¹¹⁰ *Zimányi V.*: Magyarország i. m. 14–70.

szerzős¹¹¹ tananyagunkban. Ha azonban egyetlen tényezőre kellene visszavezetnem a 16–17. századi¹¹² árforradalom okát, akkor a nemesfémek — főként az ezüst — mennyiségének megnövekedése mellett törnék lándzsát. Az elődök és a kortársak egy részéhez hasonlóan mindaddig metallista álláspontomon maradtok, ameddig meg nem nevezik azt az árut, amelyik az áremelkedések hordozójává — ha úgy tetszik exportőrjévé — vált. A papírpénzek és a pénzhelyettesítők tömeges elterjedését megelőzően ugyanis a nemesfémek — illetve a belőlük előállított, változatos formát öltő vert pénzek — voltak azok a mindenütt kelendő áruk, amelyek az ármozgások befolyásolóivá váltak.

*

Tanulmányom végleges megformálását az *Alexander von Humboldt-Stiftung* (Bonn – Bad Godesberg) ösztöndíja segítette, ez alkalommal is köszönet a lehetőségért. A felelősség áthárítása nélkül mondok köszönetet kollégáimnak és barátaimnak könyvészeti segítségükért, tanácsaikért, s a tárgyat érintő beszélgetésekért; Dr. habil. K. Lengyel Zsolt igazgató és Mag. Busa Krisztina (Regensburg); Direktor Dr. Dietrich Klose és Mathias Barth (München); Prof. Dr. Hubert Emmerig (Wien); Prof. Dr. Dietmar Meyer; Prof. Dr. Gebei Sándor; Prof. Dr. Gecsényi Lajos, Pál Lajos felelős szerkesztő. Számos intézmény közül köszönettel emelem ki a következőket: Ungarisches Institut – Regensburg, Staatliche Münzsammlung – München, Bayerische Staatsbibliothek (München), Collegium Hungaricum – Wien, Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

TRACING THE „PRICE REVOLUTION”

by János Buza
(Summary)

It is a mistaken view widely repeated in the literature of the price revolution that the term itself of „price revolution” was first written down by Georg Wiebe in 1895. In fact, this pair of words was well known in the economic literature considerably earlier.

In his work published in 1854 — in English: *Principles of Political Economy* by William Roscher. *New York, 1878* — Wilhelm Roscher used the term several times and with additions in multiple versions: Preisrevolution = *Price Revolution*; Preisrevolutionen des Altertums = *revolutions in prices in ancient times*; umgekehrte Preisrevolution = *Price Revolution in an opposite direction*; förmliche Preisrevolution = *real Price Revolution*; große Preisrevolution = *great Price Revolution*; later on he also wrote about the great, world historical price revolution of the precious metals, but he never used the term of price revolution exclusively with reference to the increase of

¹¹¹ Buza János: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. in: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk.: Honvári János. (Társszerzők: Buza János, Draskóczy István, Honvári János, Kaposi Zoltán, Kövér György) Budapest, 2000. ⁽⁴⁾ 86–87.

¹¹² A kora újkori századok számszerűsítését azért tartom indokoltnak, mert a közelmúlt történeti irodalmában jóval korábbi »árforradalom« is helyet kapott. Szűcs Jenő: A gabona árforradalma a 13. században. *Történelmi Szemle* XXVII (1984) 5–33. Természetesen az 1970-es évek elejének árrobbanása a kora újkor áremelkedésére emlékeztette a közgazdászt. Csikós-Nagy Béla: Új árforradalom árnyékában. Budapest, 1978. 239.

prices (he used also for instance Preisveränderungen = *changes in prices*, große Preiserschütterung = *great perturbation in prices*).

The term was consequently adopted by others, among them by Roscher's Hungarian disciple Gy. Kautz, and G. Schmoller (both of them as early as 1860), then by E. Nasse (in 1863) and K. Haebler (in 1888), but the usage did not become general. As far as we know, J. Helferich for instance never used it, and Schmoller also abandoned it after a while.

Yet the spread of the term in public usage is beyond doubt, as is proved by the separate article devoted to it in 1886 by the Brockhaus Conversations-Lexikon; the several editions of Roscher's work cited above, and by the historical synthesis of economic theory (*W. Roscher*:

Geschichte der National-Oekonomie in Deutschland. /A History of Political Economics in Germany/ München, 1874. p. 1085) may have played an important role in this process.

The interest of Wiebe in the history of prices was supported by his professors, K. Lamprecht and especially A. v. Miaskowski. The excellent doctoral dissertation of their disciple was defended in 1894 and published a year later. This first monography of the price revolution was widely acclaimed by the scholarly public, and Naudé encouraged the author to undertake further research, but Dr. Wiebe decided for reasons still unknown to embark on a practical career and became legal consultant for the Chamber of Commerce at Bochum. In 1906 he published a work on the half-century-long history of the Chamber, but no work on economic history written by him is known thereafter.

The details of his biography are not contained in the thick biographical volumes. Georg Wiebe was born on 27 January 1867 in a small town called Morungen in Eastern Prussia (today Morąg in Poland). His father, Leonhard Wiebe was a local tradesman. Wiebe studied at the universities of Breslau (Wrocław, Poland), Tübingen, Berlin and Leipzig; his initial interest in history later turned towards economics. He died as a reservist captain on the Russian front on 30 May 1915.

It was the interwar historiography that elevated Georg Wiebe to the rank of the „father of the price revolution“. Without calling his merits into doubt, it should be stated that the term itself of the price revolution emerged not at the end but around the middle of the 19th century, and its birth can be linked to the historical school of political economics in Germany and its founder, Wilhelm Roscher, who paid a good deal of attention to English and French researches on economic and price history. Although the price revolution became known in Hungary thanks to the translation of Roscher's groundbreaking work in 1872, it remained outside the interests of economic historians until the middle of the 20th century.

The spread of the price revolution as a term known and used worldwide is a process that needs further research.

TÖRTÉNETI IRODALOM

ZWISCHEN LUST UND FRUST

Die Kunst in den Niederlanden und am Hof Philipps II. von Spanien (1527–1598).

Herausgegeben von Caecilie Weissert, Sabine Poeschel, Nils Büttner

Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2013. 275 o.

ÉLVEZET ÉS FRUSZTRÁCIÓ KÖZÖTT

Művészet a 16. századi Németalföldön és II. Fülöp udvarában

1548 októberében a huszonegyedik életévét nemrég betöltő Fülöp infáns a katalóniai Rosas kikötőjéből kihajózva hároméves európai útra indult. Apjának, V. Károlynak célja volt, hogy elsőszülött fiát bemutatva a Német-római Császárság tartományaiban a meglátogatott területek támogatását megszerezze Fülöpnek, egyben előkészítse fia császárrá választását. A németalföldi városok nagyszabású ünnepségekkel fogadták Fülöp és Károly gazdag kíséretét, reményeiket tolmácsolva jövődöbéli uralkodójuk felé. Az infáns udvari történetírója, Juan Cristóbal Calvete de Estrella Fülöp Madridba való visszatérése után összefoglalta az utazás élményeit – a részletes (335 oldalas) beszámoló, *El felicísimo viaje...* címen Antwerpenben jelent meg 1552-ben. Fülöp 1555 és 1559 között ismét Németalföldön tartózkodott, miközben apja lemondását követően a Spanyol Királyság trónjára lépett. A Tizenhét Tartományban tett két hosszú látogatásának hozadéka elsősorban az volt, hogy a korabeli spanyol udvari kultúra és művészet minden más hatáznál nagyobb mértékben fogadta magába a németalföldi mintát.

A *Böhlau* kiadó gondozásában megjelent kötet a 2010-ben az Universität Stuttgart és az Akademie der Bildenden Künste in Stuttgart szervezésében tartott konferencia előadásainak tíz tanulmányra építve a szövegén keresztül mutatja be a II. Fülöp korabeli németalföldi és spanyol udvari művészet jelenségeit. Az 1560-as évek feszült politikai klímája, majd az 1568-ban kitört németalföldi szabadságharc és az 1579-ben szövetségre lépő északi tartományok függetlenségi törekvései természetesen a két fél közti korábbi kulturális cserefolyamatoknak jelentős korlátokat szabtak. II. Fülöp udvarában azonban az uralkodói műpártolás töretlen virágzása és annak eredményei — amelyeknek a sokáig perifériaként kezelt Spanyol Királyság esetében a művészettörténet-írás kevesebb figyelmet szentelt — a spanyol barokk kultúra, a „*siglo de oro*” alapjait vetették meg. A kötet célja így az is, hogy a korábbi történetírói determinizmusokon felülemelkedve (a II. Fülöp világi uralmának a katolikus egyházzal való szoros összefonódásának hatásait korábban sommásan jellemző fogalom pár a *Gegenreformation und Inquisition* helyett ma már a *Konfessionalisierung und Disziplinierung* használatosak a német nyelvű szakirodalomban) a művészettörténeti érdeklődést ismét az Ibériai-félsziget gazdag 16. századi művészeti kultúrájára irányítsa. A tanulmányok problémaérzékenységük mellett bátran nyitnak már bejárt és eddig kevésbé ismert utakat a társtudományokkal való párbeszédnek számára. A szövegek a 16–17. századdal foglalkozó történészek számára is alapvető fontossággal bírhatnak: újfajta módszertani kapaszkodókat nyújtanak azoknak a kutatóknak, akik elsősorban a korszak diplomáciatörténetének, udvari kultúrájának, uralkodói reprezentációjának szentelik figyelmüket.

Caecilie Weissert a kötet nyitó tanulmányában Frans Floris Nicolaes Jonghelinck antwerpeni kereskedő villája számára festett Herkules-sorozatával (1555–56) foglalkozik. A széria darabjainak témája (Herkules tizenkét munkája és a hős más tettei) és a korabeli Herkules-ikonográfia metamorfózisai lehetővé tették, hogy az antik világ hősével a németalföldi politikai helyzet változásai nyomán több társadalmi csoport is azonosíthassa magát. A vászonra festett képek ábrázolásait ma már csak Cornelis Cort metszetei nyomán ismeri a kutatás, amelyekből kiderül, hogy Floris szöveges forrása a 16. században nyomtatásban sokszorosított középkori *Libellus de deorum imaginibus* volt. Ennek volt köszönhető az is, hogy a tizenkét munka közé olyan egyébként „nem kanonikus” képtémák is felvételt nyertek, mint a *Herkules és Antaeus* vagy a *Herkules és Akhelóosz*. 1556 tavaszán az újonnan trónra lépett II. Fülöp is látogatást tett hűséges alattvalója és hivatalnoka, Jonghelinck villájában. A fiatal uralkodó számára Herkules a népét védő, jó fejedelem allegorikus alakjaként tűnt fel, csakúgy, mint azoknak a diadalkapuknak a hőst

ábrázoló szobrain, amelyeket Antwerpen városa emelt 1549-ben az infáns és V. Károly bevonulása alkalmából. A Villa Jonghelinck sorozatán több képen is háttérbe szorítják a hősré Eurüsztheus által kiszabott munkákat olyan jelenetek, amelyeken Herkules a hatalmukkal zsarnoki módon visszaélő mitológikus uralkodókat győz le. A zsarnokölő hős alakjában a nem sokkal későbbi értelmezés szerint már a németalföldi tartományok ellenállási joga fogalmazódott meg a hatalmát önkényesen gyakorló királyukkal szemben. Az elnyomó hatalom ellen harcoló helyi lakosság erős öntudatát, és nyílt azonosulását Herkulesrel Hendrick Goltzius és Cornelis van Haarlem 1589-ben és 1590-ben keletkezett Herkules-ábrázolásai is bizonyítják: a képeken csupán állatbőrt viselő és kezében bunkót tartó hős egy batavus harcos képében jelenik meg. A Római Birodalom ellen 69-ben fellázadó Rajna-vidéki germán népcsoportban a németalföldi lakosság saját elődjét látta. A 16. század végére a képhagyomány a lázadók vezérét, Orániai Vilmost azonosította Herkulesrel, Fülöp és utódainak Spanyolországát pedig a lernai hüdrával, vagy Kerberossal, az alvilág háromfejű kutyájával. Az eredetileg az uralkodó erényeit dicsőítő ciklus hőse a század végére polgári erények viselőjévé, az öntudatos polgár metaforájává vált, s elválaszthatatlanul összefonódott a németalföldi szabadságmozgalommal.

Caecilie Weissert téziseihez hasonlóakat fogalmaz meg Nils Büttner tanulmánya is Cornelis van Dalem tájképeinek a korabeli politikai viszonyokra való utalásainak felfejtésével. A 15. században — az ókori geográfiák és kozmográfiák újrafelfedezése nyomán — a természet tárgyai és a térképek tájai a művészeti érdeklődés központjába kerültek. A tájkép- és vedutafestészet autonóm festészeti műfajjá a 16. századi Németalföldön vált – Itáliában is hazájukat elhagyó németalföldi mesterek művelték először. Az antwerpeni származású Anton van den Wyngaerde 1561-ben érkezett II. Fülöp madridi udvarába, hogy kartográfiai munkái mellett városképekkel ékesítse az El Pardo királyi vadászkastély falait. Fülöp ágensei révén Németalföldön alkotó mesterektől is rendelt tájképeket, így került a Prado gyűjteményeibe Cornelis van Dalem (1530/35–1573) egy festménye is, amelyen sziklás táj előterében pásztorok terelik állataikat. A művészettörténeti kutatás az antwerpeni származású festő csupán néhány munkáját azonosította eddig. A szerző feltételezése szerint Van Dalem 1565-ben született — ma a müncheni Alte Pinakothek gyűjteményében levő — egy majorságot és annak háttérében romos kastélyt ábrázoló festménye reflexió Németalföld kortárs viszonyaira, ugyanúgy, mint az idősebb Pieter Bruegel néhány vászna (*Betlehem-i népszámlálás*, 1566; *Cockaigne földje*, 1567). A kép háttérben feltűnő, omladozó kastély a spanyolpárti főrendek politikai uralmának alkonyát hirdeti, de ugyanúgy nyilatkozik Németalföld kilátástalan politikai helyzetéről is. A harcos kálvinista van Dalem a katolikus főurakkal szemben a protestáns köznemesség és polgárság politikai felemelkedését várta; a történelmi szituációra való reflexiót pedig kötelességének tartotta. Mint kortársai, ő is minden bizonnyal úgy tartotta, hogy a festő munkája a *cognitio orbis terrarum* elősegítője – a kortárs politikai aspektust is beleértve.

A II. Fülöp által a Spanyol Királyság központjává tett Madridtól 40 kilométerre délre fekvő aranjuez-i vidéki kastély kertjeinek kialakítási munkálatai 1561-ben kezdődtek. Ursula Härting az Aranjuez-ről a 16. századból fennmaradt írott és képi források segítségével mutatja ki tanulmányában a kert keletkezésében döntő szerepet játszó németalföldi mintát. Az északi modell átvétele Aranjuez esetében egészen direkt módon történt: Antoine Perrenot de Granvelle, Fülöp tanácsadója, Mechelen érseke és Pármái Margit minisztere küldte kertészét, Jehan Holbecq-et tizenhat munkás kíséretében a madridi udvarba. A korszak botanikai és kertészeti traktátusszerzőinek (Carolus Clusius, Rembert Dodoens, Bernard Palissy) munkáit jól ismerő Holbecq II. Fülöp főkertészeként irányította később Valsain, az Alcázar, az Escorial és a Casa del Campo kertészeti munkálatait is. Holbecq munkájának következménye volt, hogy Aranjuez díszkertjei nem kizárólag az uralkodói reprezentáció eszközei lettek, mint az elsősorban Itália és a Francia Királyság területén létrejött kortársai. Aranjuez-ben a Tajo és a Xarama folyók által bezárt földnyúlványon Holbecq invenciója szerint született meg az ágyások geometrikus rendje által teremtett díszkert (*Jardín de la Isla*), mely egyaránt volt lelőhelye virágkülönlegességeknek, gyümölcsfáknak, haszon- és fűszernövényeknek. A törekvés a teremtett növényvilág különböző fajtáinak a teljességet szem előtt tartó akkumulációjára, annak az uralkodói szándéknak is eredménye, amely az *imitatio dei* eszközeivel teremtette meg saját földi Paradicsomát. A király és családja pihenőhelyeül szolgáló Aranjuez egzotikus állatok (teve, strucc, páva, távoli földrészek madarai) „gyűjtőhelye” is volt; a birtok termékeny gabonaföldei, bő termésű gyümölcsösei, vadban és halban gazdag erdei és tavai valóban paradicsomi állapotokat tükröztek, de utaltak Fülöp világbirodalmának gyakorlatilag kimeríthetetlen gazdagságára is.

A spanyol udvari kertművészet számára kizárólagos mintát nyújtó németalföldi modell mellett a flamand falikárpitok hangsúlyos és a spanyol királyi udvarban ugyancsak exkluzív jelenlétével is számolnia kell a Fülöp-kori művészet kutatóinak. A bécsi Kunsthistorisches Museum Kunst- und Schatzkammer-ének kurátora, Katja Schmitz-von Ledebur tanulmánya az uralkodói gyűjtemények rekonstrukciójával foglalkozó kutatások továbblendítője lehet. A II. Fülöp halálakor felvett inventárium által jegyzékbe vett 701 falikárpit közül a kutatás napjainkra mindössze körülbelül kétszáz darabot tudott azonosítani, ami elsősorban annak köszönhető, hogy az összeírás kevés adattal szolgál a kárpitok eredetére és kinézetére vonatkozóan. A falikárpitok egyszerre szolgálták az uralkodóházak reprezentatív és propagandisztikus céljait. A médiumnak ezt a tulajdonságát a 15. századi burgund hercegi udvarban ismerték fel először. A hagyományt a Habsburg-ház inkorporálta saját udvari kulturális közegébe: már Fülöp infáns 1527. június 5-ei keresztelőjén Krisztus életének jeleneteit és Nagy Sándor tetteit bemutató falikárpitok függtek a valladoldi San Pablo templom főhajójának falain. II. Fülöp uralkodásának kezdetén tehát már gazdag gyűjteményt kapott örökségül, amelyet aztán saját vásárlásaival gyarapított. II. Lajos özvegyének, Mária magyar királynénak 254 darabos brüsszeli falikárpit-gyűjteménye 1571-ben került a spanyol királyi udvarba. A flamand faliszőnyeg-művészet remekeivel Fülöp a Máriánál Binche és Mariemont kastélyaiban tett 1549-es látogatásai alkalmával találkozhatott először. Már erről az útvjáról hazatérve is vitt magával falikárpitokat, de második németalföldi tartózkodása során (1555–1559) már uralkodóként kezdhette meg bevásárlásait. A tanulmány három 1556-os megrendelés rekonstrukciójának szentel komolyabb figyelmet: az antwerpeni Willem de Panne-maker vezette manufaktúrától Fülöp egy nyolcdarabos Apokalipszis-sorozatát és öt Ovidius *Átváltozások*jának jeleneteit ábrázoló kárpitot vett át uralkodásának első évében; a brüsszeli Frans Geubels műhelyének ugyanebben az évben fizetett a spanyol királyi udvar tizenkét — a késő középkori *mille-fleurs* kárpitok hagyományát folytató — levéldíszes, imaginárius tájakat ábrázoló faliszőnyegért. Fülöp második útvjáról való hazatérése után is rendelt németalföldi műhelyektől kárpitokat, de a feszült politikai helyzet által terhelt kulturális kapcsolatok miatt az uralkodói udvar vásárlásai az 1560-as évek végére lezárultak.

A kötet legterjedelmesebb tanulmányában a németalföldi ceremóniális kultúrával, és annak a spanyol udvar számára modellként szolgáló szerepével foglalkozik David Sánchez Cano. Fülöp infánsnak és díszes kíséretének 1548–49-es németalföldi útja során városok sora rendezett pazar bevonulási ünnepélyeket. Juan Cristóbal Calvete de Estrella — a bevezetőben már említett — *El felicísimo viaje...* címet viselő munkája, amely a bevonulásokat és az azok alkalmával emelt díszépitményeket részletesen írta le, a későbbi spanyol udvari ünnepségek mintakönyvévé vált. Calvete írásos tudósítása mellett hasonló mintakönyv szerepe volt Cornelius Grapheus (az antwerpeni bevonulás *directora*) „*Festbuch*”-jának (*Spectaculorum in susceptione Philippi Hisp. Prin...*, Antwerpen, 1550.), amelynek a Pieter Coecke van Aelst rajzai után készült metszetei a bevonulások efemer építményeit és díszleteit ábrázolták. A könyv metszetei mintaképként szolgáltak a spanyol királyi udvar fesztiválszervezői számára. Köztük annak a Juan de Herreranának, aki tizen-nyolc éves udvaroncként ott volt Fülöp kíséretében annak németalföldi útján, és később királya lisszaboni bevonulásának (1581) díszleteit tervezte. Fülöp számára valószínűleg az utolsót: a Madridba két éves távollét után 1583-ban visszatérő uralkodó szigorúan megtiltotta, hogy díszes ünnepségekkel fogadják. Korábban azonban az udvar pompás fogadtatást rendezett a király leendő feleségei, Valois Erzsébet és Ausztriai Anna számára, amikor a menyasszonyok kíséretükkel elérték Madridot. Ausztriai Anna 1570-es madridi és Fülöp ugyanebben az évben történt sevillai bevonulásai alkalmával a fogadó városok élőképekkel várták illusztris vendégeiket: az ún. *tableaux-vivants*-ok, amelyeken a szobrokat színészek helyettesítették, s bújtak mitológiai szereplők bőrébe, elengedhetetlen tartozékai voltak a Németalföldön rendezett bevonulási ceremóniáknak. (Ernő főherceget 1594-es brüsszeli bevonulásakor százfős élőkép fogadta.) A sevillai *entrée* alkalmával egy zömök kapu tetején zenészek öltötték fel Apolló és a Múzsák jelmezét. David Sánchez Cano tanulmánya a napjainkban új lendületet vett ceremóniakutatások — történészek és művészettörténészek által kialakított — szempontrendszere szerint mélyrehatóan elemzi a jelenség elemeinek egyirányú transzportját a két térség között, eredményei pedig új ösztönzésekkel szolgálhatnak az aldiszciplína módszertana számára.

Egy 16. századi németalföldi művész, Willem van den Broecke (humanista néven Paludanus, 1530–1580) megrendelői körének kialakításában szerepet játszó társadalmi stratégiáiba nyújt betekintést a korszak szobrászatának két szakértője, Frits Scholten és Titia de Haseth Möller által írt tanulmány. A mecheleni művészcsaládból származó Paludanus 1557-ben lépett be

az antwerpeni Szent Lukács-céhbe; a város polgárjogát elnyerve, s a helyi humanista kör tagjaként hamarosan a közösség elismert tagjává vált. A valószínűleg viszonylag kis műhellyel dolgozó szobrász a nagy presztízsű, informális értelmiségi társaságon belül kialakított kapcsolatainak köszönhető befolyásos megrendelőit is. A humanista kör egyik központi figurája, II. Fülöp bizalmasa, a spanyol műgyűjtők ágense, az 1568 és 1575 között Dél-Németalföldön tartózkodó teológus, Benito Arias Montano révén került kapcsolatba Paludanus Fernando Álvarez de Toledo-val, Alba hercegével és később a spanyol királyi udvarral is. Míg Paludanus németalföldi kortársai főleg protestáns megrendelőknek dolgoztak, addig ő azon kevés művészek közé tartozott, akik 1566 eseményei után sem fordultak el spanyol katolikus megrendelőiktől. Köszönhető volt ez annak is, hogy Paludanus tagja volt a vallási toleranciát hirdető antwerpeni vallási gyülekezetnek, a *Huis der Liefde*-nek. Műhelye így dolgozott többek között a protestáns János Albert mecklenburggüstrow-i hercegnek, a May-Rembold augsburgi patrícuscsaládnak, de a katolikus Albának is. Paludanus műhelye készítette el a herceg életnagyságnál is nagyobb szobrának talpatzatát és annak reliefdíszét 1571-ben. (A helyiek által a kezdetektől gyűlölt kormányzó Jacques Jonghelinck által kivitelezett szobrát hat évvel felállítás után lerombolták.) Szintén Alba volt a megrendelője a Salamanca melletti Alba de Tormes-i San Leonardo-kolostor számára készült, a templom főhajóját a kórustól és a szentélytől elválasztó alabástrom-kapunak. A Pireneusi-félsziget barokk vallásos művészetére jellemző ún. *reja*-t rendelt II. Fülöp főkamara, Francisco Gutiérrez de Cuéllar is a segoviai katedrális Santiago-kápolnájának bejárati íve alá a Paludanus-műhelytől. A tanulmány egyik következtetése az, hogy szinte kizárólag Paludanus révén került az északi all'antica szobrászati stílus az ibériai területekre.

A Kunsthistorisches Museum 2007 őszén megnyílt kiállításán, majd 2008 februárjától a velencei Galleria dell'Accademia termeiben egymás mellett sorakoztak Tiziano késői alkotói korszakának festményei, köztük a II. Fülöp számára festett *poesia*, a *Danaé* is. Aki napjainkban mind a hat, a spanyol uralkodó megrendelésére készült mitologikus témájú festményt látni szeretné, annak a madridi Pradóba (*Danaé*, 1549–50, *Vénusz és Adonisz*, 1553–54), az edinburgh-i National Gallery of Scotland-be (*Diana és Aktaión*, *Diana és Kallisztó*, 1556–59), a bostoni Isabella Stewart Gardner Museum-ba (*Európa elrablása*, 1559–62) és a londoni Wallace Collection-be (*Perszeusz és Androméda*, 1554–56) is el kell látogatnia. Sabine Poeschel tanulmánya arra tesz kísérletet, hogy a festmények eredeti — tehát a II. Fülöp által meghatározott — elrendezését rekonstruálva mutassa meg, hogy a spanyol király nagyon is érezte az ellentmondást a mitologikus témájú, és erotikával fűtött festmények gyűjtése és a katolicizmust harcosan védelmező politikája között. Bár a szerző feltevése merőben hipotetikus, mégis meggyőzően érvel igaza mellett. A velencei mester úgy gondolta, hogy a sorozat darabjai meghatározott program szerint egy teremben fügnek majd, mint korábbi munkái Alfonso d'Este ferrarai *Camerino d'alabastro*-jában, de azok valószínűleg a madridi Alcázar nyári (északi) szárnyának három sötét, földszinti termében kaptak helyet („*las bóvedas de Tiziano*”). II. Fülöp korából nem maradt fenn sem írott, sem képi forrás, ami a képek elhelyezéséről árulkodik, de Poeschel véleménye szerint abban változás nem történt a 17. század első felében, s így Cassiano del Pozzo beszámolója és egy 1651-ben keletkezett dokumentum is az Ovidius *Átváltozásokjának* jeleneteit megörökítő vásznak eredeti helyét írja le. (Rubens ezekben a helyiségekben másolta a *poesiákat* második madridi látogatása alkalmával 1628–29-ben.) Ezek a kevésbé reprezentatív terek a mindenkori uralkodó személyes használatában álló palotaszárnyban voltak. Mindeközben az inkvizíció képrombolásai során olyan festmények pusztultak el, amelyek témájukban és előadásmódjukban sem jelentettek az egyház számára a *poesiák*-hoz mérhető veszélyt. Az önellentmondás elkerülése végett az uralkodó tehát inkább elzárta a képeket saját apartmanjaiban, s azokkal csak néhányan találkozhattak, köztük a család osztrák ágának tagjai, II. Miksa és a későbbi II. Rudolf császár, akik szintén rendeltek *poesiákat* Tiziano műhelyétől: a Miksának festett *Diana és Kallisztót* és a Rudolfnak készített *Danaét* ma a Kunsthistorisches Museum őrzi. A *poesiák* buja aktjainak elődeit, az Alessandro Farnese *gran cardinale* számára festett *Danaét* és a Guidobaldo della Rovere urbinói kastélyában függő fekvő aktot (*Urbinoi Vénusz*) Fülöp 1548-as itáliai útja során ugyan nem láthatta, de az „ördög műveinek” hírért bizonyosan hallotta. Az *Urbinoi Vénuszt* — elsősorban Daniel Arasse nyomán — bizonyos műértelmezési szinteken szokás egyszerű *pin-up girl*-ként emlegetni, s valljuk be, a Fülöp számára festett *Danaé* érzéki és tökéletesen meztelen aktja esetében is jogos a 20. századi fogalom visszavetítése. A tanulmány végén a szerző a katolikus uralkodó propagandájának elsődleges helyszínét az Escorial reprezentatív tereiben, és templomában jelöli ki, ahol a Tizianótól rendelt vallásos-politikai témájú képek is helyet kaptak. Ezzel szemben a *poesiák* kéjes nőalakjaira az Alcázar föld-

szinti termeinek hűvös boltívei alatti félhomályban csak egy meglehetősen szűk és kiváltságos kör tagjai emelheték tekintetüket.

A nemzeti karakterisztikum keresése egy állam közép- és kora újkori művészeti produkciójában a 19. századi történetírás hagyatéka, mely törekvéseket az újabb kori tudomány sikeresen számolt fel. Ez a célja Bettina Marten szövegének is, aki hat pontban mutatja meg, hogy a II. Fülöp-kori spanyol (udvari) művészet arculatát milyen hagyományok és hatások alakították. 1492-ben elesett Granada, a muszlimok utolsó nyugat-európai védőbástyája; Aragóniai Ferdinánd 1512-ben Navarra elfoglalásával bevégezte a korábbi önálló királyságoknak keresztény uralma alatt való egyesítését. Ezt a királyságot vette át 1516-ban unokája, (Habsburg) Károly, aki udvarába azzal az észak-európai kulturális mintával érkezett, ami egyben saját és utódai ízlésére is döntő hatással volt. A szerző megjegyzi, hogy a helyi késő gótikus hagyomány mellett már Izabella és Ferdinánd korában is erős volt udvari környezetben a németalföldi művészeti nyelv jelenléte. A 15. század végi és 16. század eleji harmadik erős stílustradíciót a mór és az itáliai reneszánsz formakincsét elegyítő ún. platereszk (*estilo plateresco*) jelentette. II. Fülöp preferenciáit ugyan csak meghatározták dédszülei és apja korábbi németalföldi és itáliai megrendelése. Az Ibériai-félszigeten született udvari festők stílusára is a reneszánsz itáliai és északi mesterei gyakorolták a legnagyobb hatást. A Valenciából Fülöp udvarába érkező Alonso Sánchez Coello (1531/32–1588) mestere az 1552 és 1560 között többször is a madridi udvarban tartózkodó németalföldi Anthonis Mor volt. Az Escorial vallásos témájú megrendeléseinek dolgozó Juan Fernandez de Navarrete („El Mudo”, 1526–1579) az 1550-es években utazást tett Itáliában, udvari pályáját pedig Rogier van der Weyden és Tiziano képeinek restaurálásával kezdte. A főleg magánmegrendeléseken dolgozó Luis de Morales (1509/10–1586) vásznainak váltakozóan szikárabb és fátyolos felületei egyaránt árulkodnak a lombard reneszánsz (elsősorban Leonardo) és az északi Quentin Massys körének hatásáról.

A kötet két utolsó tanulmánya a fülöpi korszak ikonikus épületkomplexumával, az Escorialal (1563–1584) foglalkozik. Az Universitát Leipzig művészettörténet tanszékének professzora, Michael Scholz-Hänsel a tudománytörténeti áttekintés mellett a „kolostorpalotát” vallástörténeti kontextusba helyezve számol le azokkal a korábbi, főleg művészettörténészek által képviselt elképzelésekkel, amelyek az Escorial *Gesamtkunstwerk*-jét a „protestáns eretnokség” ellen vívott ellenreformációs küzdelmek szimbolikus központjaként interpretálták. Bár a 19. század végén Carl Justi bonni előadásában már erősen vitatta a Fülöpről az utókor — és főként a korai német protestáns történet- és művészettörténet-írás — által kialakított, és olyannyira hangsúlyozott despota képet, a művészettörténeti szakmában követőkre csak akkor talált, amikor a történetudományokban is a korábbiakhoz képest másképp kezdtek gondolkodni a 16. századi Spanyol Királyságról. Tény, hogy a Yuste kolostorát és a madridi Alcázart egyaránt mintájának tekintő Escorialt 1563-ban, a tridenti zsinat utolsó évében kezdte építtetni az uralkodó, s az épület tekinthető a spanyol katolikus reform központjának. A katolikus vallás számára azonban az Ibériai-félszigeten nem a protestantizmus jelentette a legnagyobb ellenfelet, amit az Escorial Galería de Batallas-ának festett jelenetei is bizonyítanak. Szimbolikus jelentőségű a komplexum építőanyaga, a gránit, amely az új uralkodói központot az Alhambra homokkővel, és gipsztukkóival szemben, annak ellenpólusaként definiálta. Juan de Toledo és Juan de Herrera épülete dísztelenségével (*estilo desornamentado*) már-már tüntet az iszlám művészet hatása alatt álló, s a félszigeten uralkodó platereszk stílus ellen. Scholz-Hänsel javaslata az is, hogy az Itáliában képzett építésszek munkájára ne mint a késő reneszánsz heroikus-klasszikus csúcspontjára, és mégis periférikus jelenségre tekintsen a kutatás. Az Escorial a michelangeleszk építészeti nyelvet követve is sokkal inkább protobarokk emlék, amelynek stíluselemei teljesen megfeleltethetőek a következő évszázadot uraló, s egy korszakot jellemző korstílusnak. Ezenkívül nem tartozik a periféria művészeti produktumai közé sem: az Escorial egyszerre a fülöpi államkatolicizmus monumentuma, és a Trident utáni katolikus reform manifestuma. A szerző célja az tehát, hogy a többek között Ernst Gombrich és Horst W. Janson nagy művészettörténeti összefoglalóiból is kimaradt Escorialt a kutatás a barokk művészet meghatározó emlékeinek sorába emelje, a kánon részévé tegye.

Der Escorial – eine vollendete Architektur címet viseli Ulrich Schulze tanulmánya, amely az épületegyüttest Fülöp birodalmának ideológiai központjaként a római Szent Péter székesegyház és Salamon jeruzsálemi templomának analógiájaként írja le. Az Escorial a spanyol világbirodalom számára ugyanazt jelentette, mint a kereszténység számára a 16–17. században teljesen újjaépített Konstantin-kori bazilika, vagy a zsidóság számára egykor a jeruzsálemi Templom, „ami” a fejekben élő absztrakt fogalomként napjainkra sem veszített szimbolikus-ideologikus jelentőségét.

géből. Az egy nagy körbe foglalható kolostorpalota négyszögű alaprajza mellett egy harmadik, szabályosságával a végtelenséget és egységet szimbolizáló geometriai forma, az egyenlő oldalú háromszög is beírható az alaprajz három kardinális pontja közé: szarvai a főhomlokzat két sarkát és a templom oltárának szentségtartóját kötik össze (írja korábban René Taylor [1967]). A tökéletességet kereső alaprajzi kép mellett, amely Salamon templomát is jellemezte, másban is mintaként tekintett az Escorial ókori elődjére. Fülöp rezidenciáját ugyanúgy, mint Salamon palotáját, a templom köré építtette. Bár az Escorialnak háromszor annyi időre volt szüksége az elkészüléshez, mint a legendák szerint a jeruzsálemi templomnak, méreteit tekintve és párhuzamba állítva a római Szent Péter bazilika másfél évszázadot átölelő építkezéseivel, az a maga korában gyorsnak számító huszonegy év alatt épült fel. Az Escorial első építésze az a Juan Bautista de Toledo volt, aki 1546-tól Rómában Michelangelo oldalán a „*secondo architetto*” posztját töltötte be a Szent Péter-bazilika építkezéseivel. Toledo meghalt az Escorial építkezéseinek megkezdése után három évvel, utódjának, Juan de Herreranának munkáját az uralkodó mindvégig személyes felügyelete alatt tartotta. Fülöp mindenre kiterjedő hatalmát az új építészeti stílus (és típus) megteremtésének ellenőrzésében is gyakorolta. A vallási- és uralkodói központot építő Salamonnal Cabrera de Cordoba, Fülöp életrajzírója is azonosította urát, míg apját, V. Károlyt Dávid király szerepében tüntette fel. II. Fülöp az Escorial gyűjteményeiben hozzátvetőleg 7500 keresztény ereklyét halmozott fel; saját és apja síremlékének felállításával kijelölte a család temetkezőhelyét a San Lorenzo templom kriptájában. Az uralkodóház és a spanyol katolicizmus központját kialakítva teremtett a 20. századig ívelő hagyományt, melyben állam és egyház szoros együttműködésben létezett egymással. Ily módon vált napjainkra az Escorial a spanyol közösségi emlékezet helyévé.

A Németalföld és II. Fülöp udvara közti művészeti transzfer, amint azt a tanulmányok is mutatják, a király elődeinek mintáját követte, majd teljesítette ki. A szabadságháborúk kitérőse a két fél közti kulturális kapcsolatok sérüléséhez vezetett, az északi tartomány függetlenné válásával pedig Németalföld egy részével e kötelék teljesen meg is szakadt. Az Escorial példája is jól mutatja azonban, hogy Fülöp uralkodásának második felében az államkatolicizmus sikeresen alakította ki a céljait szolgáló művészeti nyelvet, amelyben a németalföldi modellnek hatalmas szerepe volt. Az itáliai és németalföldi hagyományok befogadásával a „*siglo de oro*” — amelynek kezdetét a kötet tanulmányait végigolvasva talán helyesebb az 1560-as és 70-es évekre tenni — vallásos és világi művészeti produkciója az európai barokk csúcsteljesítményeivel egyenlő rangra emelkedett. Csak remélhető, hogy a kötet nyomán a művészettörténeti szakma más, korábban szintén periférikusnak tartott jelenségek értékeit bemutatva, méltónak tartja majd azok beemelését is abba a kánonba, amelyből Európa nagy részének kora újkori művészeti teljesítménye mindaddig kizorult.

Ugry Bálint

Julia Anna Riedel

BILDUNGSREFORM UND GEISTLICHES ORDENSWESEN IM UNGARN DER AUFKLÄRUNG

Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II.

Stuttgart, Steiner, 2012. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 77). IX, 611 o.

OKTATÁSI REFORM ÉS SZERZETESSÉG A FELVILÁGOSODÁS KORI MAGYARORSZÁGON

A piarista iskolák Mária Terézia és II. József alatt

Julia Anna Riedel nagyszabású monográfiája a tübingeni egyetemen megvédett doktori disszertáció nyomtatásban megjelent változata. A mű fő célkitűzése, hogy megmutassa: hogyan élte meg a piarista rend a Mária Terézia és II. József irányításával bevezetett oktatási és egyházi reformokat. A disszertáció a „Fenyegetett rendszerek (*Bedrohte Ordnungen*)” című kutatási projekt keretében készült, ezért fő kérdésfeltevése is a projekt központi témájához igazodik: mennyiben jelentett a

piarista rend számára fenyegetettséget a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutista intézkedések hatására megváltozott magyarországi környezet, és milyen stratégiát dolgozott ki a rend e változó világban a további fennmaradásra.

A kötet négy fő részre tagolódik: a bevezető fejezetek után a szerző elhelyezi a piarista rendet a 18. századi magyarországi oktatási környezetben (*Der Piaristenorden im Bildungswesen des Königreichs Ungarn*), majd rátér az oktatási reformok bevezetésére és annak a szerzetesrendekre, elsősorban a piarista rendre gyakorolt hatásaira (*Bildungsreform und geistliches Ordenswesen*). A negyedik rész az összefoglaló fejezeteket tartja össze: a részletes német nyelvű összegzés után angol és magyar nyelven is olvashatóak a dolgozat főbb tézisei. A kötet függelékében néhány, a téma szempontjából fontosnak ítélt forrás olvasható.

A szerző a bevezetőben (1–45. o.) elsőként a dolgozat fent említett kérdésfeltevését ismerteti. Itt nagyon helyesen rámutat arra a sokszor nem eléggé hangsúlyozott tényre, hogy a szerzetesrendeket érintő felvilágosult abszolutista intézkedések hátterében a vezető értelmiségi körök általános szerzetesellenes beállítottsága húzódik meg, így értelmezhetőek a szerzetesközösségeket érintő, sokszor következetlennek tűnő reformok. A piarista rend szerepét a dolgozat hangsúlyozottan a jezsuitákkal párhuzamba állítva tárgyalja: mivel a — magyaros nevével — kegyes tanítórend működése 1773-ig a jezsuitákkal konkurenciában zajlott, a piarista rend által kidolgozott stratégiák is csak a jezsuita rend tevékenységével történő összevetésben értelmezhetőek. Ez a nézőpont dicséretes módon a dolgozat minden fejezetében visszaköszön.

A szerző ezután a dolgozat központi fogalmait veszi sorra: szerzetesrend, szerzetespap, iskola, szekularizáció, katolikus felvilágosodás, jozefinizmus és felvilágosult abszolutizmus. A rövid magyarázatokban arra törekszik, hogy bemutassa: milyen értelemben használja e fogalmakat a következő fejezetekben. E sokszor túl általános magyarázatok többsége a disszertáció publikált változatából kihagyható lett volna. A szerzetesrendek általános típusainak felsorolása például teljesen fölösleges, különösen úgy, hogy a fogalommagyarázat egyáltalán nem tér ki a trienti reformnak a szerzetességre gyakorolt hatásaira, holott közismerten mind a jezsuiták, mind pedig a piaristák e reformtörekvések következtében és azok továbbviteléért szerveződtek. A katolikus felvilágosodás, különösen pedig a jozefinizmus és a felvilágosult abszolutizmus fogalmainak tárgyalásakor a szerző elsősorban a német nyelvű szakirodalomra támaszkodik, a magyar történetírás elméleti következtetéseit nem tárgyalja, holott e munkákat ismeri, és a későbbi fejezetekben fel is használja. Szemléletes viszont az iskola fogalmának tárgyalásakor az a megfogalmazása, mely szerint az iskola szerepének a 18. században bekövetkezett változása úgy ragadható meg, hogy a tanítóra a század első felében a plébános, később viszont az államhatalom meghosszabbított kezékként tekintettek. A katolikus felvilágosodás tárgyalásakor pedig világossá teszi a szerző, hogy e kérdésben a német történetírásnak ahhoz az irányzatához csatlakozik, amely (többek között a dolgozat témavezetője, Anton Schindling által is képviselt módon) ezt a szellemi áramlatot egyfajta stabilizáló tényezőnek tekinti, mely egyrészt a felvilágosodás korának eszméiből táplálkozott, de nem akarta szétfeszíteni a kor politikai és társadalmi kereteit, másrészt egyfajta gyűjtőfogalomként a katolikus egyház reformjéért küzdő szellemi mozgalmakat (janzenizmus, episzkopalizmus, febronianizmus, reformkatolicizmus stb.) fogta össze.

A következő, a kutatás jelenlegi állását bemutató részfejezetben is csak nagyon tömören ismerteti a szerző a magyarországi szakirodalom eredményeit, a különböző irányzatok közötti különbségeket pedig csak a sztereotípiák szintjén (kuruc-labanc ellentét) tárgyalja. Az ezt követő, a dolgozat forrásait bemutató alfejezet viszont világossá teszi, hogy a szerző széleskörű levéltári kutatásokat végzett témája feltárására Budapesten kívül Bécsben és Rómában is, a dolgozat forrásbázisának gerincét pedig a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának vonatkozó iratanyaga alkotja.

A dolgozat következő nagy része (47–236. o.) a 18. századi magyarországi oktatás és a piaristák viszonyát tárgyalja, elsősorban a magyar szakirodalom eredményeinek felhasználásával. Az oktatás helyzetének áttekintése mellett szemléletesen mutatja be azt a konkurenciaharcot, mely a jezsuiták és a piaristák között az 1730-as évektől kezdve zajlott, miután a kegyes tanítórend engedélyt kapott felsőbb iskolák működtetésére is. Az áttekintést igényesen szerkesztett térképek segítik a magyar piarista rendtartományról, a jezsuiták és a piaristák középfokú oktatási intézményeiről, valamint a tankerületekről (68–73. o.). Külön részfejezet foglalja össze a piarista rend magyarországi történetét, az elbeszélést pedig egy, a magyarországi piarista rendházakat bemutató metszetekből álló képgaléria is színesíti (94–114. o.). Ezt követően a szerző összehasonlítja a század második felében tevékenykedő tartományfőnökök életútjait, megerősítve azt, a kutatás

számára már ismert tény, hogy a főként előkelő családból származó tartományfőnökök római tanulmányokkal és sokszor hosszabb külföldi utazással felvértezve irányították a magyarországi piarista rend tevékenységét.

Az ezt követő részfejezet a piarista tanítási módszerrel foglalkozik. Ennek az ismertetésnek a legfőbb érdekessége a piarista tantervek és a központi jezsuita tanterv, a *Ratio studiorum* összehasonlítása. A szerző itt arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyire igazolható az a tézis, mely szerint a piaristák korszerűbb oktatási elveket vallottak magukénak, mint a század közepére már elavultnak számító jezsuiták. Az összevetés izgalmas eredményt hoz: a piaristák egyrészt nagymértékben támaszkodtak a jezsuita rendszerre, különösen a latinoktatás terén mutakoztak jelentős átfedések, idővel pedig a jezsuiták is fogékonyvá váltak a felvilágosodás hatására előtérbe került tudományok (történettudomány, kísérleti fizika, geometria stb.) hangsúlyosabb tanítására. Különösen a század közepi, Córver János tartományfőnök összeállította piarista tanterv azonban már olyan nagy mértékben szerepeltette az új tudományok, mindenekelőtt az „újabb (*recentior*)” filozófia eredményeit, hogy azt még a piarista rendfőnök is kritikával illette. A szerző ezenkívül arra is felhívja a figyelmet, hogy az általános jezsuitaellenes hangulat még inkább megerősítette a Társaság oktatási rendszerének maradiságába és a piarista oktatás korszerűségébe vetett hitet.

Ezután joggal merül fel a kérdés, hogy a piaristák hogyan viszonyultak a felvilágosodás tanításaihoz, így a dolgozat erre a kérdésre is választ keres. Annál is inkább, mert a piaristák fontos társadalmi szerepet töltöttek be a korszakban lelkipásztorként, házitanítóként, szemináriumi tanárnaként, de püspöki titkárként és táborigazgatóként is. Néhány ismert (Benyák Bernát, Horányi Elek, Koppi Károly, Révai Miklós stb.) és kevésbé ismert (pl. Kibling József) magyarországi példán keresztül mutatja be, hogy a Gerencsér István megfogalmazta „piarista felvilágosodáson” valójában a katolikus felvilágosodásnak a piarista renden belüli megnyilvánulását érthetjük az újabb tudományok művelésétől, az egyházi reformgondolatok megfogalmazásán át a politikai publicisztikai tevékenységig. A magyarországi mérsékelt felvilágosodás kutatását a szerző ezen a ponton új szemponttal egészíti ki. Megfogalmazása szerint ugyanis a rendi kereten kívül élő, majd egyes esetekben a rendet elhagyó és világi papi pályára lépő tudós szerzetespap személyében a korszakban megjelenik a „polgári-szerzetes tudós (*geistlich-bürgerlicher Gelehrter*)” — a fogalom magyar fordítását maga a szerző adja az összefoglalásban —, aki a rendjétől függetlenül, önálló egzisztenciális háttérrel tevékenykedik, és válik a mérsékelt felvilágosodás hirdetőjévé. Így sokban különbözik a hagyományos egyházi tudóstól. E réteg kialakulásának háttérében a jezsuita rend feloszlata, József kolostorbezárásai, valamint az oktatás állami felügyelete áll a tanárok fizetésének és nyugdíjának bevezetésével. A szerző szerint bár kötetlenül kívül élő szerzeteseket a Német-római Birodalom más fejedelemségeiben is találunk, a fenti okok miatt a Habsburg Monarchia különösen alkalmas volt e réteg kialakulására.

Az ezt követő harmadik nagy részt, mely a kötet majdnem felét teszi ki (237–510. o.), a szerző az oktatási reform és a szerzetesség viszonyának szenteli. Ezzel kapcsolatban fontos az a megállapítása, hogy az oktatási reform nem mehetett volna végbe egyházi támogatás nélkül. Egyrészt az intézkedések kidolgozásában számos egyházi személy vett részt, másrészt a teljes intézményrendszer államosításának és kizárólag világi tanárok alkalmazásának a korszakban nem voltak adottak a feltételei. Az oktatási reform és a piaristák kapcsolatát pedig az is jól mutatja, hogy a reformok előkészítésében piarista szerzetesek is részt vettek, mint Gratian Marx vagy Piller Celesztin. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy Mária Terézia kifejezetten szövetségesként tekintett a piaristákra oktatáspolitikája végrehajtásában. Már a jezsuita rend feloszlata előtt komoly állami támogatásban részesült a rend, 1773 után pedig négy volt jezsuita iskolát is a piaristákra bízott a Habsburg kormányzat.

Ezt követően a kötet részletesen bemutatja a *Ratio educationist*, három fontos elemet emelve ki az oktatási reformból. Egyrészt kontinuitást képviselt a kora újkori oktatási rendszerrel, ezt a latin nyelv tanításának fontossága is bizonyítja, mely a tanulmányok felét tette ki ezután is. Másrészt megjelent új követelményként a hasznosság elve: az új tantárgyak bevezetése is főként azt a célt szolgálta, hogy a diákokból az állam számára hasznos alattvalók váljanak. Az állami tanfelügyelők kinevezése pedig már a szekularizáció felé vezető útként értékelhető. Itt tér ki a szerző a bevett protestáns felekezeteknek a reformokkal szembeni ellenérzéseire is.

Az előző fejezethez hasonlóan itt is több, a magyar szakirodalomból már jól ismert eredmény bemutatásával találkozunk. Ez érthető, sőt hasznos jellegzetessége a munkának, hiszen az elsősorban a magyar történelemben kevésbé jártas német nyelvű szakközönségnek íródott. A feje-

zet második része azonban számos újdonsággal szolgál a magyar olvasónak is, itt ugyanis a szerző a reformoknak a piaristákra gyakorolt hatását elsősorban rendi források segítségével ismerteti. Fontos megállapítás, hogy a piaristáknak a terézianus reformkorszakban történt fokozott igénybevétele a józsefi intézkedések káros hatásaival párosulva idővel teherterhelést jelentett a rend számára. Azzal, hogy József megtiltotta a római központtal és a szomszédos rendtartományokkal folytatott kommunikációt, valamint korlátozta a tartományfőnök befolyását a provincia irányítására, destabilizálta a piaristák működését. Ezt tovább fokozta a generális szemináriumok felállítása, de leginkább káros következményűnek az az állami törekvés bizonyult, amely szét akarta választani a rendi és az oktatási ügyeket, utóbbiakat a tankerületi igazgatók hatáskörébe utalva. Ehhez járult még több intézmény státusának lefokozása, valamint a lelkipásztori tevékenység korlátozása, mely utóbbi fontos megélhetési forrás volt a rendtagok számára.

A jozefinista szerzetespolitika második hulláma, az 1785 utáni időszak a korábban privilegizált státuszban lévő piaristák számára is egzisztenciális veszélyt hordozott. A szerző részletesen ismerteti azt, a szakirodalomban eddig csak vázlatosan feldolgozott reformtervezetet, mely a rend intézményeinek állami kezelésbe vételét, vagyis végső soron a magyarországi piaristák feloszlását eredményezte volna. Eszerint a piarista oktatási rendszerből korabeli megfogalmazással „szorgalmas tanárok pusztja növendékiskolája (*eine blasse Pflanzschule tüchtiger Lehrer*)” vált volna, az államhatalom tehát teljes mértékben kisajátította volna saját céljaira a piarista intézményrendszert, felszámolva annak szerzetesi jellegét. Ez végül azért nem következett be, mert a rend a szerény alapítványok és a megnövekedett feladatok miatt olyan rossz anyagi helyzetben volt, hogy az állami átvétel ráfizetés lett volna. Így a rend átalakítása 1787-ben végleg lekerült a napirendről.

Az egzisztenciális bizonytalanság természetesen a rend belső életére is káros hatással volt, ahogy azt már a korábbi kutatás is megállapította. A szerző azonban itt is jelentősen kiegészíti az eddig ismert képet a piarista források segítségével. A legfőbb nehézséget a rendi vezetés számára a fegyelem meglazulása jelentette, különösen az a tény, hogy a rendtagok úgy próbáltak menekülni az esetleges feloszlás okozta egzisztenciális fenyegetettségétől, valamint a fokozott igénybevétel okozta leterheltségtől, hogy a rendi kereten kívüli elfoglaltságokat kerestek maguknak (lelkipásztori, magántanítói, pesti egyetemi tanári stb. feladatokat). Hiába szólította fel többször is a rendi vezetést a Helytartótanács a helyzet javítására, érdemi javulást nem sikerült elérni. A magyarországi rendtartomány azonban nem állt tétlenül a létét fenyegető események előtt. Egyrészt a Bécsben tevékenykedő rendtagok segítségével naprakész információi voltak a kormányzat terveiről, másrészt a tartományi vezetés is dolgozott ki reformjavaslatokat a rend működésére, harmadrészt a rendtagok is panaszlevelekkel ostromolták a Helytartótanácsot, sőt még magát az uralkodót is helyzetük javítása érdekében. Ez a szerző szerint részleges eredményeket is hozott: a kormányzat újból engedélyezte a növendékek korábban leállított felvételét, és engedményeket adott a generális szemináriumi képzéssel kapcsolatban is. Ahogy azonban a magyar rendtartományra vonatkozó, szemléletes statisztikák mutatják (479–486. o.), ezek az évek a hanyatlás időszakát jelentik a magyarországi piaristák számára. A jozefinista egyházpolitika továbbélésének jó bizonyítéka, hogy a legtöbben 1790 után léptek ki a rendből.

A kötet összefoglaló fejezete kiemeli a dolgozat legfontosabb téziseit, többek között a piaristák és jezsuiták közötti konkurenciaharcot az utóbbiak 1773. évi feloszlásáig, a piaristák fontos szerepét a magyarországi katolikus felvilágosodás közvetítésében, különös tekintettel a szerző által „polgári-egyházi tudósnak” nevezett társadalmi csoport megjelenésére, a piaristáknak a terézianus egyházpolitikában játszott központi szerepére, és arra a fenyegetettségre, amelyet a magyarországi piarista rendtartomány vezetősége és egyes tagjai tanúsítottak a jozefinista szerzetespolitikának a rendre veszélyes iránya ellen. Bár a kötet adós marad a több helyen ígért összehasonlítással, mely a magyarországi helyzet összevetését célozta volna a Habsburg Monarchia, valamint a Német-római Birodalom más területeivel, a vizsgálat a magyar történetírás számára is fontos kiegészítésekkel szolgál a felvilágosodás korának egyház- és oktatáspolitikai kérdéseihez.

AZ EGRI DOMUS UNIVERSITATIS ÉS LÍCEUM

Oktatás, tudomány, művészet. 1763–2013

Eger, 2013. Líceum Kiadó. 499 o.

Gróf Eszterházy Károly egri püspök által egyetemnek szánt Líceum építése 1763-ban kezdődött el. A 250 éves évforduló alkalmából az Eszterházy Károly Főiskola Szenátusa a 2012/2013-as tanévet, „Eszterházy 250” mottóval, jubileumi évvé nyilvánította. Az ünnepsorozat 2013. június 27-én emelkedett hangulatú Eszterházy-nappal végződött, amelyen bemutatták a reprezentatív diszkötetet.

Hauser Zoltán, a főiskola rektora volt a kötet ötletadója, melynek megjelenésével szimbolikus pont került egy változásokkal teli felsőoktatási folyamat végére. Az intézmény felső vezetése 2013. június 30-án leköszönt. A kiadvány az elmúlt 250 év összegzése, mely méltó keretbe foglalja az Eszterházy Károly Főiskola eddigi történetét.

A kiadvány előkészítése már 2010-ben elkezdődött. A szerkesztőbizottság tagjai: Czeglédi László, Hauser Zoltán, Löffler Erzsébet, Nagy József, Petercsák Tivadar (elnök), aki egyben vállalta a szerkesztés rendkívül nehéz munkáját is. A kötet művészeti tervezője Csontó Lajos. Lektorok: Bosák Nándor, Czeglédi László, Dolhai Lajos, H. Szilasi Ágota, Knapp Éva, Kelényi György, Löffler Erzsébet, Molnár Miklósné, Monok István, Nagy József, Petercsák Tivadar, Szecska Károly. Nyelvi lektorok: Kalcsó Gyula, Zimányi Árpád. A magyar nyelvű szövegek angol nyelvre való fordítását Thomas Cooper végezte el, míg a technikai előkészítés Nagy Sándornéra hárult.

Köszöntőjében Ternyák Csaba egri érsek kiemelte, hogy „első alkalommal kerül sor egy ilyen átfogó kötet megalkotására, amely úgy állít méltó emléket a 250 évvel ezelőtt Egerbe érkezett elődömnök, Eszterházy Károly püspöknek, hogy nem szentel külön cikket személyének. Itt ugyanis minden róla szól.” Hauser Zoltán előszavában a Líceum eddigi történetében a kezdetektől folyamatosan visszatérő, ám hajtóerőként is értelmezhető egyetemalapítási kísérletről szól: „A jubileumi év lehetőség visszatekintve méltatni az eredményekben gazdag múltat, és határozottan üzen a jövőnek is. Ez az örökség kimeríthetetlen erőt sugároz a mai utódoknak ahhoz, hogy az elhatározás beteljesülését szakmailag hitelesen, elkötelezett munkával, évről évre fokozva valósítsák meg az eredeti cél szellemében. Ma az oktatási és kutatási eredmények, a humán és a reál feltételrendszer célérték közeli — olykor azt meghaladó, néhol erősen megközelítő — állapotban lévő 250 év után újra felkeltheti a döntéshozói figyelmet annak érdekében, hogy jó döntéssel igent mondjon az egyetemalapításra!”

A bevezető tanulmányt Bitskey István írta, Eger a barokk-kori Közép-Európában címen. A neves irodalomtörténész azt a jelenséget vizsgálja, miként válhatott a Líceum épülete „szimbolikus reprezentáció megtestesítőjévé” egy kis vidéki városban. Elsőként kísérlete meg azt a nehéz feladatot, hogy Egert elhelyezze egy nagyobb régióban. Véleménye szerint: „A történelmi emlékezet újabban Európa-szerte fellendült kutatásának tanulsága szerint többnyire azok a városok emelkedtek nemzetközi hírnévre, azoknak a neve idézett fel patinás értékeket, amelyeknek valamely központi helyén, centrumában lévő épülete a szimbolikus reprezentáció megtestesítőjévé tudott lenni, valamely eszme hordozójává vált... De miként történt Eger városának szimbólummá válása, mi vezetett — a kiemelkedő történelmi műemléknek megmaradó vár helyett — az újabb korban a tudás palotájának városreprezentáló pozíciójába emelkedéséhez?

A választ a korszak művelődési és mentalitástörténeti viszonyainak, s ezen belül elsősorban az újjászerveződő katolikus egyház oktatáspolitikai törekvéseinek és igényeinek számbavétele adhatja, ezért az alábbiakban — az eddigi bőséges helytörténeti szakirodalom segítségével — azt a fejlődési ívet igyekszünk felvázolni, amely a törökverő végvár fénykorának leáldozása után, a püspökségnek a városközpontba áttelepülésével, a barokk műveltség egyik legrangosabb hazai centrumának létrehozásáig, s általa az egyetemi gondolat kiteljesedéséig vezetett.”

Bitskey professzor gondolatainak kifejtését 1687-tel kezdi, amikor az 1596-tól a települést megszállva tartó törökök kivonultak a városból. Ezt követően a szerző a katolikus egyetemjárás kezdeteiről szól, majd a Telekesy István által 1705-ben nagyszombati mintára megkezdődött papképzésről, noha az alapítólevél közzétételére csak 1709-ben került sor. Telekesy művének bemutatása után arról írt, hogy mit tett utóda, gróf Erdődy Gábor, már kedvezőbb helyzetben Eger újjáépítéséért. Ezt követően érkezett Foglár György kanonok által alapított Collegium Juridicum Foglariumról, amely 1740-ben nyitotta meg kapuit a jogi oktatás szolgálatára.

Az időközben növekvő anyagi és szellemi lehetőségeket az Erdődy örökebe lépő Barkóczy Ferenc aknáztá ki. Bitskey szerint: „A kulturális élet erővonalai az ő időszakában tovább sűrű-

sődtek, s a század közepétől tovább élénkült és színesedett a műveltség összképe a püspöki székvárosban. Barkóczy püspök, aki Rómában végezte papi tanulmányait, barokk pompát teremt székvárosában olasz módra. Eger belvárosának barokk arculata az ő itt töltött éveiben alakult ki. Nevéhez fűződik az egri papképzés új alapokra való helyezése. Ez elsősorban azt jelentette, hogy a kispapok nevelését kivette a jezsuiták kezéből és azt világi papokra bízta.”

Barkóczy művelődési célkitűzéseinek rendkívül fontos állomása volt, hogy 1755-ben megnyílt a város első nyomdája, a Typographia Agriensis. A püspök volt az első, aki egy Egerben létesítendő egyetem tervét megfogalmazta, de annak megvalósítása már utódára, gróf Eszterházy Károlyra hárult, mivel Barkóczyt esztergomi érsekké nevezte ki az uralkodó. Eszterházy püspök sokoldalú aktivitásához jórészt római tanulmányai adták az inspirációt és későbbi tevékenysége szorosan kötődött az itáliai szellemi élethez. Bitskey Isván ezt írja: „Noha ebben elődjéhez hasonlított, mégis merőben különböző egyéniségükből fakadóan több vonatkozásban az övétől eltérő utakon járult hozzá városának, egyházmegyéjének és a régióknak a fejlesztéséhez.”

Dolgozatában a legrészletesebben a Domus Universitas-ról írt, amely nem valósult meg a terézianus és jozefinista egyház- és oktatáspolitikai miatt. A szerző Eszterházy egyetemi tervének ismertetésekor fontos szerepet szánt a korabeli könyvek, eszmék és mentalitás bemutatásának. Újszerű, eddig még mások által meg nem fogalmazott megállapítása, hogy „Bécs államegyházi intézkedéseivel és a németesítő jozefinista elképzelésekkel szemben a magyar főpapok többnyire a nemzeti érzelmeket is fel tudták vonultatni, éppen ezért a bécsi, illetve a római orientáció megítélése a történeti és egyháztörténeti irodalomban korántsem egységes.”

Bitskey István tanulmányának végén nem kerülhette meg azt a sokat vitatott kérdést, hogy Eger „Kis Róma” vagy „Magyar Athén”? A 19. század során Egert többen nevezték „kis magyar Rómának”. A szerző szerint, ha a település 18. századi szellemi életéről leírtakat összegezni kívánjuk, felmerül a kérdés: van-e egyáltalán ezeknek a metaforáknak létjogosultságuk? „Vajon adott-e indokot Eger művelődéstörténete ezekre a minősítésekre?” A szerző szerint nem alaptalan ez a metafora, „amely szellemi, mentalitásbeli kapcsolódást fejez ki, a katolicizmus világgözpontjának kulturális kisugárzó hatását a Kárpát-medence északkeleti régiója felé.”

Más a helyzet a tudomány fellegetteként emlegetett Athén nevének szimbolikus használatával. Joggal írta Bitskey István, hogy: „A város értékeire fogékony figyelem ugyan olykor-olykor felvillantotta az Athén-metaforát, de a kételkedő hangok erősebbek voltak. A város művelődéstörténetének szemügyre vétele inkább azt igazolja: megvolt a lehetősége a 'magyar Athén' megvalósításának, számos komponense létrejött egy magas szintű oktatási és kutatási központnak, de ez végül mégsem teljesedett be, a kor politikai erővonalai ezt nem tették lehetővé. Az eredmények azonban így is számottevőek.”

Ludányi Gabriella két értékes tanulmánya a Líceum építéstörténetéről és az épület freskóiról szól, melyeket a szerző elsősorban az eddigi szakirodalom felhasználásával készített. Rendkívül alaposan tárta fel a Líceum freskóinak képzőművészeti értékeit, illetve azt a filozófiai eszmarendszert, melynek alapján a Vizsgaterem, a Kápolna és a Főegyházmegyei Könyvtár festményei keletkeztek. Az építéstörténet bemutatásakor először a környezetet vizsgálta, hiszen a korábbi évtizedekben több nagyszerű barokk épületet (minorita templom, ciszterci templom, stb.) emeltek. Ezt követően részletesen bemutatta a líceum építésének történetét (1762–1764, 1764–1780, 1780–1782).

Nem kerülhette meg a Líceum tervezőjének kérdését sem. A szerző szerint: „Konkrét tervek híjával az épület kutatói levéltári adatok értelmezése vagy stíluskritikai alapon a Líceum tervezőjeként, építőművészeként hol Fellner, hol Gerl szerzősége mellett törnek lándzsát. Úgy véljük, mint általában, itt is árnyaltabb a kép, és csak a két mester más, ismert munkáinak alaposabb összevetése tisztázhatja majd a vitatott szerzőséget, illetve körvonalazhatja pontosabban Gerl és Fellner szerepét hazánk e nem csak jelentős, de a maga műfajában egyedülálló műemléke építésében, illetve egy Fellner munkásságát teljes terjedelmében és mélységében feltáró monográfia adhat a felmerülő tervező- és mesterkérdésre megnyugtató választ.”

Művészettörténészként úgy ítéli meg, hogy nem tudjuk pontosan, hogy az épület tervezője Fellner Jakab vagy Gerl József. Soós Imre levéltáros az 1960-as évek közepén bizonyította, hogy a tervező nem Fellner, hanem Gerl. A felvetés, hogy a Líceumot Fellner tervezte, Szmrecsányi Miklós művészettörténésztől származik, aki Soós véleménye szerint nem tanulmányozta alaposan a levéltári forrásokat, s ebből adódhat tévedése.

A Líceum művészi berendezése, díszítése az építkezés előrehaladtával lépésről lépésre valósult meg. Ludányi a könyvtár berendezését és freskóját részletesen elemezte. Eszterházy Károly

nem véletlenül választotta a freskó témájául a 17. század közepén lezajló trienti zsinatot, amely a római katolikus egyház megújítását tűzte ki célul. A nevezetes zsinatnak volt mondanivalója Eszterházy korában is, amikor a főpap egyházmegyéje vallásos életének megújításán fáradozott. Konceptióját európai mércével mérve is nagyszerűen oldotta meg Kracker János Lukács és veje, Zach József.

Ezt követően a szerző a vizsgaterem freskójáról, Franz Sigrist alkotásáról szólt, amely a ráció és a tudomány jegyében született. A művész az Eszterházy által megálmodott négykarú egyetem fakultásait ábrázolta (bölcselet, orvostudomány, jogtudomány, természettudomány). Ludányi Gabriella ezt követően a Líceum kápolnájának Anton Maulbertsch freskóját elemezte, amely a hit jegyében született, s a mennyeország szentjeit, valamint a magyar szenteket ábrázolja. Dolgozata összegezeként megállapította: „A három freskót összevetve, a könyvtárterem az egyház megújítására alapozott tudás birodalma... A vizsgaterem szándéka szerint parázs viták és reprezentatív szónoklatok színhelye... Végül pedig ott a kápolna égre nyíló mennyezetével, ahol egyenesen a mennyeországba láthatunk, ahol minden szentek, köztük a diadalmas magyar szentek imádják az Urat.”

Az Európa hírű egri Főegyházmegyei Könyvtár történetével Löffler Erzsébet ismerteti meg az olvasó. A könyvtár történetét beágyazta a hazai bibliotékák 18. századi múltjába. Először bemutatja Eszterházy Károly könyvtárának keletkezését. A főpap célja a gyűjtemény létrehozásával az volt, hogy segítse az általa megálmodott katolikus egyetem megvalósulását. A szerző részletesen ír a könyvtár berendezéséről, majd legértékesebb kincseit tárja az olvasók elé. A gyűjtemény legkorábbi kódexe a 11. századból származik, amely IX. Leó pápa diplomáciai iratgyűjteménye.

Száznegy nyelven található meg a Szentírás, melyek közül legjelentősebb Károli Gáspár bibliafordítása, Szechenyi Molnár Albert által átdolgozva (1608). Kálvin János A keresztény vallás rendszere című alapművét 1561-ben adták ki. A teológiai tartalmú könyvek közül feltétlenül figyelmet érdemel Aquinói Szent Tamás A teológia foglalatosa című munkája (Pádua, 1698). A gyűjtemény imádságos könyveinek legszebbike, egyben a könyvtár leghíresebb kódexe, az úgynevezett Hóraskönyv (*Horae beatae Mariae Virginis*), amely 1500 körül készült Toursban. Megemlítjük, hogy a könyvtár egykori főkönyvtárosa Iványi Sándor és Dercsényi Dezső vezető tanulmányaival a magyar Helikon – Corvina Kiadó hasonló kiadásban megjelentette (Budapest, 1976).

A magyar kulturális örökség egyik gyöngyszeme, a Miskolci-missale (1394), amely a kánon előtti kép festőjéről, Miskolci Lászlóról kapta nevét. A 15. század elejéről származik az Erlauer Spiele elnevezésű kódex, amelynek érdekessége a teológiai értekezések után található misztériumjátékok gyűjteménye. A Dante-kódex (1417) az Isteni színjáték latin nyelvű fordítása, melynek elején Luxemburgi Zsigmondnak szóló ajánlás található. Verancsics Antal egri püspök, később esztergomi érsek Praefacinaléja a 16. század közepéről származik, a könyvnyomtatás feltalálása után kézzel készült mestermű. Albrecht Dürer Az emberi test arányairól című művét, 1591-ben Velencében nyomtatták. A gyűjtemény különösen értékes darabja Mozart egyetlen, hazánkban fellelhető levele, amelyet 1787. augusztus 2-án nővéréhez írt.

Az orvostudományi könyvek között is számos kuriózum akad: Avicenna arab orvos munkája (Velence, 1595), Markhóty Ferenc tulajdonosi feljegyzésével; Andreas Vesalius műve, amely az emberi test anatómiájával foglalkozik. A földrajzi és a csillagászati gyűjtemény is igen gazdag. A gyűjtemény értékes darabja Mikes Kelemen Törökországi leveleinek eredeti kézirata, melyet Bartakovics érsek vásárolt meg Toldi Ferenc irodalomtörténésztől. A könyvtár egyik legbecesebb kincse az úgynevezett Barkóczy-album, amely a 18. századból való. Az állományban több mint ezer úgynevezett liber gradualis található, amely a 17–18. századi szerzetesi egyetemek és főiskolák sajátos kiadványtípusa. A gyűjteményben számos kéziratot is őriznek, többek között Bartalos Gyula írásait.

A szerző Eszterházy Károly könyvgyűjteményének bemutatása után részletesen leírta a könyvtár sorsát az alapító halála után, és bibliotéka könyvtárosaikat. Az első Torner Ignác volt, akit 1777-ben nevezett ki a püspök a gyűjtemény vezetőjének. A 19. század leghíresebb könyvtárosa Montedegói Albert Ferenc, első katalógusát Michalek Manó készítette el, amely nyomtatásban is megjelent. A 20. század legjelentősebb könyvtárosa Iványi Sándor, akit méltán nevezhetünk a gyűjtemény második megalapítójának.

Petercsák Tivadar tanulmánya *Specula-csillagászati múzeum* címmel jelent meg. A párját ritkító csillagászati toronynak, múzeumnak, a csillagászati eszközöknek, a speciális könyvgyűjteménynek, valamint a Líceumban egykor tevékenykedő neves csillagászoknak állít emléket, különös tekintettel Hell Miksára.

Az Érseki Líceum Múzeumának történetével Bujdosné Pap György ismerteti meg az olvasót. Dolgozatában elsőként az elődökről írt, akik a múzeumalapítást elősegítették. Majd a múzeumalapító Bartakovics Béla érsekről szólt, és arról, hogyan gyarapodott a múzeum az érsek életében adományokkal és a főpap vásárlásaival. Ezt követően Samassa József érsek szerepéről, és az Érseki Udvar mecénásairól értekezett, akik a múzeum gyarapodásához jelentősen hozzájárultak, úgymint Ipolyi Arnold, Tárkányi Béla, Foltin János, Pánthy Endre, Bartalos Gyula. A szerző ezt követően az Egri Dalkör azon díjairól, elismeréseiről szól, melyek bekerültek a múzeum gyűjteményébe. Továbbá írt Kovács Mihály hagyatékáról, ami 1893-ban került a múzeumba. Kitért Szmrecsányi Miklós munkásságára, kinek nevéhez fűződik az Egri Érseki Líceum Múzeuma anyagának tárgymutatókkal való ellátása.

Néhány megjegyzés a tanulmányhoz: Nem értünk egyet azzal, hogy a szerző Pánthy Endre adományairól és Bartalos Gyula gyűjteményéről külön fejezetben szólt, pedig a mecénások között korábban felsorolta őket. Szmrecsányi két tárgymutatóját egymás után lehetett volna bemutatni, s nem beiktatni közéjük a múzeum további gyarapodásának történetét. Örömteli, hogy a szerző arról sem feledkezett meg, hogy a gyűjtemény milyen szerepet játszott az egri idegenforgalom vonatkozásában. Közleményének végén pedig az Érseki Líceum Múzeumának utóéletét foglalta össze.

Verók Attila a Líceumban egykoron működő másik jelentős intézmény, az 1755-ben alapított Püspöki, majd Érseki Líceumi Nyomda történetét tárta fel alapításától az 1949-es államosításig. A dolgozat nagy értéke, hogy bemutat néhány egri kiadványt is, amelyek ugyan a nyomdászati szakirodalomban ismertek, viszont mindmáig a nagyközönség előtt rejtve maradtak. Ilyenek a nótárius levelei, vagy Miért nem boldogul a magyar, amelyet Sebők László írt, s 1872-ben jelent meg. Bartalos Gyula 1908-ban publikált Elmúlt az év, feljött a nap. (Mikulás kora) című történeti színműve, öt felvonásban, stb.

Az Egri Papnevelő Intézet történetét Szecső Károly a szakirodalomban elsőként foglalta össze, miután 1945-ben a szeminárium irattára szinte teljesen megsemmisült. Dolgozatában a következőkre tért ki: 1. Hogyan folyt a teológusképzés az egri egyházmegyében a Tridenti zsinattól 1700-ig. 2. A Telekesy püspök szerepe és az által alapított Papnevelő Intézet, amelyben a teológusképzés 1705-ben elindult. 3. A papnevelés Erdődy Gábor és Barkóczi Ferenc püspökök idején (1715–1757). 4. Barkóczy szerepe, aki megreformálta a teológusképzést. 5. Eszterházy idején indult meg a görög katolikus papképzés. 6. II. József egyházpolitikája. 7. A teológusképzés 1790-től 1945-ig.

Nem feledkezett meg a szerző a Theológiai Magyar Olvasó Társaság – Egri Egyházmegyei Növendékpapság Szónoki Iskolájáról sem, amely 1835-ben jött létre. Majd írt a szeminárium épületéről, könyvtáráról, s az Érseki Szent József Internátus múltjáról. Ezt követően megemlékezett az intézmény hírneves tanáiról és hallgatóiról. Végül röviden összefoglalta az egri papképzés anyagi feltételeinek alakulását.

Bujdosné Pap Györgyi tanulmánya Egri Érseki Jogakadémia története, amelyet Foglár György kanonok alapított (1740). A szerző az alábbiakról részletesen szól: Collegium Juridicum Foglarianum alapítása. Az iskola épületei. Oktatás a líceumban. Mária Terézia iskolareformja (Ratio Educationis). II. József intézkedései. A második Ratio Educationis hatása. Alapítványok. Oktatás az 1848–49-es szabadságharc után. Trefort Ágoston reformjai. A kari könyvtár megalakulása. A Jogakadémia a 20. század fordulóján, Az egyesületi élet. A jogászhallgatók létszámának alakulása. Az I. világháború előtti évek bemutatása, majd a nagy világgégés. Helyesebb lett volna, ha e két témát együtt tárgyalja. Az 1918/19. tanév eseményeinek néhány mondatban való összefoglalása, amely így fejeződik be: „A polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság eseményeiben nem vettek részt a diákok, a tanári karból is csak Módy László, aki később lemondott állásáról.” A történeti igazság az, hogy az említetten kívül ebben az időszakban még exponálta magát Altorjai Sándor és Pécsi Jenő, akiket 1919 után fegyelmivel elbocsájtottak állásukból.

Az 1918–19-es forradalmak után a szerző a két világháború közötti időszakról emlékezett meg, kitérve az intézmény megszüntetésére irányuló újabb kísérletre az 1930-as évek jogakadémiai életére, a két világháború közötti tanárok bemutatására. Bizonyos, hogy a sajnálatos fényképcsere (Pálosi Ervin jogakadémiai tanár helyett Pataki János Vidor ciszterci tanár arcképe került) nem a szerző hibája. A tanárok bemutatása után írt az intézmény hallgatóiról, az egyesületi életéről, a diákjóléti intézményekről, az ifjúsági életéről, az öregdiákok egyesületeiről. A tanulmány befejező részében a szerző azt vizsgálta, hogyan alakult a Jogakadémia sorsa a II. világháború idején, s azt követően. Röviden összefoglalta azokat a törekvéseket, amelyek a katolikus egyetem megalakulására irányultak, majd a hallgatóság helyzetéről, az ifjúsági életéről, a sportéletéről szólt.

Közleményének utolsó fejezetében néhány mondatban összefoglalta az 1948–49-es tanév történetét, amikor az államosított jogakadémia Egri Állami Jogakadémia elnevezéssel kezdte meg működését.

Néhány megjegyzés, korrekció: Holik Sámuel az államosítás után csak papi szolgálatot teljesíthetett, nem került más egyetemre. Nem tanult a jogakadémián sem Gárdonyi Géza, (az egri tanítóképző diákja volt), sem Remenyik Zsigmond (a nagyváradi Jogakadémia hallgatója lett, de tanulmányait nem fejezte be).

Bartók Béla dolgozatában a Pyrker László által 1828-ban alapított Egri Római Katolikus Érseki Tanítóképző történetét foglalta össze. Tanulmánya elején megfogalmazta, hogy a meglévő levéltári források és az eddig publikált kis mennyiségű szakirodalom felhasználásával készítette el azt. „A források között a legfontosabbak a Heves Megyei Levéltárban található tanári értekezletek jegyzőkönyvei voltak, amelyeknek 1870-től 1919-ig terjedő anyagát tanulmányoztuk.” Kérdésünk, hogy miért csak 1919-ig, hisz azok rendelkezésre állnak a tanítóképző 1948-ban bekövetkező államosításáig. Nincs nyoma annak, hogy a szerző kutatott volna a Főegyházmegyei Levéltárban is, holott ott 1828-tól 1948-ig található anyag.

A tanulmány írója a képző történetét a következőképpen szakaszolta: Az 1848-ig tartó időszak. A tanítóképző élete az 1848–49-es forradalom és az 1867-es kiegyezés közötti években. A három-, a négy-, a hat- és az öt éves képzés időszaka. A tanítóképző élete a líceummal összekapcsolt oktatás időszakában. A II. világháború utáni változások 1944-től 1959-ig, a képző megszűntetéséig.

Somos Lajos működésének bemutatásakor (1938–1948) nem a róla szó kismonográfiát (Budapest, 2012.), hanem az 1997-ben kiadott Pedagógiai Lexikon III. kötetét használta. A 290. oldalon az alábbiakat olvashatjuk: „A történészek között kiemelkedő volt Trajtler Géza helyismereti bibliográfus is, aki a megyére vonatkozó adatokat gyűjtötte szorgalmasan.” Kiegészítjük ezt az a, hogy a neves igazgató-tanító csak nyugdíjba vonulása után (1948) végzet kutatásokat. Érdekes lett volna írni Trajtler szakirodalmi, történetírói és szépirodalmi munkásságáról is. A 297. oldalról hiányzik halál dátuma (1978).

Bartók Bélára hárult az Egri Római Katolikus Fiú Felső Kereskedelmi Iskola (1921) történetének megírása is. Először arról szólt, hogy az iskola megalapításáig hogyan folyt a kereskedelmi oktatás hazánkban. A szerző az intézmény történetét a következőképpen szakaszolta: Az iskola alapítása (1921–1924). Az Óriás-korszak (1923–1939). Ezt követően a tanulók társadalmi viszonyait elemezte rendkívül alaposan, példamutatóan. Óriás Nándor egyetemi tanári kinevezése után (1939) Angyal Lajost bízták meg az intézmény igazgatásával, aki 1944-ig látta el teendőit. 1946-tól 1948-ig Lénárt János állt az intézmény élén. A dolgozat értékét tovább növelte volna, ha kitér Lénárt tanári és tudományos munkásságára, mert a fejezetben erről alig esett szó.

Az 1828-ban Pyrker János László érsek által alapított Egri Rajziskola történetét Czeglédi László készítette el, a Főegyházmegyei Levéltárban őrzött források és a szakirodalom felhasználásával. Alapos dolgozatának hiányossága, hogy nem említi meg a Joó János által megindított első magyar ipari folyóiratot, a Héti Lapokat (1838) követő, ugyancsak Joó által szerkesztett és kiadott Hetilapokat (1847). Feltétlenül szólnia kellett volna Joó János Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejlése tárgyában (Buda, 1841.) című figyelemre méltó művéről.

A 20. századi egri katolikus egyetem tervéről készített dolgozatában Szecső Károly bizonyította, hogy 1946–1948 között reális lehetősége volt a katolikus egyetem létrehozásának. Sajnálatos, hogy mindezt lehetetlenné tette az egyházi iskolák államosítása. „Az államosítással az egri katolikus egyetem terve lekerült a napirendről. Czapik érsek és Mindszenty bíboros egri katolikus egyetem szervezési tervét a két munkáspárt egyesülése után szovjet mintára megvalósított kommunista diktatúra hiúsította meg, amely nem volt hajlandó tolerálni a világnézeti sokszínűséget a nevelés és oktatás területén sem.”

Nagy József az egri tanárképzés (1948–1990) történetét foglalta össze. Az értékes dolgozat hiánya, hogy nem érzékelteti azt, hogy Magyarországon 1948-tól 1990-ig pártirányítás érvényesült mindenütt, vonatkozik ez az egri főiskolára is. Nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy a főiskolán: „Elsőként a történészeknek sikerült bekapcsolódnia az ország tudományos vérkeringésébe.” Amikor Némedi Lajos vezetésével, Debrecenben megalakult a Pedagógiai Főiskola (1948), olyan kiválóságokat nyert meg oktatóknak, mint Csenky Imre karnagy, Gelei Gábor zoológus, Hortobágyi Tibor botanikus, Kiss Tihamér pszichológus, Papp István nyelvész, Rapcsák András matematikus és Udvarhelyi Károly geográfus. Sajnálatos az is, hogy Hahn István Európa-hírű ókor- és vallástörténész neve kimaradt a tanulmányból, aki 1955–1959 között oktatott az intézményben.

A magyar felsőoktatás 1991–2000 között végbement átalakulásáról egri viszonylatban Hauser Zoltán és Zám Éva készített összefoglalót. A szerzők lépésről lépésre követik azokat a változásokat, amelyek az 1990-es évek elején megkezdődtek. A dolgozat elején a következőket állapítják meg: „Az átalakulásban kiemelkedő a felsőoktatási intézmények szakmai autonómiájának megteremtése, az állami finanszírozás normatívitásának bevezetése, a hallgatói létszám jelentős növekedése és az intézmények tartalmi és szervezeti korszerűsödése. Az autonómia a felsőoktatási intézmények számára felelős szakmai és gazdálkodási önállóságot hozott, de a növekvő feladatok ellátása érdekében az intézményi menedzsment felelősségének jelentős növekedésével is járt.” Megjegyezzük, hogy a főiskolai oktatási struktúra átalakítása azt jelentette, hogy háttérbe kerültek a tanári szakok. Az intézmény jelenlegi vezetői törekednek a tanárképzés becsületének megmentésére, és jogaiba való visszahelyezésére.

A változásokról, amelyek 2001–2012 között zajlottak le az intézményben, Lőrinczné Thiel Katalin, Mátyás Ferenc, Kis-Tóth Lajos és Koncsos Ferenc készített összefoglalót. Dolgozatukban a következő témákról adtak számot: Képzések. Az Eszterházy Károly Főiskola képzési portfóliója. Szakmai gyakorlati képzés. Kutatási és külügyi tevékenység. Az intézmény beruházásai és fejlesztései.

Bár a kiadvány tanulmányainak színvonala változó, és szerencsés lett volna a helyi témákat jól ismerő lektor felkérése is mégis elismerésre méltó vállalkozás, s a maga nemében páratlan. A dolgozatok lektorainak felsorolásánál nem derül ki, hogy név szerint ki bírálta azt. A megjelölésében impozáns, szép kiállítású, kötet értékét nagymértékben növelik a kitűnő fényképfelvételek, amelyek Balogh Ferenc és Szántó György munkái. A kiadványt angol nyelvű összefoglaló, rövidítésjegyzék, irodalomjegyzék, névmutató és a kötetet szerzőinek felsorolása zárja.

Az ismertetett értékes kötetet nemcsak a szakemberek, hanem az oktatás története iránt érdeklődő olvasók figyelmébe ajánljuk.

Szecsó Károly

Pásztai László

A MAGYAR HONVÉDSEREG HARCÁSZATA AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARCBAN

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerkesztő Veszprémy László
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, Budapest, 2013. 270 o.

A 19. század közepének hadtörténetében az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc menete különösen bővelkedik csatákban, ütközetekben és különféle összecsapásokban. Ám hiába múlt el több mint 160 év a történetek óta, az összeütközések többségéről máig nem rendelkezünk térképekkel és egyéb ábrázolásokkal bőségesen illusztrált, az adott levéltári forrásokat és visszaemlékezéseket felhasználó, a modern kor igényeit is kielégítő feldolgozásokkal. Rosszabb esetben csak a korabeli hivatalos, igencsak általános hadijelentések (vagy néha még azok se) állnak rendelkezésre; jobb esetben a résztvevő parancsnokok, alakulatok korabeli jelentései, kitüntetési javaslatok, alparancsnokok, tisztek, közkatona naplói, visszaemlékezései is elérhetőek, amelyek lehetővé teszik, hogy a témával foglalkozó történész (vagy maga a kiadott forrásokat tanulmányozó olvasó) összeállíthassa az összecsapás összetett képét. Ám utóbbi esetben is meg kell küzdeni a korabeli katonai szakszavak és hadászati/harcászati metódusok jelentésével, ami a résztvevőknek szinte természetes volt, ám a jelenkor történészét és olvasóját komoly feladat elé állítja.

E feladatot könnyíti meg jelentősen *Pásztai László* történész új könyve, amely a 19. század közepén alkalmazott harceljárások részletes bemutatásával és elemzésével ismerteti a kor színvonalán álló magyar honvédség harcászatait. A szerző alapos munkát végzett: előlegesen összegyűjtötte a 19. század első felében az Osztrák Császárságban érvényben lévő és fellelhető katonai szabályzatokat, illetve a korabeli magyar hadtudományi munkákat és szabályzatokat 1790 és 1870 között, majd ezek részletes elemzésével ismerteti a különböző fegyvernemek (gyalogosság, lovasság,

tüzérség) önálló, valamint egymással együttműködő harcéljárásait; mindezt pedig a szabadságharcból vett példákkal illusztrálja.

Ahogy ezt a bevezetőben maga *Pásztai László* is írja, eddig még nem készült magyar nyelven ilyen kiadvány, amely a 19. század közepi háború „mesterségbeli részével” foglalkozna. Így még egy olyan, Damjanich János tábornok jelentésében aránylag részletesen leírt összecsapás, mint a példaként felhozott, 1849. április 10-i, első váci ütközet is hagyhat kérdőjeleket az olvasóban, hiszen például hogyan is hajtották/hajthatták végre az alakulatok a város bevételét eredményező rohamot? A folytatásban ehhez hasonló kérdésekre keres és ad konkrét válaszokat is a szerző.

Az első fejezet a korabeli harcászati alapelvekkel foglalkozik. A tűzfegyverek tömeges elterjedésével a 16–17. században már a gyalogság lett a döntő fegyvernem, és e fegyverek minél jobb kihasználására való törekvés hozta létre az ún. „vonalharcászatot”, amely — kisebb változtatásokkal — egészen a 18. század végéig uralta a harcművészetet. E merev és nehézkes módszert söpörte el a francia forradalmi és napóleoni háborúkban alkalmazott ún. „vegyes harcászat”, amelyben a terepviszonyokhoz alkalmazkodó csatárláncok és a gyors mozgásra képes oszlopok kombinációja, illetve a megalakuló összefegyvernemi magasabbegységek (dandár, hadosztály, hadtest) jóval rugalmasabb hadvezetést tettek lehetővé. Az új — később szabályzatokba rögzített — módszer lett aztán Európában egészen a 19. század második feléig a követendő példa, amely szerint az Osztrák Császárság hadereje, illetve az 1848-ban újonnan felállított magyar hadsereg is működött.

A második fejezet az 1848-ban megszervezett honvéd haderő létrehozását taglalja. *Pásztai László* előbb az új hadsereg lépcsőzetes felállításának fokozatait (cs. kir. reguláris magyar ezredek, önkéntes honvédszázlóságok, önkéntes mozgó nemzetőrség és szabadcsapatok, sorozott honvéd- és huszáralakulatok) mutatja be időrendben, majd a honvédsereg magasabb szervezeti tagozódásának, vezényleti nyelvének és szabályzatainak ismertetése következik. A szerző itt számos oldalt szentel az új hadsereg tisztikarának és tiszti-, illetve legénységi állománya kiképzésének, amelyre — a békés kezdeteket leszámítva — legnagyobb mértékben a hadműveleti területen került sor, és e felkészítés illusztrálására sok korabeli példát is hoz.

A harmadik fejezet a honvédsereg fegyverzetével foglalkozik. Előbb a gyalogság különböző gyújtású tűzfegyverei és szuronyai kerülnek ismertetésre (részletesen bemutatva azok használatát és hatékonyságát), majd a hidegfegyverek következnek. Ezt követi a lovasság tűz- és szálfegyvereinek, illetve használatuknak a bemutatása; végezetül a tűzérség lövegeinek, löszereinek, lövegek használatának, illetve az első rakétafegyver, a röppentyű ismertetése. Ezt a részt a műszaki alakulatok fegyvereinek bemutatása zárja.

A negyedik, egyben a legnagyobb fejezet a gyalogság harcászatát taglalja. A gyalogság korabeli harcászati alapegységének, a zászlóaljnak a bemutatása után a szerző előbb a harctéren a gyalogság ellen alkalmazott zárt és nyílt alakzatokat ismerteti. Szó esik itt az előbbi esetekben menetoszlopokról, menetről és irányváltásról, oszlop, tömeg és vonalalakításról, illetve a tűz- és szuronyharcról; míg utóbbi esetben a csatárlánccal, annak alakításáról, mozgásáról és harcáról. Ezt követi a gyalogság lovasság elleni harcának részletezése: tömeg és négyzetalakítás, csatárlánc alkalmazása, tüzelés és közelharc; majd a gyalogság tűzérség elleni módszerei. A fejezetet záró rész a gyalogság tereptárgyak elleni támadásával és azok védelmével foglalkozik. Ide tartoznak a magányosan álló épületek, települések, erdők, magaslatok, tábori erődítmények, „szorulatok” (átkelő), folyók és csatornák, melyeknél különböző harcéljárásokat kellett alkalmazni.

Az ötödik fejezet a lovasság harcászatát ismerteti. *Pásztai László* előbb bemutatja a korabeli nehéz- és könnyűlovasság csapatnemeit és feladataikat, majd a lovasság zárt rendben való alkalmazását. Szóba kerül itt az arcmenet és húzóadás, kanyarodás, oszlop, vonal és tömeg képzése, illetve a roham végrehajtása. Ezt követi a lovasság csatárharcának elemzése, majd a gyalogság, lovasság és tűzérség ellen alkalmazott „fogások” bemutatása. A fejezetet a huszárság „alapfeladatának” számító portyázás és felderítés ismertetése zárja.

A hatodik fejezet a tűzérség harcászatát elemzi. A szerző előbb ismerteti a korabeli tűzérség csapatnemeit (tábori-, vár-, ostrom-, partvédő-, és hajó tűzérség), majd a témaköréhez leginkább tartozó tábori tűzérség lövegeinek és ütegszervezetének bemutatásával foglalkozik. Ezt követi a tűzérség harctéren való alkalmazásának taglalása: menetsebesség, felállítás, tűzhatás, támadásban és védelemben való módszerek, harc hegyvidéken, és a röppentyűk használata. A fejezet zárását a tűzérség gyalogság, lovasság és ellenséges tűzérség elleni fellépésének ismertetése adja.

A hetedik fejezet a három fegyvernem harcrendben való helyéről és feladatáról szól. Ez a rész a fegyvernemek együttműködését, a korabeli, ún. „kombinált taktikát” mutatja be, amelynek alkalmazása eldöntötte az összecsapásokat. *Pásztai László* mindezt egy akkori „tankönyvi pél-

dán” illusztrálja, majd szól az ún. „katonai állásról”, a gyalogság és lovasság, a gyalogság és tüzérség, valamint a lovasság és tüzérség együttműködéséről; a támadó és védelmi harcokról: az áttörésről, harcászati megkerülésről, illetve a bekerítés elhárításáról; illetve a harc befejezéséről: az üldözésről és a visszavonulásról. A fejezetet a hadicselekről szóló, példákkal bőségesen illusztrált rész zárja le.

A nyolcadik fejezet a menet és menetbiztosítás kérdéskörét járja körül. A szerző előbb ismerteti a különböző menetsebességeket és lehetőségeket, majd a menetek korabeli osztályozását. A fő részt maga a menetbiztosítás alkotja, különböző szinteken (egységek, illetve magasabb-egységek: dandár, hadosztály, hadtest, illetve végül hadsereg) bemutatva, számos példával.

A kilencedik fejezet a táborozással és táborőrizettel foglalkozik. Itt előbb bemutatásra kerül a fegyvernemek előírt helye a táborban, majd a táborőrizet, és annak ellátása a gyalogság, a lovasság, és végezetül a tüzérség részéről.

A kötet végére érve összefoglalójában *Pászt László* megállapítja, hogy az újonnan szervezett magyar honvédség, bár mindvégig számos „gyermekbetegséggel” küszködött, alapvetően a korabeli szabályzatoknak megfelelően kiképzett, az akkori harceljárásokat alkalmazó, a kor színvonalán álló haderő volt, amelyről a (tárgyilagosabb) ellenfelek is elismeréssel nyilatkoztak. A kor bonyolult manővereinek megértését szolgáló, számos korabeli, illetve a szerző által készített nívós képpel, illusztrációval és táblázattal ellátott színvonalas kiadványt levéltári és irodalomjegyzék, személynévmutató, valamint angol és német nyelvű rezümé zárja.

A kötetben, mint minden munkában, előfordulnak betűhibák, elírások és kisebb tévesztések is. A magyar oldalra álló sorszerezi alakulatokból csak egy (a cs. kir. 61/3. zászlóalj) volt csonka (2 század), nem kettő (16. o.). Az önkéntes mozgó nemzetőrség említésénél elmaradt felállításának dátuma, 1848. augusztus 13. (16–17. o.). Az 1848. szeptember 16-i országgyűlés csak a 127 fő utáni 2 újonc kiállításáról intézkedett, a sorozást még nem rendelte el (17. o.). Az 1842 M „kamrás puskát” magyar oldalon nemcsak a székely határőrök, de a vadászok is használták (35. o.). Sáfrány Mihály az 1. hatfontos lovasüteg tüzemestere volt, nem az 1. hatfontos gyalogüteg (49. o.). 1849. március 5-én gróf Leiningen-Westerburg Károly még csak őrnagy és a 19. sorgegyezred 3. zászlóaljának parancsnoka volt, nem tábornok és dandárparancsnok (77. o.). Meszéna Ferenc 1848 végén őrnagy és a Perczel-hadtest tábornoki főnöke volt, nem alezredes és segédtsiszt; az említett móri ütközet döntő rohamában pedig a cs. kir. 7. vértesezred is részt vett (91. o.). A kápolnai csatában Karsa Ferenc őrmester már az 52. honvédzászlóaljban szolgált (97. o.). Máriássy János alezredes 1849 február végén már hadosztály- és nem dandárparancsnok volt (112. o.). Az 1849. július 2-i már a második komáromi csata volt (147. o.), nem az első. A losonci rajtaütés 1849. március 24-én és nem 25-én volt (156. o.). 1849. június 21-én Perednél valóban nem voltak ott a 14. (Lehel) huszárezred századai (ahogy a 13. (Hunyadi) huszárezred sem), a 17. (Bocskai) huszárezred 1. osztálya viszont a csatában részt vevő II. hadtest kötelékébe tartozott (185. o.). Philipp Bechtold altábornagy 1848. szeptember 8-án lemondott a délvidéki magyar csapatok parancsnokságáról és elutazott, így szeptember 21-én már nem lehetett ott Szenttamásnál (185–186. o.). Voigt Vilmos főhadnagy Nagysallónál már az I. hatfontos lovasüteg és nem a II. hatfontos gyalogüteg parancsnoka volt, mivel utóbbi a tápióbicskei ütközetben lényegében megsemmisült (186. o.). A kishegyési ütközet 1849. július 14-én és nem 17-én (188. o.); míg a debreceni ütközet augusztus 2-án és nem 3-án volt (189. o.). A II. hadtest lovashadosztálya június 20-án csak 8 századnyi cs. kir. lovasságot futamított meg, nem két ezrednyit (191. o.). A túrócsentmártoni rajtaütés 1849. június 22-én történt (224. o.). A cs. kir. fővezér neve pedig helyesen: Alfred zu Windisch-Grätz, és nem Windisgrätz (208., 256. o.).

A fentiekén kívül engedtettség meg a recenszensnek néhány hosszabb lélegzetű megjegyzés is. *Pászt László* kiváló munkája a korabeli szabályzatokra, hadrendekre, és a harctéri situációk illusztrálásánál zömmel a későbbi visszaemlékezésekre épít. Ezek általában véve valóban helytállóak, de ahogy a szerző maga is több helyen érzékelteti, nem mindig. Ezért a későbbiekben, főként az egyes összecsapások esetében, célszerű majd külön vizsgálat alá vetni őket. Így elkerülhetők lesznek a most felmerülő ellentmondások és tévedések is. Első példaként a VIII. (később V.) honvéd lovasüteg problémakörét érinteném. A korabeli szabályzat 1848-ban ütegenként valóban 1–2 tiszt alkalmazását írta elő (159. o.), de a nevezett ütegnél 1849. június 27-én már 4 szolgált (ütegparancsnok, szekeresparancsnok, tüzérségi ellátótiszt, és még egy hadnagy külön beosztás nélkül), így a Mack-féle szabályzat 5 előírt tisztje is mindjárt érthetőbbé válik (219. o.). Ami pedig az üteg 1849. július 2-i pusztulását illeti, a Zámory Emil-féle visszaemlékezés több helyen „sántít”: a korabeli források szerint az üteg parancsnoka, Csányi Márton főhadnagy már április eleje

óta szolgált itt, és bátor, harcedzett tisztnek számított. Így nem is rontott előre „felelőtlenül” fedezet nélkül, ugyanis a 2. (Hannover) huszárezred egyik (valószínűleg az 1. őrnagyi) osztályának a támogatásával tört előre a kijelölt pontra. Érdekes, hogy az előbbi huszárokat (az üteghez hasonlóan), ellentétben a 3. (Ferdinánd) huszárezred két osztályával (az egyiknek, a 2. őrnagyi osztálynak éppen Zámory százados volt a parancsnoka...) egyáltalán nem zavarta az előrenyomulásban a hivatkozott visszaemlékezésben szereplő ún. „széles, mély árok” (valószínűleg a Szila-patakról van szó)... Így itt inkább a támogató csapatok elkéséséről van szó, mint „felelőtlen tüzérekről” (166., 187. o.). Az üteg viszont a túlerejű cs. kir. lovasság támadása miatt (amely előbb szétverte a Hannover-fedezetet) lényegében valóban megsemmisült, mivel súlyos személyi vesztesége mellett 6 ágyúja és 3 lőszerkocsija is az ellenség kezére került (egy lőszerkocsi pedig felrobant), ellentétben az állítottakkal (166., 187. o.). (Az eset után Csányi a XV. gyalogüteg parancsnoka lett, és később százados is előléptették, így aligha öt hibáztatta a vezetés...) Ami pedig a hadrendi anomáliákat illeti: a tavaszi hadjárat alatt az új, Görgei-féle hadrend csak április 4–5-től lépett érvénybe, így (a visszaemlékezések döntő többségében állítottakkal ellentétben) a hadműveletek kezdetén még a Vetter-féle volt érvényben, ezért Leiningen dandára Tápióbicskénél valóban rendelkezett még egy (a II.) 12 fontos üteggel (185. o.).

Érdekes még a szerző azon megjegyzése is, hogy a tábori erődítések esetében mind Győr június 28-i, mind Komárom július 2-i védelmét sikertelennek minősíti (119. o.), pedig az előbbi esetben a második védelmi vonal feladását csak egy megkerülés kényszerítette ki késő délután, míg a második esetben csak a jobbszárny 3 elővédmű került (ideiglenesen) ellenséges kézre; a fő védelmi sáncvonalat a támadók meg sem tudták közelíteni. Hasonlóképp: bár a szerző szerint a magyar felderítés végig jól működött (237. o.), a szabadságharc története tele van mindkét fél hadvezetése számára meglepetést hozó „találkozóütközetekkel”. Végül: bár a recenzens is tudja, hogy a magyar huszár „a világ első katonája”, azért (ellentétben a kissé lekicsinylő megjegyzésekkel: 45., 235. o.) a nyílt összecsapásokban rendszerint a cs. kir. vértések és ulánusok kerekedtek felül, a dragonyosok és svalizserek pedig egyenrangú ellenfelek voltak a harctéren (leszámítva persze a lesvetéseket és portyázásokat).

Az előbbi (inkább kiegészítő jellegű) megjegyzésektől függetlenül, a recenzens csak ajánlani tudja a fenti munkát minden, a korabeli hadviselés apró részletei iránt érdeklődő szakembernek és olvasónak egyaránt, akik többet szeretnének megtudni a 19. század első felének harcjeljárásairól a szélesvásznú történelmi filmek „lendületesen” ábrázolt rohamainál, vagy a lakonikus „hősies csapataink bevették a helységet” típusú száraz hadijelentéseknél.

Kemény Krisztián

Petelei Klára

DESCRIPTIO TRANSYLVANIAE
Art Printer, Sepsiszentgyörgy, 2013. 192 o.
ERDÉLY LEÍRÁSA

A tavalyi év legvégén *Descriptio Transylvaniae* címmel reprezentatív, 192 oldalas könyv jelent meg a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum és ARTprinter Könyvkiadó gondozásában, amely Erdély önálló térképeit mutatja be. A kötet a magyar Atlas Hungaricus (*Szántai Lajos*: Atlas Hungaricus 1528–1850. I–II. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1996) és a román *Descriptio Romaniae* (*Ciortan, Ion – Radu, Măriuca – Penda, Octavian Ion*: *Descriptio Romaniae*. Muzeul Național al Hărților și Cărții Vechi. Bukarest, 2004) térképkatalógusok közötti eddigi üres teret tölti ki.

A kötet szerzője *Petelei Klára*, aki történelem–angol szakot végzett a marosvásárhelyi Petru Maior Egyetemen, jelenleg a marosvásárhelyi Teleki Téka könyvtárosa. A szerző mögött, akinek ez az első munkája ezen a területen, két szürke eminenciás áll: *Gróf László*, 1956 óta Angliában élő térképgyűjtő, aki lektorálta a munkát és a bevezető tanulmányt jegyzi, továbbá előszót írt a kötethez *Tamás Sándor* kézdivásárhelyi térképgyűjtő.

Nem könnyű megválaszolni, hogy mi által határolódik le tudatunkban a folyamatos földrajzi felszín egy szeglete, és válik az a terület tájegységgé. Bírhat az a térrész környezetétől elütő

természeti jelleggel, de az is lehet, hogy történetében, nyelvében, vallásában tér el szomszédjaitól. Lehet, hogy a megfigyelt szempontot valamely tudományág használja csoportosításra, vagy épp a közigazgatás is megvonja éles határait e mentén, és az is megtörténhet, hogy maga a helyi közösség tudatába fészkelődik be ez a sajátosság.

Azt a földterületet, amelyet Erdélynek nevezünk, az ókorban még nem tekintették tájegységnek, a középkorban vált azzá. Természetföldrajzi értelemben az Erdélyi-medencét a környező hegyvonulatok mindig is elzárták a mögöttük levő alföldektől. Története során ez a medence bizonyos mértékben saját utat járt be, legerőteljesebben a 16. és 17. században, amikor országgá nőtte ki magát. Többnyelvű és többfélekezű jellege is egyedivé tette.

Erdély területe és státusa változott a történelme során. Az erdőn túli terület saját nevet kapott, a magyar középkorban Erdély névvel a medencét és peremhegységeit nevezték (lásd erdélyi püspökség), a kora újkorban az állammá vált Erdélyi Fejedelemség meg-megszerzett magyarországi részeket (Partium), viszont később a Habsburg-tartományhoz már csak kisebb Részeket ragasztottak hozzá. A kiegyezéskor elvesztette önállóságát, az unió olyan mértékű volt, hogy a dualizmusban a statisztikákban a nevét is lecsérélték (Királyhágóntúl névvel illették). Lassan száz éve, hogy Erdély alatt egyre inkább egy tágabb területet értünk, s ezáltal elkülönítjük az eddig tárgyalt történeti Erdélyt, és a jelenkorit, amely az egykori Magyarország és a mai Románia metszete.

A tájegységek általában először névként kerülnek térképre, majd az lesz fontosságuk mérvadója, hogy címsorba kerülnek, önálló kivágotú térképek fő témái lesznek. A tájegység térképi ábrázolásának mikéntje tehát pontosan követi a tájegység életét, erejét.

Erdély nevének első térképi ábrázolása feltehetőleg az 1320-as évek végi *Angelino Dalorto (Dulcert)*-féle portolán felirata. Ezen latinul és magyarul jelenik meg Erdély neve (regio septem castra, erguiul). A későbbi középkori térképek keveset tettek hozzá e tekintetben e térképhez: Erdély nevén kívül pár legfontosabb városát találjuk csak meg.

Még a középkori Magyarország utolsó pillanataiban történt meg az igazi áttörés. *Lázár* Magyarország térképe 1528-ra készült el, amely Erdélyt Transsylvania felirattal adja meg, és mintegy száz helynévben részletezi. A brassói szász *Johannes Honterus* négy évvel későbbi, 1532-es országgrésztérképe további elsősegeket szerez meg: a magyar és a román térképtörténet is az első itthon nyomtatott térképként ünnepli, továbbá ez az első térkép, amelynek címében ott az Erdély felirat (Chorographia Transylvaniae Sybembürgen). Honterus térképén már több mint kétszáz nevet szerepeltetett, kivágata nagyjából az Erdélyi-medence, részletesebben a szász székek kerülnek bemutatásra. Honterus térképét követően hamarosan országgá vált az általa ábrázolt terület, kialakult az Erdélyi Fejedelemség. Az ezt követő másfélszáz évben a nyugati kiadók főleg kettőjük térképe felhasználásával készítették térképeket e területről. A térképek közül a leg részletesebbek az önálló Erdély-térképek: eleinte Honterus nyomán csak az Erdélyi-medence került bemutatásra, a 16. század végétől már felületi színezés és határszalag jelölte Erdély önálló államiságát határai révén, a 17. században néha Partiummal is kiegészült a célterület.

Újabb komoly előrelépés a Habsburg-időszakban történt: az osztrák szolgálatban dolgozó *Giovanni Morando Visconti* 1699-es térképe, amely a korábbiakhoz képest sokkal több települést írt meg, ezernél is többet. 1769–73 között az osztrákok már részletes felmérést végeztek e tartományukról, Erdélyt bemutató topográfiai térképművük már 280 szelvényből állt. Fontos cezúra tehát az első osztrák katonai felmérés, ezt követően az önálló országtérképek már messze nem a leg részletesebb munkák voltak.

Ahogy a valamelyest önálló Erdély történetében is fontos zárókö a Magyarországgal való unió, úgy az önálló Erdély-térképek történetében is fontos záró időpont 1867. Az 1860-as években a tartományról még sűrűn jelentek meg részletes térképek, azonban a közigazgatási rangjától megfosztott, tájegységgé lefokozott Erdély sem a dualizmusban, sem Románia részeként jóformán nem került önállóan térképre több mint egy évszázadon át. A mentális síkba bezárt fogalom térképi kivetítése az 1989–1990-es rendszerváltás környékén erősödött meg: a többnyelvű Kovács-Fodor-féle Erdély-autótérkép volt az első, amely e tájegységet, pontosabban már a jelenkori változatát, ismét térképi címbe emelte.

A *Descriptio Transylvaniae* kötet az 1850 előtti Erdély-térképeket mutatja be, oldalméretű színes képet, illetve magyar, román és angol nyelvű leírásokat közölve a térképekről. A kötet háromnyelvűsége teljes körű, kiterjed a fűlszövegekre, előszóra és a bevezető tanulmányra is. Elismerésre méltó, hogy érzékeny témakörrel ugyanazokat az információkat adja közre a kötet a feleknek, továbbá világnyelven is elérhetővé teszi azt.

Tamás Sándor előszavából tudjuk meg a kötet célját: az összes ma ismert, valaha nyomtatásban megjelent önálló Erdély-térképet jelenítették meg. Csak az önálló általános térképeket, nem foglalkoztak a többszelyvényes, részletes topográfiai térképművekkel és a tematikus térképekkel sem. Az önálló Erdély-térképek mellett van egy kakukktojás is: „érdekességként” beszerkesztették Székelyföld első önálló térképét is (1832-ből).

A térképtörténetben használt általános 1850-es évet tekintették záró időpontnak. Így a könyvből hiányoznak a szabadságharc és kiegyezés közötti másfél évtized térképei, amelyek a leg-részletesebben mutatták be a még nem egyneműsített erdélyi közigazgatást, a még nem kanonizált, különböző nyelvű erdélyi névanyagot (pl. Mersich, Bermann, Bielz, Fetti, Grimm, Petermann, Steinhausen munkái). Talán hasznosabb lett volna nem az általános dátummal, hanem a helyi térképtörténetet nagyon befolyásoló 1867-tel zárni a munkát, hiszen akkor — eltekintve a ma is jóformán megvásárolható térképektől — tényleg teljes lett volna a körkép.

Az előszó és köszönetnyilvánítás után *Gróf László* Erdély térképei és térképészei című tanulmányát találjuk a kötetben. E tanulmány nem e kötet számára készült, korábbi változatát angolul olvashattuk már, a gyulafehérvári 1918. December 1. Egyetem történeti folyóiratában jelent meg (*Gróf László: Maps and Mapmakers of Transylvania. In Annales Universitatis Apulensis. Series Historica I. Gyulafehérvár, 2005. 283–295. old.*). A tanulmány Ptolemaiosz 2. századi munkájával kezdi az Erdély területéről szóló térképek leltárát, középkori OT- és portolán-térképekkel, továbbá Lázár és Honterus térképeivel folytatja, részletesen kitér Ortelius eredményeire. A 18. századi erdélyi „térképész” Bod Péter életének és munkásságának bemutatásával zárul a tanulmány. E tanulmány kiegészítő ábrája a kétoldalas felvétel Lázár térképének felső negyedéről, rajta Erdéllyel is.

A könyv fő része az 57 szerző által készített 86 térkép bemutatása; a kötet talán fő erénye, hogy ennyi Erdély-térkép egy helyen még nem szerepelt. Számomra meglepő módon a térképek a szerzők neveinek ábécé-sorrendjében következnek egymás után. Meglátásom szerint — térképtörténeti munka lévén — hasznosabb lett volna a kronologikus szemlélet, hogy lássuk a térképek fejlődését, a források hatásait a későbbi munkákra, az újdonságokat tudjuk felismerni. Az általam elképzelt kronologikus sorrend végén egy névmutató ábécé-sorrendje megoldotta volna azt a gyorskeresést, amely a jelenlegi szerkezet egyetlen előnye. A jelenlegi ábécé-sorrendes szerkezet esetében legalább egy kronológia szükséges lett volna az olvasónak segítségként a történeti sorrend követésében.

Természetesen a térképek legnagyobb része ismert, hiszen ezek nagy része megtalálható a nagy budapesti gyűjteményekben (Országos Széchényi Könyvtár Térképtára, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára), és ezen intézmények az utóbbi évtizedekben digitálisan közzétették már legfontosabb térképeiket honlapukon, illetve DVD-kiadványaikban. A kötet értékeként írhatjuk fel, hogy olyan térképeket is tartalmaz a fenti ismertek mellett, amelyeknek ez az első újraközlése.

A kötet nagy oldalmérete (32 x 33 cm) ellenére is a térképeket többnyire kicsinyítve látjuk, teljes kivágatukban, ritkán kapunk nagyításokat a térképek részleteiről. Így a térképek jellegéről csak általános képet alkothatunk, azonban a nevek többnyire már olvashatatlanul kicsik, így ténylegesen tanulmányozni a térképeket már nem lehet. Az utóbbi időben térképtörténeti munkáknál elterjedt az a megoldás, hogy DVD-n mellékelik a térképek nagyfelbontású képeit, ezt követni itt is hasznos lett volna.

A térképekkel szemben fekvő oldalon rövid szöveg mutatja be az illető térkép szerzőjének életútját, munkásságát, majd a térkép pár vonására hívja fel a szerző a figyelmet: tallóz a kartus megoldásából, a térképi tartalom vagy ábrázolás mikéntjéből, a névrajz érdekességeiből.

Ugyan a forrásmunkák szövegközi hivatkozása nem történik meg, a munka a felhasznált irodalom felsorolásával zárul, amely tehát inkább csak egy általános bibliográfia Erdély térképtörténetéről.

A közigazgatási értelemben vett önálló Erdély nagyjából Buda elfoglalása és a kiegyezés között létezett, ezzel párhuzamosan ugyanebben a mintegy három évszázadban készültek ez országról, tartományról az önálló Erdély-térképek. Az utóbbi évtizedekben újra megjelentek e történeti tájegység önálló Erdély-térképei, sőt vele párhuzamosan az Erdély-térképtörténet is önállósodik, ennek egyik lépése e munka megjelenése.

Bartos-Elekes Zsombor

KRÓNIKA

Beszámoló a Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulója alkalmából rendezett *Bethlen Gábor és Európa* című nemzetközi tudományos konferenciáról
(Kolozsvár, 2013. október 24–26.)

2013. október 24. és 26. között az a város adott helyet a *Bethlen Gábor és Európa* címmel megrendezett konferenciának, ahol az erdélyi rendek négyszáz évvel korábban — oszmán-tatár hadak jelenléte mellett — fejedelmükké választották Bethlen Gábort, aki elérkezettnek látta az időt arra, hogy a politikában, a diplomáciában és a kormányzásban szerzett tapasztalatait uralkodóként ajánlja Erdély szolgálatába. Immár harminchárom év telt el az utolsó nagy, nemzetközi, Bethlen Gábor uralkodásának kérdéseit vizsgáló konferencia óta, amelyre ugyancsak egy 400. évforduló adott alkalmat: 1980-ban a fejedelem 1580. november 15-ei születésére emlékezve a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében Debrecenben gyűltek össze a tudományos szakma képviselői kutatási eredményeik közös összegzésére. Ahogy R. Várkonyi Ágnes fogalmazott: „Nagy vesztesége az immáron historiográfiai jelentőségű konferenciának, hogy az előadások szelektíven láttak napvilágot, a rendkívül izgalmas vita érdemi ismertetése pedig elmaradt.”¹ Ennek fényében az elmúlt több mint harminc év újabb kutatásainak az azóta jócskán megváltozott történetírói szempontok szerinti, többnapos tanácskozás keretein belül való (újra)értékelésére még nagyobb szüksége volt a tudománynak.

A Babeş-Bolyai Tudományegyetem, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Debreceni Egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének közös szervezésében rendezett háromnapos ülésen párhuzamosan két szekcióban zajlottak előadások. Hat európai ország tudományos intézményeiből érkezett több mint hatvan előadó oszthatta meg egymással kutatásai eredményeit a Fejedelemség kormányzatáról, város-, kül- és gazdaságpolitikájáról, udvari kultúrájáról, művészeti és írott örökségéről, ütköztethette azokat az eltérő véleményekkel, egészíthette ki párhuzamos kutatások során megfogalmazódott gondolatokkal. A Bethlen Gábornak méltó emléket állító konferencia nagyban segítette, hogy a történettudomány megfelelően körvonalazhassa a Bethlen-kutatás jövőbeli feladatait és ráirányítsa a tudományos érdeklődés figyelmét az eddig csupán érintőlegesen vagy egyáltalán nem vizsgált területekre. (Bethlen fejedelemmé választásának évfordulóján számtalan ülészakot rendeztek 2013-ban, a kolozsvári „monster-konferencia” ezek közül is kiemelkedve a legteljesebb képet adta a kérdéses korszakról.)

¹ R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk.: Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Bp. 2013. 9–75. 10.

Az október 24-én este tartott plenáris ülésen — a köszöntőbeszéd elhangzása után — Egyed Ákos elnökle mellett Paul Niedermaier (Nagyszében, Institutul de Cercetări Socio-Umane), R. Várkonyi Ágnes (Budapest, ELTE) és Kovács András (Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem) előadásai rajzolták fel azokat a koordinátákat, amelyek mentén a következő két nap társadalom-, gazdaság-, politika-, művelődés- és művészettörténeti szekciói is szerveződtek. Paul Niedermaier és R. Várkonyi Ágnes is szólt azokról az általános tényezőkről, amelyek a világ rendszerében a 16. században bekövetkezett változásokból fakadtak, és amely kihívásokra az új évszázadba lépő Erdélyi Fejedelemségnek is megfelelő válaszokat kellett adnia. A tizenöt éves háború és a Báthory Gábor uralkodása idején történt népességcsökkenés, a klimatikus viszonyok változása (az ún. kis jégkorszak) és a mezőgazdasági termelés ezen okokból fakadó válsága, a szövetségi háborúk korának beköszönte, a világkereskedelem születése, a nyomtatott sajtó elterjedésével érkező információrobbanás mind olyan új, a mindennapokat és a kormányzást meghatározó faktorok voltak, amelyeket egy „modern” fejedelemnek tudatosítania kellett uralkodása alapjainak megteremtésekor. R. Várkonyi Ágnes *Az európai jelenlét alternatívái* címmel megtartott előadásában figyelmeztetett arra, hogy a régi történetírói narratívával szemben Bethlen nem egyszerűen korszakos tehetség volt, hanem olyan tapasztalati anyaggal rendelkezett, amit II. Rudolf és Báthory Zsigmond udvaraiban, a török elleni harcok és diplomáciai küldetések részeseként és olvasmányai útján élte át korábbi, csaknem harminchárom éve alatt szerzett meg. Modern állama megszervezésében elméleti és gyakorlati felkészültsége nyilatkozott meg: taktikus lépéseivel fegyverezte le a centralizáció útjában álló rendeket, államszerveiben képzett hivatalnokokat alkalmazott, az azok utánpótlásául szolgáló fiatalok gyakran az udvar támogatásával végezték nyugat-európai tanulmányaikat, a fejedelem diplomatái jelen voltak Európa kisebb-nagyobb udvaraiban. Erdély „európaivá tételében” fontos része volt az építészeti és más képzőművészeti reprezentációnak. Kovács András nagyszabású előadása megmutatta, hogyan vált Bethlen uralkodása alatt a lakatlan és lakhatatlan Gyulafehérvár európai mintáival, így elsősorban kisebb német és itáliai fejedelmi udvarokkal is versenyképes fejedelmi székhellyé.

Október 25-én már két párhuzamos szekcióban folytatódott a tudományos munka. A *Bethlen Gábor művészettörténeti és régészeti öröksége* című szekció három előadása kimondottan a fejedelemhez vagy közeli köréhez kapcsolódó művészeti és építészeti tevékenység kérdéseit vizsgálta. Az ajándékozás és öröklés nyomán három Bethlen tulajdonában is álló Vajdahunyad vára (Bethlen Gábor 1604-ben kapta Bocskaitól, ezután a fejedelem öccse István és annak fia, Péter lettek a tulajdonosai) komoly átalakításokon esett át a 17. század első felében. Minthogy a 19. századi historizáló átalakítások során nemcsak a Hunyadi-kor, hanem a későbbi idők építészetének emlékei is jelentős károkat szenvedtek, a kutatásnak komoly erőfeszítések árán sikerült csak rekonstruálni a Bethlen-kor építkezéseinek hozzájárulását a vár ma is látható képének kialakításában. (Lupescu Radu előadása, Kolozsvár, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem) Emődi Tamás (Nagyvárad, Restitutor Kutató-tervező műhely) hosszú évek mun-

kájával rekonstruálta a Báthoryak által emelt ötszögű váradi erődítmény Giacomo Resti által vezetett Bethlen-kori átalakításait, és azok hatását a vár reneszánsz építészeti képére. Az erdélyi késő reneszánsz festészetéről jóformán csak néhány díszes címeres levél alapján alkothat képet a kutatás. Mikó Árpád (Budapest, MTA–BTK, Művészettörténeti Intézet) a gyulafehérvári fejedelmi udvar alkalmazásában álló „címeríró” mesterek munkájának fragmentumait tárta a hallgatóság elé, kiemelve bizonyos Pál mester tevékenységét, akinek pályája valószínűleg Báthory Zsigmond idején kezdődött, és aki még I. Rákóczi György uralkodása alatt is aktív volt.

Eközben a Babeş–Bolyai Tudományegyetem központi épületének Blagatermében a történészek a Szekfű Gyula Bethlen-monográfiája óta a történetírást talán leginkább foglalkoztató kérdésekről vitatkoztak. Ha fellapozzuk a *Magyarország története tíz kötetben* sorozat — 1985-ben napvilágot látott — vonatkozó kötetében a Makkai László által Bethlen Gábor fejedelemségéről írt részt, annak legtöbb oldala a bethleni külpolitika mérlegét próbálja megvonni — a fejedelemnek a harmincéves háborúban való részvételén és diplomáciai manőverein keresztül vizsgálja Erdély jelenlétét az európai politikai szintéren. Újabb külföldi kutatások mutathatják be egyre részletesebben Bethlen diplomatáinak és követeinek tevékeny vagy statikusabb jelenlétét Európa nagy uralkodói udvaraiban, illetve külföldi diplomaták néha a követutasításokkal is szembe menő, a fejedelemről és udvaráról alkotott személyes véleményük alapján hozott, a politikát is gyakran befolyásoló lépéseit. A reálpolitikus Bethlen Gábor mindvégig szem előtt tartotta, hogy Erdély az Oszmán Birodalom vazallusa, mindemellett törekedett arra, hogy Európa szemében az általa irányított Fejedelemségről egy lehetőségei szerint önálló politikát folytató, erős hatalom képe alakuljon ki. Mindennek eredményeként a korszak francia követjelentéseinek Erdély-képében komoly változás tapasztalható, amely társainál „európaibb” képet fest a fejedelemről és udvaráról (Hámori Nagy Zsuzsanna előadása, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem). A nyilvánosságnak szóló új, „európaias” Erdély-imázs kialakulásában a fejedelem követei mellett a diplomáciában is jártas ágenseknek, a peregrináló diákoknak, a tanulmányutakat tevő ifjaknak és kísérőiknek egyaránt fontos szerepük volt, amint arra Kovács Katalin (Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem) előadása is rámutatott. Erdély „európaiságáról” nyilatkozott Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin fényűző kassai lakodalma, mely nem nélkülözte azokat a ceremóniális elemeket, amelyek nagy európai udvarok hasonló politikai súlyt képviselő dinasztikus eseményei során jelen voltak (Violeta Barbu előadása, Bukarest, Institutul de Istorie Nicolae Iorga). A párhuzamos szekcióban ekkor már az irodalomtörténészek idézték meg a bethleni korszak Erdélyben tevékenykedő értelmiségének ikonikus alakjai közül a bethleni politikát támogatókat és a gyulafehérvári udvarban tudományos munkájukkal a Fejedelemséget az európai tudós közeg és a későbbi korok embere számára reprezentálókat, Johann Heinrich Alstedet, Patoki Füsüs Jánost, Rettegi Jánost és Bojti Veres Gáspárt.

A konferencia második napját a *Bethlen Gábor a történetírásban és a Bethlen Gábor emlékezete* címmel megtartott szekciók zárták. Míg a kortárs és ké-

sőbbi század történetírás elsősorban Báthory Gábor fejedelemségével összevetve „békés idősakként” emlékezik Bethlen fejedelemségére (Konrad Gündisch, München, Ludwig-Maximilians-Universität, Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas), addig a 17–18. századi katolikus és unitárius történetírás a bethleni valláspolitikai intoleranciáját hangsúlyozta (Papp Kinga, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum–Egyesület és Kovács Sándor, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet). A másik szekció nyitóelőadása (Amadeo di Francesco, Università degli studi di Napoli L’Orientale) amellett, hogy a konferencia érdekes színfoltja volt, előkészítette Lönhárt Tamás (Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem) összefoglalóját, amelynek jelentős részét a két világháború közti erdélyi politikai gondolkodás Bethlen-recepciójának szentelte. A transzszilvanizmus és a szintén az anyaországtól elszakított területek művészi, értelmiségi és politikusi rétegei által arra adott, a Duna-menti összefogást hangsúlyozó válasz a korszak irodalmi és politikai nyelvében egyszerre jelent meg. Lönhárt Tamás figyelmeztetett arra is, hogy a román nacionálkommunizmus idején a Bethlen-kép leginkább nem a történelmi dokumentumok vagy forráskritika alkalmazása jegyében formálódott, hanem elemeit a kisebbségben élő magyarság saját identitásának építéséből nyerte.

A harmadik nap első ülészakát, a Bethlen Gábor udvarával foglalkozó szekciót Lengyel Tünde (Pozsony, Slovenská Akadémia Vied, Historický ústav) előadása nyitotta meg, amelyben a Habsburg-ház feltétlen hívének, a korábbi nádor, Thurzó György fiának, Imrének Bethlen táborába való átállására keresett válaszokat. Jeney-Tóth Annamária (Debrecen, Debreceni Egyetem) Bethlen Gábor udvari elitjének összetételét vizsgálta (elsősorban) a kolozsvári sáfárpolgári számadások tükrében. A fejedelem udvara csaknem negyedszáz alkalommal tartózkodott Kolozsváron, így az információgazdag számadások remek forrásként szolgálnak Bethlen főbb udvari tisztségviselőinek, és a tisztségek betöltőinek meghatározásához – segítői mind a hivataltörténeti, mind a prozopográfiai kutatásoknak.

Az udvarkutatásokban már évtizedek óta kiemelt helyen szerepel az az aldiszciplína, amely az egyes uralkodói és főúri udvarok reprezentációjának kérdéseivel azok művészeti tevékenységén, a műtárgyak gyűjtésén keresztül foglalkozik. Bethlen Gábor udvarának „értő luxusfogyasztása” arra enged következtetni, hogy az jól ismerte Európa kisebb és nagyobb uralkodói központjaiban „beszélt” reprezentációs nyelvet, egyben reflektálni tudott azokra a néha alig érzékelhető változásokra, amelyek a korszakban egyre gyorsabban, a minta átvételére sem sok időt hagyva következtek be ebben a bizonyos nyelvben. Kiss Erika (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum) előadása rámutatott arra, hogy a gyulafehérvári udvarban felhalmozott műkincsek beszerzési stratégiáiban azok reprezentációs eszköz volta játszotta a legnagyobb szerepet. Ezzel az európai udvari „magaskultúrát” mintaként vevő tezaurálási renddel a 17. században csak néhány — főleg a század második feléből származó — királyságbeli főúri udvar szisztematikus gyűjtésprogramja állítható párhuzamba. Több korabeli követjelentés is meglepődve számolt be arról, hogy a gyulafehérvári udvar még népes zenésztáborában is felvette a versenyt nyugat-európai társaival.

Bethlen saját nemzetközi imázsának alakítása okán, az „európaiság” kritériumainak szüntelenül megfelelni akarván vált a korszak legtöbb külföldi (elsősorban német és olasz) zenészt alkalmazó erdélyi uralkodójává (Király Péter előadása, Kaiserslautern).

A párhuzamos szakosztály a fejedelem és a — felső-magyarországi, partiumi és erdélyi — városok kapcsolata vizsgálatának jegyében zajlott Kenyeres István elnöklete alatt. Papp Klára (Debreceni Egyetem) előadása azt mutatta be, hogy Bethlen korának három erős öntudatú városi közösségének (Váradé, Debrecen és Kassáé) törekvései és a fejedelem szándékai mennyire voltak összehangolhatók; melyek voltak azok a problémák és nehézségek, amelyek a két fél közti kompromisszumok létrejöttét akadályozhatták. A Kassához hasonlóan átmenetileg a fejedelem birtokába került felső-magyarországi szabad királyi város, Lőcse királyhű német lakossága Bethlen-ellenes hangulatának megnyilvánulásairól több kortárs forrás is beszámolt (Szabó András Péter előadása, Budapest, MTA–BTK, Történettudományi Intézet). Az erdélyi százszok rendi jogaiknak minden eszközzel érvényt szerezni akaró, a fejedelem centralizáló törekvéseinek ellenálló magatartását Bethlen uralkodásának második évtizedében sikeresen törte meg. A fejedelem elsősorban a szászok anyagi erőforrásainak kiaknázásával vette elejét a Báthory Gábor megdöntésében is nagy szerepet játszó közösség különállást irányzó mozgalmának (Cziráki Zsuzsanna előadása, Szegedi Tudományegyetem). Rűsz–Fogarasi Enikő (Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem) Kolozsvár és a fejedelem kapcsolatának első fontos momentumára koncentrálna az 1613-as fejedelemválasztó országgyűlés történéseit vette górcső alá, azt is vizsgálva, hogy a városi vezetőség miként viszonyult Bethlen megválasztásához és Kolozsvár lakossága hogyan élte meg az eseményt.

A délutáni, kormányzattörténeti szekció első előadásában Oborni Teréz (Budapest, MTA–BTK, Történettudományi Intézet) Bethlen Gábor fejedelemiségének első, az erdélyi államot és annak kormányzatát újjászervező időszakát ismertette. A fejedelmi hatalom alapjainak megteremtésében és Bethlen centralizációs törekvéseiben kiemelkedően fontos szerepe volt az első éveknek (1613–1616), amikor az új fejedelem az erdélyi három nemzet rendjei által támasztott, szigorú *conditio*knak megfelelően is képes volt — elsősorban azok szabadságjogainak részleges biztosításán keresztül — saját szándékainak is érvényt szerezni. Szükséges volt emellett a Báthory Gábor fejedelemsége idején erősen megrendült közrend helyreállítása és a pénzügyigazgatás rendezése, a gyulafehérvári fejedelmi udvar újból lakhatóvá tétele és az udvari és kormányzati hivatalok újjászervezése is. A keleti támadások ellen Erdélyt nemcsak a természeti határok védték, hanem az ott épített erődítmények és az ún. „vigyázók” széki intézménye. Bethlen Gábor a székelység kiváltságainak megújításával és egyes közösségeik határvédelmi szerepének visszaállításával, a várak felújításával erősítette meg Erdély keleti határvidékét (Sófalvi András előadása, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum). Bethlen Gábor fejedelemiségét az első években felső-magyarországi mozgalmával Homonnai Drugeth György veszélyeztette. Borbély Zoltán (Eger, Eszterházy Károly Főiskola) ismertette az

1605-ben a császár prágai környezetében katolizált Homonnai Drugeth György udvari kapcsolatrendszerét és a Homonnai Drugeth család eperjesi levéltárában folytatott újabb kutatásai alapján György mozgalma megszerveződésének lépéseit és eseményeit. Harai Dénes (Párizs, École Pratique des Hautes Études) előadása nem elsősorban a fejedelmi tanács szerkezetére, összetételére (a tagok felekezeti megoszlása), hanem a fejedelmi udvar állandó mozgásából fakadó kapcsolattartási nehézségekre, illetve e nehézségek korabeli megoldásaira koncentrált. A kutatás számára ismert, a tanácstagoknak adott fejedelmi utasítások — a tanácsi jegyzőkönyvek hiányában — a tudományos kutatás fő forrásává léptek elő, amelyek a bethleni kormányzat pragmatizmusát és a külügyek (hadügy és diplomácia) központosított irányítását igazolják. Bogdándi Zsolt (Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület) a fejedelmi tábla működésére vonatkozó ismereteket foglalta össze előadásában, az igencsak szétszórt, a kutatás számára is csak részben ismert, Bethlen-kori peres anyagra támaszkodva. További forrásfeltárások és azokon alapuló kutatások tehetik lehetővé, hogy a történetírás számára világossá váljon, hogy elődeihez képest mennyiben hozott újat Bethlen fejedelemsége a bírósági gyakorlat terén. A gyulafehérvári városi jogszolgáltatás legfelső szintjén álló udvarbírói hivatal kettős feladatának (a kincstári birtokok gazdaságának irányítása, az ott élők feletti ítélkezés) gyakorlatát vizsgálta Dáné Veronka (Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület) szekciózáró előadása.

A harmadik nap délutánján megrendezett gazdaságtörténeti szekció járult hozzá ahhoz, hogy a konferencia Bethlen Gábor fejedelemségéről teljes képet nyerhessen. Minthogy a kora újkorban az állam bevételeit és kiadásait az uralkodó bevételei és kiadásai jelentették, mindig is fontos pontja a korszak (gazdaságtörténeti kutatásainak az uralkodói jövedelmek (kamarai) számadásokon keresztüli vizsgálata. A háborús időszakok általában megsokszorozták a kiadásokat, így különösen fontos volt az összes lehetséges bevételi forrás kiaknázása, újak mozgósítása. A harmincéves háború időszaka nem csak az Erdélyi Fejedelemség, de a törökkel is régóta hadban álló, s emiatt pénzügyi nehézségekkel küzdő Habsburg Monarchia számára is komoly próbatétel volt. Kenyeres István (Budapest Főváros Levéltára) a két szemben álló fél bevételeinek és katonai kiadásainak összehasonlításával szolgált új adalékokkal a fejedelem 1623-as hadjáratának történetéhez. Buza János (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem) előadásában a Bethlen-kori pénzrontás külső tényezőire, elsősorban a Német-római Birodalomból származó, illetve azok mintájára vert váltópénzek erdélyi használatára hívta fel a kutatás figyelmét. Az európai méretű pénzromlási folyamatnak szabtak gátat az 1623 és 1627 közötti árszabások. Ehhez kapcsolódva született meg az 1625. évi 40. törvénycikk a Magyar Királyságban, Erdélyben pedig Bethlen Gábor négy árszabása.

Bár a tervezett hatvannyolc előadás közül nem mindegyik hangzott el a háromnapos konferencia alkalmával, az előadásoknak még így is magas száma miatt jelen összefoglaló kénytelen volt azok között válogatni. Igyekezetünk arra irányult, hogy minden szekció egy-egy előadásának bemutatásával betekintést nyújtsunk a háromnapos konferencia tudományos munkájába, felvo-

nultassuk azokat a főbb kérdéseket és problémaköröket, amelyek a tudományos szakma érdeklődésére napjainkban számot tartanak.

A konferenciával egy időben két tanulmánykötet is napvilágot látott.² A három nap alatt elhangzott előadásokból született tanulmányok szövegeit pedig várhatóan hamarosan kötet(ek) formájában ugyancsak kezébe veheti a tudományos szakma és az érdeklődő közönség. 2013 őszén Budapesten több Bethlen uralkodásával foglalkozó tudományos ülészakot rendeztek. A konferencia idején volt látogatható csupán a Bethlen Gábor által kibocsátott okleveleket felsorakoztató kamaratárlat Kolozsváron. November 12-én a Magyar Nemzeti Múzeumban nyílt meg *A kód: Bethlen 1613* címet viselő kiállítás, amely a legújabb múzeumi installációs technikákat felhasználva járja körül a nagyközönség számára a Bethlennel kapcsolatos, a történetírást napjainkban foglalkoztató kérdéseket.

Ugry Bálint

² Papp Klára – Balogh Judit (szerk.): *Bethlen Gábor képmása*. (=Speculum Historiae Debreceniensis 15.) Debrecen, 2013.; Kármán Gábor – Tészelszky, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Bp. 2013.

CONTENTS

STUDIES – *Péter Tusor*: The Appointment of Péter Pázmány as Archbishop of Esztergom. (The Habsburg Court, the Holy See and Hungary in the mid-1610s) – *Veronka Dáné*: The Magistrates of the Transylvanian Counties in the Age of the Principality (1541–1658) (1541–1658) – *Fazekas István Fazekas*: The Hungarian Court Chancellery and its Officials in the 16th to 18th Centuries: Bureaucratic Career Possibilities in Early Modern Hungary – *András Oross*: Changes in the Hungarian Chamber System from the Expulsion of the Ottomans until the Reign of Maria Theresia – *Antal Szántay*: The Royal Commissioners of Joseph II in Hungary – ARTICLES: *Zoltán Péter Bagi*: The Question of Anti-Ottoman Aid at the Imperial Assembly of Regensburg in 1603 – *Olga Khavanova*: „Gifted with excellent talents, speaking different languages, rendering legal competence...” Bureaucratic Careers at the Hungarian Chamber in the Age of Enlightened Absolutism – ATELIER – *Zsófia Kádár*: Religious Congregations under Jesuit Leadership in Hungary in the 17th century (1582–1671) – *István M. Szijártó*: Official Careers in the Hungarian Counties in the 18th Century – *János Buza*: Tracing the „Price Revolution” – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Tóth Ágnes: Nemzetiségi oktatás Magyarországon az 1950-es évek második felében
Andrej Toth: Magyar kisebbségi politikai pártok Csehszlovákiában és az 1935. évi elnökválasztás
Szilágyi Zsolt: Parasztváros – gazdagváros? Kecskemét adóstarsadalma a Horthy-korszakban
Frank Tibor: Kimondhatatlan szavak: a Holokauszt emlékezete
Romsics Ignác: A numerus clausustól a holokausztig

E számunk munkatársai

Bagi Zoltán Péter PhD, főlevéltáros, a Szegedi Tudományegyetem tudományos segédmunkatársa (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged) – *Bartos-Elekes Zsombor* PhD, egyetemi docens (Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Földrajzi Intézet, Kolozsvár) – *Buza János* a történelemtudomány doktora, professzor emeritus – *Dáné Veronka* PhD, egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet) – *Fazekas István* PhD, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Forgó András* PhD, egyetemi adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Újkori Történelmi Tanszék) – *Kádár Zsófia* tudományos segédmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Piliscsaba) – *Kemény Krisztián* levéltáros referens (Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest) – *Khavanova, Olga* a történelemtudomány doktora, tudományos főmunkatárs Orosz Tudományos Akadémia, Szlavisztikai Intézet (Moszkva, Oroszország) – *Oross András* levéltári delegátus (Bécs, Ausztria) – *Szántay Antal* PhD tudományos főmunkatárs (Budapesti Corvinus Egyetem) – *Szecső Károly* ny. főlevéltáros (Eger) – *Szijártó István* kandidátus, habil. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tusor Péter* PhD, egyetemi docens Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar (Piliscsaba) – *Ugry Bálint* fiatal kutató (MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ, Művészettörténeti Intézet, Budapest)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

